

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЖИВ'ЮК АНДРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНИ НКВД/НКГБ СРСР У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 –
ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.): СТРУКТУРА, КАДРОВИЙ СКЛАД, РЕПРЕСІЇ**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. А. Жив'юк

Науковий консультант:
СОЛЯР Ігор Ярославович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2024

АНОТАЦІЯ

Жив'юк А. А. Органи НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2024. 546 с.

У дисертації розглянуто організаційне становлення, кадрову мережу та репресії в Західній Волині на початковому етапі Другої світової війни структур НКВД/НКГБ. Актуальність дослідження обумовлена не лише академічним інтересом, а й реаліями сучасної російсько-української війни, коли країна-агресор – Росія – повернулася до практики застосування зачисток окупованих нею українських територій, використовуючи для цього випробуваний у радянський період інструмент – спецслужби. Комплексне історичне осмислення суспільно-політичних обставин та репресивних практик у діяльності органів НКВД/НКГБ на початковому етапі Другої світової війни дозволить з'ясувати витoki сучасних злочинів російських імперців, які широко використовують інструментарій своїх попередників задля поборення і знищення українства, а також виявити адекватні шляхи й засоби протистояння цій загрози.

У межах здійсненого дослідження було одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну, зокрема: у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення; виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали (з галузевих архівів Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ України, державних архівів України і Польщі), що дозволило суттєво скорегувати роль і значення структур НКВД/НКГБ у процесі Зачистки Західної Волині; висвітлено особливості формування, еволюцію, службові характеристики особового складу органів

НКВД/НКГБ, зокрема, на прикладі Рівненської області; окреслено проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ; досліджено специфіку підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій; розкрито характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Волині; аргументовано й дешифровано більшу частину «рівненського» списку осіб, вбитих за рішенням політбюро Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) від 5 березня 1940 р. (перша масова операція) із введенням до наукового обігу масиву збережених контрольно-наглядових справ та анкет спецпереселенців; показано розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі; простежено зіткнення органів НКВД/НКГБ з підпіллям УНР у Західній Волині; схарактеризовано репресії НКВД/НКГБ стосовно ромів; розглянуто особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи – структуру, штати, службові характеристики кадрового складу, умови утримання в'язнів; обґрунтовано причини, перебіг та наслідки вбивства людей (друга масова операція) у місцях їх примусового утримання (тюрми, камери попереднього ув'язнення районних відділів НКВД) у Західній Волині влітку 1941 р.

У міжвоєнний період – 1920-1930-х рр. – на території Західної України (і Західної Волині зокрема) відбулося національно-культурне й духовне піднесення, складовими частинами якого стали утворення й діяльність низки національних політичних партій, громадських, економічних, культурних, освітніх, наукових, релігійних організацій і установ, які прямо чи опосередковано протиставлялись більшовицьким загарбницьким планам і застосуванню масових репресій всередині радянської Росії. Початок Другої світової війни й окупація СРСР західних українських та білоруських земель поклали край національним інтенціям мешканців цих територій шляхом

перенесення сюди репресивних практик Великого терору з їх виконавцями включно.

Лейтмотивом більшовицької політики, опертої на імперський принцип «розділяй та володарюй», було досягнення розколу в західноволинському соціумі шляхом протиставлення поляків, як «класових ворогів», представникам інших націй, найперше – українцям і євреям; пошук всередині національних спільнот своїх союзників шляхом поділу на «класово близьких» і «класово чужих елементів»; нейтралізація опозиційних настроїв серед населення і антирадянських проявів з боку членів нелегальних структур.

Головною силою, яка повинна була забезпечити реалізацію поставлених більшовицьким керівництвом завдань, стали структури НКВД/НКГБ, організаційна мережа яких сформована на загарбаних землях упродовж осені 1939 р. Зважаючи на гострий часовий цейтнот, зумовлений обставинами Другої світової війни, органи НКВД/НКГБ зобов'язали діяти рішуче і швидко, опираючись на набутий досвід періоду Великого терору, який передбачав «зняття людей цілими прошарками». Для реалізації поставленого завдання були мобілізовані кадри співробітників, безпосередньо причетних до здійснення численних злочинів під час масових репресій 1930-х рр., котрі уникли т. зв. «берієвської чистки», що, з волі вождя Й. Сталіна, зупинила маховик Великого терору в СРСР наприкінці 1938 р.

Через рік до практики позасудових розправ, від яких нібито у НКВД відмовились, знову повернулись для здійснення Зачистки Західної України і Західної Білорусі. Московська трійка на чолі із заступником Л. Берії В. Меркуловим, відряджені до обласних управлінь НКВД оперативні групи (з числа співробітників центрального апарату держбезпеки) та місцеві оперативні трійки (у кожному з новостворених адміністративних районів з начальником райвідділу на чолі) були «озброєні» рішеннями вищих партійних і радянських інстанцій з переліком верств населення, яке підлягало примусовому висланню (депортації) у віддалені регіони СРСР, та лімітами на

розстріли осіб, визнаних радянською владою найбільш для неї небезпечними. Упродовж 1940–1941 рр. члени цих трійок з підлеглим апаратом НКВД/НКГБ і підрозділами конвойних військ забезпечили розстріли в західноукраїнських тюрмах близько 3,5 тис. людей та проведення чотирьох хвиль вислань членів сімей розстріляних і арештованих «ворогів народу» (близько 200 тис. осіб). Напередодні й на початку нападу влітку 1941 р. Німеччини на СРСР керівництво НКГБ розпочало проведення другої масової операції із Зачистки західних областей України, коли розстріляли арештантів, яких утримували в тюрмах і камерах попереднього утримання при райвідділах НКВД (за різними даними, від 10 до 20 тис. осіб).

Джерельні матеріали, що розкривають злочини, здійснені органами НКВД/НКГБ, як також особистості самих виконавців цих злодіянь, добре збережені в архівах на території Західної Волині (головне, у Рівному), що зумовило окреслення територіальних рамок дослідження. Саме у Західній Волині радянським спецслужбам вдалось інфільтрувати керівну ланку націоналістичних структур (підпілля Організації українських націоналістів, Державного центру Української народної республіки в екзилі, Союзу збройної боротьби Уряду Польщі у вигнанні) значною кількістю своєї агентури, що мало далекосяжні наслідки як під час Другої світової війни, так і у повоєнний період. Окрім того, Західна Волинь серед інших західноукраїнських земель вирізнялась специфікою, пов'язаною з попередніми історичними періодами – розташуванням на кордоні з УСРР/УРСР і активними заходами тут радянської агентури, наявністю значної кількості політичних емігрантів УНР, приналежністю більшості українського населення до православної церкви, тощо.

Комплексний аналіз, із застосуванням біографічного та просопографічного методів, кадрового складу і діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині, спрямованих на політичне, економічне, ідеологічне, духовне підкорення населення волинського регіону в період 1939–1941 рр., дав можливість створити базу даних виконавців терору,

співробітників радянських спецслужб, як також своєрідну репресивну матрицю методів їх діяльності, котрою вони скористались за наступної спроби радянізації Волині з 1944 р.

Одним з ключових методів в арсеналі НКВД/НКГБ та їхніх наступників, що руйнував зсередини той чи інший соціальний організм (спільноту, групу, родину) було завербування і використання агентури. Складність дослідження і висвітлення «агентурної проблеми» полягає, окрім доступності джерел, ще й у тому, що вона містить моральний імператив для людей, поставлених перед вибором: загинути чи погодитись на співпрацю і зберегти своє життя. Цю колізію вибору завжди добре усвідомлювали представники окупаційної влади. Використання агентури служить важливим інструментом соціальної інженерії в діяльності російських спецслужб на території України донині, що також актуалізує проведене дослідження.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації, узагальненні й розгляді з нових методологічних позицій нагромаджених знань про функціонування органів НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр. Зібраний і проаналізований матеріал дає можливість для створення цілісної картини і «відчитування» сенсів радянізації волинських (західноукраїнських) земель не лише на початку Другої світової війни, а й на її завершальному етапі, за повторної радянської окупації цих територій. Органи НКВД/НКГБ слугували ключовим інструментом радянського режиму в опануванні ним іншого (ментально, політично, економічно, соціально, культурно, духовно) регіону. Опрацьована історико-методологічна матриця (схема) може бути застосована для підготовки досліджень з розглядом аналогічних процесів у сусідніх із Волинню українських історичних землях Галичини, Буковини, Закарпаття, як також на території сусідніх країн – Білорусі, Латвії, Литви, Естонії.

Основні положення роботи, висновки, фактичний матеріал може бути використано у процесі вивчення історії України, всесвітньої історії, краєзнавства у вищій та середній школах, під час підготовки загальних

наукових праць із новітньої історії України, Білорусі, Німеччини, Польщі, Чехії, студій з єврейської та ромської історії. Одержані в ході дослідження висновки стануть у нагоді викладачам і студентам для підготовки до лекційних і семінарських занять, спецкурсів і спецсемініарів. Наявність у роботі матеріалів про діяльність органів НКВД/НКГБ у різних населених пунктах Західної Волині та її наслідки уможливилює їх застосування в науково-краєзнавчій і музейній роботі.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД), Народний комісаріат державної безпеки (НКГБ), Західна Україна, Західна Волинь, Великий терор, Друга світова війна, Зачистка, репресії, тюрми, депортації, масові операції, антирадянське підпілля, агентура, Організація українських націоналістів (ОУН), Союз збройної боротьби (ЗВЗ).

ANNOTATION

Zhyviuk A. A. Bodies of the NKVD/NKGB of USSR in Western Volyn (September 1939 – June 1941): structure, cadre, repressions. – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, Lviv, 2024. 546 p.

The thesis analyses the organisational formation, personnel network and repressions of the NKVD/NKGB structures in Western Volyn in the early stages of the Second World War. The relevance of the study is determined both by academic interest and by the realities of the current Russian-Ukrainian war, when the aggressor country, Russia, returned to the practice of «purging» the Ukrainian territories it occupied, using the tools tested in the Soviet period – the special services. A comprehensive historical understanding of the socio-political circumstances and repressive practices in the activities of the NKVD/NKGB in the early stages of the Second World War will help to clarify the origins of the modern

crimes of the Russian imperialists, who are widely using the tools of their predecessors to overcome and destroy the Ukrainians, as well as to identify appropriate ways and means to counter this threat.

In the process of the study, the author obtained results and formulated generalised provisions that have scientific novelty: in the context of a comparative rethinking of the achievements of both domestic and foreign scholars, the state of the topic development was clarified, the main historiographical directions of its study were outlined; unknown and lesser-known archival materials (from the Branch archives of the Security Service of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, State archives of Ukraine and Poland) were identified and interpreted, which allowed significantly adjust the role and importance of the NKVD/NKGB structures in the process of the Purging of Western Volyn; the peculiarities of the formation, evolution, and personal characteristics of the NKVD/NKGB bodies personnel, in particular, on the example of the Rivne region, were highlighted; the problems of the relationship between the regional party leadership and the territorial bodies of the NKVD/NKGB were outlined; the specifics of the training and rotation of NKVD/NKGB personnel, in particular through the connection of the Purge of Western Ukraine with the Great Terror and previous practices of Bolshevik exterminations, were investigated; the nature and forms of interaction/confrontation between the NKVD/NKGB officers and the population of Volyn were revealed; the majority of the «Rivne list» of persons killed by the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) from March, 5 1940 (the first mass operation) was substantiated and decoded, with the introduction of the array of preserved control-supervisory files and questionnaires of special resettlers into scientific circulation; the corrosive effect of the widespread use of agents by the NKVD/NKGB on the state of public morality and the effectiveness of resistance strategies against Bolshevik rule was shown; the clashes between the NKVD/NKGB and the UPR underground in Western Volyn were traced; the repressions of the NKVD/NKGB against the Roma were characterised; the peculiarities of the functioning of the

Soviet penitentiary system in Western Volyn – the structure, staff, official characteristics of the personnel, conditions of detention of prisoners – were considered; the reasons, course and consequences of the killing of people (the second mass operation) in places of their forced detention (prisons, pre-trial detention cells of the NKVD district departments) in Western Volyn in the summer of 1941 were substantiated.

In the interwar period of the 1920s and 1930s, the territory of Western Ukraine (and Western Volyn in particular) experienced a national, cultural and spiritual upsurge, which included the formation and activity of a number of national political parties, public, economic, cultural, educational, scientific and religious organisations and institutions that directly or indirectly opposed the Bolshevik aggression and mass repression in Soviet Russia. The outbreak of the Second World War and the Soviet occupation of the Western Ukraine and Belarus territories put an end to the national intentions of these territories' inhabitants by transferring the repressive practices of the Great Terror, including its perpetrators, to these territories.

The leitmotif of Bolshevik policy, based on the imperial principle «divide and rule», was to achieve a split in Western Volyn society by opposing Poles as «class enemies» to representatives of other nations, primarily Ukrainians and Jews; to search for allies within national communities by dividing them into «classically close» and «classically alien elements»; to neutralise opposition sentiment among the population and anti-Soviet manifestations by members of underground structures.

The main force to ensure the implementation of the tasks set by the Bolshevik leadership was the NKVD/NKGB, whose organisational network was formed in the occupied territories in the autumn of 1939. Under the acute time pressure created by the circumstances of the Second World War, the NKVD/NKGB bodies were obliged to act decisively and quickly, drawing on the experience of the Great Terror, which had involved the «removal of people by layers». In order to carry out this task, the officers who had been directly involved in numerous crimes during

the mass repressions of the 1930s and who had escaped the so-called «Beria Purge», which ended the Great Terror in the USSR at the end of 1938 by the will of the leader J. Stalin, were mobilised.

A year later, the practice of extrajudicial executions, which the NKVD had supposedly abandoned, was revived for the Purge of western Ukraine and western Belarus. The Moscow Three, headed by Beria's deputy V. Merkulov, the operational groups (from the central state security apparatus) sent to the regional NKVD departments, and the local operational trios (in each of the newly created administrative districts, headed by the head of the district department) were «armed» with decisions of the highest party and Soviet authorities listing the population groups subject to forced exile (deportation) to remote regions of the USSR, and limits on the number of executions of people deemed most dangerous by the Soviet authorities. In 1940–1941, members of these trios, together with the NKVD/NKGB subordinate apparatus and convoy troops, oversaw the execution of some 3,500 people in western Ukrainian prisons and four waves of deportations of family members of executed and arrested «enemies of the people» (some 200,000 people). On the eve and at the beginning of the German attack on the USSR in the summer of 1941, the NKGB leadership launched the second mass operation to purge the western regions of Ukraine, shooting prisoners held in prisons and pre-trial detention centres in NKVD district offices (according to various sources, between 10 and 20 thousand people).

Source materials revealing the crimes committed by the NKVD/NKGB, as well as the names of the perpetrators of these crimes, are well preserved in the archives of Western Volyn (mainly in Rivne), which led to the outlining the territorial scope of the study. It was in West Volyn that the Soviet secret services managed to infiltrate the leadership of nationalist structures (the Organisation of Ukrainian Nationalists underground, the State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile and the Union of Armed Struggle of the Polish Government in Exile) with a significant number of their agents, which had far-reaching consequences both during the Second World War and in the post-war period. In

addition, Western Volyn, among other Western Ukrainian regions, was characterised by specific features related to earlier historical periods – its location on the border with the Ukrainian SSR/USSR and the active work of Soviet agents there, the presence of a significant number of political emigrants from the Ukrainian People's Republic, the majority of the Ukrainian population belonging to the Orthodox Church, etc.

A comprehensive analysis, using biographical and prosopographical methods, of the personnel and activities of the NKVD/NKGB in Western Volyn, aimed at the political, economic, ideological, and spiritual subjugation of the Volyn region population in the period 1939-1941, made it possible to create a database of terror perpetrators, Soviet special services, as well as a kind of repressive matrix of their methods of operation, which they used in the next attempt to Sovietise Volyn in 1944.

One of the key methods in the arsenal of the NKVD/NKGB and their successors, which destroyed a social organism (community, group, family) from within, was the recruitment and use of agents. The complexity of researching and reporting on the «agent problem» lies not only in the availability of sources, but also in the fact that it involves a moral imperative for people faced with a choice: to die or to agree to cooperate and save their lives. The occupying authorities have always been aware of this conflict of choice. The use of agents is still an important tool of social engineering in the activities of Russian special services in Ukraine, which also makes this study relevant.

The scientific and practical significance of the obtained results lies in the systematisation, generalisation and consideration from a new methodological perspective of the accumulated knowledge about the functioning of the NKVD/NKGB in Western Volyn in 1939-1941. The collected and analysed material makes it possible to create a holistic picture and «read» the sense of the Sovietisation of the Volyn (Western Ukrainian) territories not only at the beginning of the Second World War, but also in its final stage, during the reoccupation of these territories by the Soviets. The NKVD/NKGB served as a key instrument of

the Soviet regime in its domination of another region (mentally, politically, economically, socially, culturally, spiritually). The developed historical and methodological matrix (scheme) can be used to prepare studies examining similar processes in the Ukrainian historical territories of Galicia, Bukovyna and Transcarpathia neighbouring Volyn, as well as in the territory of neighbouring countries such as Belarus, Latvia, Lithuania and Estonia.

The main provisions of the study, conclusions and factual material can be used in the process of studying the history of Ukraine, world history, local history in higher and secondary schools, for the preparation of general scientific works on the modern history of Ukraine, Belarus, Germany, Poland, Czech Republic, as well as studies of Jewish and Roma history. The results of the study will be useful for teachers and students for the preparation of lectures and seminars, special courses and special seminars. The presence of materials on the activities of the NKVD/NKGB in various settlements of the Western Volyn region and their consequences makes it possible to use them in scientific, local history, and museum work.

Key words: People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD), People's Commissariat for State Security (NKGB), Western Ukraine, Western Volyn, the Great Terror, World War II, Purge, repression, prisons, deportation, mass operations, anti-Soviet underground, agents, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Union of Armed Struggle (ZWZ).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Монографія. Рівне: Ліста-М, 2004. 184 с.: іл.
2. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.
3. Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне: ПП ДМ, 2011. 156 с.: іл. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).
4. Жив'юк А. Антон Олійник: Нескорена мрія. Рівне: Дятлик М., 2019. 312 с.

Брошури

5. Давидюк Р., Жив'юк А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. 92 с. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).

Розділи у колективних монографіях

6. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953). *Повсякденне життя населення західних областей України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь, Liha-Pres, 2021. 380 с. С. 111–142. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %*).
7. Жив'юк А. Молодіжна ОУН у Гоцанській середній школі (1947–1948): наставники, учні, езекутори. *Західні землі України в перші післявоєнні*

роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 370 с. С. 349–366.

Статті, опубліковані в виданнях, що належать до наукометричних баз *Web of Science, Scopus* (категорія «А»)

8. Давидюк Р., Жив'юк А. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Волинському воєводстві. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 48. Київ: КПП імені Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2019. С. 83–97. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

9. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Naddnipyrianska Ukraine emigrants musical activities in Volyn voivodeship. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 12. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 116–125. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

10. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Theater art as a self-realization form of a Naddnipyrianshchyna political emigrants in Volyn Voivodeship (1920–1930-ies). *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 15. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 128–135. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

11. Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ-НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125–142. *Web of Science*.

12. Zhyvyuk A. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies*. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023. *Scopus, Q2*.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях (категорія «Б»)

13. Жив'юк А. Розстріли в'язнів Дубенської тюрми на початку радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 10. Рівне: РДГУ, 2006. С. 305–309.

14. Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і

роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 14. Рівне: РДГУ, 2008. С. 109–114.

15. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Ч. 15–16. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. С. 321–327.

16. Жив'юк А. Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 17. Рівне: РДГУ, 2009. С. 22–29.

17. Жив'юк А. «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 2 (33). Київ, 2009. С. 7–21.

18. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 2. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. С. 35–42.

19. Жив'юк А. Причини і складові ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. С. 249–262.

20. Жив'юк А. Театр як складова політичного маніпулювання комуністичної номенклатури: рівненський випадок. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Вип. 19. Рівне: РДГУ, 2010. С. 142–147.

21. Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2010. № 2 (35). Київ; Харків, 2010. С. 212–236.

22. Жив'юк А. Компартійна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протистояння 40-х – 60-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острого: Національний університет «Острозька академія», 2010. Вип. 15. С. 121–135.

23. Жив'юк А. Поляки Волині-Полісся і «другі совєти»: реалії взаємостосунків весни-осені 1944 р. (на матеріалах Рівненської області) *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Вип. 9. Рівне: РІС КСУ, 2010. С. 10–17.

24. Жив'юк А. Втрати населення Рівненської області у 1944-1952 роках: характеристика та порівняльний аналіз радянських і націоналістичних даних *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 106–113.

25. Жив'юк А. Формування і трансформація західноукраїнської компартійної номенклатури впродовж 1940-х років (на матеріалах Рівненського обкому КП(б)У). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. пр.* Вип. 21. Рівне: РДГУ, 2011. С. 293–304.

26. Жив'юк А. Технологія і наслідки ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. Вип. 46. С. 152–170.

27. Жив'юк А. Поранення генерала М. Ватутіна: факти та інтерпретації. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 1 (38). С. 114–135.

28. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час «першої радянізації» Західної України через призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 2(39). Київ; Харків, 2013. С. 7–40.

29. Жив'юк А. Керівники органів НКВД-НКГБ (МВД-МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науково-документальний журнал*. 2014. № 1 (42). Київ; Харків, 2014. С. 29–52.

30. Жив'юк А. «Куркулі» та «індуси» проти колгоспів: завершення суцільної колективізації на Рівненщині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ*. Вип. 26. Рівне: РДГУ, 2015. С. 234–238.

31. Давидюк Р., Жив'юк А. Рівненська повітова «Просвіта»: десятиріччя під знаком УНР. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2016. № 3. С. 39–44. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

32. Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 137–144.

33. Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянізатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). Київ; Харків, 2018. С. 69–122.

34. Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*. Вип. 30. Львів: НАСВ, 2018. С. 13–23.

35. Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2019. № 2 (52). Київ; Харків, 2019. С. 5–43.

36. Жив'юк А., Алексійчук Л. Організація та діяльність санітарних пунктів Українського червоного хреста у військовій окрузі УПА «Заграва» (друга половина 1943 р.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2019. № 2. С. 86–98. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

37. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Перезавантаження західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 7/49. С. 54–71. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %).

38. Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД-НКГБ Костопільської окружної екзекутиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2022. № 1 (57). Київ; Харків, 2022. С. 48–94.

39. Жив'юк А. Експеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД-НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. Львів, 2023. Вип. 11. С. 55–67.

40. Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.

41. Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

Статті, опубліковані в зарубіжних виданнях

42. Давидюк Р., Жив'юк А. Дослідження політичних репресій більшовицького режиму в Рівненській області в рамках Державної програми «Реабілітовані історією». *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. Vol. 6. S. 181–194. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

43. Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. Vol. 8. S. 83–100.

44. Zhyv'iuik A. 'Mizh evakuatsiieiu I "dotsil'nym rozstrilom": dolia v'iazniv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radians'koi viiny' (Between evacuation and "expedient shooting": The fate of NKVD prisoners in the Rivne region at the start of the German-Soviet war). *The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook* / Edited by Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. P. 139–141.

45. Жив'юк А. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018. Vol. 9. S. 110–128.

46. Zhyviuk A. Anti-bolshevik insurgencies in Vohlynia in 1919–1920. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries*. Vol. 1. No. 5 (2024). P. 24–50.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

47. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня»,

2006. Кн. 1. С. 8–78. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

48. Жив'юк А. Вибір: як це було у 1939-у. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 335–340.*

49. Жив'юк А. Самострілівська десятка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 351–358.*

50. Жив'юк А. Здолбунівський підприємець Теодор Страка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 386–388.*

51. Жив'юк А. Політичні репресії тоталітарної доби в Україні у шкільному курсі історії: періодизація, типологія, термінологія. *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. 2007. № 19–21. Спецвипуск: Історія ХХ століття: нові підходи до змісту шкільного курсу. С. 75–81.*

52. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині (1939–1950-і рр.). *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 7–30.*

53. Жив'юк А. Між евакуацією і «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку радянсько-німецької війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наукових праць. Вип. IV / Ред. кол.: Р. Карпюк, О. Кушпетюк [та ін.]. Луцьк: ЛІРОЛ, 2010. С. 66–78.*

54. Жив'юк А. Західноукраїнська компартійна номенклатура в 1939–1941 рр. (за матеріалами Рівненського обкому КП(б)У). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 134–138.*

55. Жив'юк А. Холмщина й Підляштя на сторінках часопису «Волинь» (1941–1942 рр.). *Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і*

матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць / упорядн. М. Кучерепа; за заг. ред. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 348–354.

56. Жив'юк А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Вип. 5. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 76–86.

57. Жив'юк А., Кравчук Д. Поляки в радянському партизанському русі на території Райхскомісаріату Україна (на прикладі діяльності з'єднання Роберта Сатановського). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 383–389. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

58. Жив'юк А. Замах на генерала Ватутіна: обставини і особи. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ПП ДМ, 2013. Кн. 3. С. 86–102.

59. Жив'юк А. Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянізації західних областей УРСР. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ПП ДМ, 2014. Кн. 4. С. 5–56.

60. Жив'юк А. Парадокси меморіальних практик: історія поховання бійців НКВС і співробітників МДБ в Мізочі. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2016. Кн. 6. С. 98–116.

61. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки, 1925-1927 рр. / публікація, примітки А. Жив'юка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2017. Кн. 7. С. 22–134.

62. Жив'юк А. «Чорний запорожець» Антін Мороз. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць*. Рівне: Дятлик

М., 2017. Вип. XV: Матеріали наукової конференції «Волинь в Українській революції 1917–1921 рр.» / упоряд. О. Булига, А. Жив'юк. С. 113–119.

63. Жив'юк А. Самоідентифікація українців та національних меншин на Волині в дзеркалі модернізації (за базою даних проекту «Реабілітовані історією»). *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 404–412.

64. Жив'юк А. «Нам у Радянському Союзі нічого захищати»: справа червоноармійців 361-го полку. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 37–60.

65. Жив'юк А. Буковина – Холмщина – Волинь: траєкторія долі вояка австрійської і української армій Павла Паранюка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 77–90.

66. Давидюк Р., Жив'юк А. Олександра Новацька-Шевело і її спогади. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2019. Кн. 9. С. 23–26. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

67. Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 210–238.

68. Жив'юк А. Оникій Богун – адміністративний старшина Армії УНР. *Волинь у роки Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 265–281.

69. Жив'юк А. «Двофронтова» боротьба УПА: бої за Мізоч у 1943–1945 рр. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2021. Вип. 2. С. 96–113.

70. Жив'юк А. «Записи для нагадування минулого і будучності...»: Лаврін Красовський та його спогади. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2021. Вип. 2. С. 154–261.

71. Жив'юк А. Втеча з табірнього пункту «Кайеркан» Норильлагу в серпні 1945 р.: волинський слід. *Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридонна (12.03.1961–27.01.2019)*: зб. наук. пр. / упоряд. і наук. ред. А. Киридон. Київ: Ніка-Центр, 2021. С. 240–245.

72. Жив'юк А. Кримські татари в УПА на Волині. *Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару* / упоряд. І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 160–164.

73. Жив'юк А. «Румунія – наша Батьківщина, а в Польщі – наш Квек»: репресії НКВД проти циган. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 51–102.

74. Жив'юк А. Представники різних народів – вояки УПА і учасники підпілля ОУН (за матеріалами Рівненської області). *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 103–126.

75. Жив'юк А. Розстріляні в липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)*: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 292–300.

76. Жив'юк А. Проскрибований Кирило Студинський: за нововіднайденими документами НКВД-НКГБ. *Вісник НТШ*. Ч. 68. Львів, 2023. С. 33–41.

77. Жив'юк А. Мізоцькі районні відділення НКВД/НКГБ у 1939–1941 роках: структура, особовий склад, діяльність. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 107–143.

78. Жив'юк А., Марчук І. «Кассандра», що стала «Наймичкою»: життєвий епос Раїси Трофімчук. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 161–231. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

79. Жив'юк А. Провокація Соловйова: Здолбунівський райвідділ НКГБ у 1944–1946 рр. *Здолбунів в історико-культурному просторі Волині* / редкол. Р. Давидюк, А. Жив'юк, В. Марчук, В. Остапук. Луцьк, 2024. Вип. 1. С. 54–61.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	27
ВСТУП	32
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	44
1. 1. Стан наукової розробки проблеми	44
1. 2. Джерельна база та її інтерпретація	68
1. 3. Методологія й понятійний апарат	84
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА І КАДРИ ОРГАНІВ НКВД/НКГБ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ	105
2. 1. Оперативно-чекістські групи	105
2. 2. Обласні управління і повітові/районні відділи/відділення НКВД/НКГБ	116
2. 3. Компартійне керівництво діяльністю органів НКВД/НКГБ	158
2. 4. Підготовка та ротація кадрів НКВД/НКГБ	170
2. 5. Агентурно-оперативна робота НКВД/НКГБ	180
2. 6. Функціонування міліції, тюремного відомства, прикордонних і конвойних військ	199
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСІЇ НКВД/НКГБ ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ	218
3. 1. Висланські акції	218
3. 2. Ліквідація підпілля УНР	240
3. 3. НКВД/НКГБ і польський рух спротиву	256
3. 4. Протистояння НКВД/НКГБ з ОУН	266
3. 5. Встановлення контролю за релігійними об'єднаннями	302
3. 6. Репресії щодо представників національних меншин	323
РОЗДІЛ 4. МАСОВІ ОПЕРАЦІЇ НКВД/НКГБ	348
4. 1. Перша масова операція (весна – літо 1940 р.)	348
4. 2. Масове вбивство (масакра) в'язнів влітку 1941 р.	375

ВИСНОВКИ	430
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	445
ДОДАТКИ	518

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АГІБ МВС України – Архів Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України
- АМРСР – Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
- АКС – архівно-кримінальна справа
- АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
- АТО – автотранспортне відділення (рос. автотранспортное отделение)
- АХ(Ф)О – адміністративно-господарсько-(фінансове) відділення (рос. административно-хозяйственно-финансовое отделение)
- БРП – Братство російської правди (рос. Братство русской правды)
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВМП – вища міра покарання
- ВМСЗ – вища міра соціального захисту
- ВТТ – виправно-трудова табори
- ВУО – Волинське українське об'єднання
- ВЧ – високочастотний
- ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем)
- ВШ – вища школа
- ГАІ – державна автоінспекція (рос. государственная автоинспекция)
- ГБ – держбезпека (рос. госбезопасность)
- ГДА – Галузевий державний архів
- ГЕУ – Головне економічне управління
- ГКЦ – Греко-католицька церква
- (О)ГПУ – (Об'єднане) державне політичне управління (рос. (Объединенное) государственное политическое управление)
- ГТУ – Головне транспортне управління

(Г)УГБ – (Головне) управління державної безпеки (рос. (Главное) управление государственной безопасности)

ГУЛАГ – Головне управління таборів (рос. Главное управление лагерей)

ГУМ – Головне управління міліції

ГУПВ – Головне управління прикордонних військ

держархів – державний архів

ДТО – дорожньо-транспортний відділ (рос. дорожно-транспортный отдел)

ДЦ – Державний центр

ЕКО – економічний відділ (рос. экономический отдел)

ЗВЗ – Союз збройної боротьби (пол. Związek Walki Zbrojnej)

ЄХБ – євагельські християни-баптисти

ЄХСС – євангельські християни святі сіоністи

ІУ – Інститут історії України

КГБ – Комітет державної безпеки (рос. Комитет государственной безопасности)

КК – кримінальний кодекс

КНД – контрольно-наглядова справа (рос. контрольно-наблюдательное дело)

КОВО – Київський (особливий) військовий округ

КОП – Корпус охорони прикордоння

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПЗ – камера попереднього ув'язнення (рос. камера предварительного заключения)

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КРО – контррозвідувальний відділ (рос. контрразведывательный отдел)

м. – місто, містечко

МВ – міський відділ

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МГБ – Міністерство державної безпеки (рос. Министерство государственной безопасности)

МКШ – міжрайова школа

НАНУ – Національна академія наук України
наркомат – народний комісаріат
НЗЗУ – Народні збори Західної України
НКВД – Народний комісаріат внутрішніх справ (рос. Народный комиссариат внутренних дел)
НКГБ – Народний комісаріат державної безпеки (рос. Народный комиссариат государственной безопасности)
НТСНП – Народно-трудоий союз нового покоління
ОББ – відділ боротьби з бандитизмом (рос. отдел борьбы с бандитизмом)
обл. – область
ОК – відділ кадрів (рос. отдел кадров)
ОО – особливий відділ (рос. особый отдел)
ОСНАЗ – частини особливого призначення (рос. части особого назначения)
ОСО – Особлива нарада (рос. Особое совещание)
ОУН – Організація українських націоналістів.
ОУН (р, б) – Організація українських націоналістів (революційна, бандерівців)
ОУН (м) – Організація українських націоналістів (мельниківців)
ОЧГ – оперативно-чекістська група (рос. оперативно-чекистская группа)
ПВ – повітовий відділ
ПЗ – прикордонний загін
ПЗФ – Південно-західний фронт
ПЗУЗ – північно-західні українські землі
політбюро – політичне бюро
ППС – Польська патрія соціалістична
ПУН – Провід українських націоналістів
р. (рр.) – рік (роки)
Раднарком – Рада народних комісарів (вживається також РНК)
райвідділ – районний відділ
райвиконком – районний виконавчий комітет

райцентр – районний центр

РВ – районний відділ (відділення)

РККА – Робітничо-селянська червона армія (рос. Рабоче-крестьянская красная армия; частіше вживається скорочена назва – Червона армія)

РНК – Рада народних комісарів

РНО – Російське народне об'єднання

РОМ – районний відділ міліції (рос. районное отделение милиции)

РПБО – Російське православне благодійне товариство (рос. Русское православное благотворительное общество)

РПЦ – Російська Православна Церква

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

с. – село

СБУ – Служба безпеки України

СВР – Служба зовнішньої розвідки (рос. Служба внешней разведки)

СД – Служба безпеки (нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD))

СЛДА – список особових справ арештованих (рос. список личных дел арестованных)

СН – Сторонництво народове (пол. SL – Stronnictwo Ludowe)

СПО – таємно-політичний відділ (рос. секретно-политический отдел)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття, століття

СЧ – слідча частина (рос. следственная часть)

США – Сполучені Штати Америки

т. в. о. – тимчасово виконуючий обов'язки

ТУ – транспортне управління

УАО – обліково-архівний відділ (рос. УАО – учетно-архивный отдел)

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УГРО – кримінальний розшук (рос. уголовный розыск)

УЄРЦ – Українська Євангельська Реформована Церква

УІНП – Український інститут національної пам'яті

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНКВД – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ (рос. Управление Народного комиссариата внутренних дел)

УНКГБ – Управління Народного комісаріату державної безпеки (рос. Управление Народного комиссариата государственной безопасности)

УНПО – Українська народна повстанська організація

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська повстанська армія

УПВ – Управління прикордонних військ

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

(У)РКМ – (Управління) Робітничо-селянської міліції (рос. (Управление) Рабоче-крестьянской милиции)

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

УСБУ – Управління Служби безпеки України

УСО – обліково-статистичний відділ, відділення (рос. учетно-статистический отдел, отделение)

УЦК – Український центральний комітет

ФНС – Фронт національної єдності

ФСБ – Федеральна служба безпеки (рос. Федеральная служба безопасности)

ХВС – Християни віри євангельської

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки

ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху

ЦК – Центральний комітет

ЦШ – Центральна школа

ЧОН – Частини особливого призначення (рос. Части особого назначения)

WZMW – Спілка сільської молоді Волині (пол. Wołyński Związek Młodzieży Wiejskiej)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Нинішня російсько-українська війна ніби повернула історичний годинник на 85 років назад: російські окупанти вчиняють в Україні жорстокі розправи з реальними і потенційними опонентами, серед яких не лише воїни Збройних сил України, а й беззахисні цивільні: діти, жінки, старші люди, інваліди. Вивчення і аналіз аналогічних злочинів, здійснених радянськими окупантами у 1939–1941 рр., дозволяє краще зрозуміти причини нинішніх злочинів, характер і мету російської окупаційної влади.

Сучасна російська влада намагається відновити радянську в поєднанні з імперською ідеологічно-політичну матрицю задля якнайдовшого пролонгування свого існування. Ключове місце в процесі вирішення цього завдання посідають пропагандистські та карально-репресивні практики, що актуалізує вивчення методів діяльності структур, які забезпечували їх реалізацію в СРСР. Зокрема, йдеться про застосування органів НКВД/НКГБ задля «технологічного» супроводу експансії більшовицької влади на західні українські землі та впровадження там радянської моделі економічного і суспільно-політичного життя в 1939–1941 рр.

Поширення інформації про виконавців злочинів комуністичного тоталітарного режиму, у т. ч. періоду Зачистки 1939–1941 рр. Західної України та попереднього етапу Великого терору, перебуває під жорсткою забороною російської влади, попри відчитування правди про їх наслідки. Виникла парадоксальна ситуація: жертви злочинів є, а злочинців нібито й не було. Намагання відкрити завісу таємничості щодо радянських perpetrators (виконавців злочинів), у сучасній Росії карається як злочин проти держави. Так сталося, зокрема, з істориком, автором-укладачем довідника про гебістів періоду Великого терору в СРСР¹ Андрієм Жуковим, якому Московський

---

¹ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Главная_страница

міський суд 8 вересня 2020 р. виніс покарання у вигляді 12,5 років перебування в колонії суворого режиму за ст. 275 КК РФ («державна зрада»)².

Історичні сюжети новітньої української доби, пов'язані з радянізацією на початку Другої світової війни Західної Волині та репресивним забезпеченням цього процесу органами НКВД/НКГБ, потребують переосмислення, зокрема через призму біографістики й просопографії, докладного вивчення особового складу співробітників цих органів у тодішньому історичному контексті. Очевидна продуктивність такого підходу зумовлена заідеологізованістю і табуованістю цієї проблематики в радянські часи та інертністю щодо її розробки в пострадянській українській історіографії.

З початку 1990-х рр. вітчизняні історики опрацювали значний тематичний та інформаційний масив, що розкриває репресії радянського режиму на західноукраїнських землях після вересня 1939 р. Водночас більшість оприлюднених досліджень були й залишаються спрямованими на з'ясування причин, обставин, перебігу, наслідків, тобто соціології радянського державного терору. Звернення до особистісного, людського виміру радянських репресій, тобто антропології терору, було спрямоване головним чином на жертв, що цілком закономірно і виправдано.

Однак поза дослідницькою увагою залишалася проблематика, пов'язана з технологією терору, пошуком відповіді на питання «хто і як це робив?», гостроту якого ми з новою силою відчули в умовах розв'язаної Росією повномасштабної війни проти України. В результаті «архівної революції» в Україні 2009–2015 рр., що відкрила дослідникам доступ до таємниць радянських спецслужб, їх увага вперше сфокусувалась на проблемі радянських perpetrators, виконавців злочинів різного рівня – від наркомів і керівників обласних структур НКВД/НКГБ до низових оперативників і слідчих, як також «тих, хто натискав на гачок» – комендантів та інших виконавців вироків. Упродовж останніх п'яти років з'явилася низка праць

---

² Історика осудили за государственные секреты. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4483520>

українських і зарубіжних істориків, які висвітлюють означену проблему стосовно виконавців Великого терору 1937–1938 рр. в УРСР.

За цих умов значно зросла актуальність комплексного дослідження стосовно виконавців Зачистки Західної України 1939–1941 рр. Зазначена наукова проблема суттєво резонує з реаліями початкового періоду Другої світової війни, коли більшовицький СРСР і нацистська Німеччина виступили партнерами в її розв'язанні і здійсненні репресій на окупованій ними території Другої Речі Посполитої, практикуючи співпрацю і обмін досвідом між НКВД/НКГБ, з одного боку, і СД та гестапо, з іншого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідних тем відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України «Великий терор в УРСР 1937–1938 рр.: масові операції НКВС – замовники і виконавці» (державний реєстраційний номер 0117U006896); «Органи ДПУ УСРР – НКВС УРСР у системі державного управління радянської України: від специфічного інформування республіканської влади до терору 1930-х рр.» (державний реєстраційний номер 0121U110196); «Органи державної безпеки як системоутворююча складова механізму утримання влади компартійною номенклатурою: історичний досвід УСССР. 1930–1950-ті рр.» (державний реєстраційний номер 0124U001021); кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені акад. С. Дем'янчука «Актуальні проблеми дослідження репресій радянського тоталітарного режиму в Україні» (державний реєстраційний номер 0118U001568)»; відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна підтримка» (державний реєстраційний номер 0124U002577).

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі структури і складу органів НКВД/НКГБ та етапів і методів їх діяльності, спрямованої на

встановлення політичного, економічного, ідеологічного, духовного контролю над населенням Західної Волині від осені 1939 до літа 1941 рр.

Досягнення поставленої мети включає вирішення низки **завдань**, а саме:

- виявити, систематизувати, класифікувати та критично проаналізувати джерела й літературу задля з'ясування стану наукового вивчення теми та верифікації концепцій українських і зарубіжних істориків;

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади та обрати адекватний науково-термінологічний інструментарій дослідження;

- простежити етапи формування структури органів НКВД/НКГБ на території Західної Волині та персоніфікувати їх склад шляхом створення міні-біограм співробітників;

- з'ясувати характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Західної Волині, розкрити розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі;

- дослідити проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ;

- показати особливості підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій;

- висвітлити форми і загальний перебіг репресій, здійснених органами НКВД/НКГБ – арештів, ув'язнень, вислань, позасудових розправ;

- відстежити протистояння органів НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН, УНР і ЗВЗ у Західній Волині;

- розглянути репресії НКВД/НКГБ стосовно представників національних меншин – євреїв, чехів, росіян, ромів;

- охарактеризувати специфіку встановлення радянською держбезпекою контролю за релігійними об'єднаннями Західної Волині;

– проаналізувати причини, перебіг та наслідки масових операцій НКВД/НКГБ 1940–1941 рр. у Західній Волині, встановити осіб, вбитих у результаті цих операцій.

Об’єктом дослідження обрано органи НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр., а **предметом** – склад, структуру та діяльність цих органів, спрямовану на встановлення радянського контролю над регіоном.

Хронологічні межі охоплюють період першої радянзації. *Нижня* хронологічна межа зумовлена загарбанням СРСР Західної Волині на початку Другої світової війни (з 17 вересня 1939 р.), включенням її, разом з іншими західноукраїнськими землями, до складу СРСР (1 листопада 1939 р.) і УРСР (15 листопада 1939 р.), а також появою на цих територіях органів НКВД/НКГБ – спочатку ОЧГ, згодом територіальних структур; *верхня* – нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і ліквідацією в краї органів радянської влади. Подекуди хронологічні межі роботи розширено, тож вони охоплюють події від приходу більшовиків до влади в Росії та створення ВЧК, що продиктовано необхідністю простежити службове становлення тих чи інших співробітників ВЧК/ГПУ/НКВД/НКГБ та їхню участь у здійсненні масових репресій 1920-1930-х рр. В окремих випадках з’ясовано також подальшу долю співробітників НКВД/НКГБ та їхньої агентури, зокрема коли вона була пов’язана із Західною Волиною.

Географічні межі праці обіймають територію Західної Волині, або ж сучасних Рівненської, Волинської та північної частини Тернопільської областей (Кременецький район). Ці землі у 1921–1939 рр. належали до Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. В історично-політичному сенсі, особливо в історіографії, під Західною Волиною часто розуміють саме вказану територію зі східною межею по річці Горинь³. На думку автора,

³ Макаруч С. Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 226–238; Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 404 с.; Зуляк І., Макаруч Ю. Східна Галичина і Західна Волинь: особливості культурно-освітнього і соціально-економічного становища у міжвоєнній Польщі. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Ч. 28. С. 95–102; та ін.

існування Західної Волині як історико-політичного регіону можна пролонгувати на період першої радянізації, коли ця територія продовжувала зберігати свою національно-культурну, суспільно-політичну та релігійну специфіку. Вказані географічно-територіальні рамки зумовлені специфікою діяльності на території Західної Волині органів НКВД/НКГБ, що у свою чергу, було пов'язано з попереднім історичним періодом: розташуванням регіону на кордоні з УСРР/УРСР і активними заходами тут радянської агентури; наявністю значної кількості політичних емігрантів УНР; проведенням волинського експерименту воєводи Г. Юзевського з фіксацією сокальського кордону між Галичиною і Волинню; приналежністю більшості українського населення до православної церкви й культовою міграцією до Почаївської Лаври, тощо. На прикладі Західної Волині можна чітко відстежити процес агентурної інфільтрації у 1939–1941 рр. радянськими спецслужбами керівної ланки українського націоналістичного підпілля, зв'язок цього процесу з розколом в ОУН та його віддалені наслідки під час Другої світової війни і в повоєнний період.

Методи дослідження. У роботі використовувалися як конкретно-історичні (історико-генетичний, системно-структурний, порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), так і загальнонаукові методи (описовий, систематизації, функціональний, логічний) із притаманними їм аналізом, синтезом, індукцією та дедукцією. Для дослідження низки аспектів теми застосовувалися методи джерелознавчої критики, реконструкції, тощо. Метод структурного функціоналізму допоміг вивчати внутрішні зміни в середовищі радянських спецслужб на різних рівнях на тлі суспільно-політичних процесів передвоєнного і початкового періодів Другої світової війни. Комплексне використання зазначених методів уможливило відтворення цілісної картини організаційних змін в структурі органів НКВД/НКГБ з проекцією на наслідки їхньої діяльності в Західній Волині у 1939–1941 рр.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі, на підставі опрацювання баз даних із застосуванням біографічного та просопографічного підходів, особового складу і діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині як інструменту, спрямованого на політичне, економічне, ідеологічне, духовне підкорення населення волинського регіону в період 1939–1941 рр., на створення своєї респресивної матриці, використаної за наступної спроби його радянзації в 1944 р.

Уперше в українській історіографії:

– у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення;

– виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали (з галузевих архівів Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ України, державних архівів України і Польщі), що дозволило суттєво скорегувати роль і значення структур НКВД/НКГБ у процесі Зачистки Західної Волині;

– висвітлено особливості формування, еволюцію, службові характеристики особового складу органів НКВД/НКГБ, зокрема, на прикладі Рівненської області;

– окреслено проблеми взаємостосунків регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ;

– досліджено специфіку підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій;

– розкрито характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Західної Волині;

– показано розкладаючий вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільної моралі й на ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі;

- простежено зіткнення органів НКВД/НКГБ з підпіллям УНР у Західній Волині;
- схарактеризовано репресії НКВД/НКГБ стосовно ромів;
- розглянуто особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи – структуру, штати, службові характеристики особового складу, умови утримання в'язнів;
- аргументовано й дешифровано більшу частину «рівненського» списку осіб, вбитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. із введенням до наукового обігу масиву збережених КНД та анкет спецпоселенців;
- обґрунтовано причини, перебіг та наслідки вбивства людей (друга масова операція) у місцях їх примусового утримання (тюрми, КПЗ районних відділів НКВД) у Західній Волині влітку 1941 р.

Уточнено:

- стан наукового вивчення теми та дослідження українських і зарубіжних істориків стосовно діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині;
- термінологічно-понятійний апарат за темою;
- специфіку встановлення радянською держбезпекою контролю за релігійними об'єднаннями Західної Волині.

Набули подальшого розвитку:

- з'ясування етапів формування структури органів НКВД/НКГБ на території Західної Волині;
- характеристика форм і загального перебігу масових репресій, здійснених органами НКВД/НКГБ – арештів, ув'язнень, вислань, позасудових розправ;
- відстеження протистояння органів НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН і ЗВЗ у Західній Волині;
- розгляд репресій НКВД/НКГБ стосовно представників національних меншин – євреїв, чехів, росіян;

– висвітлення причин, перебігу та наслідків масового вбивства людей у тюрмах Західної Волині влітку 1941 р., зокрема у Дубенській в'язниці.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації, узагальненні й розгляді з нових методологічних позицій нагромаджених знань про функціонування органів НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр. Зібраний і проаналізований матеріал дає можливість для створення цілісної картини і «відчитування» сенсів радянської волинських і західноукраїнських земель не лише на початку Другої світової війни, а й на її завершальному етапі, за повторної радянської окупації цих територій. Органи НКВД/НКГБ/МВД/МГБ/КГБ слугували ключовим інструментом радянського режиму в опануванні ним іншого (ментально, політично, економічно, соціально, культурно, духовно) регіону. Опрацьована історико-методологічна матриця (схема) може бути застосована для підготовки досліджень з розглядом аналогічних процесів у сусідніх із Волиню українських історичних землях Галичини, Буковини, Закарпаття, як також на території сусідніх країн – Білорусі, Латвії, Литви, Естонії.

Основні положення дисертаційної роботи, висновки, фактичний матеріал може бути використано у процесі вивчення історії України, всесвітньої історії, краєзнавства у вищій та середній школах, під час підготовки узагальнювальних наукових праць із новітньої історії України, Білорусі, Німеччини, Польщі, Чехії, студій з єврейської історії. Одержані в ході дослідження висновки стануть у нагоді викладачам і студентам для підготовки до лекційних і практичних занять, спецкурсів і спецсемініарів. Наявність у роботі матеріалів про діяльність органів НКВД/НКГБ у різних населених пунктах Західної Волині та її наслідки уможливилює їх застосування в науково-краєзнавчій і музейній роботі.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати, які виносяться на захист, одержані здобувачем одноосібно. Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, відображено окремо в

переліку публікацій. У публікаціях № 3, 5, 8, 9, 10, 31, 36, 41, 42, 47, 57, 66, 78 особисто авторів належить 50 %, а в публікаціях № 6, 37 – 33 % матеріалу, пов'язаного з висвітленням означеної проблеми.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом його обговорення на засіданнях Вченої ради та відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука, головної редколегії серії книг «Реабілітовані історією». Основні положення та результати роботи викладені у виступах на таких наукових форумах: 16 щорічних наукових сесій Рівненського осередку Наукового товариства імені Шевченка (2009–2024), Всеукраїнська наукова конференція «Український національний рух: історія та сучасність» (Острог, 2009), міжнародний семінар «Інструменталізація історії та європейська інтеграція. Німеччина, Польща, Чехія та Україна в Європі / Geschichte, Instrumentalisierung von Geschichte und Europäische Integration. Deutschland, Polen, Tschechien und die Ukraine in Europa» (Гьорлітц (Німеччина) / Gorlitz (Deutschland), 2009), Четверта міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Острог, 2010), Всеукраїнська науково-практична конференція «Трагічні сторінки історії Поділля радянської доби» (Вінниця, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Центрально-східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (Рівне, 2012), Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)» (Київ, 2012), Всеукраїнський круглий стіл «Національна пам'ять в Україні: виклики XXI століття» (Київ, 2012), Всеукраїнська наукова конференція «Польсько-українські стосунки в XX столітті: від конфліктів до порозуміння» (Острог, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії XXI століття» (Одеса, 2013), круглий стіл «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура,

функції» (Київ, 2013), Міжнародна наукова конференція «Україна в XX–XXI століттях: на шляху гідності і свободи» (Київ, 2015), Міжнародна конференція «Декомунізація і політика національної пам'яті в Україні: реалізація, результати, перспективи» (Львів, 2016), V Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років (до 75-річчя створення Української повстанської армії)» (Львів, 2017), Міжнародна наукова конференція «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття» (Луцьк, 2017), Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять» (Київ, 2018), Міжнародна наукова конференція «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018), Міжнародна наукова конференція «Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації» (Чернівці, 2018), Всеукраїнська науково-практична конференція «Боротьба з російським імперіалізмом: минуле і сьогодення (до 75-річчя Антибільшовицького блоку народів)» (Рівне, 2018), Міжнародна конференція «Re: member. Як домовитись з минулим» (Київ, 2018), Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (Дермань, 2019; Здолбунів, 2020; Рівне, 2021), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Гоща та її округа в історії та культурі Волині» (Гоща, 2019; Гоща, 2024), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період (до 80-річчя початку війни)» (Острог, 2019), Міжнародна наукова конференція «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія і сучасність» (Луцьк-Світязь, 2019), Міжнародна конференція «Архіви комуністичних спецслужб: формування, використання, інтерпретації» (Київ, 2019), Międzynarodowa konferencja naukowa «Wobec widma bolszewizmu. Polacy i Ukraińcy w walce z agresją Rosji Sowieckiej w latach 1919–1921» (Ostrog-Lublin, 2020), Онлайн-семінар «Масові розстріли в

тюрмах НКВД у 1941 році» (Київ, 2021), Міжнародна наукова конференція «Биківня – від території смерті до місця пам'яті» (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили») (Київ, 2021), Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху (до 80-річчя створення Української повстанської армії)» (Львів, 2022).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 79 наукових праць, з яких 4 монографії, 1 брошура, 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей, опубліковані в виданнях, що належать до наукометричних баз Web of Science, Scopus (категорія «А»), 29 статей опубліковані в наукових фахових виданнях (категорія «Б»), 5 статей опубліковані в зарубіжних виданнях, 33 статті додатково відображають результати дослідження.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (832 найменування) і додатків (А, Б, В, Г). Загальний обсяг дисертації становить 546 сторінок, з яких основний текст – 444 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки проблеми

Огляд історіографії інституційного становлення та діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині 1939–1941 рр. почнемо з констатації: цілісного, комплексного дослідження з цієї теми не існує. Так само не існує публікації, яка хоча б частково заповнювала відповідну інформаційну лакуну. Відсутні наукові розвідки, у яких проблема знайшла б розв'язання в ширшому територіальному вимірі всієї Західної України.

У представленому нижче історіографічному екскурсі відображено розвиток вивчення проблеми, починаючи від часу, коли вона стала предметом дослідження історичної науки, тобто з кінця 1980-х рр. У ньому відсутній межовий поділ на українську та інші історіографічні школи, оскільки комплекс джерел, з яким працюють історики з різних країн, удоступнено нещодавно, його інтерпретаційні моделі є плинними, відбувається своєрідне перетікання наративів. Винятком звідси є значна частина представників російського історичного середовища, яка в суспільно-політичних умовах путінської Росії виявилась інфікованою пропагандистським «прорадянським ревізіонізмом»⁴.

Умовний поділ здійснено за хронологічним принципом, пов'язаним з етапами відкриття доступу до архівної інформації. В огляді проаналізовані базові, концептуальні праці, як також вужчі, які глибше розкривають ті чи інші сегменти дослідження. Автор не ставив за мету подати весь репертуар студій, пов'язаних з діяльнісною складовою структур НКВД/НКГБ (здійснення ними політичних репресій), щоб уникнути ототожнення історіографічного екскурсу з бібліографічним описом.

---

⁴ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. С. 22.

Діяльність радянських спецслужб упродовж всього періоду існування СРСР залишалась табуованою і закритою для вивчення дослідниками темою*. Комуністичний тоталітарний режим ретельно оберігав таємниці злочинів, вчинених більшовицьким «орденом мечоносців» задля здобуття і утвердження своєї влади. «Щит і меч» цього «ордену» партійна номенклатура довірила номенклатурі ВЧК/ГПУ/НКВД, «подвиги» якої уславлювали хіба пропагандистські міфи радянських літераторів і кінематографістів**.

Не маючи доступу до джерельного матеріалу, історики, соціологи, філософи у 1960–1980-х рр. підготували низку концептуальних праць, які описували механізми функціонування радянської системи з акцентом на ролі більшовицької партійної номенклатури і терору, як головного інструмента в її руках. Класичною працею, в якій розкрито механізм функціонування правлячого класу в більшовицькій Росії, стала книга професора-втікача з СРСР Михайла Восленського «Номенклатура» (написана в 1960-х рр., вперше видана за межами СРСР 1984 р.)⁵. Автор яскраво і переконливо продемонстрував, як В. Ленін і більшовики використали ідеологію марксизму з метою захоплення влади. Політичним інструментом для цього вони зробили пролетаріат, оголосивши його провідним/правлячим класом у суспільстві. Насправді ж після жовтневого перевороту вся влада виявилась сконцентрованою в руках різношерстої за соціальним походженням більшовицької номенклатури, яка поставила на сторожі власного панування органи ВЧК/ГПУ/НКВД/НКГБ/МГБ/КГБ – «караючий меч революції». За

---

* Радянська історіографія історії Волині ХХ ст. була вкладена у прокрустове ложе «возз'єднання» західних українських земель з радянською Україною і «золотого вересня» 1939 р., коли це «возз'єднання» здійснилось. У такій парадигмі витримані тексти авторства Р. Оксенюка (Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861–1939). Львів, 1970. 274 с.); О. Михайлюка, І. Кічія, В. Шийчука та ін. (Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. Львів, 1988. 240 с.; Історія Луцька. Львів, 1991. 192 с.). Водночас каральні органи НКВД/НКГБ, які виступали в ролі розбійника Прокруста в процесі Зачистки Західної Волині 1939–1941 рр., у цих працях не представлені.

** У системі радянських спецслужб з 1959 р. для власного вжитку видавались збірники статей про агентурно-оперативну, слідчу і розвідувальну роботу, періодичний журнал «Труды высшей школы КГБ», книги про боротьбу з антирадянськими формуваннями тощо. Серед них варто виділити: Украинские буржуазные националисты / Б. Шульженко (рук.), И. Хамазюк, В. Данько. Москва, 1963. 291 с.; Контрразведывательный словарь. Москва, 1972. 371 с.

⁵ Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва, 1991. 624 с.

своєю суттю ці органи були «караючим мечем номенклатури», з допомогою якого вона захищала власне існування і привілеї від внутрішніх та зовнішніх супротивників, оголошених «ворогами народу».

Технологію взаємодії більшовицької партії/номенклатури з підпорядкованим їй репресивним апаратом НКВД («гебістською номенклатурою») для проведення масової Зачистки СРСР від реальних чи уявних «ворогів народу» в період підготовки і прийняття сталінської конституції 1936 р. докладно розглянув у фундаментальній праці «Великий терор» англо-американський історик Роберт Конквест (книга надрукована англійською 1968 р., згодом перекладена багатьма іншими мовами)⁶. Р. Конквест уперше окреслив масштаб сталінських «чисток», розширив їх географічно від московських процесів проти керівних діячів ВКП(б) до всієї території СРСР, приблизно оцінивши кількість жертв як 20 млн. людей.

Концептуальними підходами М. Восленського, Р. Конквеста та їхніх послідовників, запропонованими ними конотаціями номенклатури, як панівного класу Радянського Союзу, і Великого терору, як інструменту її панування, скористались на рубежі 1980–1990-х рр. історики на пострадянському просторі. В українській історіографії з'явилися дослідження про формування та функціонування компартійно-радянської номенклатури УРСР 1917–1939 рр. авторства Миколи Дорошка⁷, Миколи Фролова⁸, Станіслава Кульчицького⁹ та ін.

С. Кульчицький у своїй праці про історію комунізму в Україні констатував, що диктатура партії залишалася б лише декларацією, якби не могла реалізувати себе через силовий орган з каральними функціями. Такий орган виник в грудні 1917 р. – ВЧК на чолі з Феліксом Дзержинським. Формально органи ВЧК були підпорядковані компартійним і радянським

⁶ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009. 880 с.

⁷ Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. Київ, 2008. 368 с.

⁸ Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя, 2011. 828 с.

⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ, 2013. 504 с.; Кн. 2. Київ, 2013. 628 с.

органам одного з ними рівня. Реальне ж підпорядкування існувало лише по чекістській (гепеушній, гебістській) вертикалі. С. Кульчицький вважає, що говорити про існування самостійної вертикалі спецслужб немає підстав: цілком підпорядковуючись компартійній вертикалі на рівні ЦК РКП(б)/ВКП(б) вони лише обслуговували специфічні потреби всього партійного апарату¹⁰.

У листопаді 1918 р. В. Ленін так оцінював місце цього силового органу в системі влади: «Для нас важливо, що ЧК здійснюють безпосередню диктатуру пролетаріату, і в цьому відношенні їх роль неоцінима»¹¹. Відвертіше він висловивсь на ІХ Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1921 р.): «Без такої установи влада трудящих існувати не може»¹².

М. Дорошко наголосив на використанні більшовицькою партією органів ВЧК/ГПУ/НКВД для встановлення паралельного контролю над суспільством, що ставило співробітників спецслужби «у цілком особливе, незалежне становище по відношенню до місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони»¹³.

Наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. з конкретно-історичними дослідженнями сталінських репресій і ролі в них органів ГПУ/НКВД – всесоюзного і республіканського рівнів – виступила низка дослідників як в Україні, так і в Росії, де на той час відповідні архівні матеріали виявились доступнішими. Праці Дмитра Волкогонова¹⁴, Олега Хлевнюка¹⁵, Юрія Шаповала¹⁶, Володимира Даниленка¹⁷, Олександра Рубльова¹⁸, Богдана

¹⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Кн. 1. С. 423.

¹¹ Кульчицький С. Червоний виклик: Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 166.

¹² Кульчицький С. Червоний виклик: Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 313.

¹³ Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. *З архівів ВУНК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1(20). С. 54.

¹⁴ Волкогонов Д. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1989. 600 с.; Кн. 2. Київ, 1990. 672 с.

¹⁵ Хлевнюк О. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва, 1992. 270 с.; Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва, 1996. 295 с.

¹⁶ Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ, 1990. 143 с.; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 352 с.

¹⁷ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991. 344 с.

Яроша¹⁹ та інших сформували абрис історичного контексту, куди згодом ці та інші українські й зарубіжні історики вписували діяльність радянських спецслужб.

Тоді ж – у період перебудови в СРСР і перші роки після суверенізації колишніх союзних республік – з'явилися і перші спеціальні праці про радянські репресії та їхніх виконавців. Зауважимо, що вони були не стільки результатом якихось системних змін чи зусиль, скільки виходили з ініціативи високих посадовців у компартійній і спецслужбовій ієрархії (як то – секретар ЦК КПРС, згодом голова міжнародного фонду «Демократія» Олександр Яковлев чи заступник голови СБУ, згодом член робочої групи з утворення УІНП Володимир Пристайко). Серед таких праць назвемо довідкові видання авторства Микити Петрова, Костянтина Скоркіна і Олександра Кокуріна²⁰, Юрія Шаповала, Володимира Пристайка і Вадима Золотарьова²¹, як також перше комплексне дослідження подій 1939 р. на західних українських землях авторства Миколи Литвина, Олександра Луцького і Кіма Науменка²².

Певним феноменом на цьому тлі видається дисертаційний двотомник офіцера МВС України Івана Біласа з суспільно-політичним та історико-правовим аналізом функціонування радянської репресивно-каральної системи в Україні, здійсненому на підставі вперше оприлюднених унікальних документів НКВД/МГБ²³. Дослідження І. Біласа залишається взірцевим з огляду на застосований автором підхід до розкриття теми, коли аналітична складова роботи опирається на оприлюднену в іншій частині

¹⁸ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ, 1994. 350 с.

¹⁹ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-і рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надтир'я, 1995. 171 с.

²⁰ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960 / сост. Н. Петров, А. Кокурин; науч. ред. Р. Пихоя. Справочник. Москва: МФД, 1997. 352 с.; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. Москва: О-во «Мемориал»; Звенья, 1999. 506 с.; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / под ред. акад. А. Яковлева; сост. А. Кокурин, Н. Петров. Москва: МФД, 2000. 888 с.

²¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.: іл.

²² Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 151 с.

²³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 432 с.; Кн. 2. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 688 с.

репрезентативну документальну вибірку. Праця І. Біласа не втратила актуальності й нині, коли дослідниками радянських спецслужб накопичено значний фактичний матеріал та запропоновані нові методологічні інтерпретації стосовно функціонування каральної системи більшовицького режиму.

Розділ монографії І. Біласа про поглинення Західної України та експансію репресивно-каральної системи в 1939–1941 рр. опертий на відповідний блок з 73-х документів. Вони розкривають дві репресивні операції, здійснені органами НКВД/НКГБ в Західній Україні: вислання на спецпоселення членів сімей осадників, лісників, біженців у 1940 р. (39 документів) і розстріли в тюрмах влітку 1941 р. (34 документи). Зазначимо, що посилення на документи про розстріли в тюрмах не супроводжені повними архівними легендами (вказано лише на АГІБ МВС України з додатком «колекція документів»)²⁴, що суттєво утруднює для дослідників можливість їх верифікації та подальшої евристики.

Упродовж 1990–2000-х рр. вивчення історії та діяльності радянських репресивних органів на пострадянському просторі було пов'язане з двома інституційними проектами: видавничими серіалами про жертв репресій, започаткованими відповідними «реабілітаційними» законами (в Україні, Білорусі, Естонії, Казахстані, Латвії, Литві, Молдові, Росії, та ін.)²⁵, та функціонуванням дослідницьких структур з вивчення історії державного терору в СРСР на підставі відкриття законодавчого доступу до архівів радянських репресивних органів*.

²⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 1. С. 126–129; Кн. 2. С. 222–279.

²⁵ Книги пам'яті жертв політичних репресій в СРСР: Аннотированный указатель / сост. Ю. Груздев, А. Разумов. Санкт-Петербург, 2004. 336 с.; Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ; Житомир, 2007. 456 с. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» ухвалено 17 квітня 1991 р. (нова редакція – 13 березня 2018 р.).

* Перший крок до повного відкриття архівів репресивних органів було зроблено 9 квітня 2015 р. ВРУ ухвалила України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Після його прийняття в Інституті історії України НАН України 2016 р. створено Відділ історії державного терору радянської доби. Іншими інституціями, що активно включились в дослідницьку реалізацію Закону 2015 р. стали УІНП та ЦДВР.

Якщо процес підготовки та видання книг пам'яті жертв репресій з відповідними узагальнюючими історичними дослідженнями, нарисами у 1990-х рр. був єдиним для всіх пострадянських країн, то, починаючи з 2000-х рр., доступ до архівів органів радянських репресивних структур російська влада суттєво обмежила, а в багатьох випадках унеможливила. Саме тому номенклатура і наукова якість відповідних досліджень російських істориків суттєво знизилась, а з середини 2010-х рр. ті з них, хто продовжував займатись цією проблематикою, вимушено долучились до дослідницьких проєктів в Україні.

Упродовж 2004–2023 рр. обласними науково-редакційними групами серії «Реабілітовані історією» підготовлено і видано більше 140 книг, серед яких найбільш інформативними при підготовці дослідження були видання Вінницької, Волинської, Київської, Львівської, Рівненської*, Тернопільської, Хмельницької областей. Варто зауважити, що значний інформаційний потенціал книг «Реабілітовані історією» недостатньо використаний у сучасній історіографії.

Паралельно з цією серією дослідження проблем державного терору радянської доби та документи з архівів колишніх спецслужб публікувались у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (58 випусків за 1994–2022 рр.), співзасновниками якого виступили ІУ НАНУ і СБУ. За 30 років у журналі оприлюднені більше півтисячі дослідницьких рефлексій і джерельних матеріалів, що всесторонньо висвітлюють діяльність органів, зазначених у його титулі. Журнал здобув значний авторитет серед широкого кола дослідників, що засвідчили співпрацею з ним провідні українські й зарубіжні історики радянських спецслужб – Юрій Данилюк, Юрій Шаповал, Олександр Рубльов, Роман Подкур, Валерій Васильєв, Олег Бажан, Вадим Золотарьов,

---

* Під керівництвом автора у 2006–2021 рр. підготовлені й видані 10 книг серії «Реабілітовані історією. Рівненська область». Див.: Список використаних джерел. Назва *Рівненська область* вживана у тексті дисертації відповідно до сучасного її найменування (від міста Рівне), хоча в радянський період, зокрема у 1939–1941 рр., її називали Ровенська (від міста Ровно). У польський період місто носило назву Równie (Рувне).

Сергій Кокін, Ніколя Верт, Лінн Віола, Марк Юнге, Джеффри Россман, Ігор Кашу, Тимоті Блаувельт, Микита Петров, Олексій Тепляков та ін*.

Певним підсумком першого етапу наукового пошуку, узагальнення і осмислення фактографічного матеріалу стосовно практик політичного терору в УРСР стали монографія Сергія Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)»²⁶, захищена незабаром як докторська дисертація і декілька разів перевидана, та історичні нариси «Політичний терор і тероризм в Україні», підготовлені ІУ НАНУ. Серед авторів нарисів, окрім уже згаданих істориків, виступили Віктор Ченцов, Дмитро Архієрейський, Юрій Киричук, Олександр Лисенко, Тамара Вронська та ін.²⁷

Таким чином, з початку 1990-х рр. вітчизняні історики опрацювали значний тематичний та інформаційний масив, що розкривав репресивні дії радянського режиму в Україні, зокрема, й на західноукраїнських землях після вересня 1939 р. Водночас більшість оприлюднених досліджень були спрямовані на з'ясування причин, обставин, перебігу, наслідків, тобто соціології, радянського державного терору. Звернення до особистісного, людського виміру радянських репресій, тобто антропології терору, фокусувалось головним чином на жертвах, що цілком закономірно і виправдано.

Однак поза дослідницькою увагою залишалась проблематика, пов'язана з технологією терору, пошуком відповіді на питання «хто і як це робив?», гостроту якого ми з новою силою відчули в умовах розв'язаної Росією повномасштабної війни проти України²⁸. Шлях до досягнення нового

* Упродовж 2009–2022 рр. автором опубліковано 8 статей у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Див.: Список використаних джерел.

²⁶ Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. 448 с.

²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.

²⁸ Полицейским в Петербурге разослали справку об опыте НКВД по борьбе с националистами. URL: <https://paperpaper.ru/papernews/2023/4/30/policejskim-v-peterburge-razoslali-s/>; Портников В. Імперія агентів і Україна. Путін відродив практику КДБ СРСР. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-putin-imperiya-ahentiv/32984461.html>; та ін.

дослідницького горизонту пролягав через закриті архіви і виявивсь, як розповів Сергій Кокін, непростим²⁹.

Пошук відповіді на нові виклики був пов'язаний, як мінімум, із двома умовами: максимальним відкриттям доступу до архівів радянських спецслужб та системними інституційними зусиллями дослідницької спільноти. Реалізацію першої умови забезпечив ухвалений Верховною Радою України в 2015 р. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Спробуємо з'ясувати, як скористались українські та зарубіжні історики цим та попередніми, прийнятими на етапі розпаду СРСР, нормативними актами для створення колективного портрета радянських *perpetrators* (виконавців, катів, карателів)³⁰.

У результаті «архівної революції» в Україні 2009–2015 рр., яка відкрила дослідникам доступ до таємниць радянських спецслужб, вони отримали можливість вивчати не лише архівно-кримінальні справи репресованих у радянський час громадян, але й безперешкодно знайомитись з особовими справами співробітників ВЧК/ГПУ/НКВД/МГБ/КГБ, даними про агентуру, наказами, інструкціями, внутрішньою перепискою цих органів, що дозволило вийти на якісно новий рівень досліджень репресивної політики в СРСР, зокрема в Україні. Вчені сконцентрували свою увагу на проблемі радянських *perpetrators*, виконавців злочинів різного рівня – від наркомів і керівників обласних структур НКВД/НКГБ до низових оперативників і слідчих, як також «тих, хто натискав на гачок» – комендантів та інших виконавців вироків. Упродовж наступного історіографічного етапу, початок якого умовно означимо серединою 2000-х рр., з'явилась низка праць українських і зарубіжних істориків, які висвітлюють означену проблему виконавців-

---

²⁹ Кокін С. Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2019. № 2(52). С. 266–279.

³⁰ Виола Л. Введение. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2015. № 1(44). С. 7–16.

perpetrators: як Великого терору 1937–1938 рр. в УРСР, так і Зачистки Західної України в 1939–1941.

Насамперед вкажемо на ряд міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій і круглих столів 2012–2019 рр., учасники яких різнобічно розглянули політичні репресії в УРСР та історію, структуру й функції радянських органів держбезпеки як головного інструменту здійснення цих репресій. Організаторами конференцій виступали ІУ, ГДА СБУ, КНУ, УІНП, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», а результати їх роботи були узагальнені в збірниках документів, виданих у 2013–2022 рр.³¹, участь в яких взяв також автор³².

Серед досліджень українських істориків цього періоду вирізняються ті, що належать авторам, наукова праця яких так або інакше пов'язана з відділом історії державного терору радянської доби ІУ. О. Рубльовим (у співавторстві з С. Кокіним та Р. Подкуром³³ і одноосібно³⁴) підготовлені два фундаментальні видання, що розкривають перебіг проведення ГПУ/НКВД т. зв. національних операцій – польської і німецької; В. Васильєв, Р. Подкур і директор ГДА СБУ Андрій Когут оприлюднили інформацію про операцію НКВД проти сіоністів³⁵. Р. Подкур у співавторстві з В. Ченцовим здійснили

³¹ Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ, 2013. 456 с.; Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ, 2014. 469 с.; Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / упоряд.: Б. Біляшівський, Т. Шептицька. Київ, 2017. 340 с.; Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.) / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. Київ, 2022. 424 с.

³² Жив'юк А. Розстріляні в липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті*. С. 292–300. Окрім того, А. Жив'юк взяв участь у конференціях 2012-го (тема доповіді «Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час першої «радянзації» Західної України (1939-1941 рр.) крізь призму «Великого терору»); 2018-го (тема доповіді «Операція «Зачистка» як продовження «Великого терору»: жертви й виконавці») та 2019-го рр. (тема доповіді «Комендант УНКВД-УМГБ Петро Климчук: від «Великого терору» до операції «Берлога»).

³³ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, Р. Подкур, О. Рубльов. Київ, 2011. 472 с.

³⁴ Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Сост., автор вступ. ст., прим. и ком. А. Рублёв. Киев, 2016. 608 с.

³⁵ Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938 / авт.-упоряд. В. Васильєв, Р. Подкур, А. Когут. Київ, 2021. 864 с.

перший в українській історіографії джерелознавчий аналіз документів органів держбезпеки УРСР 1920–1930-х рр.³⁶ Р. Подкур також підготував працю про «Великий терор» на Донбасі³⁷, а у співавторстві з В. Васильєвим – про радянських карателів, виконавців «Великого терору» на Поділлі³⁸. Вадим Золотарьов (одноосібно і у співавторстві з Валерієм Стьопкіним, Олегом Бажаном та Євгеном Тіміряєвим) зібрав інформацію про кадри держбезпеки на Харківщині, Чернігівщині, Донбасі, Житомирщині й Вінничині³⁹, Олександр Шевченко – на Київщині⁴⁰.

Всі названі праці значною мірою побудовані на застосуванні біографічного методу для розкриття технології терору ГПУ/НКВД, хоча їх автори переважно обмежувались зверненням до характеристики керівників цих органів обласного та республіканського рівнів. Тим, хто стояв на вершині піраміди НКВД у Москві й Києві, присвятили свої праці російські історики Н. Петров і М. Янсен⁴¹ та український дослідник В. Золотарьов⁴².

Значно системніший підхід задля створення колективного портрета радянських perpetrators застосували автори праць «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки»⁴³ та «Відлуння Великого терору» (у 3-х томах, 5-ти книгах)⁴⁴. Автори-упорядники першої з них зібрали й систематизували

³⁶ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.

³⁷ Подкур Р. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ, 2016. 126 с.

³⁸ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.

³⁹ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків, 2003. 479 с.; Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках. *Реабілітовані історією. Чернігівська область*. Кн. 1. Чернігів, 2008. С. 722–731; Золотарев В., Степкин В. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. Донецк, 2010. 512 с.; Золотарьов В., Бажан О., Тіміряєв Є. ЧК-ГПУ-НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад. *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Кн. 3. Житомир, 2010. С. 9–23; Бажан О., Золотарьов В. Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2024. № 1(126). С. 53–75.

⁴⁰ Шевченко О. Органи державної безпеки Київщини 1919–1991 у фотографіях і документах. Київ, 2004. 326 с.

⁴¹ Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва, 2005. 416 с.; Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. Москва, 2009. 447 с.

⁴² Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків, 2004. 366 с.

⁴³ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. Київ, 2009. 544 с.

⁴⁴ Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-укл. В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017. 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.).

відомості про керівний склад структур ГУГБ, які становили вістря Великого терору, в усіх обласних управліннях та центральному апараті НКВД УРСР. Авторі-укладачі другої праці на підставі документів, пов'язаних з берієвською чисткою в НКВД (протоколи партійних зборів, матеріали архівних кримінальних справ та его-документи) розкрили жахливу картину злочинів, учинених тими ж співробітниками, засудженими згодом, у 1938–1943 рр., за порушення «соціалістичної законності». Авторі «Відлуння...» зосередились на правовій оцінці діяльності організаторів, провідників і виконавців масових політичних репресій 1937–1938 рр., здійсненій у наступний період, умовно названий «вихід з Великого терору» або «берієвська чистка органів НКВД». У центрі уваги дослідників опинились не жертви репресій, а їхні кати, яким довелось відповідати за скоєні злочини, масштаби і наслідки цієї кампанії.

Дослідницькі рефлексії учасників проекту «Відлуння Великого терору» в процесі його реалізації публікувались також у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» за 2015 р.⁴⁵ Вони увібрали в себе, окрім фактографічного матеріалу, розгляд номенклатури, понятійного апарату теми, аналіз історіографії, методів та джерельної бази. Через два роки ці дослідження українських, американських, грузинських, канадських, молдавських, німецьких, російських істориків перевидані в Москві⁴⁶, що засвідчило своєрідну «зміну віх» у вивченні історії радянського терору: його центр внаслідок повномасштабного відкриття в Україні доступу до архівів радянських спецслужб перемістивсь до Києва.

Кн. 1: НКВС Молдавської РСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упоряд. С. Кокін, Д. Росман. Київ, 2018. 728 с.; Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / авт.-упоряд. С. Кокін, Д. Росман. Київ, 2019. 824 с.; Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС / передм., упоряд. С. Кокін. Київ, 2022. 704 с.; Т. 3: Чекисти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / укл. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.

⁴⁵ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Науковий і документальний журнал. 2015. № 1(44). 368 с.; № 2(45). 320 с.

⁴⁶ Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей / составит.: М. Юнге, Л. Виола, Д. Росман. Москва, 2017. 680 с.; Юнге М. Чекисты Сталина. Мошь бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины. Москва, 2017. 352 с.

Зазначимо, що упродовж 2000-х рр. російські дослідники спецслужб опублікували власні праці, проблематика і зміст яких кореспондуються з предметом зацікавлення українських вчених⁴⁷, виразно ілюструючи той факт, що система репресивних органів у різних регіонах СРСР нагадувала систему сполучених посудин, в яких перетікали кадри співробітників органів, тоді як кількісні і якісні параметри цього «перетікання» регулювались московським керівним центром.

Водночас фаховий рівень опусів про діяльність НКВД/НКГБ російської автури упродовж останніх десяти років суттєво деградував. Багато із цих псевдонаукових досліджень за своєю формою, змістом, термінологією, поставленими завданнями і висновками є нічим іншим, як кліше з радянських пропагандистських видань з їхнім замовчуванням одних і прославленням інших злочинів гебістів⁴⁸.

Процес розсекречення документів радянських спецслужб стимулював підготовку й захист в Україні дисертаційних досліджень, тематика яких охопила широке проблемне поле: Едуард Петровський⁴⁹ і В'ячеслав Василенко⁵⁰ розглянули АКС як джерело вивчення репресій більшовицького режиму; Сергій Гула⁵¹ і Роман Пирожин⁵² – функціонування органів

⁴⁷ Мозохин О. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Жуковский; Москва, 2006. 479 с.; Исторические чтения на Лубянке: 1997–2007 / Общество изучения истории отечественных спецслужб / А. Зданович (ред.). Москва, 2008. 368 с.; Тепляков А. Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва, 2008. 608 с.; Його ж. Органы ОГПУ-НКВД-НКГБ в Сибири: структура и кадры: 1929–1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Томск, 2011. 28 с.; Його ж. Деятельность органов ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты. Новосибирск, 2018. 434 с., та ін.

⁴⁸ Див. наприклад: Чемоданов А. Деятельность советских правоохранительных органов в Литве в 1940–1945 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2019. 181 с.; Никитин С. Противостояние советских правоохранительных органов немецким спецслужбам и латышским националистам в Советской Латвии в период 1940–1945 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. Мытищи, 2020. 173 с.; Бугаев В. Участие внутренних войск НКВД-МВД СССР в ликвидации националистического подполья и бандитизма на территории Советской Прибалтики (1944–1953 гг.): дисс. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2020. 210 с.; Канавин И. Деятельность органов безопасности СССР по борьбе с националистическим движением на Западной Украине (1939–1953 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2022. 198 с., та ін.

⁴⁹ Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 300 арк.

⁵⁰ Василенко В. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Дрогобич, 2019. 288 арк.

⁵¹ Гула С. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.): дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2019. 265 арк.

державної безпеки відповідно на Поділлі й на Тернопільщині; зміст, мету, форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР дослідив Олександр Коротаєв⁵³.

Аналіз діяльності органів НКВД/НКГБ у контексті утвердження радянського режиму на західних землях України, зокрема на Західній Волині, присутній у дисертаціях Валентина Вісина⁵⁴, Йосипа Надольського⁵⁵, Оксани Суцук⁵⁶, Василя Токарського⁵⁷, хоча частина з них виходять за хронологічні рамки 1939–1941 рр. У цих роботах, однак, діяльність НКВД/НКГБ не була окремим предметом дослідження, тобто автори не мали за мету розглянути її зсередини, через аналіз структури, кадрового (особового) складу та механізмів функціонування радянської держбезпеки, зосереджуючись на репресіях як невід’ємному складнику радянзації. Невеликий розділ про створення та діяльність УНКВД Волинської області у 1939–1941 рр. вміщений у малодоступному виданні «Історія органів державної безпеки на Волині»⁵⁸.

Найближче до комплексної реконструкції «волинського транзиту» комуністичної тоталітарної моделі стоять праці В. Вісина й В. Токарського, які, у співавторстві зі своїми науковими керівниками – відповідно М. Кучерепою і В. Бараном – на основі дисертаційних текстів згодом підготували навчальний посібник⁵⁹ і монографію⁶⁰.

⁵² Пирожишин Р. Діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.): дис. ... докт. філософії: 032, 03 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2023. 247 арк.

⁵³ Коротаєв О. Діяльність органів державної безпеки серед євангельських конфесій в УРСР (1940-ві – сер. 1960-х рр.): дис. ... доктора філософії (PhD) за спеціальністю 032 «Історія та археологія» / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. 220 арк.

⁵⁴ Вісин В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1997. 26 с.

⁵⁵ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2006. 238 арк.

⁵⁶ Суцук О. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. 222 арк.

⁵⁷ Токарський В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.

⁵⁸ Баран В., Павлючик Ф., Токарський В. Створення та діяльність радянських органів безпеки. Управління НКВС на Волині (1939–1941 рр.). *Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид.* Луцьк, 2012. С. 43–61.

⁵⁹ Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк, 2005. 486 с.

Монографія В. Барана і В. Токарського про політичні репресії в західних областях УРСР на початку Другої світової війни побудована значним чином на матеріалах Волині. Оперта на значну джерельну основу (документи центральних державних архівів України та Російської Федерації, ГДА СБУ і ГДА МВС України, частина з яких вперше введені до наукового обігу), вона включає розділи про утвердження репресивної системи, придушення політичної опозиції, масові депортації населення. Монографія підсумувала етап вивчення репресій більшовицької влади у процесі першої радянізації західних областей України.

Зауважимо іще один важливий аспект: у зазначених працях не простежений зв'язок Зачистки 1939–1941 рр. з попереднім періодом Великого терору як його безпосереднє продовження у різних проявах: відновленні діяльності трійок, розстрілах за визначеними лімітами, проведенні масових операцій, залученні до Зачистки значної кількості гебістських кадрів, яким загрожували заходи з «дисциплінування», тобто покарання за порушення «соціалістичної законності».

Ширший контекст подій початкового етапу Другої світової війни на західних українських землях – від поділу Польщі і кардинальної зміни на окупованих СРСР територіях економічного, соціального, політичного устрою до перенесення цих практик у Румунію – зображено В. Бараном і В. Токарським у їхній іншій праці⁶¹.

Владислав Гриневич у книзі «Червоний імперіалізм» заглянув за лаштунки «визвольних походів» Червоної армії 1939–1940 рр. у Польщу, Румунію і країни Балтії, розглянув інкорпорацію Західної України через призму «раніше утаємничених документів компартії, радянських спецслужб, щоденників, мемуарів і наукових досліджень», дійшовши висновку, що

---

⁶⁰ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. 456 с.

⁶¹ Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009. 448 с.

процес радянзації «супроводжувався терором та ідеологічною індоктринацією»⁶².

Компендіум праць, що розкривають окремі сюжети Зачистки Західної Волині, налічує сотні позицій, які розглянемо докладніше, виходячи з авторської структури виконаного дослідження. Механізм масового терору, як засобу державного управління приєднаними до СРСР восени 1939 р. західноукраїнськими землями, був запущений, як видається, 2 вересня 1939 р., коли «досі нікому невідомий» Іван Серов змінив на посаді наркома внутрішніх справ УРСР Амаяка Кобулова. Перший біографічний нарис про І. Серова, опублікований у першому числі журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», належить О. Бажану. Дослідник аргументовано, на підставі вперше запроваджених до обігу документів російських і українських архівів, стверджував, що призначення І. Серова співпало із завершенням політичної відлиги і початком нового етапу у проведенні репресій, а сам новий нарком за короткий час своєї діяльності в Україні (2.09.1939–25.02.1941) «зріс до рівня неперевершеного організатора і блискучого виконавця найганебніших і найцинічніших каральних акцій»⁶³. Заслуги І. Серова в Зачистці Західної України були належно оцінені Й. Сталіним: 26 квітня 1940 р. він отримав перший орден Леніна, а 28 травня 1941 р. – знак «Заслужений співробітник НКВД». Ставши у квітні 1941 р. заступником наркома держбезпеки СРСР І. Серов застосував західноукраїнський досвід у Литві, Латвії та Естонії під час проведення серії каральних операцій проти місцевого населення⁶⁴.

До кінця 1939 р. І. Серов майже постійно перебував у західних областях УРСР, координуючи там роботу ОЧГ і створення територіальних органів НКВД. Перша публікація про діяльність ОЧГ на «східних кресах» тоді ще польської держави належала Ігорю Ільюшину й увійшла до матеріалів Міжнародної наукової конференції, що проходила у Львові у вересні 1999 р.

⁶² Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941. 2-е вид., змін. і допов. Київ, 2019. 492 с.

⁶³ Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науково-публіцистичний журнал.* 1994. № 1. С. 230.

⁶⁴ Там само. С. 232.

Серед іншого, І. Льюшин навів у своїй статті наказ Лаврентія Берії № 001064 «Про оперативні заходи у зв'язку із здійснюваними навчальними зборами» від 8 вересня 1939 р., який регламентував діяльність ОЧГ, і цілком таємну директиву № 720 від 15 вересня 1939 р. того ж Л. Берії, що визначила завдання, поставлені перед ними⁶⁵. У дещо розширеному варіанті стаття І. Льюшина у співавторстві зі співробітником ГДА СБУ Олександром Пшенніковим подана наступного, 2000-го, року в журналі «З архівів ВЧУК-ГПУ-НКВД-КГБ»⁶⁶. У цих та пізніших публікаціях інших авторів⁶⁷, названо керівників, кількісний склад, завдання, наведені окремі факти та результати діяльності ОЧГ, однак ширша характеристика їх особового складу відсутня.

Наступним етапом опанування органами НКВД західних областей стало утворення, на підставі наказу Л. Берії від 6 листопада 1939 р., їх територіальних структур на рівні колишніх воєводств (які названі областями) і повітів, а згодом – районів. Цей процес докладно розглянутий у монографії В. Барана і В. Токарського «Зачистка»: забезпечення новостворених підрозділів кадрами; проведення арештів польських службовців, військових, поліцейських; налагодження агентурно-оперативної роботи; створення мережі пенітенціарних установ. На прикладі УНКВД Рівненської області простежено формування штатних розписів співробітників⁶⁸, хоча автори не здійснювали евристики з метою їх ідентифікації та колективної характеристики.

Юридичне оформлення створення органів НКВД у Західній Україні, структурно-функціональні зміни, що відбулись в органах держбезпеки після

⁶⁵ Льюшин І. Оперативно-чекістські групи НКВС в західних областях України у вересні-жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. Львів, 2001. С. 178–182.

⁶⁶ Льюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2000. №2/4 (13/15). С. 424–433.

⁶⁷ Шаповал Ю. «Золотий вересень» 1939-го: як це було. *Його ж. Україна ХХ століття: Особа та події в контексті важкої історії*. Київ, 2001. С. 142–157; Баран В., Токарський В. Діяльність органів НКВС на Волині і в Східній Галичині: вересень–грудень 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип. 29. С. 175–183; Баран В. Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень–грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2020. Вип. 4/46. С. 57–73.

⁶⁸ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 97–105.

їх відокремлення від органів внутрішніх справ зі створенням 3 лютого 1941 р. НКГБ СРСР, юридичний статус місць утримання заарештованих вивчав Володимир Окіпнюк⁶⁹. Процес реорганізації структур НКВД і НКГБ, визначення функцій і формування штатів останніх, зміни в підпорядкованості тюрем, зумовлені, серед іншого, приєднанням до СРСР нових територій, розтягнулись, як з'ясував дослідник, з лютого до травня 1941 р.

Робота щодо створення органів міліції у приєднаних до СРСР регіонах Західної України, які повинні були стати «опорними пунктами впровадження радянського тоталітарного режиму»; обставини розділення наркоматів державної безпеки та внутрішніх справ, функції, покладені на НКВД; створення нових підрозділів міліції, зокрема органів боротьби з бандитизмом проаналізовано в студіях Володимира Греченка (із співавторами)⁷⁰.

Перші спроби аналізу кадрового складу обласних, повітових, районних апаратів НКВД/НКГБ західних областей УРСР здійснені автором у статтях, опублікованих 2012–2023 рр.⁷¹ Ним же порушено проблеми взаємодії органів радянських спецслужб з компартійними комітетами⁷² та простежено іманентний зв'язок між кадровим складом органів НКВД/НКГБ періоду

⁶⁹ Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2008. № 1/2(30/31). Київ, 2008. С. 292–310; Його ж. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ; Херсон, 2017. С. 359–363; Його ж. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4(6). С. 119–122; Його ж. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

⁷⁰ Греченко В. 1941 рік (довоєнне півріччя): зміни у структурі НКВС УРСР. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3(82). С. 9–19; Греченко В., Козін С., Россіхін В. 1939 рік в організації та діяльності міліції України як підсистеми НКВС СРСР. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. Vol. 2, № 1(37). Р. 89–96.

⁷¹ Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час «першої радянзації» Західної України через призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 2(39). С. 7–40; Його ж. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2019. № 2(52). С. 5–43; Його ж. Мізоцькі районні відділення НКВД/НКГБ у 1939–1941 роках: структура, особовий склад, діяльність. *Дермань і Мізоцькі в історії та культурі Волині*. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 107–143.

⁷² Жив'юк А. Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. 2009. Вип. 17. С. 22–29.

Зачистки Західної України з тією чекістською генерацією, зусиллями якої творився Великий терор⁷³.

Найзначніший сегмент наявних сьогодні досліджень, пов'язаних з проблематикою дисертації, присвячений висвітленню політичних репресій на західноукраїнських землях 1939–1941 рр. Дослідження цієї теми опинилось у фокусі уваги істориків ще з кінця 1980-х рр. За тридцять років з'явилися численні публікації, в яких висвітлені різні аспекти і складові репресивної політики більшовицького режиму в 1939–1941 рр. в західних областях УРСР, у тому числі у волинсько-поліському регіоні. Серед них знаходимо ґрунтовні узагальнюючі студії – колективні й одноосібні монографії, історичні нариси, збірники статей, як також студії у наукових фахових виданнях, що вийшли з-під пера українських, американських, британських канадських, німецьких, польських, російських вчених й видавались, окрім України, у Амстердамі, Берліні, Білостоці, Варшаві, Кишиневі, Любліні, Нью-Йорку, Перемишлі, Познані, Торуні та інших містах.

Виділимо колективні монографії за редакцією Василя Ільницького, Миколи Литвина і Миколи Галіва⁷⁴, Оксани Каліщук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепа та Олега Разиграєва⁷⁵, книги Андрія Жив'юка⁷⁶, Романа

⁷³ Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянізатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2(50). С. 69–122.

⁷⁴ Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія / за ред. В. Ільницького, М. Литвина, М. Галіва. Дрогобич; Херсон, 2019. 268 с.; Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь, 2021. 426 с.

⁷⁵ Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці: колективна монографія / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, М. Кучерепа та О. Разиграєва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 414 с.; Історія Волині: видання друге, змінене і доповнене / наук. редактор, керівник автор. колективу М. Кучерепа; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк: Надтир'я, 2024. 672 с.

⁷⁶ Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне, 2011. 186 с.

Круцика⁷⁷, студії Юрія Киричука⁷⁸, Олександра Луцького⁷⁹, Петра Гуцала і Олега Бажана⁸⁰, та ін.

Ліквідацію органами НКВД/НКГБ підпілля ОУН і УНР у 1939–1941 рр. досліджено А. Жив'юком⁸¹; долю унерівської еміграції в умовах першої радянзації всесторонньо висвітлено у низці монографій⁸² і статей⁸³ Русланою Давидюк; нею ж підготовлено працю про діячів ВУО – жертв сталінських репресій⁸⁴; Ігорем Соляром простежено репресії радянської влади стосовно діячів УНДО⁸⁵.

Репресії проти польського населення Західної Волині й Східної Галичини системно вивчали російські, польські й українські науковці. Одну з перших книг на цю тему упорядкував Олександр Гур'янов⁸⁶; дещо пізніше вийшли праці про радянські репресії щодо поляків на північно-східних землях, включно з територією Волині та Галичини⁸⁷, Білорусі і Литви⁸⁸;

⁷⁷ Круцик Р. Дем'янів Лаз: Геноцид Галичини. Київ, 2009. 352 с.

⁷⁸ Киричук Ю. Радянський терор 1939–1941 рр. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси* / Д. Архієрейський, О. Бажан та ін.; відп. ред. В. Смолій. Київ, 2002. С. 574–595.

⁷⁹ Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. 36. 7. С. 89–119.

⁸⁰ Гуцал П. Бажан О. Багряний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 1(32). С. 182–193.

⁸¹ Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД–НКГБ Костопільської окружної ексекютиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий журнал*. 2022. № 1 (57). С. 48–94; Його ж. Експедиції під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД–НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. Львів, 2023. Вип. 11. С. 55–67; Його ж. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.

⁸² Давидюк Р. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Рівне: ПП ДМ, 2014. 176 с.; Її ж Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне, 2016. 704 с.

⁸³ Давидюк Р. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення історії української політичної еміграції у Волинському воєводстві. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2019. №2(52). С. 336–356; Її ж. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянзації (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 2(33). С. 353–369.

⁸⁴ Давидюк Р. Діячі Волинського українського об'єднання – жертви сталінських репресій. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 341–347.

⁸⁵ Соляр І. Дмитро Левицький – дипломат, політик, громадський діяч. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія*. У 2-х кн. Кн. 1: Простори історії / Відп. ред. Г. Боряк; Упоряд.: С. Блашук, Г. Боряк, В. Горобець та ін. Київ, 2020. С. 483–499.

⁸⁶ Репрессии против поляков и польских граждан / сост. А. Гурьянов; редкол.: А. Рогинский (пред.) и др. Москва, 1997. 240 с.

⁸⁷ Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941 / pod red. P. Chmielowca. Rzeszów; Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005, 248 s.; Kaczyński A. R. Sowietyzacja Wołynia 1944–1956. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2022. 336 s.

⁸⁸ Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Warszawa, 2000. 366 s.; Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952: Białorus, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski / pod red. J. J. Milewskiego. Białystok; Warszawa, 2017. 245 s.

Руслана Давидюк⁸⁹ і Тетяна Самсонюк⁹⁰ висвітлили поєдинок з радянською владою польських підпільних структур на території Рівненщини; Андрій Жив'юк з'ясував становище поляків в органах радянської влади і характер та результати колективних судових процесів зі звинуваченням поляків у контрреволюційних злочинах⁹¹. Доля різних національних меншин Волині й Галичини в умовах радянізації 1939–1941 рр. стала предметом наукового зацікавлення багатьох учених: репресії функціонерів НКВД/НКГБ стосовно представників російської спільноти розглянула Руслана Давидюк⁹²; стосовно чеської – Світлана Шульга⁹³; єврейської – Марек Вержбіцький⁹⁴, Ігор Щупак⁹⁵, Максим Гон⁹⁶, Василь Ільницький і Микола Галів⁹⁷, Ігор Соляр і Андрій Жив'юк⁹⁸; ромської – Андрій Жив'юк⁹⁹.

Окремою складовою радянських репресій було встановлення контролю за релігійними об'єднаннями, переслідування, арешти, позбавлення волі і розстріли представників культу та вірян різних конфесій. У контексті

⁸⁹ Давидюк Р. Боротьба польських підпільних структур на Рівненщині (1939–1941 роки). *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 370–373.

⁹⁰ Самсонюк Т. Союз збройної боротьби–1 у Рівному. 1939–1941: наук.-попул. видання / за ред. Н. Денисюк. Луцьк, 2021. 208 с.

⁹¹ Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 8 (2017). Pod. red. W. Rezmera та in. Toruń, 2017. S. 83–100; Його ж. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 9 (2018). Pod. red. W. Rezmera та in. Toruń, 2018. S. 110–128.

⁹² Давидюк Р. Російська меншина Рівного в умовах радянізації. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 373–379; Її ж. Рівненське російське православне благодійне товариство у міжвоєнний період. *Русин*. 2019. № 55. С. 113–132.

⁹³ Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк, 2018. 472 с.; Shulha S. Represje reżimu sowieckiego wobec Czechów wołyńskich w latach 1921–1941. *Pamięć i Sprawiedliwość: Pismo Naukowe Poświęcone Historii Najnowszej*. Warszawa, 2022. Nr. 40. S. 287–300.

⁹⁴ Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa, 2001. 360 s.

⁹⁵ Щупак І. Українсько-польське прикордоння часів радянського режиму 1939–1941 рр.: українське, польське, єврейське соціальне життя та взаємовідносини. *Історичний журнал*. 2007. № 4. С. 124–127.

⁹⁶ Гон М. Rowne: обриси зниклого міста. Рівне, 2018. 196 с.

⁹⁷ Ільницький В., Галів М. Українські, польські, єврейські учителі та учні Дрогобиччини як об'єкт радянських репресій (1939–1941 рр.). *Молодь і ринок*. № 8(175), серпень 2019. С. 32–37.

⁹⁸ Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69.

⁹⁹ Zhyvyuk A. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies*. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023.

процесів радянзації Західної України їх вивчали і висвітлювали Володимир Борщевич¹⁰⁰, Андрій Смирнов¹⁰¹, Олександр Лисенко¹⁰².

Від періоду перебудови в СРСР започатковані студії, пов'язані з дослідженням масових вислань жителів Західної України й Білорусі та країн Балтії до районів Крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану. Авторкою першої публікації, що висвітлювала ці репресії, була Валентина Парсаданова¹⁰³. Згодом з'явилися праці українських дослідників Костянтина Кондратюка¹⁰⁴, Надії Платонової¹⁰⁵, Руслани Давидюк¹⁰⁶, Тамари Вронської¹⁰⁷, Володимира Трофимовича¹⁰⁸, та ін. Завдяки зусиллям Т. Вронської сформовано, по суті, окремий науковий напрямок, предметом вивчення якого є доля родин «ворогів народу».

Значна увага дослідників, особливо польських, тривалий час привернута до т. зв. катинських розстрілів – страт в особливому порядку польських військовополонених і в'язнів тюрем Західної України і Білорусі за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Якщо страти військовополонених вивчені досить докладно, починаючи з кінця 1980-х рр.¹⁰⁹, то обставини інших вбивств до сьогодні уповні не з'ясовані. Одну з

¹⁰⁰ Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.; Його ж. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне, 2021. 1012 с.

¹⁰¹ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни : монографія. Одеса, 2021. 416 с.

¹⁰² Лисенко О. Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 роках. Київ, 2023. 436 с.

¹⁰³ Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2. С. 26–44.

¹⁰⁴ Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. *Україна – Польща: важкі питання*. Т. 5. Варшава: TYRSA, 2001. С. 150–163.

¹⁰⁵ Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2003. № 1(20). С. 91–102.

¹⁰⁶ Давидюк Р. Доля польських осадників в умовах радянзації 1939–1941 рр. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 362–370.

¹⁰⁷ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. 486 с.; Її ж. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ, 2013. 624 с.; Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ, 2021. 456 с.

¹⁰⁸ Трофимович В. Повернення в Західну Україну з таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (1956–1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2021. Вип. 32. С. 23–31.

¹⁰⁹ Zawodny J.-K. Katyn. Lublin; Paryz: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989. 327 s.; Яжборовская И, Яблоков А., Парсаданова В. Катинский синдром в советско-польских и российско-

крайніх спроб розшифрувати список жертв, примірник якого зберігається в ГДА СБУ, зробили українські дослідники Володимир Кривошея і Леся Онишко¹¹⁰, однак дійсний дослідницький прорив намітився після виходу книги Микити Петрова з аналізом технології «катынського» злочину¹¹¹. У 2023 р. Руслана Давидюк опублікувала статтю про страти 1940 р. в особливому порядку колишніх уенерівців¹¹², першу успішну спробу з'ясування обставин смерті частини фігурантів «катынського списку».

Трагічним фіналом радянських каральних ексекцій на західних землях України стали розстріли в'язнів тюрем влітку 1941 р., на початку німецько-радянської війни. Авторами перших публікацій про цю екстермінацію були Іван Білас та Петро Кулаковський¹¹³. На початку 2000-х рр. побачили світ етапні дослідження в Польщі¹¹⁴ та Україні¹¹⁵. Дещо пізніше свої праці опублікували Ірина Федущак¹¹⁶ та Ігор Дерев'яний¹¹⁷. У 2017 р. в Амстердамі за редакцією Ксенії Кебушинської і Олександра Мотиля вийшов збірник, який увібрав всі доступні на той час дослідницькі тексти і свідчення очевидців про трагедію літа 1941 р.¹¹⁸ Окрім тюрем, вбивства відбувались також у приміщеннях тимчасового утримання арештованих в невеликих містечках і навіть селах, про що йдеться у нещодавній статті А. Жив'юка¹¹⁹.

польских отношениях. 2-е изд. Москва: РОССПЭН: фонд первого президента России Б. Ельцина, 2009. 519 с.; та ін.

¹¹⁰ Кривошея В., Онишко Л. Український катынський список – за і проти. *Гілея: Історичні науки*. 2011. Спецвипуск. С. 8–18; Вони ж. Український катынський список: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ, 2013. С. 280–289.

¹¹¹ Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва, 2016. 386 с.

¹¹² Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: Розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 121–142.

¹¹³ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 1994. № 1. С. 191–228.

¹¹⁴ Musiał B. Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001. 352 s.

¹¹⁵ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2002. 414 с.

¹¹⁶ Федущак І. До 65-ї річниці комуністичного злочину (червень 1941 р.). *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Зб. 7. С. 120–154.

¹¹⁷ Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року. *Український визвольний рух*. Львів, 2009. Зб. 13. С. 89–104.

¹¹⁸ The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook / Edited by K. Kiebusinski and A. Motyl. Amsterdam, 2017. 431 p.

¹¹⁹ Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ-НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125–142.

Обставини екстермінації та евакуації в'язнів на схід СРСР розглянуті в книзі Кшиштофа Попінського, Олександра Кокуріна і Олександра Гур'янова¹²⁰.

Таким чином, у контексті компаративного аналізу напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення. З'ясовано, що низка тематичних сюжетів потребує додаткового вивчення і певного переосмислення, а саме: термінологічно-понятійний апарат; взаємостосунки регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ; специфіка підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій; характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та населення Волині; зіткнення органів НКВД/НКГБ з підпіллям УНР на Волині; особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи.

Окрім того, у вивченні теми «Органи НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії» існують цілковиті лакуни, які актуалізують її розробку: особливості формування, еволюція, службові характеристики особового складу органів НКВД/НКГБ; розшифрування списку осіб, вбитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.; вплив широкого застосування органами НКВД/НКГБ агентури на стан суспільства й ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі.

Така історіографічна ситуація увиразнює необхідність проведення комплексного дослідження стосовно виконавців Зачистки Західної України 1939–1941 рр. Зазначена наукова проблема суттєво резонує з реаліями початкового періоду Другої світової війни, коли більшовицький СРСР і нацистська Німеччина виступили партнерами в її розв'язанні і здійсненні репресій на окупованій ними території Другої Речі Посполитої, практикуючи

---

¹²⁰ Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. 238 s.

співпрацю і обмін досвідом між НКВД/НКГБ, з одного боку, і СД та гестапо, з іншого.

На нашу думку, докладне вивчення структури, складу, чисельності, методів діяльності в Західній Волині радянських спецслужб, аналіз їх документообігу створить можливість усунути наявні в історіографії суперечності стосовно характеру, специфіки, інтенсивності, наслідків їх протистояння з місцевим соціумом, опрацювати дослідницьку модель, яка б могла бути застосована для аналогічних студій стосовно інших західних областей України, як також Білорусі і країн Балтії.

1. 2. Джерельна база та її інтерпретація

Задля досягнення поставленої мети й вирішення завдань дослідження опрацьовано фонди українських і польських архівів, зокрема: ГДА МВС України в Києві та його структурних підрозділів – секторів документального забезпечення ГУНП у Луцьку, Рівному; ГДА СБУ в Києві та його структурних підрозділів – архівів тимчасового зберігання обласних управлінь СБУ в Луцьку, Рівному, Тернополі; Державних архівів Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей; Державного архіву в Перемишлі (Archiwum państwowe w Przemyslu) (Республіка Польща).

Усі опрацьовані джерела за способом кодування інформації розподілено на документальні (законодавчі та інші нормативні акти, особові справи, слідчі справи, звітна, інформаційна, розпорядча документація), джерела особового походження (спогади). Окремо звертались до такого джерела як періодична преса.

Для з'ясування структури, кадрового складу, репресивного механізму органів НКВД/НКГБ до початку і на початковому етапі Другої світової війни автор послугувався збірниками документів, опублікованими упродовж 1990–2010-х рр. в Україні, Польщі, Росії. Перші тематичні документальні видання, які дещо відкрили завісу таємничості стосовно радянських спецслужб вийшли у пострадянській Росії у середині 1990-х рр. Зокрема, тоді започаткований документальний збірник про органи державної безпеки

СРСР у німецько-радянській війні¹²¹. На його сторінках опубліковано низку важливих для аналізу діяльності органів НКВД/НКГБ 1939–1941 рр. нормативних актів – законів, постанов, наказів, директив, вказівок, циркулярів, орієнтувань, які виходили від ЦК ВКП(б), РНК СРСР, НКВД і НКГБ СРСР, як також оглядів, повідомлень, зведень, довідок, доповідних про їх виконання.

Оскільки вказане видання було своєрідним рیمейком виданого за десять років до того Вищою школою КГБ збірника «Радянські органи державної безпеки у Великій Вітчизняній війні», репертуар більшості документів та їх інтерпретація залишились суто радянськими. На це без жодних вагань вказали автори передмови до першого тому документальної серії «Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні». Три книги цього видання охопили період 1938 – літо 1941 рр. і відображали, на думку редакційної колегії, «суть і спрямованість діяльності органів держбезпеки у передвоєнний період»¹²². Повторення радянської пропагандистської мантри про те, що війна для СРСР розпочалась 22 червня 1941 р., дозволяла обійти увагою його співучасть у розв’язанні Другої світової війни і злочини, що стали наслідком функціонування органів НКВД/НКГБ («каральної частини партійно-державного механізму»¹²³) на загарбаних радянцями в 1939–1940 рр. землях.

Наприклад, в опублікованій директиві Л. Берії, яка регламентувала дії ОЧГ на території Західної України й Білорусі, укладачі опустили пункти 5, 9, 12–15, пояснивши, що вони «торкаються організації і проведення оперативних заходів» супроти шпигунів, терористів, диверсантів, саботажників тощо¹²⁴. Насправді ці пункти передбачали взяття ОЧГ

¹²¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. Накануне. Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва, 1995. 452 с.+XII с.; Кн. 2. Накануне. 1 января – 21 июня 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва, 1995. 398 с.+II с.; Т. 2. Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва, 1996. 718 с.+XVI с.

¹²² Органы государственной безопасности... Т. 1. Кн. 1. С. II.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. С. 79–81.

заручників з числа «поміщиків і капіталістів», створення щонайширшої агентурно-інформаційної мережі, організацію внутрішніх в'язниць, активну участь співробітників НКВД у підготовці та проведенні народних зборів, діяльності тимчасових управлінь і селянських комітетів тощо¹²⁵.

На зламі 1990–2000-х рр. вийшли базові збірники документів з московських архівів, підготовлені російськими та польськими істориками, які висвітлили ключові сюжети і наслідки радянської окупації Польщі 1939 р. – знищення польських військовополонених¹²⁶ та боротьбу польського підпілля за відновлення державності¹²⁷. Публікація цих джерельних комплексів ніби підвела ризику між співпрацею вчених двох країн у 1990-х рр., яка не отримала продовження у 2000-х з огляду на закриття доступу до архівів і повернення до радянської інтерпретації подій Другої світової війни в путінській Росії.

У серії «Росія. ХХ століття. Документи», започаткованій Міжнародним фондом «Демократія» О. Яковлева, впродовж 2000-х рр. вийшли тематичні збірники документів з центральних архівів Російської Федерації про функціонування системи ГУЛАГ¹²⁸, ГУГБ НКВД¹²⁹, радянські депортації¹³⁰, Великий терор¹³¹, діяльність радянських спецслужб у період Другої світової війни¹³². Зокрема, до збірника «Сталінські депортації. 1928–1953» увійшли розпорядчі і виконавчі документи про «депортації колишніх польських громадян з анексованих районів східної Польщі» – осадників, лісників,

¹²⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. В. Даниленко, С. Кокін. Київ, 2009. С. 46–49.

¹²⁶ Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под ред. Р. Пихои, А. Гейштора; Сост.: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. Москва, 1999. 608 с.

¹²⁷ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. Варшава; Москва, 2001. 1436 с.

¹²⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / под ред. акад. А. Яковлева; сост. А. Кокурин, Н. Петров. Москва, 2000. 888 с.

¹²⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. А. Яковлева; сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. Москва, 2004. 736 с.

¹³⁰ Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. А. Яковлева; сост. Н. Поболь, П. Полян. Москва, 2005. 904 с.

¹³¹ Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. Архив Сталина: Документы и комментарии / сост. В. Хаустов. Москва, 2011. 528 с.

¹³² Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГРУК «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / под ред. А. Яковлева; сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. Москва, 2006. 736 с.

адміністративно-висланих, спецпереселенців-біженців, членів сімей нелегалів¹³³. Важливою складовою вказаних документальних збірників є те, що, окрім здійснення реконструкції радянських репресій на західноукраїнських землях 1939–1941 рр., вони допомагають прослідкувати безпосередній зв'язок цих репресій з Великим терором 1930-х рр.

Своєрідним відлунням російських дослідницьких практик 1990-х рр. у політичних реаліях початку нового тисячоліття став вихід 2012 р. у Москві двотомника «Українські націоналістичні організації у роки Другої світової війни»¹³⁴. Це одне з найповніших і найбільш репрезентативних джерельних видань, яке відображає протистояння органів НКВД/НКГБ з ОУН і УПА, головним чином у Східній Галичині й Західній Волині. 99 із 273-х документів першого тому збірника, що походять з архівів СВР, ФСБ, СБУ, охоплюють період 1939 – червень 1941 рр. і опубліковані вперше. Водночас упорядники збірника, як зазначено у вступі, зосередили свою увагу на сюжетах, які «вимагають додаткового вивчення», насправді ж продовжують лінію на компрометацію діяльності українських націоналістів: «партнерство ОУН з нацистами, участь у збройній боротьбі з РККА, репресії націоналістів проти мирного населення»¹³⁵. З іншого боку, підбираючи документи, укладачі прагнули максимально уникнути викриття злочинів ВКП(б) і НКВД/НКГБ стосовно тієї ж співпраці з нацистами, проведення каральних акцій (масових операцій, вислань) проти місцевого українського, польського, єврейського та іншого населення.

Наприкінці 1990-х рр. стартував польсько-український видавничий проект, покликаний оприлюднити значний масив джерел з архівів комуністичних спецслужб, які зберігають у Польщі та Україні. За двадцять з лишком років спільними зусиллями українських і польських архівістів та науковців вдалось підготувати й видати одинадцять томів серії «Польща та

¹³³ Сталинские депортации. С. 105–159, 186–200.

¹³⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А. Артизова. Москва, 2012. Т. 1: 1939–1943. 878 с.; Т. 2: 1944–1945. 1167 с.

¹³⁵ Украинские националистические организации. Т. 1. С. 5.

Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Ця видавнича серія стала важливою документальною складовою, що слугує глибшому висвітленню першої радянської заходу України і ролі органів НКВД/НКГБ в її здійсненні.

Перший і третій томи серії розкривають діяльність польського підпілля в 1939–1941 рр. на території Східної Галичини і Західної Волині¹³⁶. Десятий том серії натомість ілюструє зусилля радянських спецслужб в їх намаганні побороти це підпілля¹³⁷. Підзаголовок десятого тому «Операція проскрипції НКВД» вдало інтерпретує систему дій цих органів на території Західної України в процесі встановлення там радянської влади. Як відомо, проскрипції (лат. *proscriptio* – письмове обнародування) – у Стародавньому Римі списки осіб, оголошених поза законом. Проскрипції були винайдені Луцієм Корнелієм Суллою під час громадянської війни у 82–81 рр. до н. е. і широко застосовувались як засіб масового терору проти політичних супротивників. Окрім політичної, так само важливою була фінансова мета проскрипцій, які дозволяли отримати майно проскрибованих.

Наказ Л. Берії № 001124 від 21 вересня 1939 р. «Про оперативно-чекістські заходи по Західній Україні», накази В. Меркулова № 001353 від 5 листопада 1939 р. «Про оперативні заходи по Західній Україні і Західній Білорусії» і № 00178 від 10 травня 1941 р. «Про розробку матеріалів й активізацію розшуку агентури колишніх польських розвідувальних та поліцейських органів», низка директив, виданих для забезпечення виконання цих наказів, мали за мету зачистити приєднані до СРСР території «від ворожих елементів». Задля цього органи НКВД/НКГБ виявляли ці «елементи», використовуючи архівні, агентурні, слідчі матеріали, ізолювали

---

¹³⁶ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 1: Польське підпілля 1939–1941. Ч. 1. Львів–Коломия–Стрий–Золочів. Варшава; Київ, 1998. 1040 с.; Т. 3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. Варшава; Київ, 2004. Ч. 1. С. 1–792; Ч. 2. С. 793–1448.

¹³⁷ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 10: Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941. Варшава; Київ, 2020. LXV+491 с.

їх шляхом арешту і знищували шляхом розстрілу (засудження в особливому порядку). Для відповідного обліку складались проскрипційні списки таких осіб за визначеною формою.

Саме такі документи (накази, директиви, вказівки, розпорядження, повідомлення, інформації, довідки, списки, зведення, тощо) зібрані в десятому томі «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття». Представлений документальний масив дає змогу з'ясувати технологію репресивних дій радянських спецслужб, унаочнити наслідки функціонування репресивного механізму, прослідкувати долі конкретних людей, які потрапили в його лещата.

Сумлінніше та ефективніше це зробили польські дослідники, представлені в науково-редакційному колективі десятого тому. Вони супроводили текст опублікованих документів ґрунтовними примітками з поясненням значення тих або інших історичних процесів, явищ, структур, зі стислими біограмами репресованих осіб. Водночас сегмент науково-допоміжного апарату, запропонований українськими редакторами, значно вужчий і бідніший. Зокрема, для написання біограм зовсім не використано значний фактографічний матеріал, накопичений в серії книг «Реабілітовані історією». Автори приміток пішли «легшим» шляхом, звернувшись до російської бази даних «Відкритий список»¹³⁸, що подекуди завело їх на манівці.

Так, керівника Російського народного об'єднання (РНО) в Рівному нотаріуса Сергія Панченка ідентифіковано за «ru.openlist» як українця, котрий народився 1908 р. у с. Косенівка Київської губернії, ув'язнений і вбитий у 1942 р. у Чувашії¹³⁹; але він ідентифікував себе як росіянина, походив із с. Немиринці Подільської губернії, засуджений у 1941 р., тоді ж вірогідно вбитий у Дубенській тюрмі¹⁴⁰.

¹³⁸ Открытый список. URL: https://ru.openlist.wiki/Открытый_список:Заглавная_страница

¹³⁹ Панченко Сергей Яковлевич. URL: [https://ru.openlist.wiki/Панченко_Сергей_Яковлевич_\(1908\)](https://ru.openlist.wiki/Панченко_Сергей_Яковлевич_(1908))

¹⁴⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 398. Див.: Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 7. Рівне, 2017. С. 427.

У списку з 58-ми осіб, яких було заарештовано або вбито як агентів польської розвідки, складеному заступником начальника 3-го відділу УГБ НКВД УРСР Петром Тимофєєвим, що опублікований у десятому томі¹⁴¹, знаходимо низку мешканців Рівненської області, заарештованих 1939 р. Інформація стосовно щонайменше 14-ти з них міститься в книгах «Реабілітовані історією. Рівненська область»*, однак упорядники десятого тому нею не скористались.

До одинадцятого тому польсько-української видавничої серії увійшли 170 документів з 9-го, 16-го і 42-го фондів ГДА СБУ, які охоплюють період із жовтня 1939 р. до середини червня 1941 р. і відображають планування і забезпечення радянськими спецслужбами депортаційних акцій 1940–1941 рр. із Західної України¹⁴². На підставі аналізу документації НКВД/НКГБ упорядники збірника виділили п'ять таких депортаційних операцій: вислання осадників і лісників (10–11 лютого 1940 р.), переміщення повій (9 квітня 1940 р.), вислання сімей репресованих (13 квітня 1940 р.), переміщення біженців (28–30 червня 1940 р.), вислання членів ОУН (22 травня 1941 р.). Загальна кількість висланих (примусово переміщених) осіб обчислена як 190 995¹⁴³.

Новела, пов'язана з окресленням п'яти депортаційних операцій 1940–1941 рр., на протипагу традиційним чотирьом¹⁴⁴, на думку автора, є дискусійною. Виселення із західних областей УРСР відносно незначної кількості повій, як «соціально-небезпечного елемента», логічніше долучити до вислання сімей репресованих. Ці дві акції були майже синхронними – вони проведені упродовж одного тижня. Окрім того, основний документ, на

¹⁴¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Т. 10. С. 248–269.

* Окрім Сергія Панченка, йдеться про Івана Шиліна, Адама Потоцького, Пилипа Козловця, Станіслава Ніжинського, Михайла Парчевського, Адама Відера, Янкеля Пришкульника, Максима Трофимчука, Адама Старостюка, Станіслава Богінського, Саву Андрійчука, Ніколая Домарева, Володимира Чечета.

¹⁴² Польща та Україна у ХХ столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11: Депортаційні операції НКВД 1940–1941 рр. Ч. 1–2. Варшава; Київ, 2024. 1341 с.

¹⁴³ Там само. С. 54.

¹⁴⁴ Репрессии против поляков и польских граждан / сост. А. Гурьянов. Москва, 1997. С. 115; Полян П. Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР. Москва, 2001. С. 95; С. Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 336–337.; та ін.

підставі якого відбулись акції – затверджена Л. Берією 4 квітня 1940 р. «Інструкція» – передбачав виселення двох категорій населення: сімей утримуваних у таборах НКВД для військовополонених і в тюрмах західних областей УРСР і БРСР, а також сімей біженців, що виявили згоду виїхати на територію Німеччини, але не прийняті німецьким урядом. Повії, як окрема категорія, в інструкції не згадані¹⁴⁵.

Значну цінність для вивчення кадрового складу органів НКВД/НКГБ становить опублікований в одинадцятому томі повний текст наказу В. Меркулова № 221 від 28 травня 1941 р. про нагородження співробітників НКГБ УРСР, які відзначились при виконанні «доручених їм завдань по боротьбі з контрреволюційними шпигунсько-повстанськими формуваннями у західних областях УРСР». Він містить імена 207-ми співробітників держбезпеки – учасників репресивних акцій 1939–1941 рр. – з короткими характеристиками більшості з них, поданими на підставі послужних карток, збережених у 12-му фонді ГДА СБУ¹⁴⁶.

Одним із найсистемніших і найрізноманітніших за репертуаром вміщених документів видань про функціонування органів НКВД/НКГБ у 1939–1941 рр. став збірник 2009 р., підготовлений співробітниками ГДА СБУ¹⁴⁷. Він складається з п'яти різнобічних блоків документів: 1-й блок – накази, директиви та інструкції щодо організації діяльності органів держбезпеки; 2-й блок – оперативні; 3-й блок – розвідувальні повідомлення, що відображають їх діяльність; 4-й блок – інформаційний супровід спецслужбами функціонування РККА; 5-й блок – доповідні та повідомлення про настрої населення. 504-ри опублікованих документи збалансовані кількісно між блоками, водночас наявний дисбаланс за роками: половина з них припадає на 1939 р. (256), дещо менше третини – на 1940 р. (149), і лише п'ята частина – на 1941 р. (99). Така диспропорція представленої джерельної

¹⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 47, арк. 16–21.

¹⁴⁶ Польща та Україна у XX столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 2. С. 1150–1195.

¹⁴⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. В. Даниленко, С. Кокін. Київ, 2009. 1311 с.

бази має чітку кореляцію з історіографією проблеми: дослідження про загарбання СРСР восени 1939 р. західних земель України і Білорусі складають у ній найбільший сегмент.

Віховим у вивченні системи функціонування радянських спецслужб, їх репресивної складової та формування колективного портрета карателів-perpetrators став вихід тритомника «Відлуння Великого терору»¹⁴⁸. У цьому виданні представлені 448 документів, які не лише характеризують вихід з Великого терору і берієвську чистку «чистку чистильників» (purge of purgers), а й розкривають передісторію, механізми, соціальні та територіальні виміри, динаміку і масштаби попередніх репресивних практик ВЧК/ГПУ/НКВД у проекції на Великий терор.

Водночас тексти протоколів і стенограм партійних зборів, оперативних нарад співробітників НКВД УРСР, обвинувальні висновки, протоколи судових засідань військових трибуналів та їхні вирoki стосовно порушників «соціалістичної законності», его-документи організаторів та виконавців масових операцій 1937–1938 рр. дозволяють прослідкувати органічний зв'язок каральних інституцій і виконавців репресій з наступним періодом їх застосування під час Зачистки Західної України в 1939–1941 рр. Попри заувагу автора передмови до «Відлуння Великого терору» Лінн Віола, ніби, після ухвалення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», «машина терору зі скреготом зупинилась»¹⁴⁹, цього не сталося. Її структури і виконавців просто перенесли на «нову територію терору» – західноукраїнські і

¹⁴⁸ Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017. 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / автори-упорядники: С. Кокін, Д. Росман. Київ, 2018. 728 с.; Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / автори-упорядники: С. Кокін, Д. Росман. Київ, 2019. 824 с.; Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС / передмова, упорядкування: С. Кокін. Київ, 2022. 704 с.; Т. 3: Чекисти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938-1941 рр. / укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.

¹⁴⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 5.

західнобілоруські землі, а згодом до країн Балтії, загарбаних «червоними імперіалістами» на початку Другої світової війни.

Документи, матеріали, спогади «про репресії та депортаційні акції ... в ході встановлення в Західній Україні тоталітарного режиму» вміщені у першому томі тритомника, підготовленого науковцями Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України¹⁵⁰. Зокрема, тут опубліковані близько 50 документів, які розкривають хід висланських акцій стосовно осадників і лісової сторожі (лютий 1940 р.) та біженців (червень 1940 р.), переважно у Львівській області (лише два документи розповідають про події у Волинській області). Зазначені документи частково демонструють технологію здійснення висланських акцій, однак не висвітлюють проблеми на особистісному рівні perpetrators та їхніх жертв.

Такі сюжети натомість присутні у виданні «Волинь за “перших советів”» про долю польського населення і польську культурну спадщину в регіоні у 1939–1941 рр., реалізованому Південно-східним науковим інститутом у Перемишлі за редакцією Станіслава Степня¹⁵¹. У трьох частинах збірника опубліковані низка АКС репресованих представників польського підпілля, волинських громадських діячів, як також вказівок, які отримували УНКВД Волинської і Рівненської областей від керівництва НКВД УРСР. Проте автор-упорядник не ставив завдання системно розглянути на основі документів радянських спецслужб репресії НКВД/НКГБ у Західній Волині в означений період.

Надзвичайну цінність для реалізації дослідження становили книги багатотомної науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікують вступну дослідницьку статтю, в якій особливу увагу звертають

¹⁵⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1: 1939–1945 рр. / упоряд. Ю. Сливка, І. Білас, В. Голяк, М. Ковальчук, М. Литвин, Я. Лялька, О. Луцький, П. Максимук, К. Науменко, І. Патер, О. Стасюк. Львів, 1996. 752 с.

¹⁵¹ Wołyn za “pierwszych sowietow”: Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. Lata 1939–1941 / pod redakcją S. Stepnia. Przemysł: Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyslu. T. I: Przemysł, 2019. 334 s.; T. II. Przemysł, 2020. 312 s.; T. III. Przemysł, 2019. 310 s.

на особливості функціонування комуністичного режиму на території області. Нариси про репресованих осіб демонструють масштабність політичних, національних, соціальних, релігійних чисток суспільства в той чи інший період радянської історії. Опубліковані документи дають уяву про перебіг репресивних акцій, взаємодію партійних, радянських органів та спецслужб у здійсненні державного терору, методи роботи спецслужб серед населення.

Під час підготовки роботи використані низка книг серії «Реабілітовані історією», видані у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій та інших областях.

Важливе значення для реалізації дослідження мала електронна база даних (довідник) «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939», розроблена Андрієм Жуковим та іншими істориками, що включає близько 40 тис. осіб, які отримали спецзвання системи держбезпеки з моменту їхнього запровадження до лютого 1941 р.

Формування і системне опрацювання власних баз даних (своєрідних інформаційних матриць) здійснювалось шляхом архівної евристики в документосховищах Рівного упродовж двадцяти років і стало основою для підготовки тексту дисертації. «Перша матриця» кадрового складу співробітників держбезпеки УНКВД/УНКГБ Рівненської області 1939–1941 рр. постала в результаті опрацювання протоколів засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, на яких, серед іншого, затверджували призначення т. зв. спецкадрів, тобто співробітників обласного та районних структур органів держбезпеки. Вказані протоколи зберігаються у фонді П-400 (Рівненський обком комуністичної партії (більшовиків) України) ДАРО. На засіданнях бюро питання призначень співробітників держбезпеки розглядались, як правило, окремо від інших. До протоколу заносились прізвище, ім'я, по-батькові того чи іншого співробітника та найменування посади, на яку він призначався (наприклад, начальник районного відділу НКВД, начальник 3-го спецвідділу УНКВД, начальник 2-го відділу УГБ

УНКВД, начальник райвідділу РКМ, оперуповноважений 3-го відділення 3-го відділу УГБ УНКВД, тощо).

Після ухвалення ВРУ 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» з'явилась можливість доопрацювання першої бази даних (створення «другої матриці») шляхом вивчення наказів УНКВД/УНКГБ Рівненської області з кадрового складу за 1939–1941 рр. Кадрові накази зберігаються у ГДА СБУ в Рівному в описі 21 фонду 1 (справи з наказами по особовому складу Управління НКВД і НКГБ у Рівненській області) та ГДА МВС України в Рівному в описах 1 і 2 фонду 23 (справи з наказами по особовому складу Управління НКВД Рівненської області) і описі 8 фонду 23 (справи з наказами по Управлінню міліції Рівненської області). У наказах відображено призначення, переведення, звільнення, заохочення, нагородження, стягнення, службові відрядження та відпустки співробітників, зміни структури та штатного розпису управління, відділів та відділень, ексцеси та надзвичайні випадки тощо в УНКВД, УНКГБ та УРКМ Рівненської області за 1939–1941 рр.

Паралельно з опрацюванням наказів за укладеним списком кадрового складу здійснено пошук в ГДА СБУ і ГДА МВС у Рівному, в результаті якого виявлено особові справи 161-го з 443-х співробітників, що були віднесені до номенклатури обкому КП(б)У (таким чином створено «третю матрицю»). Особові справи окремих співробітників УНКВД/УНКГБ у Рівненській області 1939–1941 рр. віднайдені в ГДА СБУ у Вінниці (Романа Крутова), ГДА СБУ у Житомирі (Михайла Тамаркіна), ГДА СБУ у Києві (Петра Климчука). У ГДА СБУ у Тернополі виявлена особова справа співробітника УНКВД/УНКГБ у Тернопільській області Володимира Бикова, а в ГДА МВС у Луцьку – особові справи співробітників УНКВД у Волинській області Івана Маркіза і Тимофія Рожнова.

«Перші матриці» кадрового складу співробітників держбезпеки на підставі протоколів засідань бюро обкомів КП(б)У, що зберігаються в ДАВО

і ДАТО, створені також по УНКВД/УНКГБ Волинської і Тернопільської областей. Вийти в опрацюванні баз даних у цих областях на другий і третій рівень виявилось неможливим внаслідок відсутності відповідного джерельного матеріалу (наказів з кадрових призначень, особових справ) – у ГДА СБУ і ГДА МВС Волинської області він не зберігся зовсім*, Тернопільської – наявний лише частково.

Автори нарису про історію радянських органів безпеки на Волині 1939–1941 рр. констатували, що а ГДА СБУ у Луцьку «знаходяться на зберіганні особові справи лише на декількох співробітників, які проходили службу в УНКВД по Волинській області з осені 1939 року по червень 1941 року». Водночас вони навели відповідь заступника начальника УНКГБ Волинської області Олексія Шаповалова на запит заступника начальника відділу кадрів НКГБ УРСР, у якій йшлося, що «особові справи на співробітників УНКГБ Волинської області, а також весь матеріал відділу кадрів УНКГБ у перший день Вітчизняної війни при бомбардуванні міста Луцьк ворожою авіацією були знищені»¹⁵². Наведена інформація про знищення архівних документів радянських спецслужб у Луцьку в перші дні німецько-радянської війни корелюється з рапортом начальника тюремного відділення УНКВД Волинської області Луки Стана, опублікованим І. Біласом, відрізняючись вказаною причиною знищення документів. 3 вересня 1941 р. Л. Стан подав рапорт заступнику начальника тюремного управління НКВД УРСР Демехіну, в якому зазначив, що заступник начальника тюрми УНКВД № 1 м. Луцьк Лескін, якому було доручено вивезти вантажівкою службову документацію УНКВД з Луцька в Київ, спалив у дорозі всі документи¹⁵³.

---

* Відповідь заступника начальника Управління СБ України у Волинській області Миколи Лисенка від 04.04.2024 р. на запит начальника СБ України у Рівненській області Андрія Тимченка від 22.03.2024 р. стосовно наявності в архіві СБ України у Волинській області особових справ співробітників УНКВД/УНКГБ Волинської області 1939–1941 рр.: «Повідомляю, що справи колишніх співробітників органів державної безпеки радянського періоду, зазначених у Вашому запиті, в архіві УСБУ у Волинській області не зберігаються».

¹⁵² Історія органів державної безпеки на Волині. С. 49.

¹⁵³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 273–274.

База даних на співробітників держбезпеки УНКВД Рівненської області включає докладні відомості про 36,3 % осіб, чиї особові справи вдалось розшукати у фонді 3(Р) ГДА СБУ в Рівному і фонді 27 ГДА МВС у Рівному. Це начальники УНКВД Роман Крутов і УНКГБ Євген Лосєв, заступник начальника УНКВД Олександр Галаванов, начальник 2-го відділу УГБ УНКВД і СПО УНКГБ Ілля Ковальов, начальник 3-го відділу УНКГБ Дмитро Лобанов, начальник слідчої частини УНКГБ Петро Єршов, начальник ЕКО УНКВД Микола Котрягін, начальник ОК УНКВД Аркадій Розумянський, особливо уповноважений УНКВД Ігор Нирко, начальник секретаріату УНКГБ Олександр Кучепатов, начальники відділень УНКВД/УНКГБ Віктор Гаврилов, Тихон Денисенко, Іван Дядін, Григорій Ізраїльський, Федір Мількін, Володимир Ніколаєв, Микола Овчаров, Микола Онегін, Микола Разуваєв, Михайло Тамаркін, Василь Устінов, Костянтин Цаплигін, начальники тюрем УНКВД Іван Громовий, Антон Ковпак, начальники 27 із 30 районних відділів і відділень НКВД/НКГБ, та ін.

На завершальному етапі дослідження здійснювалась верифікація баз даних співробітників держбезпеки УНКВД/УНКГБ Рівненської, Волинської й Тернопільської областей з електронної базою «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939». З допомогою останньої вдалось заповнити наявні лакуни в обласних базах даних. Головним чином це стосувалося Волинської й Тернопільської областей.

Згадана вище база «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939, або ж довідник про гебістів епохи Великого терору і Зачистки приєднаних до СРСР територій на початку Другої світової війни, створена російським військовим істориком Андрієм Жуковим. Вона з'явилась у відкритому доступі в мережі Інтернет у листопаді 2016 р. Ретельна робота А. Жукова включає короткі відомості про більш як 40 000 співробітників НКВД, які отримали спеціальні звання системи держбезпеки, й охоплює період 1935–1941 рр. Йдеться не лише про співробітників ГУГБ, але й представників інших структур, підпорядкованих держбезпеці. Переважна

частина фігурантів мали стосунок до організації і здійснення репресій. Джерелом відомостей довідника стали накази НКВД з особового складу, доповнені біографічними даними з інших джерел – найперше з документів жертв репресій. Непересічне джерелознавче значення роботи А. Жукова полягає в тому, що вона може слугувати відправною точкою для подальших досліджень. Довідник допомагає знайти конкретну особу і зв'язати її з конкретними подіями, описаними в мемуарах чи архівних документах, де часом навіть не вказані ініціали тих чи тих осіб.

Голова російської правозахисної організації «Меморіал» Ян Рачинський так оцінив значення бази даних (довідника) А. Жукова: «Основною ідеєю цього проекту я вважаю нагадування про персональну відповідальність кожного за здійснені вчинки. І послання на майбутнє – надії зберегти в таємниці злочини – не виправдані»¹⁵⁴.

Тут варто додати, що оприлюднення довідника про співробітників НКВД у Кремлі назвали «чуттєвою темою», а його автору московський міський суд 8 вересня 2020 р. виніс покарання у вигляді 12,5 років перебування в колонії суворого режиму за ст. 275 КК РФ («державна зрада»)¹⁵⁵.

Для проведення аналізу функціонування апарату держбезпеки та пов'язаних з ним структур (міліція, охорона тюрем, конвойні війська, паспортні столи, архіви та ін.) щодо виконання поставлених перед ними завдань було залучено також документальний масив з ГДА СБУ в Києві. В фонді 16 там збережені вказівки, інструкції, доручення, які давали своїм підлеглим в областях наркотику внутрішніх справ і держбезпеки СРСР і УРСР, та спецповідомлення, інформації, звіти, доповідні керівництва УНКВД/УНКГБ про виконання цих доручень і ситуацію на місцях. Документальні джерела фондів 2, 9, 16 ГДА СБУ в Києві стали своєрідним

¹⁵⁴ Мемориал представил «Википедию палачей»: Кто и как составлял справочник о чекистах эпохи Большого террора и почему это важно. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2016/11/24/70652-memorial-predstavil-vikipediyu-palachei>

¹⁵⁵ Историка осудили за государственные секреты. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4483520>

ключем для створення цілісного наративу про діяльність радянських репресивних органів у Західній Волині 1939–1941 рр.

Надзвичайно важливим джерелом інформації про діяльність НКВД/НКГБ виявились АКС репресованих осіб. Системно і вибірково були опрацьовані кілька сотень АКС, які зберігають у ГДА СБУ в Києві (фонд 6), Луцьку (фонд припинених АКС), Рівному (фонди 4(Р) і 5(Р)), Тернополі (фонд припинених АКС), державних архівах Волинської (ф. 4666), Рівненської (фонд Р-2771), Тернопільської (фонд Р-3429) областей.

Їх співставлення з базами даних співробітників НКВД/НКГБ дозволило з'ясувати і відстежити низку сюжетів, пов'язаних з тими чи іншими аспектами діяльності спецслужб; уточнити технологію здійснення репресій – від арешту до висунення звинувачення і виконання вироку, ідентифікувати тих чи інших співробітників тощо. Під таким кутом АКС розглянуті вперше. Виявлено суттєвий інформаційний потенціал цього виду джерел для отримання відомостей не лише про репресованих, а й про особовий склад органів НКВД/НКГБ, технологію і обставини репресій тощо.

Здійснений аналіз джерельної бази дослідження підсумуємо класифікацією виявлених опублікованих і неопублікованих джерел, згрупувавши їх наступним чином.

До першої групи віднесемо законодавчі і нормативно-правові акти вищих органів влади СРСР та відомчі накази НКВД/НКГБ, які визначили структуру цих органів на території Західної України в 1939–1941 рр., як також спрямували їх діяльність на здійснення Зачистки територій, загарбаних СРСР, від усіх реальних і потенційних супротивників. Переважна більшість зазначених актів виявлені в опублікованих збірниках документів та ГДА СБУ в Києві (зокрема, у фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ»).

Другу групу джерел склали збірники опублікованих документів, які розкривають репресії органів НКВД/НКГБ на західноукраїнських землях, і у Західній Волині зокрема, у період першої радянзації. Основна частина цих документів, що походять з українських державних і відомчих архів, побачили

світ завдяки «архівній революції» в Україні 2009–2015 рр. Сюди ж віднесемо колосальний за обсягом документальний матеріал, оприлюднений, починаючи з 1992 р., у понад 140 книгах основної серії «Реабілітовані історією» та численних допоміжних виданнях.

До третьої, основної у дослідженні, групи джерел належать неопубліковані документи з фондів державних і відомчих архівів України – ДАВО, ДАІФО, ДАЛО, ДАРО, ДАТО, ГДА СБУ та ГДА МВС. Вони зберігають величезний обсяг документації, що походить від партійних комітетів, наркоматів, управлінь і відділів НКВД/НКГБ, яка розкриває завдання і механізми діяльності репресивних органів, як також оприявнює з особових справ біографії виконавців репресій – співробітників цих структур, від керівного до рядового складу. Сюди ж належать АКС репресованих осіб, які містять інформацію як про жертв, так і про виконавців репресій.

Четверту групу склали джерела особового походження. Це спогади (переважно записані й відредаговані літературними редакторами) керівників та співробітників радянських спецслужб (І. Серова, П. Судоплатова, Г. Агабекова, С. Каріна, П. Удахіна, І. Федорова та ін.), які переважно героїзували/романтизували діяльність НКВД/НКГБ, замовчуючи вчинені ними злочини. Натомість зі спогадів жертв і свідків радянських репресій (В. Данилюка, Б. Казанівського, В. Крещенко, М. Куделі, М. Подворняка, С. Робітницького, О. Сацюка та ін.) постає антигуманна суть більшовицької номенклатурної верхівки та її захисників – співробітників НКВД/НКГБ.

1. 3. Методологія й понятійний апарат

Дослідження структури, кадрового складу та репресій органів НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині на початковому етапі Другої світової війни виконане на емпіричному і теоретичному рівнях. Емпіричний рівень передбачав виявлення і опрацювання історичних джерел, формування баз даних (інформаційних матриць), систематизацію та класифікацію інформації згідно з предметом дослідження, поставленою метою та завданнями. Теоретичний рівень – аналіз отриманої інформації, розкриття зв'язків і

закономірностей, притаманних предметів і об'єктиві дослідження, формулювання і обґрунтування оцінок, узагальнень і висновків стосовно функціонування органів НКВД/НКГБ СРСР у Західній Волині в 1939–1941 рр.

Міждисциплінарний характер дослідження детермінований його зв'язком із такими науковими галузями, як історія, політологія, соціологія, демографія, культурологія, економіка, соціальна психологія. Тому під час вибору методології орієнтувались на використання методів і принципів, властивих соціогуманітарним дисциплінам.

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені специфікою його предмета і поставлених завдань. Методологічний інструментарій охоплював три складники: методи (прийоми, способи) пізнання, принципи (правила) дослідження і понятійний апарат. Для досягнення мети і вирішення завдань роботи залучали загальнонаукові та спеціальні історичні методи в їхньому поєднанні. Методом вважаємо певний спосіб, прийом, шлях практичного і теоретичного освоєння дійсності, вирішення поставленої проблеми.

Для дослідження були важливими теоретичні загальнонаукові методи. До спектра останніх належить метод узагальнення – мисленнєвий перехід від емпіричного аналізу окремих об'єктів до більш високого ступеня абстракції шляхом виокремлення спільних ознак, наявних у розглянутих об'єктах. Метод узагальнення дав змогу охарактеризувати кадровий склад органів НКВД/НКГБ Західної Волині як цілісну структуру, а також сформулювати висновки. Дослідження вимагало оперування методом формалізації (від лат. *formalis* – складений за формою), що уможливив відображення його результатів у необхідних поняттях і термінах.

Серед загальнонаукових методів, застосованих у роботі, варто згадати метод індукції як логічний умовивід від часткового до загального, від окремих фактів до узагальнень; а також метод дедукції як розгляд подій і явищ від загального до часткового, від загальних суджень до часткових

висновків. Указаними методами послуговувались на всіх етапах наукової роботи – від пошуку й накопичення інформації про структуру, кадровий склад, репресивну діяльність органів НКВД/НКГБ Західної Волині до її текстового опису.

Метод аналізу й синтезу використали для визначення стану історіографічного вивчення теми, напрямів наукових пошуків інших дослідників і результатів їхніх напрацювань, окреслення основних етапів становлення структури та формування кадрового складу органів НКВД/НКГБ у Західній Волині (ОЧГ, територіальні УНКВД, поділ на УНКВД і УНКГБ), простеження напрямів їх діяльності (висланські акції і масові операції, протиборство з українськими та польськими антирадянськими організаціями, встановлення контролю за релігійними об'єднаннями, репресування національних меншин). Цей метод уможливив розгляд функціонування органів НКВД/НКГБ у Західній Волині як невід'ємної складової радянського репресивного апарату, жорстко підпорядкованого ієрархічній владній вертикалі, виокремивши найбільш суттєві його характеристики, як також специфіку діяльності в умовах західних областей УРСР.

Для з'ясування структури та функціональних зв'язків органів НКВД/НКГБ залучали системний метод, завданням якого є формування цілісної комплексної картини минулого. З його допомогою аналізували еволюцію становлення апарату органів НКВД/НКГБ на території Західної Волині від часу її інкорпорації до складу СРСР восени 1939 р. до початку радянсько-німецької війни, що призвела до згорання діяльності цих структур, водночас зі здійсненням ними екстермінаційних акцій стосовно місцевого населення. За допомогою згаданого методу вдалось простежити організаційний зв'язок територіальних структур НКВД/НКГБ Західної Волині з центральним апаратом цих відомств у Москві та субрегіональним у Києві, розглянути їх як цілісну систему, утворену з комплексу взаємопов'язаних елементів – держбезпеки, міліції, пенітенціарного відомства, конвойних і прикордонних військових формувань та ін.

Загальнонаукові методи слугують підґрунтям спеціальних методів дослідження. Із використанням пошукового методу визначили стан вивчення проблеми, виявили джерела, з'ясували особи співробітників НКВД/НКГБ та їхню роль у процесі Зачистки Західної Волині під час першої радянізації регіону. Метод типологізації та класифікації застосували для систематизації джерел, історіографії, окреслення та характеристики Зачистки органами НКВД/НКГБ Західної Волині як продовження Великого терору. Означеним методом скористались для зіставлення фактів, уточнення деталей біографій співробітників НКВД/НКГБ з огляду на їхню діяльність у Західній Волині.

Архівні документи, історіографічні праці, спогади аналізували завдяки герменевтичному методу. Трактування змісту текстів з огляду на їхні об'єктивні (історично зумовлена лексика) та суб'єктивні (наміри авторів) властивості допомогло осмислити наслідки діяльності органів НКВД/НКГБ.

Ефективність історичного і логічного методів полягає у тому, що вони відбивають єдність історичного процесу у часо-просторі та допомагають у вивченні людської діяльності. Діяльність органів НКВД/НКГБ розглядали діахронно в просторовому (територія Західної Волині, або ж довоєнного Волинського воєводства) та синхронно в часовому (початковий період Другої світової війни) вимірах. Використання цих методів дало змогу проаналізувати функціонування радянських репресивних структур з урахуванням суспільно-політичних процесів у західних областях УРСР в 1939–1941 рр.

Застосування методу критичного аналізу джерел та історіографії було пов'язане водночас із неповнотою (одних сегментів) та значним обсягом (інших сегментів), суперечливим характером джерельної бази, що вимагало перевірки, підтвердження чи зіставлення з іншими джерелами. Скажімо, період служби багатьох співробітників НКВД/НКГБ на території Західної Волині жодним чином не відображений у довідковій літературі та наявних базах даних. Для реконструкції кадрового складу НКВД/НКГБ у Західній Волині порівнювали їхні послужні списки в особових справах, укладені

кадровиками спецслужб, з електронними базами даних¹⁵⁶; зіставляли їх із протоколами засідань бюро обкомів КП(б)У, на яких затверджували призначення т. зв. спецкадрів, і АКС осіб, заарештованих у 1939–1941 рр. у Західній Волині, у т. ч. розміщених на сайті Державного архіву Волинської області¹⁵⁷. Критичного аналізу потребувала також історіографія, найперше російська, та вкрай заангажовані і суб'єктивні спогади, написані колишніми співробітниками держбезпеки.

Особливістю історико-порівняльного (компаративного) методу є зіставлення двох чи більше об'єктів, що мають схожі характеристики. Порівняння проводили у межах однорідних структур чи подій на підставі конкретних фактів. Логічною підставою для застосування порівняльного методу слугувала аналогія (встановлення подібності на основі збігу ознак об'єктів). Цим методом послуговувались під час висвітлення організаційної структури та діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині у порівнянні зі Східною Галичиною та регіонами довоєнного СРСР. Метод був актуальним для зіставлення штатного наповнення структур НКВД/НКГБ, а також переміщення (ротації) кадрів з одних територіальних структур в інші. Одним із аспектів комплексного аналізу органів НКВД/НКГБ Західної Волині стало порівняння діяльності держбезпеки і міліції.

Проблемно-хронологічний метод передбачав поділ теми на окремі вузлові проблеми, що їх розглядали у хронологічному порядку. Його застосування дозволило висвітлити становлення системи органів НКВД/НКГБ у Західній Волині, особливості їхньої агентурно-оперативної роботи, протистояння НКВД/НКГБ з підпіллям УНР, ЗВЗ, ОУН. За допомогою проблемно-хронологічного методу дослідили зв'язок Зачистки Західної Волині з Великим терором, простежили першу і другу масові операції, здійснені НКВД/НКГБ у західних областях УРСР.

¹⁵⁶ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Главная_страница; Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза. 1898–1991. URL: <http://www.knowbysight.info/index.asp>

¹⁵⁷ Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області. URL: https://volyn.archives.gov.ua/elekt_arcnes/elekt_spravi/sprav.php

Сутність методу періодизації (діахронний метод) як особливої форми систематизації полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди. Метод надав можливість виокремити періоди функціонування кадрового складу НКВД/НКГБ відповідно до змін у репресивній політиці в СРСР.

Біхевіористський метод, який часто використовують у політології, передбачає концентрування дослідницької уваги на поведінці окремої людини, групи, спільноти; та пов'язаний із суб'єктивними механізмами поведінки людей. Залучення цього методу зумовлене необхідністю з'ясувати вплив завербування і застосування радянськими спецслужбами агентури серед населення Західної Волині на моральний стан суспільства, як явища, що окреслює ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі. Застосування біхевіористського методу допомогло також розглянути етнодемографічний та соціальний склад тих, хто погодивсь співпрацювати з радянською держбезпекою задля осмислення мотивів, які спонукали їх на такий крок (адже серед них було немало членів антирадянських організацій).

Вивчення історії крізь призму осмислення людського чинника передбачає просопографія як галузь біографічно-історичного дослідження. На думку Ярослава Дашкевича, просопографія є вищим ступенем біографістики, що відтворює «живі» образи історії на матеріалах конкретних джерел¹⁵⁸. Цей метод дослідження використали для виявлення та з'ясування «обличчя» співробітників НКВД/НКГБ. Метод просопографії знадобивсь для простеження їхнього походження, життєпису, участі у репресивних акціях, які здійснювали органи ВЧК/ГПУ/НКВД упродовж 1920–1930-х рр. Їхні історії дають змогу скласти уявлення про зміст і сутність більшовицького тоталітарного режиму і ролі «чорноробів революції» у боротьбі з «ворогами народу». Узагальнення й типологізація життєписів чекістів-гебістів уможливили деромантизацію й деміфологізацію діяльності співробітників

---

¹⁵⁸ Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. *Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда, 2011. С. 238–244.

радянських каральних органів, на противагу радянській і сучасній російській пропаганді.

Ретроспективний метод передбачав звернення до виникнення і становлення радянської репресивної системи задля з'ясування генези Великого терору і Зачистки. Цей метод дозволив реконструювати еволюцію і організаційну трансформацію органів політичного терору в СРСР, висвітлити їхню роль в опануванні більшовицьким режимом Західною Волинню в 1939–1941 рр., як також подальші дії, спрямовані на збереження контролю над регіоном у період німецько-радянської війни.

Статистично-кількісний метод використали для дослідження демографічного та національного складу співробітників НКВД/НКГБ, зокрема начальників районних відділів цих структур у Західній Волині, їхнього освітнього рівня, як також загальної чисельності співробітників НКВД/НКГБ у регіоні на початковому етапі Другої світової війни. Відсутність повного репертуару джерел, зокрема особових справ співробітників УНКВД/УНКГБ Волинської області, та подальші службові ротації унеможливили створення цілісної бази даних кадрового складу НКВД/НКГБ у Західній Волині.

Принципи дослідження.

Підґрунтям дослідження послужили методологічні принципи історизму, багатофакторності, системності, що дозволили виявити й усебічно дослідити сукупність усіх доступних джерел із урахуванням історичного контексту їхнього формування.

Принцип історизму передбачав висвітлення подій минулого в його історичному контексті, відповідно до конкретних історичних умов, їхнього взаємозв'язку та взаємозумовленості, зафіксованих в історичному часі та просторі. Застосування цього принципу допомогло проаналізувати обставини, які спричинили залучення до Зачистки Західної Волині співробітників НКВД, скомпрометованих участю у Великому терорі. Водночас враховано часовий фактор, який диктував для радянців

необхідність якнайшвидшого опанування анексованими восени 1939 р. територіями в умовах ескалації воєнних дій на фронтах Другої світової війни і участі в них СРСР. Завдяки принципу історизму в роботі простежено ставлення населення Західної Волині до більшовицької влади і її репресивних органів, з'ясовано трансформацію цього ставлення від нейтрального й почасти позитивного восени 1939 р. до негативно-ворожого влітку 1941 р., як також специфіку взаємин населення Західної Волині зі співробітниками НКВД/НКГБ, зумовлену сутнісними ментальними, політичними, освітніми, культурними, релігійними розбіжностями між ними.

Принцип багатофакторності передбачав вивчення комплексу факторів (політичних, соціальних, військових, внутрішніх, зовнішніх, географічних, регіональних), які позначились на діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Україні загалом і в Західній Волині зокрема. Принцип системності посприяв розкриттю цілісності об'єкта дослідження – системи радянських каральних органів, виявленню їхніх різноманітних внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Принцип наступності дав можливість простежити, попри різні підходи радянської влади до вирішення українського питання до і після анексії Західної України, послідовність імперської політики більшовиків щодо поглинення й уніфікації західноукраїнських земель у складі СРСР.

Важливим було оперування принципом історичного антропологізму. Його стрижнем є психологізм, адже сутність людини характеризується її інтелектуально-психологічним началом. У роботі звернули увагу на проблеми психологічної та службової сумісності старого і нового покоління співробітників НКВД/НКГБ, довели, що берієвська чистка в НКВД 1938–1940 рр. жодним чином не торкнулась співробітників апарату цього відомства у західних областях УРСР, які перетворились на «нову територію терору». Тут НКВД зберігав старі та апробував нові кадри в ході Зачистки, ініційованої компартійним керівництвом. Новобранці радянських спецслужб, випускники шкіл ГУГБ, не дивлячись на їх високий освітній ценз і незаплямованість участю у Великому терорі, встигли, за порівняно короткий

період своєї роботи у Західній Волині, засвоїти «чекістські корпоративні традиції» (нехтування законом, вседозволеність, культивування організаційних таємниць та ін.).

Згідно із використаним принципом опори на історичні джерела кожне твердження, тезу, узагальнення й висновки підтверджували відповідними джерелами та застосовували до них науково-критичний підхід. Цей принцип унаочнено шляхом уведення низки різномірних джерел.

Реалізацію незаангажованого підходу до висвітлення формування структури і кадрового складу органів НКВД/НКГБ у Західній Волині, їхнього статусу, засобів здійснення репресивних акцій забезпечили за допомогою принципу об'єктивності. Принцип передбачав залучення різних джерел інформації щодо висвітлення їхньої діяльності, спростування радянських пропагандистських стереотипів, спрямованих на глорифікацію комуністичних спецслужб, з іншого боку, уникнення демонізації органів НКВД/НКГБ, що зустрічаємо в деяких сучасних дослідженнях. Усе це в комплексі дало змогу сформувати власне бачення діяльності органів НКВД/НКГБ у Західній Волині, розкрити її злочинний характер, зумовлений більшовицьким тоталітарним режимом, правляча номенклатура якого виступала головним замовником і бенефіціаром масових репресій.

З'ясування теоретико-методологічних засад роботи вимагало формулювання дефініцій ключових понять і термінів. Передусім варто зупинитись на трактуванні сутності концептуального для дослідження поняття номенклатура.

Термін номенклатура, який більшовицька правляча верхівка вживала як самоназву, походить з латинської: *nomenclatura* – перелік, список імен, від *nomen* – ім'я, назва і *calare* – скликати. У Давньому Римі номенклатором називали раба, який оголошував імена гостей на офіційних зібраннях. У більшовицькій правлячій ієрархії номенклатуру визначали як «перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядали, рекомендували і затверджували» керівні партійні органи, а також коло

посадових осіб, які заміщували ці посади. Як цілісний соціальний феномен номенклатура виникла та зміцнилась у процесі утвердження більшовицького режиму та з часом узаконила своє становище в СРСР¹⁵⁹. Вона утримувала монополію на владу і становила могутню правлячу силу, оскільки включала не лише компартійний і радянський апарат, а й кадрових військових та співробітників спецслужб – від ГПУ до КГБ.

Всі співробітники радянської держбезпеки належали до номенклатури того або іншого рівня. Згідно з директивою ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. для міськкомів, обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій «Про облік і перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВД СРСР»¹⁶⁰ облік, перевірка і затвердження всіх відповідальних співробітників центрального апарату НКВД; наркомів, їхніх заступників і начальників відділів НКВД союзних і автономних республік; начальників крайових, обласних і окружних органів НКВД, їхніх заступників і начальників відділів цих органів; начальників міських і районних відділень НКВД віднесені до номенклатури ЦК ВКП(б). Затвердження і перевірка співробітників місцевих органів НКВД належали до компетенції відповідних партійних комітетів. Як правило таку процедуру здійснювало бюро того чи іншого обкому ВКП(б). Протоколи засідань бюро Рівненського, Волинського, Тернопільського обкомів за 1939–1941 рр. з рішеннями про призначення т. зв. спецкадрів є важливим, а почасти єдиним джерелом для формування бази даних про співробітників відповідних УНКВД/УНКГБ.

У контексті розгляду кадрів НКВД/НКГБ як важливого складника компартійної номенклатури необхідно унормувати вживання назви (самоназви) цих структур. Як зазначив М. Дорошко, більшовицька партія використовувала органи ВЧК/ГПУ/НКВД для встановлення паралельного контролю над суспільством, що ставило співробітників спецслужби «у цілком особливе, незалежне становище по відношенню до місцевих, у тому

¹⁵⁹ Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). С. 21–24.

¹⁶⁰ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С. 604–606.

числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони»¹⁶¹.

Будучи паралельним московським центром контролю за населенням СРСР, жорстко уніфіковані за вертикаллю радянські спецслужби послуговувались у своїй діяльності російською мовою. Російська була мовою службового діловодства і комунікації структур політичної поліції від Москви до районних центрів. У службовій документації вживались виключно російські (автентичні) назви репресивних органів: Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР (ВЧК); Объединенное государственное политическое управление при СНК СССР (ОГПУ); Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД), Народный комиссариат государственной безопасности СССР (НКГБ). Центр управління цими органами завжди знаходивсь у Москві, він один видав підготовкою й розподілом кадрів співробітників, структурні підрозділи на місцях (у республіках, краях, областях, районах) беззаперечно виконували вказівки московського центру, дублювали в своїх назвах його найменування, все відомче діловодство провадили російською мовою.

Не дивно, що в розмовному вжитку в Україні для означення цих структур завжди послуговувались виключно російськими абрєвіатурами ВЧК/ОГПУ/НКВД/НКГБ. Явище українізації назв та абрєвіатур на їхнє позначення радянських репресивних органів, що проникло в офіційне діловодство, науку, освіту, художню літературу, публіцистику, журналістику й т. ін. вважаємо вкрай шкідливим, оскільки таким чином намагались і намагаються замаскувати радянську (російську) експансію в Україну. Така термінологічна підміна дозволяє трактувати органи ВЧК/ОГПУ/НКВД/НКГБ як українське явище, до якого вони ніколи не належали.

Зауважимо, що назву більшовицьких спецслужб у багатьох державах, зокрема у тих, які стали жертвами радянської окупації, вживають лише в

¹⁶¹ Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1(20). С. 54.

російській транскрипції. До прикладу, в експозиції Музею окупації та боротьби за свободу у Вільнюсі в розділі, присвяченому подіям 1939–1941 рр. (як і в інших розділах), знаходимо виключно аббревіатури НКВД і НКГБ¹⁶². Так само транслітерували аббревіатуру НКВД у назві відповідного фонду державного архіву в польському Перемишлі – NKWD w Przemyslu (НКВД у Перемишлі)¹⁶³. Правопис автентичних назв радянських спецслужб упродовж тридцяти років (1994–2024) пропонують для середовища науковців видавці фахового науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Похідним від назви радянських репресивних органів стало найменування їхніх співробітників – чекіст, гепеушник, енкаведист, гебіст. Водночас найуживанішим, як у середовищі співробітників радянських (російських) спецслужб, так і серед широкого загалу, стало слово чекіст, яким маркували (маркують) співробітників, незалежно від періоду й назви відомства, в якому вони служили – ВЧК, ГПУ, НКВД, НКГБ, МГБ, КГБ тощо. Українська Вікіпедія, услід за російською, навіть пропонує розглядати термін чекіст у вузькому (співробітник ВЧК) і широкому сенсі. У другому випадку чекістом трактують співробітників організацій- правонаступників, до яких зарахували також СБУ в Україні¹⁶⁴.

Водночас у самій системі держбезпеки СРСР у 1930–1940-х рр. відбулась еволюція сенсів: з часу створення 1934 р. у системі НКВД Головного управління держбезпеки (ГУГБ) і запровадження наступного року спеціальних звань співробітників стали називати по-новому – від сержанта до комісара ГБ. 1940 р. «Почесний знак ВЧК-ГПУ» замінений на «Заслужений співробітник НКВД». Однак, з огляду на причетність НКВД/НКГБ до здійснення жакликих масових репресій і романтизацію засновником ВЧК Ф. Дзержинським образу чекіста «з холодною головою, гарячим серцем і

¹⁶² Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. URL: <https://www.genocid.lt/muziejus/en/>

¹⁶³ Archiwum panstwowe w Przemyslu, zesp. 62 (Narodnyj Komissariat Wnutriennych Diel w Przemyslu (1939–1941).

¹⁶⁴ Чекіст. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чекіст>

чистими руками»¹⁶⁵, співробітники НКВД/НКГБ/МГБ/КГБ продовжили іменувати себе чекістами, ділячись спогадами про свої «героїчні подвиги»*.

На жаль, стереотип позиціонування співробітників радянських спецслужб будь-якого періоду як чекістів поширений до сьогодні в історичній літературі. Це створює психологічний бар'єр для адекватного сприйняття і засудження злочинів, вчинених «орденом мечоносців». На нашу думку, конотація гебіст для позначення співробітників радянських репресивних органів періоду Великого терору і Зачистки Західної України адекватніше відображає їхній тодішній статус та характер вчинених ними злочинів.

Великим терором назвали період в історії СРСР (1937–1938), коли, за рішенням більшовицького керівництва на чолі зі Й. Сталіном, органи НКВД різко посилили репресії проти «ворогів народу» й довели їх до максимуму інтенсивності. Термін Великий терор запровадив у своїй однойменній книзі 1968 р. Р. Конквест¹⁶⁶.

Складовими Великого терору були масові операції – серія репресивних кампаній, спрямованих проти представників різних соціальних верств і національностей, що населяли СРСР. Дослідники виділяють дві найбільші репресивні кампанії 1937–1938 рр.: куркульську і національну. Жертвами останньої стали особи, які належали до півтора десятка націй, іноземних для СРСР – німці, поляки, латиші, литовці, естонці, фіни, греки, румуни, болгари, китайці, іранці, афганці та ін.¹⁶⁷

Для кожного регіону СРСР, за постановами політбюро ЦК ВКП(б), встановлені ліміти для проведення масових операцій: за «першою категорією» – розстріл, і за «другою категорією» (ув'язнення у таборах на

¹⁶⁵ Зубов Н. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. Москва, 1971.

* Серія із семи книг «Чекисты рассказывают» опублікована московським видавництвом «Советская Россия» упродовж 1970–1987 рр. У 2020 р. на основі цих видань у Москві скомпонований і виданий збірник. До літератури такого роду можна віднести також збірник нарисів, статей та інших матеріалів про чекістів Рівненщини «Со щитом и мечом», видрукований львівським видавництвом «Каменярь» 1988 р.

¹⁶⁶ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009.

¹⁶⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Київ, 2010; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. Київ, 2011; Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг. Киев, 2016.; та ін.

термін від 8 до 10 років). Для ухвалення вироків створені позасудові органи – трійки. Вони формувались, зазвичай, на рівні областей і складались з начальника УНКВД, секретаря обкому ВКП(б) і обласного прокурора. Трійки розглядали справи за відсутності обвинувачених, протоколи засідання надсилали начальникам оперативних груп НКВД для виконання вироків. Згідно оперативного наказу № 00447 від 31 липня 1937 р. наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова, який запустив механізм проведення масових операцій, вирок за «першою категорією» мали виконувати із суворим збереженням у таємниці часу й місця виконання.

Технологія масових операцій періоду Великого терору була перенесена у 1940–1941 рр. на «нову територію терору» – анексовану СРСР Західну Україну. Книга Р. Конквеста «Великий терор» має підзаголовок: «сталінські чистки 30-х років». Виходячи з цього, у західній історіографії паралельно з Великим терором поширений термін Велика чистка (англ. The Great Purge). Очевидно, що саме його використали українські дослідники для означення масових репресивних кампаній НКВД/НКБ у Західній Україні 1939–1941 рр., давши їм назву Зачистка¹⁶⁸.

На думку автора, цей термін досить вдало передає характер й методи першої радянської західних областей УРСР, тому він широко застосований у дослідженні. Поруч з ним використані терміни, якими зазвичай описують Великий терор 1937–1938 рр. – масова операція, трійка, ліміт. Механізм масової операції в Західній Україні і Білорусі був запущений рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Це рішення санкціонувало проведення органами НКВД нової масової операції за лекалами Великого терору: створення позасудової трійки, встановлення розстрільних лімітів, ухвалення вироків заочно без висунення звинувачення¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014.

¹⁶⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. С. 156–157.

У контексті розгляду масових репресивних акцій, спрямованих проти населення Західної України, потребує уточнення термінологія, з допомогою якої описують примусові переміщення людей на схід СРСР. З кінця 1980-х рр. дослідниками уведено в обіг термін депортація, який став універсально-вживаним щодо всіх масових переміщень населення СРСР з 1930-х до початку 1950-х рр.¹⁷⁰ Водночас, у першоджерельних документах, пов'язаних з цими переміщеннями, термін депортація не зустрічаємо зовсім¹⁷¹. І. Винниченко зробив спробу системного аналізу проблеми примусових масових міграцій, однак відмінностей між вживаними термінами депортація, заслання, вислання не вказав¹⁷².

У сучасних юридичних¹⁷³, політологічних¹⁷⁴, історичних¹⁷⁵, універсальних¹⁷⁶ виданнях енциклопедичного та словникового характеру терміни депортація, вигнання, заслання, вислання (висилка, виселення), примусове (адміністративне) переселення ототожнюють між собою, вживають як синоніми. Відсутні також чіткі пояснення щодо того, які з цих термінів мають вказувати на примусове переміщення за межі однієї держави (країни), а які позначають насильницьке переселення в межах якоїсь держави. Тільки одне з розглянутих нами видань, ідентифікуючи депортацію з вигнанням, визначає її як «примусове вислання особи за межі держави», яке застосовується по відношенню до іноземців, апатридів (осіб без громадянства) та інших категорій «небажаних осіб»¹⁷⁷.

¹⁷⁰ Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2. С. 26–44; Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 32–38; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1: 1939–1945 рр. Львів, 1996. 752 с.; Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11: Депортаційні операції НКВД 1940–1941. Ч. 1–2. Київ; Варшава, 2024; та ін.

¹⁷¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. Київ, 1994. 688 с.; ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391; спр. 395; та ін.

¹⁷² Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 124 с.

¹⁷³ Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2: Д – Й. Київ, 1999. С. 75.

¹⁷⁴ Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 1997. С. 95.

¹⁷⁵ Енциклопедія історії України. Т. 2: Г – Д. Київ, 2004. С. 335–339.

¹⁷⁶ Універсальний словник-енциклопедія. Київ, 1999. С. 414.

¹⁷⁷ Политологический словарь. Харьков, 1997. С. 52.

В окремих історичних довідкових виданнях терміни депортація, заслання, вислання та їх пояснення відсутні¹⁷⁸. «Енциклопедія історії України» термінів вислання та виселення не пояснює, однак містить 6 статей під гаслом депортація. Автори статей, висвітлюючи перебіг насильницьких переселенських акцій «значних мас людей і навіть цілих народів», що населяли Україну, в 1930-х – на початку 1950-х рр., іменують їх почергово виселенням, депортацією, адміністративним переселенням, висланням, вивезенням¹⁷⁹. У якості спільної ознаки, яка дозволяє вважати ці акції депортаціями, наголошують на висланні (переміщенні) за межі УРСР. Одночасно, до депортацій віднесено переселення у 1935–1936 рр. осіб польської національності з прилеглих до Польщі районів углиб УРСР, хоча воно й «відбувалось в межах кордонів республіки»¹⁸⁰.

Проблема термінологічного визначення масових насильницьких переміщень людей у межах і поза межі колишнього СРСР безпосередньо пов'язана зі зміною міжнародно-правових суб'єктних відносин після розпаду СРСР. 14 листопада 1989 р. Верховна рада СРСР прийняла декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпеченню їхніх прав»¹⁸¹. Виходячи з її засад, у республіках СРСР були підготовлені та вступили в дію законодавчі акти щодо реабілітації жертв політичних репресій. Відповідний закон, ухвалений Верховною радою УРСР 17 квітня 1991 р., в статті 3-й містив положення про реабілітацію «всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання...»¹⁸².

Термінологія на зразок насильницьке переселення, вислання, заслання виявилась, однак, недостатньою для регулювання міждержавних правовідносин на пострадянському просторі. Тому в жовтні 1992 р. у

¹⁷⁸ Довідник з історії України. Київ, 2001; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. Київ, 2002.

¹⁷⁹ Енциклопедія історії України. Т. 2. С. 335–338.

¹⁸⁰ Там само. С. 338.

¹⁸¹ Там само. С. 337.

¹⁸² Верховна Рада України. Інститут законодавства. Закони України. Т. 1. С. 372.

м. Бішкек (Киргизстан) країни Співдружності незалежних держав (СНД) підписали угоду «Про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів»¹⁸³, яка покликана була забезпечити депортованим особам (депортованими вони стали після розпаду СРСР), що добровільно повертались до місць свого проживання на момент депортації, рівних з постійно проживаючими там громадянами політичних і економічних прав та умов. Верховна рада України 17 грудня 1993 р. ратифікувала цю угоду. Пізніше, у 1997 р., були внесені відповідні зміни до закону «Про громадянство України».

Таким чином, державно-політичні і міжнародно-правові зміни, що відбулись на теренах колишнього СРСР після 1991 р., суттєво модифікували понятійно-термінологічний апарат, який відображає, зокрема, зміст політичних репресій тоталітарного режиму. Однак, сучасні юридичні колізії та відповідна їм термінологія, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій, мало підходять, на нашу думку, до опису і пояснення перебігу насильницьких переселень в СРСР у 1930-х – на початку 1950-х рр., при здійсненні яких дослідники мають виходити з принципу історизму.

Усталення термінології, застосовуваної для опису примусових масових міграцій, безпосередньо пов'язане з її мовознавчою нормалізацією. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» термін депортувати пояснюється як «висилати за межі (своєї) держави»¹⁸⁴, що, у випадку вислання населення західноукраїнських земель на схід СРСР, могло стосуватись лише тих громадян довоєнної Польщі, які не набули радянського громадянства.

Виходячи з тодішніх державно-політичних і юридично-правових реалій, більшість інших жителів Західної України переміщувались в межах однієї держави – СРСР – як її громадяни, незалежно від того, вважали ці люди її своєю чи ні (інакше кажучи, отримали вони радянський паспорт чи ні). Що ж

---

¹⁸³ Енциклопедія історії України. Т. 2. С. 336.

¹⁸⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь, 2005. С. 285.

до статусу УРСР, як самостійної держави, то наявність власної конституції і територіальних меж була виключно формальною ознакою її самостійності. Тим більше, що в той час не існувало і не могло існувати власне українського громадянства. Більш коректним, на нашу думку, для пояснення названих переміщень є термін висилати, вислати – «позбавляючи кого-небудь права жити в якомусь районі, в якійсь області, країні і т. ін., відправляти за їх межі або в певне місце. Відправляти кого-небудь кудись у примусовому порядку»¹⁸⁵.

Аналогічне пояснення термінів депортація і вислання зустрічаємо в іншомовних словниках. «Новий Вебстерівський словник» подає, що «депортувати (deport) – вислати з країни»¹⁸⁶. Українсько-англійський словник тлумачить вислати як «відправляти примусово, адміністративно (banish, exile)»¹⁸⁷, тоді як «вислання з країни» подає як «депортація (deport)»¹⁸⁸. «Новий французько-російський словник» пояснює термін депортація (deportation) як «заслання, вигнання, депортація»¹⁸⁹, але не як вислання чи виселення.

Варто зауважити, що досить часто замість вислання зустрічаємо заслання (як переклад російського ссылка). Однак заслання на певний термін застосували лише під час проведення в західних областях УРСР травневої акції 1941 р. Таким чином, у 1939–1941 рр. з території Західної України і Західної Волині, зокрема, відбулось чотири хвилі примусових міграцій населення на схід СРСР для означення яких в історичній літературі використовують паралельно терміни вислання (виселення) і депортація. У дисертаційній роботі переважно вжитий термін вислання (виселення), який автор вважає прийнятнішим, виходячи з історичного контексту.

¹⁸⁵ Там само. С. 150.

¹⁸⁶ New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Danbury, 1993. P. 258.

¹⁸⁷ Зубков М., Мюллер В. Сучасний англо-український та українсько-англійський словник. Харків, 2005. С. 440.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Французько-український словник. Українсько-французький словник. Київ; Ірпінь, 2012. С. 179.

Один з перших і найсистемніших дослідників радянських примусових міграцій Павло Полян виділив чотири класи таких репресій, які він прирівняв до депортацій, розділивши їх за соціальними, етнічними, конфесійними і політичними ознаками¹⁹⁰. Стосовно примусових міграцій (вистань, депортацій) з території Західної України (Західної Волині) 1940–1941 рр. можна застосувати три ознаки – соціальну (щодо осадників, колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, фабрикантів, поліцейських, жандармів, тюремників), етнічну (щодо поляків як етносу), політичну (щодо членів різних антирадянських організацій – ОУН, ЗВЗ та ін.).

Контингент першого вислання (депортації) з території Західної України (10 лютого 1940 р.) у відомчій документації НКВД отримав назву спецпереселенці. Жертв другого вислання (депортації) (9–13 квітня 1940 р.) назвали адміністративно висланими, а третього (28–30 червня 1940 р.) – спецпереселенцями-біженцями. Біженців не розглядали як «заклятих ворогів» радянської влади, тому лише на цей контингент пізніше поширено Указ ПВР СРСР від 17 серпня 1941 р. про звільнення зі спецпоселення поляків. Четверте примусове вислання (депортація) (22 травня 1941 р.), об'єктом якого стали члени сімей учасників українських і польських націоналістичних організацій, передбачало їхнє 20-річне заслання на поселення у віддалені райони СРСР¹⁹¹. Всі вказані терміни використані у роботі для означення відповідних репресивних акцій та їхніх жертв.

Описаний категоріальний апарат дослідження не є цілком вичерпним. Решту значущих для наукового дослідження понять і термінів пояснено у тексті роботи.

Унаслідок організаційних змін органів НКВД/НКГБ у Західній Волині та здійснення ними репресивних акцій можемо виокремити три етапи їхнього функціонування впродовж 1939–1941 рр.

---

¹⁹⁰ Полян П. Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР. С. 46–47.

¹⁹¹ Там само. С. 96–97.

Перший етап охоплює осінь 1939 р. (вересень – листопад), тобто час від вступу ЧА на територію Польщі й до організації у Західній Україні, після формалізації її включення до складу СРСР, територіальних органів НКВД і РКМ. На цьому етапі Зачистку захоплених СРСР територій здійснювали ОЧГ та придані їм підрозділи прикордонних військ, які керувались наказами Л. Берії № 001064 від 8 вересня і № 001124 від 21 вересня та директивою Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р. Головним підсумком їх діяльності стало створення ядра органів держбезпеки та міліції, встановлення контролю за суспільно-політичним життям та радянсько-німецьким кордоном, проведення першої хвилі арештів.

Другий етап тривав від запровадження нового адміністративного устрою в західних областях УРСР і формування апаратів УНКВД та РВ НКВД до поділу репресивного відомства на два наркомати – НКВД і НКГБ (грудень 1939 – лютий 1941). У цей час остаточно сформовані штати співробітників обласних і районних відділів і відділень НКВД, поповнені випускниками міжкrajових шкіл ГУГБ, переведеними з території довоєнних СРСР і УРСР співробітниками держбезпеки, міліції, тюремного відомства. Органи НКВД західноукраїнського регіону, зокрема Західної Волині, взяли ключову участь у підготовці та реалізації кількох масштабних репресивних акцій по Зачистці цієї території від «ворогів народу»: вислання до районів Крайньої Півночі, Уралу, Сибіру родин осадників і лісників (лютий 1940 р.); вислання сімей засуджених в особливому порядку (квітень 1940 р.); вислання біженців з Генеральної губернії (червень 1940 р.); здійсненні масової операції за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Окрім того, співробітники держбезпеки розгорнули широку агентурно-оперативну і репресивну діяльність з метою нейтралізації та ліквідації антирадянського підпілля УНР, ЗВЗ, ОУН, взяття під свій контроль релігійних організацій.

Третій етап функціонування системи НКВД/НКГБ у Західній Волині припав на весну – початок літа 1941 р. В умовах наростання напруги у стосунках між СРСР і Німеччиною перед НКВД/НКГБ поставлене завдання

остаточної Зачистки прикордонного регіону, до якого належали західні області УРСР, від усіх неблагонадійних елементів, до яких, окрім членів антирадянського підпілля, віднесли представників національних меншин, що походили з іноземних держав. Органами НКВД/НКГБ напередодні і на початку німецько-радянської війни в західноукраїнському регіоні проведені дві масштабні операції: вислання членів родин учасників антирадянського підпілля (травень 1941 р.) і масова операція з репресування усіх антирадянських елементів (кінець червня 1941 р.), планований розвиток якої порушив напад Німеччини на СРСР, перетворивши її в криваву масакру в'язнів західноукраїнських тюрем.

Застосована методологія дослідження дала змогу осмислити об'єкт дослідження, розкрити задекларовану проблему, запропонувати науково аргументовані висновки. Визначені принципи та методи зумовили структуру роботи та логіку викладу матеріалу для розкриття структури, кадрового складу і репресій органів НКВД/НКГБ Західної Волині з осені 1939 до літа 1941 рр.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА І КАДРИ ОРГАНІВ НКВД/НКГБ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

2. 1. Оперативно-чекістські групи

СРСР, узявши безпосередню участь у розв'язанні Другої світової війни, восени 1939 р. окупував українські та білоруські землі, що входили до складу міжвоєнної Польщі. Услід за «визволителями»-червоноармійцями в Західну Україну прийшли енкаведисти, котрі мали здійснити Зачистку її території від тих, хто, на переконання диктатора Й. Сталіна й кремлівського політбюро, не хотів і не мав права жити в радянській республіці.

Процес формування структури органів НКВД у Західній Україні відбувався у декілька етапів. На першому з них, відповідно до наказу № 001064 наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії від 8 вересня 1939 р., сформовані ОЧГ НКВД. Вони діяли впродовж вересня – початку листопада 1939 р. на території Волинського, Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств, перейменованих областями, дислокуючись переважно в повітових центрах. В історіографії висвітлена діяльність ОЧГ: наведена загальна кількість і чисельний склад, охарактеризовані головні завдання, поставлені перед ними, основні результати діяльності¹⁹². Однак якісний аналіз кадрового складу ОЧГ, розгляд особливостей їх функціонування в тих чи інших місцевостях дослідниками не здійснювались.

Матеріал для такого аналізу містять віднайдені у ГДА МВС України в Рівному особові справи співробітників ОЧГ та АКС осіб, заарештованих ними восени 1939 р., зокрема у Західній Волині, розміщені на сайті ДАВО¹⁹³. Докладнішу інформацію про встановлених на підставі АКС керівників і

¹⁹² Ільющин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.). З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4. С. 424–434; Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 85–96.

¹⁹³ Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області. URL: https://volyn.archives.gov.ua/elekt_arcnes/elekt_spravi/sprav.php

співробітників ОЧГ вдалось отримати також з сайту «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939»¹⁹⁴ та тематичних довідників¹⁹⁵.

Призначеному 2 вересня 1939 р., на другий день після нападу Німеччини на Польщу, наркомом внутрішніх справ УРСР висуванцеві Л. Берії І. Серову відразу поставили завдання, спрямовані на реалізацію таємного додаткового протоколу пакту Молотова – Ріббентропа: «Поки я знайомивсь, мені з Москви натякнули, щоб я готував списки українських націоналістів-емігрантів, які жили в Польщі, в містах Львові, Тернополі, Рівному, Станіславові, Луцьку та ін. Я взяв це до виконання, але не зрозумів, у чому справа. Запитав у Хрущова, він теж нічого не знав»¹⁹⁶.

Наказом від 8 вересня 1939 р. І. Серова зобов'язали виділити 50 оперативних співробітників НКВД УРСР і 150 оперативно-політичних співробітників прикордонних військ, зосередивши їх у Києві до кінця наступного дня, 9 вересня. Окрім того, до Києва мали прибути з Ленінграда 30 оперативників УНКВД і 30 співробітників прикордонних військ та з Москви 10 оперативників НКВД СРСР. З цих 270-ти осіб потрібно було укомплектувати 5 ОЧГ числом 50–70 осіб кожна. З Київського прикордонного округу в розпорядження начальників ОЧГ для виконання спеціальних завдань виділено один військовий батальйон (300 осіб). Окрім того, перебачено резерв числом 300 осіб з територіальних органів НКВД. Для організації і проведення необхідних заходів, а також для відповідного інструктажу в Київ відряджений 1-й заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов¹⁹⁷.

Чотири ОЧГ, сформовані в Києві, очолювали співробітники, які раніше служили в Росії: керівником ОЧГ № 1 призначений начальник відділення ОО

¹⁹⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Главная_страница

¹⁹⁵ Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. Москва, 1999. 506 с.; Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954: Справочник. Москва, 2010. 1008 с.

¹⁹⁶ Серов И. Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти. Москва, 2016. С. 42.

¹⁹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 1–4; Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. Київ, 2009. С. 42–45.

НКВД КОВО капітан ГБ Микола Петров, який у 1936–1938 рр. був начальником Тюменського МВ НКВД¹⁹⁸; керівником ОЧГ № 2 – заступник начальника СЧ ГУГБ НКВД СРСР майор ГБ Микола Макаров¹⁹⁹; керівником ОЧГ № 3 – начальник 3-го відділу УГБ УНКВД Ленінградської області капітан ГБ Капітон Краснов²⁰⁰; керівником ОЧГ № 5 (не була створена) – начальник відділення ОО НКВД КОВО капітан ГБ Петро Тихонов, який до лютого 1939 р. очолював 4-й відділ ГУГБ НКВД СРСР²⁰¹. Лише начальник ОЧГ № 4 полковник Сергій Савченко служив упродовж 1930-х рр. в Україні, на початок вересня 1939 р. був заступником начальника УПВ НКВД УРСР²⁰². Однак С. Савченко, окрім наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова, був напряму підпорядкований начальникові ГУПВ НКВД СРСР комдиву Григорію Соколову. Таким чином, можемо констатувати, що для безпосереднього керівництва і контролю за здійсненням першої фази Зачистки Західної України надіслані виконавці зі спеціальною місією. Про це свідчить і той факт, що всі керівники ОЧГ після виконання завдання були відкликані в розпорядження НКВД СРСР (К. Краснов і С. Савченко дещо пізніше за інших: перший близько півроку очолював УНКВД Львівської області, другий – до зими 1939 р. УНКВД Станіславської області).

Натомість більшість заступників керівників ОЧГ отримали призначення на керівні посади в апараті територіальних органів НКВД західних областей УРСР. Частина з них стали начальниками УНКВД: капітан ГБ Роман Крутов – Рівненської, старший лейтенант ГБ Іван Зачепа – Дрогобицької областей. Інші очолили ключові структурні підрозділи в УНКВД: лейтенант ГБ Леонід Пастельняк став заступником начальника відділу УГБ УНКВД/УНКГБ

¹⁹⁸ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 86; Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 686.

¹⁹⁹ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 86; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 1. С. 88.

²⁰⁰ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 86; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 282–283.

²⁰¹ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 86; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Тихонов Петр Ефимович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Тихонов,_Петр_Ефимович

²⁰² Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 86; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 435–436.

Станіславської, старший лейтенант ГБ Валентин Москаленко – начальником ЕКО УГБ УНКВД Волинської, згодом – заступником начальника УНКГБ Рівненської, лейтенант ГБ Іван Шумаков – заступником начальника, начальником СЧ УНКВД/УНКГБ Львівської областей.

За два дні до виступу ЧА, 15 вересня, І. Серову та його білоруському колезі Л. Цанаві надійшла директива НКВД СРСР № 720 за підписом Л. Берія про завдання ОЧГ після вступу радянських військ на територію Західної України і Білорусі²⁰³. Директива чітко регламентувала порядок роботи на зайнятій території.

Заходячи в міста, ОЧГ належало негайно займати всі заклади зв'язку, тюрми, банки, сховища, типографії, архіви (в першу чергу жандармерії і розвідки), брати під охорону електростанції, водогони, продовольчі склади, елеватори. На них також покладались функції з вилучення зброї у населення, забезпечення охорони порядку, боротьби з грабунками і спекуляціями. Крім того, ОЧГ наказано проводити арешти керівників місцевої влади, начальників поліції, прикордонної охорони, воєвод, членів «контрреволюційних» партій, до яких віднесені ППС, СН, УНДО, ОУН, УПСР, ФНС, БРП та ін. Слідство у їхній справі Л. Берія вимагав «розгорнути» із «завданням викриття підпільних контрреволюційних організацій».

Окремі пункти директиви передбачали взяття ОЧГ заручників з числа «поміщиків і капіталістів», створення щонайширшої агентурно-інформаційної мережі, організацію внутрішніх в'язниць НКВД, активну участь співробітників ОЧГ у підготовці та проведенні народних зборів, діяльності тимчасових управлінь і селянських комітетів тощо.

Перед виїздом до польського кордону 15 вересня В. Меркулов із І. Серовим зібрали гебістів та проінструктували з усіх питань: «У багатьох очі розширились, коли все було сказано. Нечувана справа: взяти у Польщі 6

---

²⁰³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 8–13; Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. С. 46–49.

областей і приєднати до України і 4 області – до Білорусі. Наступного дня до мене потягнулись з питаннями. На деякі я й сам не міг відповісти, оскільки такої практики у мене не було. Виявляється, приєднання західних областей було обумовлене в договорі з німцями»²⁰⁴.

Коли В. Меркулов та І. Серов приїхали в Проскурів, там зібрались М. Хрущов, М. Бурмистренко, Л. Корнієць, І. Гречуха, С. Тимошенко. На світанку 17 вересня військам дали команду перейти кордон з Польщею та рухатись за розробленими штабом КОВО напрямками. Попередньо авіація бомбардувала залізничні станції й місця дислокації польських військ. І. Серов з оперативною групою вирушив на Гусятин, Чортків і далі на Тернопіль, щоб перебувати в центрі подій.

Кожна ОЧГ, відповідно до наміченого плану, була розподілена на підгрупи, до яких входили 7–12 оперативних співробітників. Начальники груп забезпечені картами з відповідною розміткою, списками понад 2 000 осіб, які підлягали негайному зняттю (списки складені за матеріалами прикордонних загонів), подані заявки на матеріально-технічне забезпечення груп, зокрема автотранспорт, без якого могли виникнути серйозні затримки в їхньому просуванні²⁰⁵. Саме через трофейні автомобілі і велосипеди у І. Серова виник конфлікт з М. Хрущовим і С. Тимошенком, про що він доповів Л. Берії в рапорті від 27 вересня²⁰⁶.

21 вересня Л. Берія надіслав В. Меркулову і І. Серову наказ № 001124, який доповнював і конкретизував наказ від 8 вересня про організаційні засади функціонування ОЧГ. Центром всієї роботи НКВД визначавсь Тернопіль з наступним його переміщенням до Львова. Пропонувалось негайно розпочати формування підгруп ОЧГ, дотримуючись польського адміністративного поділу. Для їхньої комплектації та забезпечення виконання директиви від 15 вересня додатково спрямовано 150 оперативників, мотострілецький полк НКВД, а для налагодження ВЧ зв'язку

²⁰⁴ Серов І. Записки из чемодана. С. 43.

²⁰⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 7.

²⁰⁶ Серов І. Записки из чемодана. С. 47; Хрущев Н. Время. Люди. Власть. Кн. 1. Москва, 1999. С. 764–766.

з Москвою літаками надіслана група співробітників 2-го спецвідділу НКВД СРСР з необхідною апаратурою²⁰⁷.

Як видно з повідомлення В. Меркулова Л. Берії від 22 вересня, територія Західної Волині визначена зоною діяльності ОЧГ № 3 під керівництвом К. Краснова. Очевидно, саме тому тут у складі підгруп ОЧГ у воєводському та повітових центрах, а згодом у обласних та повітових (районних) структурах НКВД виявивсь суттєвий сегмент оперативників з УНКВД Ленінградської області. На підсилення ОЧГ № 3 вислана рота Ямпільського ПЗ²⁰⁸.

Призначений начальником ОЧГ у Луцьку Р. Крутов в роки Великого терору займав посади заступника начальника УНКВД у Кам'янець-Подільській і Миколаївській областях, в. о. начальника відділу кадрів НКВД УРСР, тобто набув значного досвіду в здійсненні масових репресій без огляду на жодні законодавчі і процесуальні норми. Цей досвід швидко знадобивсь на новому поприщі: Р. Крутов санкціонував арешти «ворогів народу», не зважаючи на прокурорів²⁰⁹.

Коло співробітників ОЧГ, котрими керував Р. Крутов (у Луцьку – близько 15 осіб), склав «інтернаціонал» гебістів, що восени 1939 р. опинились у Західній Волині з різних причин, основною з яких була наявність стосовно чи не кожного з них того або іншого компромату. Лейтенант ГБ росіянин Дмитро Лобанов переведений з посади начальника відділення ЕКО НКВД Башкирської РСР²¹⁰; лейтенант ГБ вірменин Арташес Маркаров до вересня 1939 р. служив начальником відділення 3-го відділу УГБ НКВД Грузинської РСР²¹¹; молодший лейтенант ГБ росіянин Павло Гончаров – начальником відділення ЕКО УНКВД Орджонікідзевського краю²¹²; молодший лейтенант ГБ росіянин Микола Тіфанов – начальником

²⁰⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 25–27.

²⁰⁸ Там само, арк. 34.

²⁰⁹ ДАВО, ф. 4666, оп. 12, спр. 2027, арк. 2; спр. 2033, арк. 2; спр. 2058, арк. 1.

²¹⁰ ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 10060.

²¹¹ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Маркаров, Арташес Моисеевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Маркаров,_Арташес_Моисеевич

²¹² Польша та Україна у XX столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 1. С. 566.

Орджонікідзевського і Гірсько-Алагірського РВ НКВД Північно-Осетинської АРСР²¹³; молодший лейтенант ГБ росіянин Петро Щеглов надісланий з НКВД УРСР²¹⁴; молодший лейтенант ГБ росіянин Йосиф Трегубов був начальником Тимського РВ НКВД Курської області²¹⁵; українець капітан Микола Лагута – начальником прикордонної застави в Одеському ПЗ НКВД²¹⁶; молодший лейтенант ГБ росіянин Олександр Кораблев прибув з УНКВД Сталінградської області²¹⁷, та ін.

ОЧГ № 3 взяла під свій контроль всю територію довоєнного Волинського воєводства: оперативно-чекістські підгрупи (або дільниці) були створені у повітових центрах, м. Острозі, на ст. Сарни (транспортна група НКВД), м. Камінь-Каширську (відійшло разом з повітом до Луцької області від колишнього Поліського воєводства).

ОЧГ м. Дубно очолив заступник начальника відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР лейтенант ГБ єврей Яків Винокур²¹⁸; ОЧГ м. Здолбунів – заступник начальника відділення 3-го відділу УГБ УНКВД м. Ленінграда молодший лейтенант ГБ єврей Матвій Кукес²¹⁹; ОЧГ м. Костопіль – начальник відділення 2-го відділу УГБ УНКВД Новосибірської області лейтенант ГБ росіянин Іван Большаков²²⁰; ОЧГ м. Сарни – помічник начальника 1-го відділення штабу Олевського ПЗ старший лейтенант росіянин Василь Бобров²²¹; ОТГ на ст. Сарни – молодший лейтенант ГБ Морозов.

Досить чисельними були ОЧГ м. Рівне і м. Острог. Керівником Рівненської ОЧГ був заступник начальника 7-го відділу 1-го управління

²¹³ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Тифанов, Николай Яковлевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Тифанов,_Николай_Яковлевич

²¹⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Щеглов, Петр Григорьевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Щеглов,_Петр_Григорьевич

²¹⁵ ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 7282.

²¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 19, спр. 10, арк. 68.

²¹⁷ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Кораблев, Александр Петрович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Кораблев,_Александр_Петрович

²¹⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1678; ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 7133.

²¹⁹ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Кукес, Матвей Маркович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Кукес,_Матвей_Маркович

²²⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 179.

²²¹ Там само, спр. 1682.

УНКВД Ленінградської області лейтенант ГБ росіянин Іван Попов²²². Уже на середину жовтня за його вказівкою виготовлені типографські бланки про обрання запобіжної міри, ордерів на арешт, анкети арештованих із вдрукованим прізвищем начальника ОЧГ²²³. Серед співробітників ОЧГ м. Рівне знаходимо двох випускників Московської ВШ НКВД: молодшого лейтенанта ГБ росіянина Івана Сорокіна²²⁴ та молодшого лейтенанта ГБ українця Леоніда Кадкіна²²⁵.

Керівником ОЧГ м. Острог призначений співробітник УНКВД Ленінградської області молодший лейтенант ГБ росіянин Сергій Бутилкін²²⁶. Його підлеглими були політрук Рибницького ПЗ білорус Микола Вежновець²²⁷; начальник Кубінського РВ НКВД Кабардино-Балкарської АРСР молодший лейтенант ГБ росіянин Дмитро Коллонтай²²⁸; випускник Свердловської МКШ НКВД молодший лейтенант ГБ росіянин Дмитро Зябріков²²⁹. Після вступу у вересні 1939 р. до Острога і Рівного співробітникам ОЧГ, закріплених за цими містами, довелось брати участь у роззброєнні польської поліції і тюремної охорони, яка вчинила збройний спротив²³⁰.

ОЧГ м. Володимир очолив молодший лейтенант ГБ Артамонов, ОЧГ м. Любомль – лейтенант ГБ А. Сурков, ОЧГ м. Горохів – молодший лейтенант ГБ Овчинников, ОЧГ м. Кременець – начальник Білоцерківського РВ НКВД Київської області молодший лейтенант ГБ українець Василь Коваленко²³¹. ОЧГ м. Камінь-Каширський на перших порах підпорядкована НКВД БРСР, тому її керівник – заступник начальника відділення 2-го відділу

²²² Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Попов, Иван Михайлович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Попов,_Иван_Михайлович

²²³ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 439; спр. 2834; спр. 3782.

²²⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Сорокин, Иван Петрович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Сорокин,_Иван_Петрович

²²⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 350.

²²⁶ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Бутылкин, Сергей Афанасьевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Бутылкин,_Сергей_Афанасьевич

²²⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7041.

²²⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 306.

²²⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1663; ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 7135.

²³⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7041.

²³¹ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1, арк. 10; спр. 6, арк. 40; спр. 9, арк. 4.

УГБ УНКВД Тульської області молодший лейтенант ГБ українець Павло Родін²³² – за участь у операції з приєднання Західної Білорусі потрапив до т. зв. нагородного «списку Цанави»²³³.

У Ковелі знаходились дві ОЧГ. Начальником головної дорожньо-транспортної групи НКВД Ковельської залізниці був оперуповноважений 1-го відділу ГТУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ росіянин Федір Уткін²³⁴. ОЧГ м. Ковель очолив заступник начальника 2-го відділу УГБ УНКВД Ленінградської області старший лейтенант ГБ росіянин Павло Дроздецький.

До початку німецько-радянської війни П. Дроздецький встиг послужити начальником 2-го відділу УГБ УНКВД Львівської області та 2-го відділу НКВД УРСР, начальником 3-го управління НКГБ УРСР. У подальшому він очолював низку обласних управлінь на території Росії і навіть став міністром держбезпеки Узбецької РСР, дослужившись до звань комісара ГБ 3-го рангу і генерал-лейтенанта. Серед особливих віх його гебітської біографії – планування і здійснення ліквідації ГКЦ (на той час він був заступником наркома держбезпеки УРСР). Що ж до керівництва ОЧГ у Ковелі, то цей епізод діяльності П. Дроздецького не потрапив до його біограм²³⁵: на всіх оперативних документах того часу стоїть лише нерозбірливий підпис начальника ОЧГ, але ніде не вказане його прізвище. Єдиний слід про П. Дроздецького як керівника ОЧГ залишив співробітник його дільниці начальник Глухівського РВ НКВД молодший лейтенант ГБ українець Григорій Коцюбенко, який власноруч підписав документи на арешт кількох осіб, вказавши прізвище свого керівника²³⁶.

²³² Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Родин, Павел Николаевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Родин,_Павел_Николаевич

²³³ «Список Цанавы» (представление к награждению сотрудников НКВД БССР за участие в операции по присоединению Западной Белоруссии). URL: [https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Представление_к_награждению_сотрудников_НКВД_БССР_\(11.19.39\)#p-43](https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Представление_к_награждению_сотрудников_НКВД_БССР_(11.19.39)#p-43)

²³⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Уткин, Федор Кириллович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Уткин,_Федор_Кириллович

²³⁵ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 343–344.

²³⁶ ДАВО, ф. 4666, оп. 2, спр. 2153; спр. 2312.

У доповідній Л. Берії від 15 жовтня 1939 р. І. Серов зазначив, що для ОЧГ на перших порах були придані прикордонні батальйони НКВД, розподілені за оперативними дільницями (2–3 оперативники і до 10 прикордонників). Прикордонники виконували обов'язки конвоїрів, проводили обшуки, вилучення, несли охорону важливих об'єктів. Тому розповідь про арешт «старого графа-магната» прикордонником «дядьком Стьопою» в опублікованій 1940 р. поемі Сергія Михалкова відповідає дійсності²³⁷, хоч автор намагавсь окреслити в своєму творі зовсім іншу, «визвольну місію Червоної армії», жодним словом не згадуючи про НКВД.

У подальшому прикордонні батальйони були передані для охорони власне нового кордону. Тому І. Серов звертався до Л. Берії з проханням виділити для обслуговування ОЧГ людей з військ НКВД, передислокованих до Західної України. Зокрема, для Луцької ОЧГ він просив один дивізіон з кавалерійського полку, розташованого в Бродах²³⁸.

Фінансове й матеріально-технічне забезпечення ОЧГ здійснювалось як з центру, так і шляхом «самофінансування» і «самозабезпечення». Зокрема, існувала домовленість І. Серова з головою РНК УРСР Леонідом Корнійцем про те, що валюта (злоті), виявлені в польських поліцейських і жандармських управліннях, тюрмах (очевидно, й в інших установах) здавались до місцевих фінансових органів на особовий рахунок одного зі співробітників ОЧГ (скоріш за все, начальника групи). В середньому на кожну ОЧГ припадало 200–250 тис. рублів. У подальшому ці кошти використовувались для «оперативних витрат»: обладнання і ремонту приміщень ОЧГ, придбання гардеробу для розвідки, канцелярського приладдя, пального, виплати відрядних тощо²³⁹.

У повідомленні Л. Берії від 5 жовтня 1939 р. зі Львова В. Меркулов та І. Серов розповіли, що до банку здані «відібрані під час операції» золото і валюта, зокрема 8 062 американських золотих доларів, 7 820 золотих

²³⁷ Михалков С. Дядя Степа в Красной Армии. *Молодой колхозник*. Москва, 1940. № 5. С. 26–27.

²³⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 175–176.

²³⁹ Там само, арк. 206.

франків, 5 200 австрійських крон, 13 562 золотих рублів царської чеканки, 1 693 паперових доларів, 6 400 паперових французьких франків, 2 400 паперових бельгійських франків та багато іншої золотої та паперової валюти різних країн. Частину цих коштів добровільно видав ОЧГ полковник Кульма, який отримав їх на зберігання від банку в Рівному²⁴⁰.

ОЧГ м. Дубно 9 жовтня 1939 р. таємно знятий учасник пограбування евакуйованого Варшавського банку Дмитро Лісовик, в якого вилучено 640 золотих монет різних держав (російських, американських, польських, австрійських та ін.), багато золотих речей, чекових книжок, 186 тис. польських злотих²⁴¹. Невідомо, чи розпоряджались згодом цими коштами ОЧГ, як також невідомо, чи надійшли вони до банку в повному обсязі.

До кінця вересня 1939 р. зусиллями ОЧГ у Західній Україні здійснена перша хвиля арештів «ворогів народу». В. Меркулов та І. Серов 3 жовтня передали начальникові секретаріату НКВД СРСР Степану Мамулову цифрові дані про хід Зачистки: загальна кількість заарештованих ОЧГ – 3 914, з них колишніх жандармів, поліцейських, офіційних і таємних агентів поліції і розвідки – 2 539, поміщиків, великої буржуазії, «колишніх» людей – 293, офіцерів польської армії і осадників – 381, керівників «контрреволюційних» партій УНДО, ОУН та ін. – 144, «петлюрівців», учасників «бандугруповань» – 74, інших – 483²⁴². За наступний місяць ОЧГ взяли під варту іще 2 058 осіб, таким чином на початок листопада 1939 р. загальна кількість заарештованих на території Західної України склала 5 972 особи²⁴³.

Класифікація заарештованих упродовж перших тижнів польської кампанії за категоріями віддзеркалює ситуативне уявлення гебістів про «ворогів», яких вони мали поборювати: осадники іще не розглянуті як окремий об'єкт репресій (це відбулось після установки М. Хрущова на НЗЗУ), на першому місці серед «контрреволюційних» партій стояла легальна

---

²⁴⁰ Там само, арк. 102–103.

²⁴¹ Там само, арк. 153.

²⁴² Там само, арк. 83.

²⁴³ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 96.

УНДО, «петлюрівці» ототоженні з бандитизмом. Свою оцінку ситуації на західних українських землях гебісти разом з більшовицьким керівництвом корегували в ході Зачистки, визначаючи ті суспільні чи політичні чинники, які становили головну для них загрозу на той чи інший момент.

Після формалізації приєднання Західної України до СРСР виконання цього завдання доручили територіальним органам НКВД, кістяк структурних підрозділів яких у Західній Волині склали керівники і співробітники ОЧГ: Р. Крутов призначений начальником УНКВД Луцької, згодом Рівненської області, П. Гончаров, Г. Коцюбенко, Д. Лобанов, І. Попов очолили ключові відділи УНКВД/УНКГБ, В. Бобров, І. Большаков, М. Вежновець, Я. Винокур, Д. Зябріков, Л. Кадкін, В. Коваленко, Д. Коллонтай, М. Лагута, П. Родін, Й. Трегубов та ін. призначені начальниками ПВ/РВ НКВД/НКГБ. По суті, ОЧГ стали ембріоном, з якого виріс апарат ГБ у Західній Україні в цілому і в Західній Волині зокрема.

2.2. Обласні управління і повітові/районні відділи/відділення НКВД/НКГБ

6 листопада 1939 р., після офіційного оголошення Західної України територією СРСР, Л. Берія видав накази № 001359 «Про організацію органів НКВД Західної України»²⁴⁴ і № 001366 «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами»²⁴⁵. Згідно з ними на основі ОЧГ постали обласні та повітові підрозділи НКВД, структурна побудова і кадри яких перенесені сюди з території СРСР і УРСР.

Укомплектування органів НКВД мало відбутись за рахунок надісланих раніше 726 співробітників ОЧГ; 100 співробітників з кадрового складу НКВД республік, УНКВД країв і областей СРСР (за розверсткою); 250 осіб з ОО КОВО; 150 випускників шкіл НКВД; 100 осіб з прикордонних органів НКВД. ОК НКВД СРСР мав спрямувати 60 осіб для укомплектування посад машиністок; зі складу батальйонів прикордонних військ НКВД, приданих

²⁴⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 10, арк. 119–121 зв.

²⁴⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. С. 77–79.

ОЧГ, виділялось 200 осіб для формування комендантського і вахтерського складу. Таким чином, на етапі утворення загальне число співробітників структур НКВД західних областей УРСР, включно з технічним персоналом, становило близько 1 600 осіб.

Територіальне підпорядкування ПВ НКВД обласним управлінням дублювало адміністративний поділ Другої Речі Посполитої. УНКВД Луцької області підпорядковані ПВ НКВД, які охоплювали всі повіти Волинського воєводства (тобто територію Західної Волині): Володимир-Волинський (начальник ПВ лейтенант ГБ Артамонов), Горохівський (молодший лейтенант ГБ Овчинников), Дубенський (старший лейтенант ГБ Я. Винокур), Здолбунівський (старший лейтенант ГБ А. Яшкін), Ковельський (в. о. молодший лейтенант ГБ Д. Новосьолов), Костопільський (лейтенант ГБ І. Большаков), Кременецький (молодший лейтенант ГБ В. Коваленко), Любомльський (лейтенант ГБ А. Сурков), Рівненський (лейтенант ГБ І. Попов), Сарненський (молодший лейтенант ГБ Й. Трегубов).

Після запровадження 4 грудня 1939 р. на території Західної України нового адміністративного поділу у кожній з шести нових областей утворені керівні партійні, радянські, силові структури, зокрема УНКВД. На початку січня 1940 р. адміністративно-територіальна реформа завершена: замість ліквідованих повітів утворені райони. На цьому етапі адміністративних змін колишній Кременецький повіт Волинського воєводства переданий до Тернопільської області, натомість до Волинської області увійшла територія колишнього Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства. Західна Волинь опинилась у складі трьох областей: Волинської і Рівненської (по 30 районів у кожній) та Тернопільської (п'ять районів – Вишнівецький, Кременецький, Лановецький, Почаївський, Шумський).

Упродовж грудня 1939 – першої половини 1940 рр. НКВД УРСР здійснив структурну реорганізацію місцевого апарату, перегрупував кадри й затвердив штатні розписи новостворених управлінь. Згідно з наказом НКВД УРСР № 00208 від 25 грудня 1939 р. штатний розпис УНКВД Рівненської

області включав 202 співробітники²⁴⁶. Відповідно до наказу НКВД СРСР № 00605 від 15 травня 1940 р. і наказу НКВД УРСР № 0079 від 28 травня 1940 р. начальником УНКВД Рівненської області наказом № 199 від 18 червня 1940 р. оголошений новий штатний розпис на 1940 р. Загальна кількість співробітників УНКВД за цим розписом виросла до 238²⁴⁷.

Новий штат передбачав наявність у начальника УНКВД уже двох заступників (додавсь заступник з кадрів), помічника та секретаріату (7 осіб). Найбільш чисельним зі структурних підрозділів УНКВД було УГБ – 78 осіб, у т. ч. його 2-й відділ (СПО) – 27 осіб, 3-й відділ (КРО) – 26 осіб та ЕКО – 16 осіб. Слідча частина складалась з 30 осіб, найчисельнішими після неї були АТО – 22 особи, комендатура – 20 осіб, 1-й спецвідділ – 16 осіб, 2-е спецвідділення – 11 осіб, фельдзв'язок і фінвідділ – по 10 осіб, ОК – 9 осіб.

У штатному розписі, оголошеному 18 червня, окрім переліку структурних підрозділів і номенклатури посад співробітників, зазначено також розмір місячного посадового окладу за кожною посадою. Заробітна плата начальника УНКВД складала 2 200 руб., його заступників – 1 900, помічника – 1 800. Стільки ж – 1 800 руб. – отримували начальники основних відділів: 2-го, 3-го, ЕКО, транспортного відділення, слідчої частини, 1-го і 2-го спецвідділів. Дещо меншою була зарплата особливо уповноваженого – 1 700 руб., начальників фінансового і адміністративно-господарського відділів – по 1 600, начальників секретаріату і відділу кадрів – по 1 500, начальників 7-го і 2-го спецвідділення та коменданта – по 1 300, начальників учбової частини, автотехнічного відділення, фельдзв'язку, санчастини – по 1 100. Розмір окладу заступників начальників основних відділів дорівнював 1 600 руб., начальників відділень – 1 300, старших оперуповноважених і старших слідчих – 1 000, оперуповноважених і слідчих – 800. Нижче оплачуваною категорією співробітників були друкарки – від 400 до 500 руб.

---

²⁴⁶ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 101–102.

²⁴⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 1, арк. 264–277.

(у залежності від категорії), вахтери – від 400 до 450 руб., фельд'єгері, телефоністи – 400–450.

Варто зазначити, що середня заробітна плата в УРСР 1940 р. становила 322 руб.²⁴⁸ Нижча за неї платня в УНКВД була передбачена лише для двірника (300 руб.) і чотирьох працівників обслуги комендатури (по 250 руб.). Наголосимо, що розмір заробітної плати значної частини працюючих у республіці був значно меншим за середні 322 руб. Саме 1940 р. здійснений перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень та заборонений самовільний відхід робітників і службовців із підприємств та установ (Указ ПВР СРСР від 26 червня 1940 р.); запроваджено плату за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР (постанова РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р.)²⁴⁹.

Штати районних органів НКВД оновлені тим же наказом начальника УНКВД Рівненської області від 18 червня 1940 р. З початку лютого 1940 р. в області діяли 7 районних відділів (у колишніх повітових містах та Корці й Острозі) і 23 відділення НКВД. Кількість штатних співробітників у райвідділах визначена в межах 14–18 осіб (з них 7–10 – оперативний склад), у райвідділеннях – 6 осіб (з них 4 – оперативний склад, у Клесівському і Людвипільському райвідділеннях – 7 осіб (5 – оперативний склад)).

Заробітна плата начальника райвідділу/райвідділення дорівнювала 1 600 руб., його помічника – 1 300, оперативники отримували 750–800, працівники секретаріату (секретарі-рахівники, друкарки, перекладачі, водії, вахтери, обслуга) – 250–600²⁵⁰. Загальна штатна чисельність співробітників УНКВД Рівненської області (обласного управління, районних відділів і відділень) складала 487 осіб, заробітна плата 482-х з них фінансувалась із державного

---

²⁴⁸ Середня заробітна плата в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Середня_заробітна_плата_в_Україні; Гриневиц В. Червоний імперіалізм. С. 266.

²⁴⁹ Гриневиц В. Червоний імперіалізм. С. 256, 265.

²⁵⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 1, арк. 278–287.

бюджету)²⁵¹. Зазначимо, що штатний розпис УНКВД Львівської області станом на 29 січня 1940 р. складався із 599 посад²⁵².

Окрім державного бюджету, співробітники УНКВД отримували різні виплати з компартійної каси та забезпечувались житлом за рахунок місцевого бюджету. Постановою бюро Рівненського обкому КП(б)У від 1 червня 1940 р., у зв'язку з відсутністю асигнувань на обладнання та утримання дачі, були затверджені виплати на харчування через їдальню обкому і облвиконкому для відповідальних працівників, що мали право на користування дачею. Першому секретареві обкому і голові облвиконкому мали виплачувати на харчування в місяць по 650 руб., начальникові УНКВД – 450 руб.²⁵³

Іншою постановою бюро – від 5 липня 1940 р. – було передбачено надання квартир співробітникам НКВД. У зв'язку з «конче напруженим станом» бюро зобов'язувало міськраду в 10-денний термін надати для УНКВД 10 сімейних квартир та у 12-денний термін відремонтувати за рахунок відпущених коштів іще 12 сімейних квартир. Бюро також просило ЦК КП(б)У і НКВД УРСР про виділення коштів для побудови і переобладнання квартир співробітникам НКВД²⁵⁴.

Співробітникам ГБ повністю оплачували численні відрядження, їх забезпечували безоплатними путівками до відомчих санаторно-лікувальних установ, вони безкоштовно отримували відомчу форму одягу. Директива НКВД СРСР від 27 квітня 1940 р. передбачала задоволення співробітників «пошивочними грішми» на виготовлення предметів обмундирування, які видавались у метражі²⁵⁵.

Винятковість свого фінансово-матеріального забезпечення визнавали самі гебісти. Навесні 1940 р. начальник 1-го відділення 3-го спецвідділу УНКВД Рівненської області сержант ГБ Григорій Ізраїльський, погрожуючи

---

²⁵¹ Там само, арк. 288.

²⁵² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 448, арк. 12–13.

²⁵³ ДАРО, ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 83.

²⁵⁴ Там само, спр. 6, арк. 35.

²⁵⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 209, арк. 63.

своїм підлеглим звільненням з органів за бездіяльність, заявляв: «Якщо ви працювати не будете, то ми з вами панькатись не будемо, а будемо просто виганяти. [...] Ось виженемо, попрацюєте на 200–300 рублів, тоді дізнаєтесь, а то ви тут відчуваєте себе як на курорті»²⁵⁶.

Усі начальники УНКВД областей Західної Волині – Р. Крутов, І. Білоцерківський, О. Вадіс – брали безпосередню участь у Великому терорі, змінюючи один одного на посадах: усі троє 1938 р. почергово служили у 3-му відділі УГБ НКВД УРСР, О. Вадіс та І. Білоцерківський 1938 р. очолювали Бердичівський МВ НКВД, у Кам'янці-Подільському під началом заступника начальника УНКВД Р. Крутова начальником 3-го відділу УГБ служив О. Вадіс.

Начальник ОЧГ м. Луцьк, УНКВД Луцької і Рівненської області капітан ГБ росіянин Роман Крутов народивсь 1903 р. у Саратові від невідомих батьків, які підкинули дитину до притулку. Звідти його у 9-місячному віці забрав на виховання селянин з с. Іванівка Саратовського повіту Василь Крутов*. Отримавши початкову освіту, до повноліття працював з прийомними батьками на землі²⁵⁷. У 1920-х рр. вступив до ВЛКСМ і ВКП(б), виконував відповідальну комсомольську і партійну роботу у волосних, повітових і крайових органах. За відрядженням крайкому ВКП(б), з 1929 р. – в ОГПУ, на оперативній роботі в Саратові, Урюпінську, Сталінграді. На середину жовтня 1937 р. займав посаду начальника відділення 5-го відділу УГБ УНКВД Сталінградської області. На початку 1938 р. Р. Крутов переведений до НКВД УРСР, де досяг найбільших кар'єрних висот: 1938–1939 рр. він обіймав посаду заступника начальника УНКВД Кам'янець-

²⁵⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7037, арк. 34–34 зв.

* Симптоматично, що співробітник радянських спецслужб, автор ідеологічно-пропагандистських робіт, спрямованих проти українського національно-визвольного руху, Євстафій Гальський (Клим Дмитрук) один зі своїх найвідоміших опусів назвав «Безбатченки». Не виключено, що цю метафору він міг запозичити з біографій реальних безбатченків, якими були багато хто із співробітників ГБ – «радянзаторів» Західної України, як то Р. Крутов, І. Білоцерківський, Є. Лосєв, П. Климчук, М. Овчаров та ін. У такому разі назву книги К. Дмитрука можна парафразувати як «Безбатченки. Правда про участь співробітників НКВД/НКГБ у розв'язанні Другої світової війни». Див.: Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів, 1974.

²⁵⁷ ГДА СБУ, Вінниця, ф. 3(Р), спр. 2793 (дублікат), архівні матеріали, арк. 43–44.

Подільської і Миколаївської областей та виконував обов'язки начальника ОК НКВД УРСР²⁵⁸.

Під час берієвської чистки Р. Крутов ледь не потрапив до числа «використаних та викинутих» радянських карателів: у резолюції від 27 листопада 1938 р. закритих партійних зборів співробітників УНКВД Кам'янець-Подільської області, де обговорювалось питання про викриття «фашистської змови» в органах НКВД УРСР, пропонувалось направити матеріал про «антипартійну діяльність» Р. Крутова (на той час – в. о. начальника ОК НКВД УРСР) щодо «виконання ворожих установок про вигнання нічим не спаплюжених євреїв з УГБ» у парторганізацію НКВД УРСР для «вирішення питання про його партприналежність»²⁵⁹.

29 березня 1941 р. апаратом особливо уповноваженого НКГБ УРСР був підготовлений, а 7 квітня 1941 р. затверджений, висновок перевірки за рапортом колишнього співробітника, секретаря партбюро СЧ НКВД УРСР В. Кобякова²⁶⁰. У рапорті той повідомляв, що 1939 р. СЧ НКВД УРСР провадила слідство у справі колишніх співробітників УНКВД Кам'янець-Подільської області І. Оболянського-Вайнера і М. Северина, звинувачених у порушенні соцзаконності, до чого, за показами свідків, були причетні також І. Уралов, В. Леонов і Р. Крутов. Матеріали щодо них у грудні 1939 р. були виділені і спрямовані особливо уповноваженому НКВД УРСР для розслідування. Зважаючи на те, що Р. Крутов належав до кола протезе колишнього наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, загроза покарання для нього виглядала досить реальною.

Розслідування встановило, що Р. Крутов, працюючи заступником начальника УНКВД Кам'янець-Подільської області і керуючи слідчою групою у Проскурові, «давав слідчим установки отримувати за добу по 5–7 показів арештованих, а у липні – серпні 1938 року по закінчених справах к[онтр]р[еволуційних] націоналістів дав установку добитись від цих

²⁵⁸ Там само, арк. 2–2 зв.

²⁵⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 367.

²⁶⁰ ГДА СБУ, Вінниця, ф. 3(Р), спр. 2793 (дублікат), архівні матеріали, арк. 65–73.

арештованих (більше 300 справ) визнання їх шпигунської діяльності і справи за 3–4 дні оформити на альбом».

Старший слідчий апарату особливо уповноваженого НКГБ УРСР лейтенант ГБ Петров, який проводив розслідування, припускав, що «в результаті таких установок і відсутності належного контролю з боку Крутова, слідство, ніби, велось викривленими методами, до арештованих застосовувались засоби фізичного впливу, в силу чого звинувачені давали «потрібні» покази. [...] Переоформлені справи на к[онтр]р[еволюційних] націоналістів за альбомними довідками не розглядались, а у вересні 1938 р. була зроблена доповідь на трійку НКВД, якою більша частина арештованих за цими справами була засуджена до ВМ, і вирок був виконаний»²⁶¹.

Окрім того, у травні 1938 р. Р. Крутов з В. Леоновим розіслали усім начальникам райвідділів НКВД Кам'янець-Подільської області орієнтування НКВД УРСР щодо нібито викритого «Всеукраїнського повстанського партизанського штабу» з вимогою надати оперативні листи на арешт усіх червоних партизан, що «розклались». Частину осіб заарештували, а згодом звільнили за недоведеністю складу злочину.

Розслідуванням також встановлено, що «Крутов в окремих випадках санкціонував застосування до арештованих засобів фізичного впливу, однак сам у цьому участі не брав»²⁶².

Визнавши у своєму поясненні наведені факти, Р. Крутов зауважив, що ліквідація «Військово-повстанської організації» серед колишніх партизан розпочалась ще до його приїзду в Кам'янець-Подільський; вказівки слідчим щодо форсування допитів і переоформлення справ на звинувачених у шпигунській і контрреволюційній націоналістичній діяльності для розгляду в особливому («альбомному») порядку він давав згідно вказівок НКВД УРСР та засудженого і розстріляного на той час начальника УНКВД І. Жабрева. Фактів фальсифікації слідчих справ і застосування незаконних методів

---

²⁶¹ Там само, арк. 66–67.

²⁶² Там само, арк. 69.

допиту звинувачених Р. Крутовим знайдено не було. Не брав він участі у розгляді слідчих справ на «трійці» УНКВД.

Зрештою, розслідувач Петров визнав Р. Крутова винним у деякій «безконтрольності», що призвела до «грубих порушень у слідчій роботі», допущеній ним в часі керівництва Проскурівською оперативно-слідчою групою НКВД, і зробив висновок: «Однак, враховуючи, що Крутов у своїй подальшій роботі за 1939–1940 р. у Миколаївському УНКВД і західних областях показав себе як один з кращих керівників опер[ативно]-слід[чої] роботи, вважаю: подальше розслідування цієї справи припинити»²⁶³.

Симптоматично, що за керівництва Р. Крутова в оперативно-слідчій роботі УНКВД Рівненської області виявились ті ж порушення, що й у Проскурові та Кам'янці-Подільському (можемо припустити, що за бездіяльності чи потурання начальника управління). 19 лютого 1941 р. Р. Крутов видав наказ № 31 «Про перекручення методів ведення слідства слідчими слідчастини УНКВД т. т. Щербиною, Рязанцевим і Воробйовим». «За допущені незаконні методи ведення слідства» цим працівникам оголошено догану і сувору догану та попереджено, що «за повторення подібного роду явищ будуть застосовані суворіші заходи, аж до віддання під суд». Наказ мав бути оголошений всьому оперативному складові управління під розписку²⁶⁴. Очевидно, що подібні ексцеси на території інших регіонів СРСР у 1939–1941 рр. могли призвести до відчутніших наслідків для порушників «соціалістичної законності».

Старший лейтенант ГБ Іван Білоцерківський також належав до покоління, яке формувалось у 1920-х рр., в умовах комуністичного будівництва у СРСР. Він народивсь 1907 р. у м-ку Володарка Київської губернії. Рано втратив батька, який загинув у РККА 1919 р. Закінчивши 5 класів школи, розпочав трудитись на місцевому цукрозаводі. У 1924 р. він перебравсь до Керчі, де три роки працював арматурником металургійного

---

²⁶³ Там само, арк. 73.

²⁶⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 5, арк. 35.

заводу. Звідти пішов служити до РККА, рядовим 4-го залізничного полку. З 1930 р., після демобілізації, в органах ОГПУ/НКВД/НКГБ. Період суцільної колективізації він провів в частинах ОГПУ на Донбасі, в Артемівську і Єнакієвому, як командир загону ОСНАЗ і командир взводу окремого дивізіону ЧОН. З лютого 1932 р. – служба оперативником у Донецькому оперсекторі, Ровеньківському, Постишевському, Краснолуцькому райвідділах ГПУ/НКВД, УНКВД Сталінської області²⁶⁵.

У 1937–1938 рр. І. Білоцерківський займав почергово посади помічника начальника відділення 3-го відділу (КРО) УГБ НКВД УРСР та начальника Бердичівського МВ НКВД. У виступі 10 березня 1938 р. на загальних закритих зборах парторганізації УГБ, за присутності наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, І. Білоцерківський обґрунтував своє бачення місії працівника органів НКВД в системі координат тоталітарного режиму: «У нас межа між рядовим і нерядовим співробітником дуже умовна. У нас партія наділяє довірою кожного співробітника до помічника оперативного уповноваженого включно. Зрозуміло, що він повинен бути найвідданішим, найчеснішим комуністом. Він часто веде самостійну і надто відповідальну роботу. Часто він є керівником районної одиниці. Якщо ж взяти оперуповноваженого і вище, то це той основний оперативний кістяк, який несе всю вагу роботи і знає всі таємниці ЧК. Безсумнівно, що ворог, потрапивши на цю посаду, може принести шкоду. Будь-яка посада у нас відповідальна і будь-яка посада пов'язана з більшими чи меншими державними таємницями, аж до машиністки і вахтера»²⁶⁶.

Ніби заглядаючи в недалеке майбутнє, коли збережена Й. Сталіним середня ланка виконавців Великого терору з волі вождя опинилась на передовій боротьби з «класовим ворогом» у Західній Україні, І. Білоцерківський передбачив долю для себе й подібних собі виконавців: «Ворогам народу, які пробрались у керівництво, було вигідно мати людей

²⁶⁵ Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 77.

²⁶⁶ Україна в добу «Великого терору». С. 251.

замазаних, і вони всіляко їх покривали і наближали. [...] В результаті багато товаришів застоялись і тепер за це розплачуються. Їм було б корисніше світу побачити, ворога відчуті в новому місці, в новій обстановці, по-іншому, вони б свіжіше виглядали»²⁶⁷.

Як начальник Бердичівського МВ НКВД І. Білоцерківський був одним з виконавців, відповідальних за «контрреволюційну практику» протизаконних методів ведення слідства в УНКВД Житомирської області²⁶⁸. У ході «берієвської чистки» він уник покарання, натомість отримав можливість проявити себе «в новому місці, в новій обстановці».

У вересні 1939 р. І. Білоцерківський очолив ОЧГ НКВД, яка дійшла до м. Перемишль. Цей період його діяльності зовсім випав з біограм, наведених у різних публікаціях. У російських виданнях зазначено, що з липня 1939 р. І. Білоцерківський був заступником начальника УНКВД Житомирської області²⁶⁹; автори документального збірника про Великий терор в Україні часом початку його служби на цій посаді вказали вересень 1939 р.²⁷⁰; М. Петров і К. Скоркін подали інформацію, ніби у вересні – грудні 1939 р. І. Білоцерківський був заступником начальника УНКВД Вінницької області²⁷¹.

Однак В. Меркулов у спецповідомленні для Л. Берії від 1 жовтня 1939 р. про свою поїздку до Перемишля зазначив, що ОЧГ (7 осіб) і відділення прикордонників, очолювані І. Білоцерківським, вступили до міста увечері 29 вересня, зайнявши колишнє поліційне управління²⁷².

Саме на І. Білоцерківському лежить головна відповідальність за розстріл 23 червня 1941 р. в'язнів Луцької тюрми²⁷³.

За «заслуги» в період Великого терору Р. Крутов (1937) і О. Вадіс (1938) нагороджені знаком «Почесний співробітник ВЧК-ГПУ (XV)». За Зачистку

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Там само. С. 455-456.

²⁶⁹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 1. С. 173.

²⁷⁰ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 658.

²⁷¹ Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 77.

²⁷² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 76.

²⁷³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. С. 272.

Західної України 26 квітня 1940 р. всі троє отримали ордени: О. Вадіс – Червоного Прапора, І. Білоцерківський і Р. Крутов – Червоної Зірки; І. Білоцерківський та О. Вадіс 28 травня 1941 р. до нього додали ще й знак «Заслужений співробітник НКВД». Р. Крутова відзнака обійшла, оскільки в березні 1941 р. його перевели на посаду начальника 2-го управління новоствореного НКГБ УРСР.

Аналогічною виявилась службова траєкторія начальника слідчої частини УНКВД, а згодом тимчасово виконуючого обов'язки начальника УНКГБ Рівненської області лейтенанта ГБ росіянина Євгена Лосєва. Він народився 1904 р. у приміській київській Слобідці, батька не пам'ятав, оскільки той помер через рік після народження дитини, мати модистка померла 1920 р.²⁷⁴

Будучи тво начальника 4-го відділення, потім начальника 6-го відділення 4-го відділу УНКВД Київської області, Є. Лосєв у грудні 1937 – лютому 1938 рр. брав участь у остаточному розгромі УАПЦ, розслідуючи, зокрема, справи митрополита В. Липківського, священників К. Бутвиненка та Х. Гов'ядовського²⁷⁵, розстріляних за постановою трійки УНКВД Київської області. У службовій атестації Є. Лосєва 1938 р. це лишило такий слід: «Провів велику роботу з розгрому к[онтр]р[евольюційного] церковного і сектантського підпілля в області»²⁷⁶.

Очевидно, що враховуючи його заслуги у боротьбі з «контрреволюцією» та вражаючий послужний список (ще 1918 р., маючи заледве 14 років, вступив до Київського продзагону, згодом воював у кавалерійських частинах, з 1925 р. став командиром відділення Київського загону особливого призначення ОГПУ²⁷⁷ – такий собі український аналог Аркадія Гайдара) наказом НКВД СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р. він був нагороджений «Почесним знаком ВЧК-ГПУ (XV)»²⁷⁸.

²⁷⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1655, арк. 24.

²⁷⁵ З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2006. № 1/2(26/27). С. 189–310.

²⁷⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1655, арк. 16.

²⁷⁷ Там само, арк. 7.

²⁷⁸ Там само, арк. 8 зв.

«Берієвського дисциплінування» Є. Лосев уник, взявши наприкінці 1938 р. активну участь у виявленні «порушень соціалістичної законності» в органах НКВД: як один з «найавторитетніших і незаплямованих» співробітників (один зі «старих комсомольців») він увійшов до відповідної комісії з вироблення пропозицій, створеної на партійних зборах УГБ УНКВД Київської області, де обговорювалась постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., різко виступив проти антисемітської лінії попереднього керівництва НКВД УРСР і УНКВД²⁷⁹.

Участь восени 1939 р. у воєнних діях на території Західної України, а згодом керівництво Зачисткою Західної Волині від реальних та потенційних супротивників радянської влади стали своєрідною індульгенцією для Р. Крутова, І. Білоцерківського, О. Вадіса, Є. Лосєва та їхніх нових підлеглих. Як побачимо далі, вони не лише прослизнули між Сциллою Великого терору і Харибдою берієвської чистки, а й отримали своєрідний карт-бланш на застосування попередніх методів роботи в умовах західноукраїнських реалій 1939–1941 рр.

На підставі рішень бюро обкомів КП(б)У, наказів з особового складу УНКВД/УНКГБ, особових справ співробітників НКВД/НКГБ та АКС репресованих громадян вдалось дослідити кадри та діяльність органів радянської держбезпеки в Західній Волині, зокрема апарат УНКВД/УНКГБ Рівненської області та його районних структур.

Потрібно зауважити, що керівна складова апарату УНКВД Рівненської області наприкінці 1939 – на початку 1940 р. формувалась за рахунок апарату УНКВД Луцької області, який Р. Крутов забрав із собою з Луцька до Рівного. Це добре ілюструють перші накази з кадрового складу, видані ним після призначення начальником УНКВД Рівненської області. Натомість апарат УНКВД Волинської області формувавсь значною мірою заново, на відміну від ПВ/РВ, кадровий кістяк яких зі співробітників ОЧГ збережений незмінним.

²⁷⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 401.

Новому начальникові УНКВД Волинської області І. Білоцерківському НКВД УРСР надав суттєву кадрову допомогу, призначивши його заступником досвідченого гебіста Якова Сініцина. Капітан ГБ росіянин Я. Сініцин переведений на посаду заступника начальника УНКВД Волинської області наприкінці травня 1940 р. з посади заступника начальника УНКВД Чернігівської області. У ВЧК/ГПУ/НКВД Я. Сініцин служив з 1919 р., в основному в Україні. За цей час він змінив десятки керівних посад повітового, окружного, районного, обласного рівнів: уповноважений ВЧК/ГПУ в Козельці і Глухові, начальник (або заступник начальника) окружних відділів ГПУ в Конотопі, Новгород-Сіверському, Мелітополі, Бердянську, начальник райвідділів ГПУ/НКВД у Новоград-Волинському, Овручі, Полонному, Куп'янську, Сумах, на ст. Козятин, знову в Конотопі²⁸⁰. Під час Великого терору Я. Сініцин служив у Чернігові. До 20-річчя ВЧК, у грудні 1937 р., «за зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» ЦВК УРСР нагородив його золотим годинником²⁸¹.

Маючи такий послужний список Я. Сініцин, однак, не досяг кар'єрних висот – залишивсь сумлінним виконавцем злочинних наказів. Ілюстрацією його службового портрета може слугувати промовиста резолюція І. Серова від 16 вересня 1940 р. на доповідній записці Я. Сініцина стосовно агентурної справи «Хабарники»: «тов. Сініцин. Ви є представником органу диктатури пролетаріату, а не фотокореспондентом, тому потрібно всі ворожі справи припиняти негайно. Всіх цих купців та їм подібних – арештуйте. Про робітників прокуратури й суду – ознайомте першого секретаря зі всіма матеріалами й поставте питання про виключення з партії, але факти на обкомі наведіть неспростовні. Після виключення арештуйте. Продумайте все це ґрунтовно»²⁸².

²⁸⁰ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 794.

²⁸¹ Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках. *Реабілітовані історією. Чернігівська область*. Чернігів, 2008. С. 728.

²⁸² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 489, арк. 55.

На плечі апаратів УНКВД і РВ НКВД лягла безпосередня «польова» робота з репресування явних і уявних «ворогів народу»: взяття на облік, арешти, провадження слідства стосовно т. зв. «контрреволюційних, антирадянськи налаштованих, класово чужих елементів», викриття нелегальних, повстанських організацій, масове насадження агентури, відправлення на спецпоселення у віддалені райони СРСР тих, хто належав до небажаних соціальних верств – осадників, лісників, біженців, членів сімей репресованих та ін.

Узагальнена інформація про кадровий склад начальників районних відділів/відділень НКВД/НКГБ у Рівненській області упродовж 1939–1941 рр. зведена у Додатку Б²⁸³. Вдалося встановити особові дані, послужні списки та окремі факти діяльності до і після відрядження у Рівненську область 50-ти начальників районних відділів/відділень (із врахуванням кадрової плинності)*. Сорок два з них (84 %) служили на різних посадах в органах НКВД під час Великого терору. До цього числа варто додати двох осіб, які тоді ж несли службу у прикордонних військах НКВД.

Двадцять призначенців (40 %) прибули на Рівненщину з областей, країв і автономних республік РРФСР – Воронежської, Камчатської, Курської (3), Ленінградської, Магаданської, Новосибірської (2), Орловської, Пензенської, Рязанської, Сталінградської, Тамбовської (2), Тульської областей, Орджонікідзевського краю, Кабардино-Балкарської, Марійської та Чечено-Інгушської АРСР. Ще один потрапив на Рівненщину з НКВД Казахської РСР. П'ятнадцятеро (30 %) переведені з різних регіонів УРСР – Вінницької, Ворошиловградської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської (3), Кіровоградської, Одеської (2), Полтавської, Сталінської, Чернігівської (3) областей, як також з апарату НКВД УРСР і з прикордонної застави. Троє

²⁸³ Докладніше див.: Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2(50). С. 69–122.

* Рівненська область мала 30 районів, однак у деяких з них упродовж 1939–1941 рр. відбулась ротація керівників РВ НКВД.

служили раніше в Молдавській АРСР, яка 1940 р. стала союзною республікою (один був політруком ПЗ).

Середній вік начальників РВ НКВД склав дещо менше 32-х років, 22 з них мали звання молодшого лейтенанта ГБ, 44 служили в органах НКВД у 1937–1939 рр. За національною приналежністю розподіл був таким: росіяни – 26 (52 %), українці – 16 (32 %), євреї – 5 (10 %), білорус і мордвин – по 1.

Семеро начальників райвідділів/райвідділень НКВД/НКГБ направлені/мобілізовані в ГБ у 1939–1940 рр. За своїм освітнім рівнем вони кардинально відрізнялись від «ветеранів»: п'ятеро мали вищу та незакінчену вищу освіту, один – середню спеціальну, інформація про освіту одного відсутня. Серед навчальних закладів, де здобували знання ці молоді люди знаходимо Київський будівельний інститут, Ленінградський індустріальний інститут, Луганський інститут інженерів громадського харчування, Одеський інститут інженерів водного транспорту, Харківський інженерно-гідрометеорологічний інститут, Московський технікум шляхів сполучення. П'ятеро з них отримали спеціальну підготовку: четверо – у ВШ ГУГБ НКВД у Москві, один – у Свердловській МКШ НКВД. Водночас серед інших начальників РВ дванадцятьоро (24 %, або ж кожен четвертий) були з початковою освітою.

Посади керівників ГБ у ключових районах (колишні повітові центри*, міста, в яких знаходились в'язниці НКВД**) дістались тим працівникам, хто мав солідний стаж роботи в органах ОГПУ/НКВД, більше того – був серед активних виконавців як Великого терору, так і попередніх за нього кампаній по боротьбі з «ворогами народу». Уважний розгляд біографій цих гебістських кадрів наводить на думку, що їх, по-перше, вирішили «заховати» на «возз'єднаній» з УРСР Західній Волині від можливої «чистки», по-друге,

---

* Рівненська область охоплювала територію п'яти повітів Волинського воєводства Другої Речі Посполитої: Дубенського, Здолбунівського, Костопільського, Рівненського, Сарненського.

** На території Рівненської області у 1939–1941 рр. функціонували чотири в'язниці НКВД: № 1 та № 4 – у Рівному, № 2 – у Дубні, № 3 – в Острозі.

використати їхній досвід і набуте загартування масовим терором 1920-1930-х рр. задля якнайшвидшої «радянзації» цього регіону.

Серед співробітників УНКВД Рівненської області опинилось чимало пов'язаних між собою місцем попереднього служби і спільною причетністю до злочинів періоду Великого терору. Мабуть, найчисленнішою виявилась полтавська «кадрова лінійка». 9 березня 1939 р. у Москві арештований начальник УНКВД Полтавської області Олександр Волков (засуджений 20 липня 1941 р. до ВМП, розстріляний 16 жовтня 1941 р.). У процесі розслідування його справи заступник наркома внутрішніх справ УРСР Амаяк Кобулов подав 26 серпня 1939 р. особливо уповноваженому НКВД СРСР Олексію Стефанову доповідну записку про викривлення в оперативно-слідчій роботі УНКВД Полтавської області. У цій записці серед «основних і безпосередніх винуватців» «грубих викривлень революційної законності» були названі начальник СЧ УНКВД Володимир Платонов, начальник 2-го відділу УГБ УНКВД Йосиф Чернявський-Ольшанецький, начальник відділення цього ж відділу Василь Федоров та уповноважений Абрам Фішман, заступник начальника 3-го відділу УГБ УНКВД Арон Каганович²⁸⁴.

На слідстві в березні 1941 р. А. Волков свідчив, що заарештованих у справах «білогвардійської повстанської організації РОВС», «польської військової організації (ПОВ)» та «німецького фашистського націоналістичного підпілля» він доручив В. Платонову і А. Кагановичу допитувати «із застосуванням методів фізичного впливу», внаслідок чого були складені фіктивні протоколи. Ці протоколи направили в міжрайонні оперативні групи в Кременчуці і Лубнах, котрі «розгорнули» фіктивну справу, за якою провели численні арешти. Всі арештовані засуджені «трійкою», більшість до розстрілу²⁸⁵.

А. Волков зізнався, що разом з очільником 2-го відділу УНКВД Й. Чернявським-Ольшанецьким сфабрикував справи «правотроцькістського

²⁸⁴ Лошицький О. «Лабораторія»–2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4(13/15). С. 131–133.

²⁸⁵ Там само. С. 135–139.

обласного центру» на керівників обласного і районних комітетів КП(б)У, «антирадянської партизанської організації» та «молодого покоління»²⁸⁶. Співробітник УНКВД Федір Ворона, характеризуючи методи ведення слідства в обласному управлінні, зазначив, що під час побиття арештованих оперуповноваженим 2-го відділу А. Фішманом «у них лопали барабанні перетинки у вухах і арештовані глохли»²⁸⁷. Колишній підслідний О. Олійник під час перевірки своєї справи в 1955 р. повідомив: «Наді мною особливо збиткувався слідчий Фішман»²⁸⁸. Сам А. Фішман, виступаючи на закритих партійних зборах УГБ УНКВД Полтавської області, визнав: «Я виправдовуватись не буду. Мали місце викривлення, і зокрема мною допущені. Я недавно в органи НКВД прийшов, Петерс (начальник УНКВД Полтавської області) дав мені установку: «З ними, з ворогами, не панькатись»²⁸⁹.

16 березня 1940 р. старший слідчий НКВД УРСР Ф. Богданов виніс постанову, відповідно до якої зі справи А. Волкова виокремили провадженням слідчі матеріали стосовно С. Полякова (засуджений 5 липня 1941 р. до 10 ВТТ), О. Берестнева (звільнений з НКВД 3 грудня 1939 р.), Д. Беленця (звільнений з НКВД 21 січня 1940 р.), В. Федорова, В. Платонова, Й. Чернявського-Ольшанецького, А. Кагановича, які, як було зазначено в постанові, «допускали порушення соціалістичної законності в слідчій роботі Полтавського УНКВД»²⁹⁰. А. Каганович на закритих партійних зборах 2–6 січня 1939 р. визнав: «Били – це була система, і я рахував, що це узаконена справа. Це було в Москві, в Києві, я дуже боявся, що цими методами слідства зіпсують молодняк»²⁹¹.

²⁸⁶ Там само. С. 139–140, 143–145.

²⁸⁷ Там само. С. 148.

²⁸⁸ Посухов В. *Справа № 128133 повідала... Реабілітовані історією. Полтавська область*. Кн. 1. Київ; Полтава, 2009. С. 160.

²⁸⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 616.

²⁹⁰ Кокін С. Злочини і покарання: документи з архівних кримінальних справ на співробітників НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» під час Великого терору. *Відлуння великого терору*. Т. 2. Кн. 3. С. 106.

²⁹¹ Відлуння великого терору. Т. 1. С. 591–592.

На початку 1940 р. четверо згаданих у постанові, як також А. Фішман, уже служили в органах НКВД західних областей УРСР на аналогічних своїм полтавським посадах: В. Федоров і В. Платонов, які 1939 р. звільнені з НКВД, стали у 1940–1941 рр. відповідно оперуповноваженим УНКВД Дрогобицької області²⁹² та начальником КРО УНКГБ Волинської області; Й. Чернявський-Ольшанецький був заступником начальника 2-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області, заступником начальника 1-го відділення цього ж відділу опинивсь А. Фішман, заступником начальника 3-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області служив А. Каганович²⁹³. Окрім названих, до Рівного з УНКВД Полтавської області переведені сержанти ГБ Антон Дмитренко і Олексій Земляний. Всі вони зібрались у 2-му відділі (СПО) під началом Й. Чернявського-Ольшанецького.

Колишній очільник оперативної групи в Лубнах Василь Мастицький з кінця 1939 р. перебував на посаді заступника начальника УНКВД Рівненської області²⁹⁴. У свій час начальник ОО НКВД 75-ї сд Зиновій Гаврего особисто повідомив наркома О. Успенського про «викривлення» в Лубенському РВ, очолюваному В. Мастицьким (побиття арештованих, неправильні арешти). З. Гаврего написав про це також Й. Сталіну і М. Єжову, переславши листи через фельдзв'язок. Начальник УНКВД О. Волков наказав заарештувати З. Гаврего²⁹⁵.

У 1939 р. перевірку діяльності В. Мастицького проводив обком партії, про що співробітник УНКВД Федір Ворона свідчив: «Мастицький, повернувшись з обкому, казав, що його «мацали» в обкомі з питання побиття арештованих, але він каже: «Я не чудака і нічого не сказав»²⁹⁶.

Зрештою, до постанови закритих партійних зборів УНКВД внесли пункт: «Просити обком КП(б)У розслідувати і притягти до партійної відповідальності начальника Лубенського райвідділення НКВД Мастицького

²⁹² Посухов В. Справа № 128133 повідала... С. 160.

²⁹³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 94–96.

²⁹⁴ Там само, арк. 124.

²⁹⁵ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 614.

²⁹⁶ Там само. С. 628.

[...] за допущення грубих викривлень і незаконних методів ведення слідства»²⁹⁷.

Щоб уникнути покарання В. Мастицький добивсь переведення в Західну Україну, до Рівного.

У процесі цих службових ротацій, покликаних вберегти від відповідальності членів «клану Волкова», виникали парадоксальні ситуації. Слідчий НКВД УРСР С. Лисиця мав у своєму провадженні справу стосовно звинувачення С. Полякова в «порушенні соціалістичної законності». З 1 квітня 1941 р. С. Лисиця призначений старшим оперуповноваженим 3-го, згодом 5-го відділень СПО УНКГБ Рівненської області. Заступником начальника цього СПО на той час служив І. Чернявський-Ольшанецький, звинувачений у зловживаннях разом із С. Поляковим²⁹⁸.

До «дніпропетровського клану», організатором якого був начальник УНКВД Дніпропетровської області Петро Коркін (засуджений 28 січня 1940 р. до ВМП, розстріляний наступного дня) належав старший лейтенант ГБ Григорій Клімов, який з 23 липня 1938 р. служив помічником П. Коркіна. У 1935–1937 рр. він очолював ОО НКВД 30-ї стрілецької дивізії, 1-е відділення 5-го відділу УГБ УНКВД, був помічником начальника ОО НКВД 7-го стрілецького корпусу (управління дивізії і корпусу розташовувались у Дніпропетровську). У 1937 р. Г. Клімов став начальником 9-го відділення 3-го (КРО) відділу УНКВД. Його попередні заслуги були відзначені медаллю «XX років РККА».

У січні 1938 р. у Коларівському районі Г. Клімов виконував завдання з арешту 500 «ворогів народу», арештував 150 («болгарська національна операція»). Влітку 1938 р. він очолював оперативну групу в Мелітополі²⁹⁹. Дослідник історії радянських спецслужб С. Кокін зазначив стосовно Г. Клімова: «Нам відомо про нього дуже мало, власне тільки те, що з грудня 1940 р. він був помічником начальника УНКВД Рівненської області, а потім

---

²⁹⁷ Там само. С. 632.

²⁹⁸ Кокін С. Злочини і покарання... С. 116.

²⁹⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 164–166.

служив – станом на 28 жовтня 1943 р. у званні підполковника – в органах військової контррозвідки і в 1943–1945 рр. був нагороджений п'ятьма орденами»³⁰⁰.

Додамо, що саме заступник начальника УНКВД Г. Клімов 24 червня 1941 р. віддав телефоном наказ начальникові Дубенської тюрми Михайлові Шинкаркіну про знищення в'язнів³⁰¹.

Яскравою ілюстрацією того, як виводились з-під підозри за вчинення злочинів у період Великого терору співробітники НКВД, є історія зі службовою «реінкарнацією» на окупованих СРСР восени 1939 р. землях «новосибірського клану».

Розкручений маховик репресій у Західному Сибіру дістав додаткове прискорення 10 листопада 1937 р. У цей день на шахті в Прокоп'євську сталась аварія: навантажена лісом вагонетка зірвалась вниз, вбивши шістьох людей. Серед загиблих був один кадровий робітник і п'ятеро дітей спецпоселенців віком від 12-ти до 24-х років. Аж через три дні перший секретар Новосибірського обкому ВКП(б) повідомив про це в Москву шифрованою.

Як тільки телеграму розшифрували й поклали на стіл Й. Сталіну, на документі з'явилась його резолюція: «Пропоную викритих по вибуху в Прокоп'євську притягти до суду, розстріляти, про розстріл опублікувати в Новосибірській пресі. Сталін». Члени політбюро погодились з вождем, залишивши нижче свої підписи. 15 листопада резолюція була оформлена як рішення політбюро³⁰².

Очевидно, що трагедія в одному з найбільших міст кузбаської «кочегарки» – Прокоп'євську, вщерть заповненому спецпоселенцями – та реакція на неї Й. Сталіна спричинила заміну керівництва міського відділу НКВД. На посаду начальника Прокоп'євського МВ НКВД був переведений

---

³⁰⁰ Кокін С. Злочини і покарання... С. 8, 16–18.

³⁰¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. С. 233.

³⁰² Петров Н. Расстрелять на раз: Как Сталин отреагировал на аварию в Прокопьевске. *Новая газета*. 2021. №116. 15 октября.

начальник відділення 3-го відділу УГБ УНКВД Новосибірської області лейтенант ГБ Микола Котрягін³⁰³.

Коли в березні 1938 р. у Прокоп'євську знову сталось декілька надзвичайних подій – вибух динамітного складу, завал в шахті, вбивство комсомолки – туди прибув заступник начальника УНКВД Новосибірської області майор ГБ Іван Мальцев і разом з новим начальником міськвідділу доручив оперативнику Василю Тюлькову негайно скласти список на арешт 100 спецпоселенців. Водночас начальник УНКВД старший майор ГБ Григорій Горбач 17 березня 1938 р. звернувся до НКВД СРСР за дозволом продовжити розгляд справ «куркульського» контингенту в Кузбасі (його базу складало 13 тис. спецпоселенців, а також «куркулі»-втікачі) на «ровсівській трійці» (тобто, за звинуваченням у приналежності до РОВС)³⁰⁴.

Як вказали у своїх рапортах, написаних у червні 1940 р. у Рівному на ім'я начальника УНКВД Р. Крутова, колишні співробітники УНКВД Новосибірської області Михайло Соколов і Дмитро Лінов, після вибуху на рудуправлінні до Прокоп'євська негайно виїхала оперативна група в складі 5–6 осіб. За свідченням члена цієї групи, начальника 3-го відділення ОО СибВО Володимира Гінкена, впродовж двох тижнів «Мальцев там зачистив міцно куркулів, на місці пропустили через трійку і розстріляли декілька сот чоловік». Більшість з них звинуватили «по лінії РОВСу», «відповідно надавши їм військові чини колишніх офіцерів». Довідавшись, що частина заарештованих не визнавали вини, І. Мальцев викликав до себе у вагон В. Гінкена і М. Котрягіна і наказав переоформити всіх їх на «трійку»³⁰⁵. Додамо, що останній не лише готував «розстрільні» списки, а й сам брав участь у виконанні вироків (акт про розстріл від 12 квітня 1938 р.)³⁰⁶.

Навесні 1939 р. рішенням бюро Новосибірського обкому ВКП(б) М. Котрягіна з посади усунуто за допущення «найгрубіших порушень

³⁰³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7116, арк. 2.

³⁰⁴ Тепляков А. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва, 2008. С. 361.

³⁰⁵ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7116, архівні матеріали, без арк.

³⁰⁶ Таловская трагедия. Расследование сталинских репрессий в Тайгинском районе Западно-Сибирского края 1920–1953 гг. URL: <https://myisk.net/акты-о-расстрелах/>

революційної законності» й визнано неможливим «використання його на оперативній роботі»³⁰⁷. Невдовзі його перевели в апарат УНКВД Новосибірської області, а згодом відрядили до Західної України.

Отримавши рапорти начальника відділення ЕКО лейтенанта ГБ М. Соколова (начальником ЕКО УНКВД Рівненської області на той час служив М. Котрягін) і начальника відділення 2-го відділу УГБ молодшого лейтенанта ГБ Д. Лінова, начальник УНКВД Рівненської області Р. Крутов звернувся до керівництва УНКВД Новосибірської області із запитом щодо перевірки «правдоподібності викладених фактів». Через місяць на ім'я начальника відділу кадрів УНКВД Рівненської області Аркадія Розумянського надійшла відповідь від заступника начальника УНКВД Новосибірської області з кадрів Олександра Кисельова про те, що «ніяких даних про порушення революційної законності і фальсифікацію слідчих справ т. Котрягіним у період його роботи в Прокоп'євському ГО НКВД Новосибірської області у відділі кадрів і в апараті особливо уповноваженого УНКВД немає», а на посаді начальника М. Котрягін «не був затверджений, оскільки не забезпечив керівництво міськвідділом»³⁰⁸.

З цієї відповіді робимо висновок: «вороги народу» за рішенням «трійки» знищені цілком законно, а М. Котрягіна, очевидно, усунуто за недовиконання плану щодо їх знищення. Хоча начальник УНКВД Новосибірської області Г. Горбач і його заступник І. Мальцев 1940 р. були засуджені саме за посадові злочини (одного розстріляли, інший помер в таборі).

Підставою для виправдання М. Котрягіна могли взяти свідчення, надані п'ятьма допитаними співробітниками Прокоп'євського МВ УНКВД, котрі «категорично (бо ж співучасники – А. Ж.) заперечували порушення законності, визнавши лише застосування стійок до арештованих»³⁰⁹.

Окрім М. Котрягіна, М. Соколова, Д. Лінова, з УНКВД Новосибірської області на Рівненщину були відправлені також І. Ковальов, який очолив 2-й

³⁰⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7116, архівні матеріали, без арк.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Тепляков А. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва, 2008. С. 486.

відділ (СПО) УНКВД³¹⁰, І. Большаков і І. Захаров. Лейтенант ГБ росіянин Іван Захаров був призначений начальником Рівненського ПВ/РВ НКВД. З весни 1941 р. переведений на посаду начальника Рівненського РВ НКГБ.

Знаходячись на службі у 9-й бригаді Особливої далекосхідної армії РККА він брав участь у розгромі «білокитайців» у районі м. Мішань (Маньчжурія) під час конфлікту на Китайсько-Східній залізниці³¹¹. З 1930 р. І. Захаров в органах ОГПУ/НКВД: помічник уповноваженого, уповноважений, начальник різних райвідділів у Алтайському краї. Після навчання 1937 р. у ЦШ НКВД СРСР працював до осені 1939 р. начальником Коливанського РВ НКВД Новосибірської області³¹². Цей послужний список своєрідно обрамлюють службові атестації І. Захарова. В атестаційному листі від 1 жовтня 1933 р. зазначено, що він «за період роботи на посаді [уповноваженого Курьїнського райвідділу] викрив і провів три справи к[онтр]р[еволуційних] груп, з них одна повстанська»³¹³.

У ході атестації в березні 1938 р. зафіксовано: «Викрив і ліквідував у районі ряд контрреволюційних груп підривного, шкідницького і шпигунського характеру. Через агентуру завів три агентурних розробки, одна з яких на повстанську організацію»³¹⁴.

У листопаді 1940 р. бригада УНКВД Рівненської області здійснила перевірку агентурно-оперативної роботи Рівненського РВ НКВД³¹⁵. Результат виявивсь більш ніж втішним. 20 грудня 1940 р. начальник УНКВД Р. Крутов підготував лист про представлення І. Захарова до нагородження знаком «Заслужений співробітник НКВД» за «активну участь у боротьбі з контрреволюцією, стійкість і енергію», де не пошкодував епітетів для оцінки гебістських достоїнств свого підлеглого: «За своєю чекістською кваліфікацією [І. Захаров] є серйозним оперативним працівником, уміло

³¹⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 6935.

³¹¹ Там само, спр. 6986, арк. 29.

³¹² Там само, арк. 1.

³¹³ Там само, арк. 11.

³¹⁴ Там само, арк. 11 зв.

³¹⁵ Там само, арк. 12–26.

підбирає і націлює агентуру на викриття контрреволюційного підпілля. Знаходячись на території Рівненської області з моменту вступу частин Червоної армії на територію Західної України, провів велику агентурно-оперативну роботу з вилучення контрреволюційного антирадянського елементу. Вміло реалізує агентурні розробки, шляхом слідства добивсь викриття ряду контрреволюційних формувань. Провів велику роботу в операції з виселення сімей осадників і репресованих. Правильно поставив роботу з оперативним складом райвідділу, дисциплінований, скромний, витриманий»³¹⁶.

«Багатий життєвий досвід» (так охарактеризували довоєнний гебістський стаж фігуранта сучасні біографи з МВД РФ) мав колега І. Захарова по роботі в УНКВД Новосибірської області, лейтенант ГБ росіянин Іван Большаков, з 1939 р. – начальник Костопільського ПВ/РВ НКВД/НКГБ.

Як і для багатьох інших новобранців ОГПУ початку 1930-х рр., шлях І. Большакова до органів держбезпеки проліг через службу в РККА. У санітарно-статистичній карті новобранця, складеній 1 листопада 1931 р. у м. Барнаул, зазначено діагноз: «Неврастенія помірного ступеня»³¹⁷. Захворювання, однак, не завадило його сходженню службовими східцями в ОГПУ/НКВД: реєстратор, помічник уповноваженого, уповноважений Барнаульського оперсектору, уповноважений, оперуповноважений 4-го відділу УГБ УНКВД Західно-Сибірського краю³¹⁸.

28 квітня 1933 р. І. Большаков брав участь у розстрілі 327-х засуджених за «змову в сільському господарстві» (Барнаул)³¹⁹. Д. Карагодін у своєму розслідуванні подав його як активного учасника репресій у Томську, іменуючи «співробітником-фальсифікатором Томського МВ НКВД»³²⁰.

³¹⁶ Там само, арк. 10.

³¹⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 179, арк. 46.

³¹⁸ Там само, арк. 2.

³¹⁹ Відлуння Великого терору. Т. 3. С. 819.

³²⁰ Расследование в отношении судьбы Карагодина Степана Ивановича. URL: https://blog.stepanivanovichkaragodin.org/?page_id=742

Очевидно, що, працюючи оперуповноваженим 2-го відділу СПО, І. Большаков виїжджав у відрядження до Томська, про що свідчить його атестаційний лист від 25 листопада 1935 р.: «Слідство щодо викритої у м. Томську к[онтр]р[еволюційної] [організації] провів цілком задовільно»³²¹.

З утворенням Новосибірської області, у 1938–1939 рр., І. Большаков займав посаду начальника відділення 2-го відділу УГБ УНКВД. У листі до наркома внутрішніх справ Л. Берії від 27 травня 1939 р. колишній помічник начальника 2-го відділення 4-го відділу УГБ УНКВД Новосибірської області Борис Сойфер розповів як упродовж 33-х днів І. Большаков, разом з іншими співробітниками управління, катували заарештованого секретаря Жовтневого райкому ВКП(б) м. Новосибірська Силантьєва (влаштували «конвейерний допит»), у результаті чого той помер³²².

Начальник обласного УНКВД Г. Кудрявцев надав у 1939 р. І. Большакову атестацію: «Агентурну і слідчу роботу знає добре, є досить досвідченим оперативним працівником. Провів самостійно ряд слідчих справ. Агентурну роботу любить, вміє керувати підлеглим йому апаратом»³²³.

З такою оцінкою він поїхав до Західної Волині. Службова характеристика начальника Костопільського РВ НКГБ, засвідчена виконуючим обов'язки начальника УНКГБ Є. Лосевим 14 червня 1941 р., рефреном повторювала атестацію, отриману в Новосибірську: «Завдячуючи цільовим вербовкам агентури «Буран», «Свій» та інших проник у контрреволюційне підпілля «ОУН». В результаті активної розробки через агентуру тримав у полі свого зору всю роботу цієї організації і завдав нищівного удару з розгрому підпілля – 14 чоловік нелегалів були взяті зі зброєю в руках («Чмелик», «Гірей» та ін.)»³²⁴.

Проте на новому місці було аж не так все гладко, оскільки тут уже звиклі до розправ з паралізованими страхом масового терору громадянами СРСР

³²¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 179, арк. 28.

³²² Відлуння Великого терору. Т. 3. С. 332–334.

³²³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 179, арк. 27–27 зв.

³²⁴ Там само, арк. 37, 39.

гебісти зіткнулись із новим супротивником. Характеристика, надана Є. Лосєвим, очевидно, мала «заживити» рани і морально підбадьорити начальника райвідділу. Річ у тім, що 26 березня 1941 р. у с. Підлужне Костопільського району опергрупою РВ НКГБ на чолі з І. Большаковим (7 осіб) з участю агентів «Буран» і «Свій» була здійснена спроба захоплення помічника окружного коменданта ОУН, уродженця с. Ставок того ж району Аврама Фінчука («Микита»), який переховувався у хаті Христини Перельот і був озброєний наганом та гранатою. Під час затримання А. Фінчук підірвав гранату, у результаті чого загинув він сам, начальник Костопільського РВ НКВД лейтенант міліції Севастьян Васько, оперуповноважені Костопільського райвідділу НКГБ – сержант ГБ Микола Іванов та Іван Ненахов, був поранений начальник РВ НКГБ І. Большаков. СЧ і особлива інспекція УНКГБ Рівненської області провели розслідування цієї справи і направили її результати заступнику наркома держбезпеки УРСР майору ГБ Павлові Чемісову³²⁵. Таким чином, бойові дії для І. Большакова розпочались ще до нападу Німеччини на СРСР.

Волинський відтинок біографії І. Большакова «загубили» укладачі його життєпису в РФ, заховавши за реченням-евфемізмом: «До початку бойових дій Іван Васильович мав за плечами багатий життєвий досвід». Головний акцент публікації виявивсь на тому, що І. Большаков «захищав Ленінград»³²⁶.

На ключові посади начальників РВ УНКВД Рівненської області, де знаходились в'язниці, наприкінці 1939 р. прийшли гебісти з не меншими, ніж у І. Захарова та І. Большакова, послужними списками.

Начальник Дубенського ПВ/РВ НКВД/НКГБ Яків Винокур зайшов до міста у вересні 1939 р. з ОЧГ. Народжений 1909 р. у Харкові в єврейській сім'ї, він, після закінчення семирічки, зробив карколомну кар'єру в Управлінні справами Раднаркому УСРР: упродовж 1926–1931 рр. Я. Винокур послідовно був кур'єром, діловодом, черговим комендантом Управління

---

³²⁵ Там само, арк. 31–36.

³²⁶ Они защищали Ленинград. На страже порядка 02. Ежемесячный информационный выпуск УМВД России по Томской области. Январь 2012. С. 8–9. URL: https://70.мвд.рф/upload/site71/paper/2012_01.pdf

справами, і, нарешті, секретарем секретаріату заступника голови РНК УСРР Василя Порайка³²⁷. Паралельно юнак закінчив Харківський кооперативно-промисловий технікум. Здавалось, що перед ним нові шаблі сходження номенклатурною драбиною, однак, після служби в РККА (червоноармієць 3-го кінно-артилерійського полку в Бердичеві), він здійснює черговий кар'єрний кульбіт, переходячи 1932 р. на службу до ОГПУ.

У 1932–1933 рр. він помічник секретаря військової прокуратури прикордонної охорони і військ ОГПУ, у 1933–1934 рр. – помічник уповноваженого економічного відділу ГПУ УСРР у Харкові; у 1934–1935 рр. – уповноважений ЕКО НКВД УСРР вже у Києві. У 1936–1937 рр. Я. Винокур був відряджений як оперуповноважений ЕКО до УНКВД Дніпропетровської області. Повернувшись звідти до УГБ НКВД УРСР, він у 1937–1939 рр. займав посади оперуповноваженого і заступника начальника 5-го відділення 3-го (КРО) відділу³²⁸. У липні 1939 р. Я. Винокур з'їздив у чергову відпустку до Криму³²⁹, а опісля відбув з «визвольною місією» до Західної України.

Службові атестації Я. Винокура 1930-х рр. досить колоритні. У 1934 р., тоді помічник уповноваженого 6-го відділу ЕКО, він характеризувався, «як активний, дисциплінований товариш. Дещо переоцінює свої особисті якості. Працював головним чином по валюті, з рештою галузей роботи знайомий слабо. [...] Здатний самостійно агентурно мислити і висувати агентурні комбінації. [...] Як слідчий – уважний, уміє орієнтуватись і ретельно готується до допитів. Користується серед товаришів репутацією здібного, вдумливого і енергійного, по молодості часом не в міру захопленого працівника. Настирливий, роботою задоволений, хоче рости на іншій, складнішій ніж викачка валюти – роботі»³³⁰.

У 1937 р. начальник УНКВД Дніпропетровської області старший майор ГБ С. Миронов підготував нагородний лист на оперуповноваженого ЕКО

³²⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7133, арк. 31.

³²⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1678, арк. 1–1 зв.

³²⁹ Там само, арк. 8 зв.

³³⁰ Там само, арк. 14.

Я. Винокура, де відзначив його «велику активність» у розробці та ліквідації ряду агентурних і слідчих справ з викриття розкрадачів у вищих державних органах, котрі, окрім зловживань, «викривляли національну політику партії».

Розслідування справи «Окупанти» стосувалось «контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації», що діяла «в оборонній промисловості за завданням німецької розвідки» на заводі імені Кірова в м. Токмак (12 осіб засуджених, з них шестеро – до ВМСЗ); справа «Енергетики» – «шпигунсько-диверсійної організації, насадженої польською розвідкою» на Макіївському металургійному заводі. С. Миронов просив нагородити Я. Винокура бойовою зброєю³³¹.

Досвід 1930-х рр. знадобивсь Я. Винокуру «в новій обстановці». Ставши начальником Дубенського ПВ/РВ НКВД, він отримав і реалізував широкі можливості для боротьби з «ворогами народу», зокрема під час проведення масових операцій 1940–1941 рр.

Я. Винокур був безпосередньо причетним до розстрілів в'язнів Дубенської тюрми, здійснених її охороною і оперскладом РВ НКГБ і НКВД 24–25 червня 1941 р. Під час виїзду з міста, 25 червня 1941 р., неподалік с. Панталія Дубенського району він і троє оперативників загинули в результаті німецького обстрілу³³², хоча в його особовій справі зроблено запис «загинув у партизанському загоні»³³³.

До Західної Волині 1940 р. потрапили гебісти, службова траєкторія яких йшла вгору, або ж навпаки – донизу. Заступник начальника ОЧГ № 3, уродженець м. Сміла Київської губернії В. Москаленко до весни 1941 р. служив начальником ЕКО УНКВД Волинської області. З 1 квітня того ж року його призначили тво заступника начальника УНКГБ Рівненської області³³⁴. На цьому місці його застала німецько-радянська війна, під час якої В. Москаленко був на посадах начальника ОО НКВД 12-ї армії ПЗФ, ОКР

---

³³¹ Там само, арк. 19–20.

³³² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3488, арк. 110-112.

³³³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1678, арк. 6.

³³⁴ Там само, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 93, 194.

«Смерш» 38-ї армії 1-го, 4-го УФ, УКР «Смерш» НКГБ КВО. З 1946 р. він – начальник УМГБ Читинської області, з 1950 р. – міністр ГБ Естонської РСР, у 1953–1956 рр. – заступник начальника УМВД Московської області.

Інакше службовою драбиною рухавсь уродженець Архангельської губернії лейтенант ГБ Микола Онегін. У 1937–1940 рр. він керував 3-м відділом та ЕКО УГБ НКВД Комі АРСР, виконуючи водночас у 1938 р. обов'язки заступника наркома. До УНКВД Рівненської області переведений на посаду начальника 3-го транспортного відділення, згодом став начальником 5-го відділення УНКГБ³³⁵, що дорівнювало службовому пониженню. Очевидно, М. Онегін опинивсь у ситуації без вибору: для члена «розстрільної трійки» у Комі АРСР³³⁶ відрядження в якості «радянзатора» до Західної Волині стало порятунком. М. Онегін був єдиним серед співробітників УНКВД Рівненської області, хто входив до складу «трійок» періоду Великого терору. Пізніше він служив начальником відділення ОКР «Смерш» 5-ї армії.

Типовим «спрацьованим чекістом»^{*} був переведений у березні 1940 р. з Кам'янця-Подільського до Рівного на посаду заступника начальника СЧ УНКВД лейтенант ГБ Сергій Романов.

С. Романов брав участь у громадянській війні в Росії, воював у складі 1-го стрілецького уральського полку проти отамана Олександра Дутова, зазнав поранення, згодом входив до кінного конвою начальника штабу В'ятсько-Слобідського укріпрайону Василя Блюхера та сформованого на його основі окремого кавалерійського дивізіону/полку 51-ї стрілецької дивізії РККА, воював проти військ Олександра Колчака і Петра Врангеля. На початку 1923 р. демобілізувався.

³³⁵ Там само, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 301; ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 99, 194.

³³⁶ Список лиц, входивших в состав троек, созданных по приказу НКВД СССР от 30.07.1937 № 00447. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Составы_троек_в_1937-1938_годах

^{*} Сленговий вислів для характеристики співробітників органів ВЧК-ГПУ-НКВД, як правило виконавців смертних вироків, у котрих внаслідок тривалого виконання своїх обов'язків виникали сильні нервові розлади, специфічна чекістська хвороба – «отруєння кров'ю», які призводили до хронічного алкоголізму, нав'язливих галюцинацій, самогубства, та ін. Див.: Штеппа К. «Ежовщина». *XX век. История одной семьи*. Москва, 2003. С. 131–134.

З 1925 р. служив у комендатурі 25-го Молдавського ПЗ ГПУ, з 1931 р. – помічником уповноваженого ОО цього загону. До 10-ліття РККА нагороджений металічним годинником, у 1930 р. – пістолетом Коровіна (ТК) і грамотою ЦВК Молдавської АРСР³³⁷, що опосередковано вказує на С. Романова як виконавця вироків.

Службовою кар'єрою С. Романова опікувався брат його дружини Давид Соколінський (Гімельман), який 1932 р. очолював ОГПУ Молдавської АРСР, а з кінця 1932 р. керував ОГПУ/УНКВД Вінницької, УНКВД Дніпропетровської, УНКВД Донецької областей. Під началом Д. Соколінського С. Романов до 1934 р. працював у Молдові, в 1934–1938 рр. – в ОО 3-ї кавалерійської дивізії у Бердичеві.

Як зазначено в інформації начальника УНКВД Рівненської області Р. Крутова секретареві Рівненського обкому КП(б)У В. Бегмі, користуючись покровительством Д. Соколінського, С. Романов у Бердичеві «байдикував, пиячив, влаштовував дебоші»³³⁸. Поміж цим він виконував функції ката, навички якого набув у Молдові: 25 листопада 1937 р. у приміщенні Бердичівського МВ НКВД С. Романов спільно з начальником цього райвідділу В. Мартинюком розстріляли 16 засуджених до ВМП³³⁹. В. Мартинюк у гебістському колі був відомий як автор «винаходу» побиття засуджених перед стратою палками («внушиловками»): «Щоб шуму не було, декілька разів палкою – і мовчить»³⁴⁰. Колеги С. Романова по роботі в Бердичівському МВ НКВД і ОО 3-ї кавалерійської дивізії (В. Мартинюк, С. Грабар) були заарештовані і розстріляні в 1938–1940 рр.

Перебуваючи в 1939 р. на посаді помічника начальника СЧ УНКВД Кам'янець-Подільської області, С. Романов арештований на 5 діб за фальсифікацію слідчих документів.

³³⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7316, арк. 15 зв., 18, 25 зв.

³³⁸ Там само, арк. 69.

³³⁹ Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1. Житомир, 2006. С. 103–104.

³⁴⁰ Відлуння великого терору. Т. 2. С. 278, 282–283.

Після переведення до Рівненської області з травня до серпня 1940 р. він очолював слідчу групу в м. Дубно, де виявив себе як аморальна, безвідповідальна особа: систематично пиячив, перебував в інтимному зв'язку з колишньою «ревізійністкою-сіоністкою», внаслідок чого «розвалив роботу і скомпрометував себе як комуніст і співробітник органів НКВД». Не змінив своєї поведінки С. Романов і після відкликання до Рівного. Апофеозом його безкарності стало самовільне «ралі» мотоциклом на шаленій швидкості центральною вулицею Сталіна, яке геть п'яний С. Романов влаштував 28 жовтня 1940 р.

На цьому терпець керівництва УНКВД увірвався: 29 листопада 1940 р. Р. Крутов звернувся до першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми з клопотанням про затвердження на бюро обкому звільнення С. Романова з органів НКВД як такого, що «морально розклався і ганьбить звання чекіста». Попередньо його негідну поведінку засуджено на партійних зборах співробітників УНКВД, де, між іншим, стало відомо, що С. Романов двічі намагався вчинити самогубство шляхом отруєння. Все ж таки головною причиною звільнення С. Романова з НКВД, яке настало 25 лютого 1941 р.³⁴¹, вважаємо арешт і засудження 1940 р. до ВМП у Москві його шурина-покровителя Д. Соколінського³⁴².

Окрім переведених до Західної України там опинились також співробітники нібито звільнені у 1939–1940 рр. з органів НКВД, що жодним чином не відображене в їхніх оприлюднених біограмах.

Це, зокрема, стосується старшого лейтенанта ГБ росіянина Віктора Гаврилова. До Рівного він прибув 20 лютого 1940 р., зайнявши посаду начальника 4-го відділення 3-го відділу УГБ УНКВД³⁴³. Начальник відділу Іван Попов у характеристиці на В. Гаврилова від 24 квітня 1940 р. зазначив, що той «достатньо досвідчений чекіст», однак по лінії відділення, яке

³⁴¹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7316, арк. 72.

³⁴² Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 454; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Соколинский, Давид Моисеевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Соколинский_Давид_Моисеевич

³⁴³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7552, арк. 9 зв.

виконувало «особливі розвідувальні функції», почав працювати лише в Рівному й ще не набув відповідних навиків³⁴⁴. Ймовірно, тому 23 травня 1940 р. В. Гаврилова перевели на посаду начальника 2-го спецвідділення УНКВД Рівненської області³⁴⁵.

В. Гаврилов був випускником 2-го набору Центральної школи ОГПУ, свідоцтво про закінчення основного курсу якої за № 1439 отримав 25 грудня 1931 р.³⁴⁶ Слухачі ЦШ зобов'язувалися зберігати в суворій таємниці зміст прочитаних для них лекцій з військових і чекістських предметів, нікому, включно з найближчими родичами й товаришами, не передавати записів цих лекцій, не розголошувати своєї участі в операціях за завданням ОГПУ, тощо³⁴⁷.

На свідоцтві В. Гаврилова стоїть підпис тодішнього начальника школи Олександра Шаніна, котрий обіймав цю посаду в 1930–1932 рр., залишаючись водночас секретарем колегії ОГПУ СРСР. Про те, чого міг навчити слухачів ЦШ ОГПУ О. Шанін, можемо судити зі спогадів чекіста-неповерненця Георгія Агабекова. Згідно його твердження, О. Шанін був «кримінальною особою з явно садистськими нахилами» і наприкінці 1920-х рр. входив до найближчого оточення тодішнього першого заступника голови ОГПУ Генріха Ягоди в якості його персонального порученця, відповідального за влаштування різних темних справ, зокрема випивок і гульб з проститутками³⁴⁸. Зрештою, покровитель потягнув за собою в могилу свого протеже: Г. Ягodu розстріляли в березні 1938 р. після Третього московського процесу, О. Шанін був знищений без суду, в особливому порядку, ще 14 серпня 1937 р.

Після закінчення ЦШ ОГПУ і стажування В. Гаврилов зарахований до центрального апарату ОГПУ/НКВД, де в 1932–1940 рр. служив на посадах помічника оперуповноваженого, оперуповноваженого ЕКУ/ЕКО, згодом

---

³⁴⁴ Там само, арк. 26.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Там само, без арк.

³⁴⁷ Там само, арк. 43.

³⁴⁸ Агабеков Г. Г.П.У. (Записки чекіста). Берлін, 1930. С. 10.

оперуповноваженого 3-го відділу ГУГБ³⁴⁹. Будучи на цій посаді з 1937 р., В. Гаврилов виявивсь у числі чільних виконавців оперативного наказу М. Єжова № 00447, який започаткував Великий терор. Як зазначено в атестаційному листі на присвоєння йому звання лейтенанта ГБ, у 1937–1938 рр. провів ряд значних слідчих справ, в результаті чого «викрита діяльність антирадянського троцькістського підпілля в машинобудуванні»³⁵⁰. Зокрема, В. Гаврилов розслідував справу Павла Степанова – директора інструментального заводу «Калібр», розстріляного 8 квітня 1938 р. На допитах П. Степанов показав, що з 1931 р. входив в антирадянську троцькістську організацію і проводив за її завданням шкідницьку роботу в станко-інструментальній промисловості³⁵¹. У травні 1938 р. за зразкове виконання єжовських наказів В. Гаврилов нагороджений іменним годинником³⁵².

За іронією долі чоловіка сестри В. Гаврилова, викладача військово-технічної академії РККА, військового інженера 2-го рангу Йосифа Гутмана, який надав йому в 1929 р. рекомендацію для вступу в члени ВКП(б) і, ймовірно, протегував при вступі до ЦШ ОГПУ, засудили 1937 р. у Ленінграді до ВМП як «кадрового троцькіста», «активного учасника контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації», який нібито в 1934 р. готував замах на Й. Сталіна й К. Ворошилова³⁵³. У травні 1938 р. В. Гаврилов звернувся з рапортом до керівництва НКВД СРСР, в якому надав пояснення стосовно обставин свого знайомства з «ворогом народу» Й. Гутманом³⁵⁴. У розпал Великого терору московське начальство вирішило залишити без наслідків компромат на потрібного співробітника, відправивши його згодом, в часі пошуку «цапів відбувайлів», подалі від Москви.

³⁴⁹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7552, арк. 9.

³⁵⁰ Там само, арк. 24.

³⁵¹ Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. Архив Сталина: Документы и комментарии. Москва, 2011. С. 46.

³⁵² ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7552, арк. 11.

³⁵³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7552, матеріали спецперевірки, арк. 33–35.

³⁵⁴ Там само, арк. 36–37 зв., 40–44.

Однак у Рівному перестраховувались: 1 жовтня 1940 р. бюро Рівненського обкому КП(б)У ухвалило рішення про неможливість залишення В. Гаврилова на роботі в органах НКВД, на підставі чого 5 жовтня 1940 р. ОК УНКВД Рівненської області звернувся до заступника наркома внутрішніх справ УРСР П. Чемісова з клопотанням про звільнення В. Гаврилова з НКВД³⁵⁵. 30 жовтня 1940 р. заступник начальника 5-го відділення 2-го відділу УНКВД В. Гаврилов звільнений зовсім з виключенням з обліку за ст. 38 в Положення про проходження служби начальницьким складом ГУГБ НКВД СРСР³⁵⁶.

Як бачимо, більшість із названих співучасників злочинів Великого терору в різних регіонах СРСР і УРСР відповідним чином проявили себе й після переведення у 1939–1940 рр. на Західну Волинь. Набутий ними злочинний досвід потребувався для здійснення Зачистки західних областей України. Підтвердженням цього є наказ наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова № 221 від 28 травня 1941 р. про нагородження співробітників НКГБ УРСР, які відзначились при виконанні «доручених їм завдань по боротьбі з контрреволюційними шпигунсько-повстанськими формуваннями у західних областях УРСР». Знаком «Заслужений співробітник НКВД» нагороджені 22 особи, бойовою зброєю – 81, годинником – 29, подяку отримали 75³⁵⁷.

Серед відзначених були 29 співробітників УНКГБ Рівненської області, тринадцять з яких нагороджені бойовою зброєю (В. Бобров, І. Большаков, Я. Винокур, В. Дідусь, П. Єршов, І. Захаров, І. Ковальов, Ф. Лебедев, Є. Лосєв, В. Москаленко, П. Позняков, Й. Чернявський-Ольшанецький, П. Меркулов), шість – годинником (А. Каганович, П. Леонович, Д. Лобанов, М. Онегін, М. Разуваєв, Л. Яхимович), десятьом винесена подяка (Ф. Брушковський, В. Григоренко, М. Дюкарев, В. Ніколаєв, М. Резницький,

---

³⁵⁵ Там само, арк. 16, 19–20.

³⁵⁶ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Гаврилов, Виктор Кириллович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Гаврилов,_Виктор_Кириллович

³⁵⁷ Польша та Україна у ХХ столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 2. С. 1150–1195.

С. Руденко, М. Соколов, С. Соловійов, В. Устинов, О. Якименко)³⁵⁸. Колишній начальник УНКВД Р. Крутов нагороджений лише бойовою зброєю, хоча більшість начальників УНКВД/УНКГБ західних областей УРСР – І. Білоцерківський, О. Вадіс, І. Зачепа, О. Михайлов, С. Савченко, О. Ткаченко, як і наркоми І. Серов та П. Мешик – отримали знак «Заслужений співробітник НКВД».

Окрім начальника УНКВД/УНКГБ Волинської області І. Білоцерківського знак «Заслуженого співробітника НКВД» отримав начальник Маціївського РВ НКВД Олександр Добровольський, поранений гранатою під час затримання нелегала ОУН, внаслідок чого зарахований до діючого резерву³⁵⁹. З числа інших співробітників цього управління дев'ять нагороджені бойовою зброєю (Василь Бакулін, Йосиф Дворкін, Іван Крапівін, Петро Литвинов, Микола Матвєєв, Борис Співаковський, Андрій Сичов, Андрій Циганов, Георгій Шевченко); двоє – годинником (Іван Демченко, Григорій Сафонов); восьмеро отримали подяку (Петро Белов, Михайло Большов, Віктор Волохов, Павло Гончаров, Василь Комраков, Федір Криворук, Іван Орлов, Володимир Платонов).

Відзначеними виявились також начальники двох РВ НКВД/НКГБ Тернопільської області, історико-географічно приналежних до Західної Волині – начальник Кременецького райвідділу Василь Коваленко нагороджений бойовою зброєю, а начальник Вишнівецького райвідділу Степан Запорожець отримав подяку.

Одним з нагороджених наркомом В. Меркуловим 28 травня 1941 р. співробітників був начальник відділення ЕКО УНКВД Луцької області, заступник начальника ЕКО УНКВД, згодом тво начальника 3-го відділу УНКГБ Рівненської області, секретар партійного бюро Дмитро Лобанов³⁶⁰. Восени 1939 р. Д. Лобанов відряджений з ОЧГ у Західну Волинь зовсім

³⁵⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 193–195. Див. Додаток Г.

³⁵⁹ Польща та Україна у ХХ столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 2. С. 1150; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 467, арк. 8–9.

³⁶⁰ Там само, арк. 194.

невипадково. За півроку до того його звільнили з НКВД у зв'язку з арештом за політичною статтею близького родича. Однак родича реабілітували і Д. Лобанова поновили на посаді начальника відділення ЕКО УГБ НКВД Башкирської АРСР. Задля відновлення політичної довіри його спрямували «визволяти» Західну Україну³⁶¹.

Добиваючись поновлення на службі в НКВД, Д. Лобанов звертався із заявою до бюро Башкирського обкому ВКП(б) і наркома внутрішніх справ Башкирії, де обстоював свою відданість партії і наводив докази заслуг перед нею. Звернення Д. Лобанова є надто промовистою ілюстрацією службового шляху пересічного оперативника ГПУ/НКВД 1920–1930-х рр.:

«З органами ОГПУ я зрісся з 1926 року; спочатку працював негласно, а з квітня 1929 року до моменту звільнення безперервно на оперативній роботі. Працював чесно, віддано, часом підставляючи під загрозу своє життя. З самого початку роботи в органах НКВД я був на передових ділянках боротьби з ворогами. У 1930/31 роках я брав участь у ліквідації великих бандформувань у колишньому Залаїрському кантоні. Я проникав внутрішником у бандитські групи, проникаючи в них, я з ризиком для життя успішно справлявся із завданням, керуючись винятково усвідомленням обов'язку комуніста-чекіста і необхідністю боротьби з ворогами. В період розгрому троцькістсько-бухарінського підпілля, буржуазно-націоналістичних та ін. контрреволюційних формувань у Башкирії в 1937–1938 роках я також був на передових ділянках боротьби з ворогами. Окрім викриття контрреволюційної діяльності ворогів, я, в числі обмеженого кола небагатьох оперативників, від початку й до кінця брав участь безпосередньо у фізичному знищенні ворогів. Цю роботу я вважав за виконання почесної чекістської роботи як чорнороб революції. [...] Я не заслуговую позбавлення мене політичної довіри, політично я не одряхлів і вважаю себе здатним на активну боротьбу з ворогами народу, прошу повернути мене в органи НКВД, я

---

³⁶¹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 10060.

виправдаю довіру партії. Я жодної іншої професії, окрім професії боротись з ворогами народу не маю»³⁶².

Об'єктом для продовження боротьби з «ворогами народу» Д. Лобанову та іншим «чистильникам» вождь СРСР та керівництво НКВД визначили у 1939 р. територію і людинність Західної України.

За цих умов про жодне «дисциплінування» і зміну методів роботи гебістів не йшлося в принципі. Навпаки, паралельно з тим, як на території центральних, північних, південних, східних областей УРСР відбувалась берієвська чистка, західні області УРСР перетворились у «нову територію терору», де НКВД зберігав і апробував кадри в ході Зачистки, ініційованої компартійним керівництвом.

3 лютого 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про поділ наркомату внутрішніх справ СРСР. Поділ мотивували необхідністю максимального покращення агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки і збільшенням обсягу роботи НКВД. До компетенції НКГБ віднесено ведення розвідки за кордоном; боротьбу з підривною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок всередині СРСР; оперативну розробку і ліквідацію решток всіляких антирадянських партій і «контрреволюційних формувань»; охорону керівників партії і держави³⁶³. Відзначимо словесну казуїстику постанови: НКГБ поза межами СРСР проводив «розвідку», натомість іноземні розвідки на території СРСР здійснювали «шпигунство», «диверсії», «терор». Окрім того, «рештки» антирадянських партій і формувань, очевидно, були такими, що від них НКГБ мав захищати вождів СРСР.

Постанова від 3 лютого передбачала організацію наркоматів держбезпеки в союзних і автономних республіках та відповідних управлінь в краях і областях шляхом поділу в місячний термін існуючих апаратів НКВД. На виконання постанови ЦК ВКП(б) у той же день ухвалено Указ ПВР СРСР

---

³⁶² Там само, арк. 62–64.

³⁶³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 24.

із зазначенням переліку управлінь новоствореного НКГБ: розвідувальне, контррозвідувальне, таємно-політичне, управління коменданта Московського Кремля, слідча частина і низка самостійних відділів. Головне економічне і транспортне управління НКВД ліквідовані, а їх функції передані до контррозвідувального і таємно-політичного управлінь. Особливі відділи передані до наркоматів оборони і військово-морських справ³⁶⁴.

1 березня 1941 р. керівники НКВД і НКГБ СРСР Л. Берія і В. Меркулов видали спільну директиву № 782/Б/265/М про завдання обох відомств у зв'язку з поділом на два наркомати³⁶⁵. Наркомам внутрішніх справ і держбезпеки республік, начальникам управлінь країв і областей доручалось розробити штати і подати їх для затвердження. Районні відділення НКВД мали залишитись скрізь, де вони існували до цього; районні відділення НКГБ потрібно було організувати лише там, де діяли великі промислові підприємства оборонного чи загальносоюзного значення та організації і установи, що становили інтерес для іноземних розвідок. Організація районних відділень НКГБ обумовлювалась також оперативною доцільністю і «засміченістю району антирадянським елементом», що стало підставою для утворення РВ НКГБ у всіх районах західних областей УРСР. Керівників республіканських та обласних структур НКВД і НКГБ зобов'язали підготувати й подати упродовж декади доповідними записками на затвердження до Москви проект поділу штатів і розстановки особового складу своїх органів. З директивою мали ознайомити лише перших секретарів ЦК компартій республік і областей.

5 березня 1941 р. начальник УНКВД Рівненської області Р. Крутов видав наказ про призначення тимчасово виконуючим обов'язки заступника начальника УНКГБ Рівненської області Є. Лосева, до того – начальника СЧ УНКВД³⁶⁶. Сам Р. Крутов на той час уже був призначений начальником 2-го

---

³⁶⁴ Там само. С. 25–26.

³⁶⁵ Там само. С. 40–43.

³⁶⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 1.

управління НКГБ УРСР³⁶⁷. Начальником УНКВД Рівненської області 28 березня 1941 р. став В. Мастицький³⁶⁸.

Наказом № 67 від 20 квітня 1941 р. тимчасово виконуючого обов'язки начальника УНКГБ Рівненської області Є. Лосєва оголошено штат управління і районних органів НКГБ, запроваджений з 1 квітня того ж року³⁶⁹. Загальна кількість штатних співробітників склала 428 одиниць, що корелює зі штатним розписом співробітників УНКГБ Одеської області у 1941 р. – 474 одиниці³⁷⁰. Очевидно, що штатна кількість співробітників обласних управлінь і підпорядкованих їм районних структур НКГБ у різних областях УРСР могла коливатись у межах 400–500 одиниць, у залежності від масштабів області та специфіки її оперативного обслуговування. Таким чином, в УНКВД на Західній Волині (Рівненська, Волинська, частково Тернопільська області) в 1941 р. служили до 1 500 співробітників держбезпеки.

Штат УНКГБ Рівненської області включав:

керівництво (начальник і два заступники);

секретаріат (7 одиниць);

2-й відділ (КРО, 30 одиниць), до якого входили три відділення – боротьби з німецьким та ін. шпигунством; боротьби з агентурою іноземних розвідок з середовища української і польської контрреволюції; боротьби з шпигунством у промисловості й на транспорті;

3-й відділ (СПО, 35 одиниць), його складали п'ять відділень – боротьби з рештками антирадянських політичних партій і формувань; викриття контрреволюційної діяльності серед молоді та інтелігенції; викриття контрреволюційної націоналістичної діяльності; церковників і сектантів, боротьби з бандитизмом, розслідування аварій і подій, розшуку авторів контрреволюційних листівок;

³⁶⁷ ГДА СБУ, Вінниця, ф. 3(Р), спр. 2793 (дублікат), довідки за формою № 1, арк. 1; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. С. 276–277.

³⁶⁸ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 587.

³⁶⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 54–70.

³⁷⁰ ГДА СБУ, Київ, ф. 8, оп. 14, спр. 43, арк. 119–183.

1-е відділення (одна одиниця) – охорона;

2-е відділення (УСО, 12 одиниць), куди входили три групи – обліку агентурних справ, зберігання архіву; обліку слідчих справ арештованих, обслуговування внутрішньої тюрми, конфіскацій; оперативно-довідкова;

3-е відділення (5 одиниць), дві групи – зовнішнього спостереження; агентурно-інформаційна;

4-е відділення (3 одиниці) – оперативної техніки і роботи з перлюстрації кореспонденції;

5-е відділення (4 одиниці) – шифрувальне і охорони державних таємниць;

слідча частина (30 одиниць);

відділ кадрів (9 одиниць);

адміністративно-господарсько-фінансовий відділ (54 одиниці), у т. ч. комендатура; авто технічне відділення; телефонна станція.

Всього за штатом в УНКГБ було передбачено 193 одиниці. Решта 235 штатних одиниць припадали на районні відділи і відділення НКГБ. Їхня сумарна кількість на Рівненщині дорівнювала кількості районів – 30. Сім райвідділів знаходились у колишніх повітових центрах – Дубні (16 штатних одиниць), Костополі, Сарнах (по 14 одиниць), Здолбунові (13 одиниць), Рівному (10 одиниць), та більших містах – Корці й Острозі (по 13 одиниць). До штату всіх райвідділів входили групи КРО і СПО. В інших районних центрах діяли райвідділення. 4 з 23-х (у Дубровиці, Межирічах, Морочному, Червоноармійську) мали штат 7 одиниць, всі решта – по 6.

Наступним за черговістю наказом № 68 Є. Лосев призначив на посади співробітників УНКГБ і РВ НКГБ³⁷¹. Сам він призначений виконувачем обов'язків начальника УНКГБ 28 квітня 1941 р. Тоді ж йому присвоєне звання старшого лейтенанта держбезпеки³⁷². Наказом № 93 від 3 травня 1941 р. Є. Лосев відрядив у розпорядження ОК УНКВД Рівненської області у

³⁷¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 93–117.

³⁷² Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 553.

зв'язку з поділом управлінь 62-х співробітників оперативного і технічного складу³⁷³.

За подібним алгоритмом здійснювали відокремлення управлінь НКГБ від НКВД у Волинській і Тернопільській областях. Різниця полягала в тому, що, на відміну від ротації в Рівненській області (Р. Крутов – до НКГБ УРСР, Є. Лосєв – тво начальника УНКГБ, заступник Р. Крутова В. Мاستицький – начальник УНКВД), керівників УНКВД Волинської області І. Білоцерківського і УНКВД Тернопільської області О. Вадіса перевели на посади начальників УНКГБ. Обласні управління НКВД очолили: у Луцьку – начальник ДТО Вінницької залізниці старший лейтенант ГБ Андрій Мухін³⁷⁴, у Тернополі – заступник О. Вадіса старший лейтенант ГБ Олександр Чоботов³⁷⁵.

Зауважимо, що створення і паралельне існування у радянській репресивній системі навесні – влітку 1941 р. двох наркоматів висвітлює проблему стосунків між співробітниками НКГБ й НКВД, які не завжди були партнерськими. В умовах наростання хвилі збройних виступів підпілля ОУН це стало серйозним викликом для керівництва цих структур.

Наказом НКВД СРСР № 00349 від 4 квітня 1941 р. «з метою посилення боротьби з усіма видами політичного та кримінального бандитизму на території СРСР» у складі ГУМ НКВД СРСР організований відділ боротьби з бандитизмом (ОББ) на чолі зі старшим майором ГБ Шалвою Церетелі. Роботу ГУМ і ОББ, в якості одного із заступників наркома внутрішніх справ СРСР, у березні – червні 1941 р. курував старший майор ГБ Віктор Абакумов. 2-е відділення ОББ ГУМ НКВД СРСР керувало роботою відповідних підрозділів в Україні. 1-е відділення ОББ на місцях займалось агентурно-оперативною роботою, 2-е відділення – слідством³⁷⁶.

³⁷³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 124–127.

³⁷⁴ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 628–629.

³⁷⁵ Там само. С. 912–913.

³⁷⁶ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем в Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956). Москва, 2008. С. 419–420.

На підставі наказу № 00349 у західних областях УРСР організовані відділи і відділення ББ УНКВД. Їм надані функції ведення слідства, однак органи прокуратури стали вимагати передачі розслідування справ за ст. 56-17, 54-2, 54-11 КК УРСР до них. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко із цього приводу звернувся до заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Абакумова, ствердивши, що така практика стає на заваді реалізації агентурних матеріалів. Окрім того, В. Сергієнко вважав, що виділення співробітників НКВД для проведення спільних з органами НКГБ операцій має супроводжувати покладання керівництва такими опергрупами на командно-оперативний склад НКВД. Також він наголошував на тому, що з планом проведення операцій мали знайомити начальника УНКВД чи його заступника або ж начальника ОББ і керівника оперативної групи³⁷⁷.

Задля усунення наявних суперечностей тво начальника УНКГБ Рівненської області Є. Лосєв та начальник УНКВД Рівненській області В. Мастицький 28 квітня 1941 р. видали спільну директиву про активізацію боротьби з оунівським підпіллям³⁷⁸. 4 травня 1941 р. В. Мастицький доповнив її вказівкою всім начальникам РВ НКВД, в якій запропонував «надавати начальникам РВ НКГБ всіляке сприяння у виконанні поставленого перед ними завдання з ліквідації оунівського підпілля» (передавати їм затриманих зі всіма агентурними та слідчими матеріалами, виділяти достатню кількість співробітників для участі в операціях тощо)³⁷⁹.

Здійснений аналіз структури і кадрового складу УНКВД/УНКГБ Західної Волині допоміг з'ясувати, що західні області УРСР у 1939–1941 рр. перетворились у «нову територію терору», де органи НКВД/НКГБ зберігали і апробували кадри під час проведення ініційованих компартійним керівництвом Зачистки і масових операцій.

2. 3. Компартійне керівництво діяльністю органів НКВД/НКГБ

³⁷⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 506, арк. 50–51.

³⁷⁸ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 118–120.

³⁷⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 506, арк. 13.

17 листопада 1938 р. в історії органів радянської держбезпеки розпочавсь новий етап. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвали в цей день спільну постанову № 81 «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства». Підписана В. Молотовим і Й. Сталіним постанова стала сигналом до завершення Великого терору 1937–1938 рр., коли «органи НКВД зробили велику роботу з розгрому ворогів народу і очистили СРСР від численних шпигунських, терористичних, диверсійних і шкідницьких кадрів з троцькістів, бухаринців, есерів, меншовиків, буржуазних націоналістів, білогвардійців, збіглих куркулів і кримінальників, які були серйозною опорою іноземних розвідок в СРСР і особливо розвідок Японії, Німеччини, Польщі, Англії та Франції»³⁸⁰.

Й. Сталін міг уже не турбуватись про загрозу своїй владі всередині країни. Водночас він тепер хотів обмежити надзвичайні повноваження органів НКВД, які вони отримали задля проведення масових операцій супроти «ворогів народу», й коли їхні керівники упевнились у небезпечній думці, що «партія може помилятись, а НКВД – ніколи»³⁸¹.

Майже синхронно з постановою «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», 14 листопада 1938 р., ЦК ВКП(б) розіслав для міськкомів, обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій директиву «Про облік і перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВД СРСР»³⁸². Облік, перевірка і затвердження всіх відповідальних співробітників центрального апарату НКВД; наркомів, їхніх заступників і начальників відділів НКВД союзних і автономних республік; начальників крайових, обласних і окружних органів НКВД, їхніх заступників і начальників відділів цих органів; начальників міських і районних відділень НКВД віднесені до компетенції ЦК ВКП(б). Відповідні партійні комітети ЦК ВКП(б) зобов'язував взяти на облік всіх вказаних відповідальних співробітників

³⁸⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. С. 3; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С. 607.

³⁸¹ Савин А., Тепляков А. «Партия может ошибаться, а НКВД – никогда». Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых (1939–1943 гг.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015. № 2(45). С. 91.

³⁸² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С. 604–606.

НКВД, скласти їхні персональні списки, завести особові справи і здійснити ретельну перевірку кожного. У результаті цієї перевірки органи НКВД мали бути очищені «від усіх ворожих людей, які обманним шляхом проникли в органи НКВД, від осіб, які не заслуговують на політичну довіру». Вказану перевірку і затвердження кадрів вимагали завершити до 1 січня 1939 р.

Що ж до решти співробітників місцевих органів НКВД, то їх відповідні партійні комітети мали перевірити упродовж найближчих 3-х місяців. Приймати на роботу і звільняти цих співробітників надалі могли лише за погодженням партійного комітету. На переведення співробітника з однієї республіки, області, району в інший регіон також потрібен був дозвіл компартійних структур.

Процес ротації та засудження гебістів за «порушення соціалістичної законності», що відбувався у СРСР починаючи з листопада 1938 р. (т. зв. «чистка чистильників») торкнувся головним чином керівного складу органів держбезпеки: усунуті з посад, а згодом заарештовані й засуджені начальники крайових і обласних управлінь, частково оперативних відділів і відділень. Н. Петров охарактеризував цю чистку співробітників НКВД СРСР як «першу кадрову революцію в органах державної безпеки, направлену на радикальне оновлення їх особового складу»³⁸³. Головним методом берієвської чистки, за твердженням Н. Петрова, було звільнення з НКВД. Всього за 1939 р. з органів держбезпеки звільнено 7 372, тобто майже чверть (22,9 %), всіх оперативних співробітників. З них арештовано 973 особи. Якщо ж враховувати арешти кінця 1938 р., то число арештованих за звинуваченнями в «порушенні соціалістичної законності», виростає до 13 643*. А. Савін і О. Тепляков зауважили, що «ця цифра може виступати адекватним орієнтиром для дослідників, але вона потребує подальшого уточнення» в сторону збільшення, оскільки арешти гебістів тривали в 1940–1941 рр., окрім

³⁸³ Petrow N. Die Kaderpolitik des NKWD 1936–1939. *Stalinscher Terror 1934–1941. Eine Forschungsbilanz*. Hrsg. von W. Hedeler. Berlin, 2002. S. 31.

* Наведену статистику про берієвську чистку вперше увів до наукового обігу з посиланням на матеріали ГАРФ (Ф. 9401) Н. Петров в 2002 р. Потім ці дані навели О. Хлевнюк (2004) і В. Хаустов у співавторстві з Л. Самуельсоном (2009).

того, якесь число арештованих на момент їх арешту вже звільнили з держбезпеки³⁸⁴.

Чи була «берієвська чистка» «першою кадровою революцією» в органах держбезпеки? А. Савін і О. Тепляков пропонують порівняти її з чисткою в НКВД «ягодинців» (тобто ставлеників Г. Ягоди), здійсненою М. Єжовим у 1936–1938 рр. Тоді арештували 2 273 співробітників ГУГБ НКВД СРСР³⁸⁵. І друге питання: чи було масове звільнення з НКВД головним методом берієвської чистки? Невже керівництво ВКП(б) і НКВД в особі Й. Сталіна й Л. Берії так легковажили безпекою свого тоталітарного дітища, щоб в умовах наростання загрози великої війни настільки ослабити головний інструмент, покликаний утвердити панування номенклатури в СРСР і світі, оголивши його майже наполовину?

На наше переконання, цифри, наведені російськими істориками, потребують докладнішого аналізу, оскільки формальне рішення про притягнення до відповідальності за ті або інші службові порушення співробітників держбезпеки ухвалювались виключно наказами наркома внутрішніх справ СРСР. Навіть арешт співробітника держбезпеки слідчими і судовими органами не міг відбутись без санкції наркома. Як можемо судити з електронної бази даних «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939», значна частина співробітників, звільнених зі служби у 1938–1939 рр. (як правило, оперативники середньої ланки, «дисципліновані» найчастіше за ст. 37 «Положення про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки НКВД СРСР»*) були

³⁸⁴ Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиков» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники НКВД по Одесской области на скамье подсудимых, 1939–1943 гг. *Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей*. Москва, 2017. С. 357.

³⁸⁵ Там само.

* «Положення про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки НКВД СРСР» затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР від 16 жовтня 1935 р. Звільнення начальницького складу з дійсної служби ГУГБ НКВД регламентоване статтями 37 і 38 глави 7 цього Положення, які гласили: «37. Звільнення начальницького складу з кадрів і діючого резерву Головного управління державної безпеки проводиться за вислугою термінів дійсної служби (глава 6-а цього «Положення») і за хворобою, а також може бути здійснене: а) в атестаційному порядку за службовою невідповідністю; б) за неможливістю використання у зв'язку зі скороченням штатів чи реорганізацією. 38. Крім того, в окремих випадках причинами звільнення можуть бути: а) вирок суду чи рішення Особливої Наради при НКВД СРСР; б) арешт судовими органами; в) неможливість використання на роботі в Головному управлінні державної безпеки».

повернуті в органи під час Другої світової війни, зокрема й для участі в Зачистці Західної України і Білорусі та країн Балтії. Таким чином система спрацювала на самозбереження.

Оскільки процес «дисциплінування» хронологічно співпав із наданням виняткових повноважень органам НКВД СРСР у Західній Україні й Білорусі, іншу групу «чистильників» 1937–1938 рр. керівництво просто «заховало» від покарання за «порушення соціалістичної законності», перевівши восени 1939 р. на службу в територіальні органи управлінь НКВД західних областей УРСР і БРСР. При цьому досить часто рішення комітетів компартії, обов'язкові під час призначення номенклатурних працівників, якими були всі кадрові співробітники держбезпеки, ухвалювались навздогін призначенню. Переважно партійні комітети затверджували кандидатури, які влаштовували органи держбезпеки, не надаючи значення їхній оперативно-слідчій роботі у минулому. Це створило можливість для відрядження і збереження гебістських кадрів, які скомпрометували себе під час Великого терору.

Покарання за участь у репресіях в решті-решт не уникали лише ті гебісти, які дозволили собі посягнути на керівну роль ВКП(б). Одним з таких виявивсь капітан ГБ Олександр Придорогін, який у 1940–1941 рр. займав посаду заступника начальника СЧ УНКВД Волинської області і відіграв ключову роль у розслідуванні справи стосовно проводу ОУН у Західній Волині та його керівника Івана Скоп'юка³⁸⁶. 16 лютого 1941 р., не завершивши розслідування цієї справи, О. Придорогін був арештований і 30 травня 1941 р. ВТ військ НКВД Уральського округу засуджений за ст. 193-176 КК РРФСР до ВМП. Вирок виконаний 18 липня 1941 р.³⁸⁷

О. Придорогін служив у ВЧК з 1921 р., до того брав участь у громадянській війні в Росії. До кінця вересня 1937 р. був заступником начальника 4-го відділу УГБ УНКВД Челябінської області, звідки переведений на посаду начальника Магнітогорського МВ НКВД. Восени

---

³⁸⁶ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-фп, т. 2, арк. 555–640.

³⁸⁷ Придорогін Александр Николаевич. URL:

https://nkvd.memo.ru/index.php/Придорогін,_Александр_Николаевич

1939 р. очолив одну з ОЧГ у Західній Білорусі, у листопаді призначений начальником Брест-Литовського ПВ НКВД. Згодом із Західної Білорусі перебравсь до Західної Волині³⁸⁸.

Вважаємо, що причиною арешту і засудження О. Придорогіна, окрім участі в проведенні масових операцій на Уралі, стало обговорення в гебістському колі можливої заміни регіонального компартійного керівництва. У грудні 1937 р. начальник УНКВД Челябінської області Павло Чистов заявив підлеглим, що область відстає в своєму розвитку, але гебісти, знищивши ворогів, могли б «зробити її зразковою». Після цього П. Чистов став приміряти на себе й колег ролі партійних і радянських керівників: «Я б, наприклад, був першим секретарем обкому, [Фадей] Луговцев – другим, [Федір] Лапшин – головою облвиконкому чи губернатором, [Василь] Чернов і [Олександр] Придорогін – секретарями міськкому»³⁸⁹.

У 1940–1941 рр. Ф. Луговцев, Ф. Лапшин, В. Чернов і О. Придорогін засуджені до ВМП і розстріляні, П. Чистов, який у 1938–1939 рр. очолював УНКВД Донецької (Сталінської) області, був засуджений до 15 років каторжних робіт.

Кадрову ситуацію, що склалась впродовж перших півроку радянізації Рівненщини, яскраво ілюстрував лист виконуючого обов'язки помічника прокурора Рівненської області Сергєєва на ім'я Й. Сталіна (цитуємо за постановою бюро Рівненського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р.): «Здавалося б, зі звільненням Західної України, сюди для роботи повинні були бути направлені кращі сили країни, кристалічно-чесні й непохитні більшовики, а вийшло навпаки. Переважно сюди потрапили більші й менші пройдисвіти (від яких постаралися позбавитись на Батьківщині)».

Бюро обкому – вищий орган компартійної влади в регіоні – заяву помічника прокурора потрактувало по-своєму: «Сергєєв, працюючи спеціально по питанню скарг в облпрокуратурі, використав своє службове

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Тепляков А. Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. С. 467.

становище, підібрав ряд фактів, які дійсно мали місце, порушення ревзаконності, на які вже обласні чи місцеві партійні і радянські органи реагували й вжили заходів, ставши на шлях очевидного злісного антирадянського наклепу на партійні, радянські органи, прокуратуру, НКВД і загалом на всю партійну організацію, називаючи всіх пройдисвітами-зłodіями»³⁹⁰.

Бюро обкому винесло вердикт: «За антирадянську наклепницьку заяву на партійну організацію й органи радянської влади виконуючого обов'язки помічника облпрокурора Сергєєва притягти до судової відповідальності»³⁹¹. Тобто, незважаючи на те, що «факти дійсно мали місце», їх розголошення прирівнювалось до «антирадянської діяльності», а автор листа підлягав покаранню.

Через три місяці, 10 серпня 1940 р., бюро Рівненського обкому КП(б)У скасувало свою постанову «про віддачу до судової відповідальності помічника облпрокурора Сергєєва»³⁹². Можливо, цю переміну зумовив затяжний конфлікт між обкомом і УНКВД за право розпоряджатись нерухомістю у центрі Рівного. УНКВД зайняло цілий квартал вулиці Словацького під свої установи і прагнуло, з переходом управління в нову будівлю, передати їх під квартири для співробітників держбезпеки. Про сприяння в цьому начальник УНКВД Р. Крутов просив наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова 27 червня 1940 р.³⁹³ Бюро ж обкому вимагало від енкаведистів звільнити зайняті будівлі й передати їх до 20 вересня 1940 р. у розпорядження міськкому КП(б)У³⁹⁴.

Наголосимо, що конфлікти між співробітниками держбезпеки і партійних органів на Рівненщині мали непоодинокий характер й були спричинені не лише побутовими (суперечки навколо нерухомості), але й функціональними чинниками. Обком і райкоми КП(б)У повинні були

---

³⁹⁰ ДАРО, ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 66.

³⁹¹ Там само, арк. 67.

³⁹² Там само, спр. 6, арк. 159.

³⁹³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 489, арк. 243–245.

³⁹⁴ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 7, арк. 36.

реагувати на зібрану УНКВД і його райвідділами/райвідділеннями інформацію стосовно суспільно-політичного життя області: проведення виборів до верховних та місцевих рад, забезпечення польових робіт на селі й функціонування промислових підприємств, дотримання трудової дисципліни й розподіл прибутків в установах і організаціях тощо.

Так, влітку 1940 р. начальник Мізоцького РВ НКВД С. Соловійов поінформував начальника УНКВД Р. Крутова, а той вище керівництво про «безчинства в районі партійно-радянських працівників»³⁹⁵. Вочевидь, саме ця інформація спричинила появу постанови ЦК КП(б)У від 2 жовтня 1940 р. «Про керівних працівників Мізоцького району Ровенської області», на підставі якої був звільнений з посади секретар райвиконкому П. Педун; за пияцтво та «морально-побутовий розклад» накладені партійні стягнення на начальника райміліції Льва Васютинського, завідувача райздороввідділом П. Кручиненка, завідувача райвно Г. Кропивка; відділові кадрів обкому КП(б)У доручено підібрати та подати на затвердження кандидатуру на посаду 2-го секретаря райкому КП(б)У (замість О. Бондаренка)³⁹⁶.

Надзвичайно гострий конфлікт виник між начальником Людвипільського РВ НКВД М. Вежновцем і керівництвом місцевого райкому КП(б)У в особі секретарів П. Петрусенка, М. Павленка і П. Лисняка. У березні 1940 р. М. Вежновець підготував дві доповідні записки про хід проведення виборів до Верховної Ради СРСР, в яких відмітив погану організацію роботи на виборчих дільницях з вини райкому КП(б)У, а в квітні, напередодні районних партійних зборів, висловивсь проти обрання П. Петрусенка першим секретарем райкому. Окрім того, у серпні 1940 р., за завданням ЕКО УНКВД, М. Вежновець подав доповідну записку про «розбазарювання фонду держмайна» в районі (привласнення майна спецпоселенців), у чому брали участь начальник РОМ Т. Поліщук, прокурор

---

³⁹⁵ ГДА МВС, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 10391, арк. 28–28 зв.

³⁹⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область. Рівне, 2009. Кн. 2. С. 82, 84.

І. Призенко і керівники парторганізації³⁹⁷. Така атака на керівництво району зустріла протидію: у січні 1941 р. бюро Людвипільського райкому КП(б)У ухвалило рішення про відкликання з району і зняття з роботи начальника РВ НКВД.

Керівництво УНКВД відреагувало на таке нечуване зухвальство (посада начальника райвідділення НКВД належала до номенклатури ЦК й призначали його наказом наркома внутрішніх справ СРСР), надіславши в район для «вивчення стану роботи» Людвипільського РВ НКВД і «причин ненормальних взаємостосунків» його начальника з секретарями РК КП(б)У заступника начальника відділу кадрів УНКВД Рівненської області К. Соколова. 1 березня 1941 р. він подав начальнику УНКВД Р. Крутову свій висновок, в якому зазначив «факти упередженого ставлення зі сторони секретарів РК КП(б)У до співробітників РВ НКВД», які не сприяли мобілізації комуністів райвідділення «на виконання поставлених перед нами завдань з викорчування контрреволюційних елементів, а навпаки вносили дезорганізацію в роботу РВ НКВД». К. Соколов підкреслив, що начальника РВ НКВД «довели до такого стану», що він з'явивсь до секретаря РК КП(б)У П. Петрусенка, «зняв з себе спорядження і шинель і категорично відмовивсь надалі працювати на посаді». Водночас М. Вежновець подав рапорт наркомові внутрішніх справ УРСР І. Серову про відрядження на службу в прикордонні війська, звідки він прибув на Рівненщину. Другий рапорт М. Вежновець написав на ім'я начальника УНКВД Р. Крутова про зняття і переведення в інший район на нижчу посаду³⁹⁸.

Зрештою, конфлікт між компартійцями і гебістами залагоджено позірним компромісом: за клопотанням УНКГБ перед Рівненським обкомом КП(б)У і НКГБ УРСР М. Вежновця призначено на посаду начальника Тучинського РВ НКГБ³⁹⁹.

---

³⁹⁷ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 8, арк. 69–70.

³⁹⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7041, арк. 17–18.

³⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 159.

Додамо, що територіальні управління НКВД і НКГБ у західних областях УРСР відверто ігнорували необхідність оформлення партійного обліку гебістів, членів ВКП(б), у місцевих партійних комітетах. Зокрема, 2 червня 1941 р., через півтора року після утворення області, бюро Рівненського обкому КП(б)У апелювало до ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) з того приводу, що центральні і республіканські відомства НКВД, НКГБ, прокуратури, відряджаючи співробітників-комуністів для постійної роботи в область, «не підіймали питання перед ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про оформлення партійного обліку цих комуністів». У свою чергу керівники обласних управлінь НКВД і НКГБ не дотримувались інструкції ЦК ВКП(б) при переведенні комуністів по службовій лінії з одного району до іншого⁴⁰⁰.

Часті конфлікти між представниками партноменклатури й співробітниками держбезпеки зумовлювались ще й тим, що набуті «навички» нехтування законами, ігнорування/уникнення контролю з боку партійних комітетів та прокуратури міцно укорінились у психіку гебістів, особливо тих, що отримали відповідний досвід у 1937–1938 рр. Від цих «навичок» керівництво та апарат НКВД/НКГБ, як на центральному, так і на місцевому рівнях, не змогли відмовитись у своїй подальшій службовій діяльності, зокрема під час проведення нових масових операцій на Волині чи в роботі з місцевою агентурою.

9 жовтня 1940 р. заступник прокурора Рівненської області зі спецсправ В. Рибалко звернувся до начальника 1-го спецвідділу УНКВД М. Резницького із запитом стосовно арештованого 1939 р. Дубенським ПВ НКВД власника майстерні з виготовлення взуття Фроїма-Мойше Штимера. 17 жовтня 1940 р. М. Резницький повідомив В. Рибалка, що розслідування справи Ф.-М. Штимера завершене 28 вересня 1940 р. Водночас М. Резницький додав, що слідча справа арештованого 2 квітня 1940 р. направлена за підсудністю до Києва, а сам він етапований 28 березня 1940 р.

---

⁴⁰⁰ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 13, арк. 36.

до якоїсь «Східної тюрми»⁴⁰¹. Насправді Ф.-М. Штимер був розстріляний за постановою політбюро від 5 березня 1940 р., що М. Резницький приховав у відповіді для заступника прокурора⁴⁰².

Через два місяці, 9 грудня 1940 р., до начальника УНКВД Р. Крутова звернувся помічник 1-го секретаря Рівненського обкому КП(б)У Степан Качура⁴⁰³, який за дорученням свого патрона Василя Бегми надав УНКВД заяву матері вбитого Ф.-М. Штимера і просив повідомити про результати її розгляду. В заяві від 4 листопада 1940 р. жительки м. Дубна Сури-Шльоми Штимер на ім'я депутата Верховної Ради СРСР В. Бегми йшлося, що її син арештований, а його дружина й донька 13 березня 1940 р. вислані вглиб СРСР⁴⁰⁴. Мати просила депутата «поцікавитись у відповідних властей» долею її сина – де він знаходиться і в чому його звинувачують. До заяви С.-Ш. Штимер додала копію звинувачувального висновку і вироку від 17 жовтня 1938 р. Рівненського окружного суду Польської Республіки, яким її сина визнано винним у приналежності до КПЗУ і засуджено до трьох років тюремного ув'язнення та десяти років позбавлення політичних і громадянських прав. Аналогічну заяву з тими ж копіями С.-Ш. Штимер надіслала прокуророві УРСР⁴⁰⁵.

27 грудня 1940 р. начальник 1-го спецвідділу УНКВД М. Резницький повідомив В. Бегму, що Ф.-М. Штимер арештований Дубенським ПВ НКВД (насправді ОЧГ), звинувачений за ст. 54-13 КК УРСР як провокатор, слідство закінчене, справу направлено в НКВД УРСР, а обвинуваченого етаповано до тюрми м. Харкова. До відповіді додали довідку, в якій окрім вказаної інформації, стверджувалось, що «результатів по слідчій справі ще немає»⁴⁰⁶.

Таке ігнорування з боку УНКВД вимог постанови від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» й

⁴⁰¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11807, без пагінації.

⁴⁰² ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 114.

⁴⁰³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 19, спр. 10, арк. 92.

⁴⁰⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 26, спр. 5069, арк. 165.

⁴⁰⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11807, без пагінації.

⁴⁰⁶ Там само.

неповідомлення для обкому КП(б)У й прокуратури даних про засуджених в особливому порядку могло відбуватись лише з санкції вищого керівництва СРСР. Так само блокування для прокурорських працівників можливості нагляду за рухом слідчих справ на арештантів, залучених в агентурну мережу, очевидно, здійснювалось з відома керівників радянських спецслужб.

Наприкінці весни 1941 р. заступник прокурора Рівненської області зі спецсправ В. Рибалко склав список з 73-х осіб, на арешт яких тими чи іншими структурними підрозділами УГБ УНКВД та УНКГБ упродовж 1940–1941 рр. була отримана санкція прокуратури, однак під час перевірки у 2-му відділі УНКГБ відомостей про подальшу долю цих арештантів виявлено не було⁴⁰⁷. За дорученням В. Рибалка 2-й відділ мав зібрати інформацію про цих осіб. Співробітники відділу подавали відповідні запити до районних відділів НКГБ та відділів УНКГБ, однак отримані відповіді в повідомленнях до прокуратури інтерпретували досить своєрідно.

13 червня 1941 р. начальник Клеванського РВ НКГБ Леонід Кадкін повідомив заступника начальника 2-го відділу Михайла Тамаркіна, що фігурант зі «списку Рибалка» Володимир Юрчик був арештований Клеванським РВ НКВД 23 березня 1940 р. 30 квітня того ж року він «був заагентурений і звільнений з-під варти». На середину червня 1941 р. В. Юрчик продовжував працювати під агентурним псевдонімом «Хмара», будучи зареєстрований у 2-му відділі УНКГБ по лінії СПО, особова справа № 1592⁴⁰⁸. Звідси стає зрозуміло, що під час прокурорської перевірки у 2-му відділі УНКГБ від неї заховали інформацію про агентуру. Як також зрозуміло, що більшість осіб зі «списку Рибалка» були завербовані під час чи після арешту як агенти. Сама ж справа з внутрішньою перепискою УНКГБ та його листуванням з прокуратурою якимсь чином потрапила до масиву контрольньо-наглядових справ і таким чином стала доступною для вивчення та аналізу.

---

⁴⁰⁷ Там само, спр. 17454, арк. 91–96.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 82.

Гебісти не лише приховували інформацію від прокуратури, а й нахабно її обманювали. Начальник 2-го відділення СПО УНКГБ Дмитро Лінов 16 травня 1941 р. підготував довідку про те, що арештований 1 лютого 1941 р. Андрій Марач був через десять днів «звільнений з оперативних міркувань». Однак 17 травня 1941 р. заступник начальника 2-го відділу М. Тамаркін відписав прокуророві В. Рибалкові, що А. Марач не був арештований «у зв'язку з переходом на нелегальне становище»⁴⁰⁹. Такі ж маніпулятивні повідомлення надійшли до прокуратури про агентів Григорія Кудрю⁴¹⁰, Тимофія Богуцького⁴¹¹, Івана Гальвіка⁴¹² та ін.

Видається, що гебісти й самі заплутались у подвійній бухгалтерії: 11 листопада 1940 р. вони клопотали перед прокуратурою про продовження терміну ведення слідства стосовно Мелетія Білецького з Новосілок⁴¹³, фігуранта агентурної справи «Невгамовні», страченого на той час в особливому порядку за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.⁴¹⁴

Процес відновлення після Великого терору керівної ролі партійних органів та прокурорського нагляду на території СРСР у західних областях України сусідив з наданням виняткових повноважень органам НКВД/НКГБ. Наркоматові внутрішніх справ і його обласним управлінням тут навіть було де-факто повернуто право призначення «спецкадрів» без попереднього затвердження партійними комітетами (вони це робили навздогін). Цей вияв «надзвичайщини», однак, можна розглядати як периферійне явище, що не порушувало процесу відновлення керівної ролі партійних органів, водночас створюючи для керівництва НКВД люфт задля перетікання і збереження скомпрометованих під час Великого терору гебістських кадрів.

2. 4. Підготовка та ротація кадрів НКВД/НКГБ

---

⁴⁰⁹ Там само, арк. 52–53.

⁴¹⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5206-5208.

⁴¹¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 513, арк. 201, 212, 252.

⁴¹² ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 17546.

⁴¹³ Там само, спр. 17454, арк. 95.

⁴¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 159; спр. 926, арк. 8.

В історіографії, присвяченій становленню більшовицького тоталітарного режиму в Західній Україні та його репресивній політиці зустрічаємо твердження, що практично весь керівний апарат органів НКВД на західноукраїнських землях, на відміну від апарату партійно-радянського, комплектувався із співробітників, скерованих зі сходу СРСР, причому не з УРСР, а з областей Росії та інших радянських республік, та мав невисокий освітній ценз⁴¹⁵.

З цим можна погодитись лише частково. Дійсно, органи ГБ становили осердя всієї каральної системи НКВД, тому до їхнього кадрового комплектування була звернута особлива увага більшовицького керівництва. Весь кадровий склад ГБ, задіяний у Зачистці Західної України, був «привозним». В апараті УНКВД Рівненської області зразка 1939–1941 рр. вдалось віднайти один виняток з цього правила, який увиразнює тодішню кадрову ситуацію в ГБ додатковими сенсами.

Цим винятком був українець Костянтин Багнюк, який народивсь 1908 р. у с. Пожежин Брестського повіту Гродненської губернії в сім'ї залізничника – батько працював стрілочником на ст. Заслучно поблизу Бреста. 1915 р. родину евакуювали до Калузької губернії, звідти батька перевели в Україну – на ст. Дарниця біля Києва, згодом на Поділля, а 1922 р. сім'я переїхала до Польщі. Тут теж довелось мандрувати – якийсь час жили в Мізочі, згодом у Моквині, де К. Багнюк влаштувався робітником на лісопилку. З 1929 р. він працював у столярній майстерні в Рівному, де 1932 р. засуджений за вбивство польського поліцейського. Після виходу з тюрми переїхав до Костополя, до вересня 1939 р. працював на лісопилному заводі⁴¹⁶.

К. Багнюк активно підтримав встановлення радянської влади: у жовтні 1939 р. він обраний депутатом НЗЗУ, після чого прийнятий на службу до Костопільського РОМ дільничним уповноваженим. У травні 1940 р., за

⁴¹⁵ Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. Львів, 2001. С. 158; Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 1. Тернопіль, 2008. С. 32.; та ін.

⁴¹⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 2267, арк. 20–20 зв.

клопотанням І. Большакова, переведений на посаду перекладача Костопільського РВ НКВД⁴¹⁷. За результатами роботи К. Багнюка упродовж другого півріччя 1940 р. І. Большаков відмітив його заслуги у службовій характеристиці: «Окрім основної роботи як перекладач, тов. Багнюк використовується для виконання окремих оперативних доручень, особливо з проведення арештів. Брав участь у листопаді місяці в негласному знятті активних членів ОУН нелегалів «Муха» і «Травень» [...], в с. Велика Любаша – Тарасюка Кирила. [...] Іноді допитує заявників і свідків»⁴¹⁸.

Така атестація сприяла переведенню К. Багнюка з 1 червня 1941 р. на посаду перекладача 2-го відділу (КРО) УНКГБ⁴¹⁹.

Випадок К. Багнюка можна вважати казусом. Стосовно ж регіонального походження та освіти надісланих у Західну Волинь кадрів ГБ, то цілісна картина тут не є однозначною. Аналіз особових справ і баз даних про співробітників НКВД/НКГБ дозволяє зробити дещо інші від усталених висновки. Зокрема, всі начальники УНКВД/УНКГБ західних областей УРСР 1939–1941 рр. до призначення на свої посади раніше працювали в Україні (за винятком К. Краснова). Так само значна частина начальників структурних підрозділів УНКВД/УНКГБ, керівників районних відділів і відділень також були переведені зі східних, південних і центральних областей УРСР, кожен третій з них був українцем.

Різним був освітній ценз надісланих співробітників: ті з них, хто мав значний стаж роботи в органах ВЧК/ГПУ/НКВД, зокрема й у період Великого терору, здобули переважно початкову та зрідка спеціальну відомчу освіту; натомість частина новопризначених після приходу до керівництва ГУГБ і НКВД Л. Берії закінчили вищі навчальні заклади.

Кількість посад співробітників УНКГБ Рівненської області за штатним розписом 1941 р. – 428 одиниць – приблизно корелює з кількістю співробітників ГБ УНКВД/УНКГБ за 1939–1941 рр., інформацію про яких

---

⁴¹⁷ Там само, конверт.

⁴¹⁸ Там само, арк. 16.; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-13032; П-16174.

⁴¹⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 165.

вдалось зібрати – 444. Очевидно, що загальна цифра, з огляду на плинність кадрового складу впродовж вісімнадцяти місяців функціонування ГБ в області, мала би бути більшою. Якась частина співробітників ГБ залишилась неідентифікованою.

До цифри 444 потрібно також додати технічний персонал обласного управління і районних відділів (друкарок, водіїв, вахтерів, дворників, обслугову та ін.), які не належали до оперативного складу і не мали спеціальних звань. Таких співробітників виявлено близько 200, що в сумі зі співробітниками ГБ складає +/- 650 осіб. Таким чином, можна загальну кількість співробітників НКВД/НКГБ шести західних областей УРСР 1939–1941 рр. обчислити щонайменше як 3 900 осіб.

Новопризначені співробітники ГБ, окрім загальної освіти, отримували спеціальну. Навчальні заклади, які готували співробітників держбезпеки – центральна і міжрайові школи ГУГБ НКВД СРСР – знаходились у тринадцяти містах: Москві, Горькому, Калініні, Ленінграді, Новосибірську, Ростові, Свердловську, Хабаровську, Алма-Аті, Києві, Ташкенті, Тбілісі й Харкові. У 1939 р. число слухачів цих шкіл складало 4 тис. осіб⁴²⁰.

Системне опрацювання джерельної бази дозволило встановити, що до Рівненської області у 1939–1940 рр. потрапили випускники практично всіх шкіл УГБ, за винятком надто віддалених Хабаровської і Ташкентської. За навчальними закладами ГУГБ розкладка була такою: ВШ НКВД у Москві (13), Харківська (20), Ленінградська (9), Київська (4), Новосибірська (3), Ростовська і Тбіліська (по 2), Горьківська, Калінінська, 2-га Московська, Свердловська, Алма-Атинська МКШ (по 1). 58 осіб, які пройшли навчання у спецзакладах держбезпеки, склали 13,1 % загального (з ротаціями) штату УНКВД/УНКГБ Рівненської області.

Програма підготовки в 1939–1940 рр. у МКШ передбачала вивчення таких курсів: блок спецдисциплін (агентурно-оперативна робота, слідство,

⁴²⁰ Цвигун С. Советские чекисты в годы Великой Отечественной войны. *Труды высшей школы [КГБ]*. 1971. № 2. С. 4.

боротьба з іноземними розвідками) – 612 год.; блок ідеологічних дисциплін (основи марксизму-ленінізму (обмежувались вивченням «Короткого курсу історії ВКП(б)»), історія СРСР, конституція СРСР) – 478 год.; російська мова та література – 218 год.; блок загальновійськових дисциплін (вогнева і стройова підготовка, топографія, статuti РККА) – 150 год.; боротьба самбо – 30 год. Характерно, що російську мову та літературу вивчали як у Новосибірській⁴²¹, так і в Харківській МКШ (хоч її іменували Українською МКШ)⁴²². У 2-й Московській МКШ, окрім названих дисциплін, вивчали зовнішнє спостереження, авто- і фотосправу, протиповітряну хімічну оборону (ПВХО)⁴²³.

З 18 травня 1940 р. на різні посади в УНКВД Рівненської області призначені вісім випускників Московської ВШ НКВД і десять випускників Харківської МКШ⁴²⁴. Це було найчисельніше цільове поповнення штату УНКВД випускниками училищ держбезпеки за весь період 1939–1941 рр. Можливо, саме з метою залучення до апарату УНКВД випускників ВШ НКВД перебував у відрядженні до Москви з 9 травня 1940 р. начальник управління Р. Крутов⁴²⁵. Всі «москвичі» прибули у званні лейтенантів ГБ (один був молодшим лейтенантом), «харків'яни» через півтори місяці отримали звання сержантів ГБ. Це викликало неоднозначне ставлення з боку «старих» кадрів, які вважали таке «розкидання» званнями з боку начальства невиправданим.

Про характерний інцидент, який виник у випускників ВШ НКВД зі співробітниками УНКВД Рівненської області, доповів 2 січня 1941 р. у рапорті заступникові наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову лейтенант ГБ Сергій Ліплявий. Зокрема, він повідомив: «Приїхавши, як і другі товариші з ВШ, зі званням лейтенант державної безпеки, зустрівсь із великим незадоволенням і заздрістю співробітників УНКВД, мали місце розмови:

⁴²¹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7137, арк. 15.

⁴²² Там само, спр. 7122, арк. 6.

⁴²³ Там само, спр. 6992, арк. 21.

⁴²⁴ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 77–79.

⁴²⁵ Там само, арк. 56.

приїхали «комісари», «професори» і т. д. Причому розмови зі сторони начальницького складу не розсіювались, а навпаки розпалювались. Так, наприклад, заступник начальника 2-го відділу на першій зустрічі зі мною та другим товаришем з ВШ у присутності декількох співробітників заявив, що неправильно чинять, що дають такі великі звання без практичної роботи людей»⁴²⁶.

Ухвалення рішень про присвоєння спеціальних звань випускникам ВШ і МКШ НКВД СРСР належало до компетенції наркома внутрішніх справ Л. Берії, тому ОК НКВД СРСР досить швидко і рішуче відреагував на звернення С. Ліплявого. 13 січня 1941 р. рапорт відправили до УНКВД Рівненської області з проханням розглянути і затверджений керівництвом висновок на нього надіслати до Москви⁴²⁷. Зрештою С. Ліплявого перевели з окладу оперуповноваженого (800 руб.) на оклад помічника начальника Костопільського РВ НКВД (1 300 руб.) під нагляд «чистильника» І. Большакова⁴²⁸.

Заступник начальника 2-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області, який вважав, що неправильно «давати великі звання без практичної роботи» – це ніхто інший, як старший лейтенант ГБ Й. Чернявський-Ольшанецький. Він своє звання отримав як один з організаторів і виконавців Великого терору на Полтавщині.

Якщо зважити на те, що упродовж року троє з вісімнадцяти згаданих призначенців (кожен шостий) були звільнені зі служби з формулюваннями «наявність компрометуючих матеріалів», «не справляється з роботою і не відповідає призначенню», «службова невідповідність», то можна дійти висновку, ніби «старі» кадри мали рацію. З іншого боку, за означений час не менше гебістів зі значним стажем роботи звільнені з УНКВД Рівненської області, причому за провини, пов'язані з перевищенням влади, вчиненням злочинів, тобто суттєвіші, ніж «некомпетентність» чи «невідповідність»

---

⁴²⁶ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 486, арк. 13 зв.–14.

⁴²⁷ Там само, арк. 11.

⁴²⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 125.

(А. Васяков, В. Гаврилов, Г. Коцюбенко, С. Малигін, С. Романов, А. Шитіков).

Засуджений 30 грудня 1940 р. ВТ військ НКВД Орджонікідзевського краю за ст. 193-17 а (зловживання владою) КК РРФСР до 10 років ВТТ молодший лейтенант ГБ росіянин Дмитро Коллонтай дивним чином уник покарання і навіть продовжив службу в органах держбезпеки. У 1928 р. самоук Д. Коллонтай поступив до ОГПУ Кабадино-Балкарської АРСР, піднявшись за десять років службовою драбиною від кучера до начальника РВ НКВД. До 20-річчя ВЧК у 1938 р. нагороджений від НКВД СРСР іменним годинником. Очевидно, його відзначили за участь у масових операціях у Кабардино-Балкарії. 1939 р., як і багатьох інших «чистильників», Д. Коллонтай відрядили до Західної Волині, де він за рік змінив низку посад: співробітник ОЧГ м. Костопіль і заступник начальника Костопільського ПВ НКВД, начальник Здолбунівського РВ НКВД, оперуповноважений Острозького і Володимирецького РВ НКВД. Його переводили з посади на посаду на Рівненщині, коли в Кабардино-Балкарії тривало розслідування вчинених ним злочинів⁴²⁹. Постфактум, 18 листопада 1942 р., ПВР СРСР відтермінувала виконання вироку для Д. Коллонтай до закінчення війни. Гебіста відправили на фронт, де він загинув⁴³⁰.

Тут варто наголосити на головному правилі кадрового відбору до органів ВЧК/ГПУ/НКВД, яке точно і емко сформулював Фелікс Дзержинський у записці до свого найближчого соратника Генріха Ягоди: «Якщо доводиться вибирати між безумовно нашою людиною, але не зовсім здібною, і не зовсім нашою, але дуже здібною, у нас в ЧК необхідно залишити першого»⁴³¹.

Саме в цьому полягала головна проблема «кадрової революції», розпочатої Л. Берією в ГБ, яка не те, щоб зазнала невдачі, але не досягла

⁴²⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 306.

⁴³⁰ Колонтай Дмитрий Игнатьевич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Колонтай_Дмитрий_Игнатьевич

⁴³¹ Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917–1926 / сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. Москва, 2007. С. 216.

успіху. Освічені і «здібні» люди часто виявлялись «не зовсім нашими» для створеної Леніном-Дзержинським-Сталіном каральної системи саме внаслідок вищого рівня інтелекту і здатності рефлексувати стосовно себе, свого оточення і своїх дій. Система ж потребувала інших, «наших людей», слухняних виконавців, «чорноробів революції». Реалії початкового періоду Другої світової війни повернули керівництво ГБ обличчям саме до цієї, перевіреної касти гебістів, за допомогою якої воно прагнуло якнайшвидше здійснити Зачистку Західної України.

Серед новопризначенців НКВД знайшлися пристосуванці, які спритно зорієнтувалися у ситуації і безпроблемно влилися до гебістського середовища. З потенційних «ворогів народу», під страхом чого всі громадяни СРСР прожили 1937–1938 рр., вони враз перетворилися на весільних працівників каральних органів. Не зовсім усвідомлюючи внутрішніх процесів, що відбувались у відомстві в період берієвської чистки та власної місії в умовах радянзації Західної України, вони уявили себе «господарями життя». На території щойно опанованій радянською владою це приховувало подвійну небезпеку – як з боку безпосереднього начальства і партійного керівництва, так і з боку супротивника – членів антирадянського підпілля.

Частина призначених у 1939–1940 рр. начальників РВ НКВД Рівненської області з числа новобранців ГБ, не дивлячись на їх високий освітній ценз і незаплямованість участю у Великому терорі, встигли, за порівняно короткий період своєї роботи у Західній Волині, засвоїти «чекістські корпоративні традиції» (нехтування законом, вседозволеність, культивування організаційних таємниць та ін.). Водночас вони не набули оперативних умінь і навиків, що призвело до численних порушень сумнозвісної «соціалістичної законності», службової безпорадності і, як наслідок, до значної плинності серед цієї категорії кадрів.

За приклад можна взяти послужний список начальника Клеванського РВ НКВД/НКГБ молодшого лейтенанта ГБ українця Леоніда Кадкіна, який народився 1910 р. у м. Миколаїв. Закінчив Ленінградський індустріальний

інститут (1936), працював інженером Лененерго. У 1939 р. став членом ВКП(б) і, після навчання у серпні – листопаді у ВШ НКВД, співробітником органів держбезпеки: з листопада 1939 р. – старшим оперуповноваженим 2-го відділення Рівненського ПВ НКВД, з січня 1940 р. – начальником Клеванського РВ НКВД/НКГБ⁴³².

21 лютого 1940 р. Л. Кадкін у наказі наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова отримав догану за те, що будучи оперуповноваженим Рівненського ПВ НКВД, у ніч з 3 на 4 грудня 1939 р. у складі групи із 3-х чоловік брав участь в операції з вилучення зброї. Учасники операції помилились адресою, зламали двері до квартири старшого лейтенанта РККА Іваницького, в результаті чого зав'язалась перестрілка, в якій Іваницького вбили⁴³³.

31 березня 1940 р. військовий комісар 54-го арtpолку, розквартированого в Клевані, повідомив начальника УНКВД Рівненської області, що начальник РВ НКВД Л. Кадкін зустрічавсь із дружиною воєнтехніка цього полку Рудя: «Рудь розлучається зі своєю дружиною, оскільки за його відсутності до нього на квартиру приходив начальник районного НКВД т[овариш] Кадкін, який разом з жінкою т[овариша] Рудь влаштував пиятики і співмешкання»⁴³⁴.

2 квітня 1940 р. інцидент розглянутий на партійних зборах райвідділення НКВД, Л. Кадкін попереджений⁴³⁵. У липні 1940 р. Л. Кадкін арештований начальником УНКВД на 5 діб «за порушення революційної законності»⁴³⁶.

Наказом начальника УНКВД Р. Крутова від 27 листопада 1940 р. Л. Кадкіну оголошено догану «за допущені грубі помилки і недоліки в агентурно-оперативній роботі», як також попереджено, що коли той у місячний термін не перебудує роботу, Р. Крутов порушить перед НКВД УРСР питання про його «службову невідповідність»⁴³⁷. Тим не менше, 22

---

⁴³² ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 350, арк. 2.

⁴³³ Там само, арк. 71.

⁴³⁴ Там само, арк. 59.

⁴³⁵ Там само, арк. 57.

⁴³⁶ Там само, арк. 22 зв.

⁴³⁷ Там само, арк. 62-64.

квітня 1941 р. виконувачем обов'язків начальника УНКГБ у Рівненській області Є. Лосєвим було оголошено наказ НКВД СРСР № 1327 від 24 вересня 1940 р. про присвоєння Л. Кадкіну спеціального звання молодший лейтенант ГБ⁴³⁸.

Інший висуванець – росіянин Дмитро Зікеєв, 1900 р., уродженець м. Льгов Курської області. Закінчив Луганський інститут інженерів громадського харчування (1934), працював у системі народно-господарського обліку. Призначений на посаду начальника Дубровицького РВ НКВД/НКГБ у чині молодшого лейтенанта ГБ⁴³⁹.

20 березня 1940 р. оперуповноважений Сарненського РВ НКВД сержант ГБ Михайло Радіонов подав рапорт начальнику 3-го відділення 3-го відділу УГБ УНКВД лейтенантові ГБ Михайлу Соколову про відвідання ним Дубровицького РВ НКВД, «де він спостерігав такий факт, коли нач[альник] РВ НКВД мол[одший] лейтенант держбезпеки тов[ариш] Зікеєв при РВ НКВД організував цілий тваринницький двір, тобто привіз 2-х свиней і корову, яких помістив у сараї. [...] Окрім того, в приміщенні Райвідділу НКВД організований справжній склад продфуражу, як то в кімнаті звалені: жито, овес, просо, мука і т. п.»⁴⁴⁰.

5 липня 1940 р. перевірка Рівненського обкому КП(б)У зафіксувала численні порушення, допущені Д. Зікеєвим на посаді начальника райвідділення: конфіскація будівлі, що належала костелу; збір наклепницьких заяв на комуністів; проведення підписки на державну позику із залученням для впливу на громадян православного священника, ксьондза, рабина та інших служителів релігійних культів, тощо. При цьому він прикривавсь авторитетом першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, маніпулюючи нібито близьким знайомством з ним: «Я завжди консультуюсь [з] секретарем Обкому КП(б)У тов[аришем] Бегмою у всіх питаннях, знаю, що робиться в районах області, одночасно інформую наш

⁴³⁸ Там само, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 79.

⁴³⁹ Там само, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 984, арк. 1–1 зв.

⁴⁴⁰ Там само, арк. 80–81.

район, що тов[ариш] Бегма часто мене запитує, як себе почуває секретар РК КП(б)У тов[ариш] Волошкевич, і т. д.»⁴⁴¹.

1 квітня 1941 р. підлеглий Д. Зікеєва оперуповноважений сержант ГБ Мойсей Сторчак подав рапорт на ім'я начальника відділу кадрів УНКГБ у Рівненській області лейтенанта ГБ Петра Позняка про «недоліки в оперативній роботі Дубровицького РВ НКВД, про недоліки в керівництві апаратом цього РВ НКВД зі сторони мол[одшого] лейтенанта держбезпеки тов[ариша] Зікеєва як начальника»⁴⁴².

Очевидно, що все це змусило виконувача обов'язки начальника УНКГБ Є. Лосєва клопотати 2 червня 1941 р. перед секретарем Рівненського обкому КП(б)У В. Бегмою щодо переведення Д. Зікеєва з посади начальника на посаду старшого оперуповноваженого РВ НКГБ⁴⁴³.

Констатуємо, що специфіка підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ для Зачистки Західної Волині полягала у намаганні керівництва радянських спецслужб консолідувати зусилля виведених з-під покарання «чистильників» періоду Великого терору і контингенту новопризначених випускників шкіл УГБ НКВД, яких виштовхнула на «нове місце класової боротьби» «кадрова революція». Таке кадрове поєднання призвело до значних непорозумінь всередині оперативних структур ГБ, що ускладнило виконання поставлених перед ними завдань і створило додаткові можливості для спротиву антирадянському підпіллю.

2. 5. Агентурно-оперативна робота НКВД/НКГБ

Гебісти беззастережно послуговувались ленінськими настановами про те, що аморальність, якщо вона в інтересах партійної справи, може бути моральною. Старий більшовик С. Гусєв (Я. Драбкін), член ЦКК ВКП(б), в своєму виступі на XIV з'їзді ВКП(б) заявляв: «Ленін нас колись учив, що кожен член партії має бути агентом ЧК, тобто дивитись і доносити... В нас є ЦКК, у нас є ЦК, я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо ми

---

⁴⁴¹ Там само, арк. 35–36.

⁴⁴² Там само, арк. 53–58.

⁴⁴³ Там само, арк. 60.

від чого-небудь і страждаємо, то це не від доносів, а від того, що не доносять... Можна бути чудовими друзями, але якщо ми починаємо розходитись у політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але йти далі – доносити»⁴⁴⁴.

Поряд з донесеннями таємних співробітників, яких органи НКВД впровадили до усіх структур тоталітарної влади, як інформативний матеріал про діяльність того чи іншого відповідального працівника також широко використовували дані анкетних опитувань, які були введені в практику організаторами різноманітних з'їздів, конференцій, нарад партійних, радянських та інших органів влади та управління⁴⁴⁵.

Співробітники ОГПУ/НКВД не були тут виключенням. Навпаки політична репутація членів «ордену мечоносців» мала бути бездоганною. Більшовицька партія наділила їх великою довірою і владою, тому жодних сумнівів щодо їх відданості й готовності виконати будь-яке її завдання не могло бути апріорі. Чекісти/гебісти проходили через сито численних спецперевірок, матеріали яких відображені в їхніх особових справах. Окрім того, вони власноруч заповнювали анкету спеціального призначення, таку собі сповідь перед партією, сім груп питань у якій охоплювали всі сторони життя фігуранта – від народження до вступу на службу в органи ЧК/ГПУ/ГБ, і службу в них теж.

В особовій справі співробітника ВЧК/ГПУ/НКВД з 1921 р., який починав службу ще з т. зв. чекістського політбюро, а в 1940 р. 50-річним очолив Корецький РВ НКВД, старшого лейтенанта ГБ росіянина Давида Горащенка, окрім численних послужних списків, анкет спеціального призначення, атестацій, знаходимо «Опитувальник політичної перевірки співробітників повітових апаратів»⁴⁴⁶. За формою і змістом запитань цей «опитувальник» можна вважати таким собі гебістським поліграфом.

---

⁴⁴⁴ Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1(20). С. 57.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7254, арк. 63–64.

Д. Горащенко заповнив його 4 лютого 1927 р., відповівши на 41-е питання. Очевидно, що частину відповідей людина, яка в анкеті про свою освіту написала «кончел толко селскую школу»⁴⁴⁷, мала просто вгадувати. Наведемо окремі запитання «опитувальника» і відповіді Д. Горащенко:

«Питання: В чому суть військового комунізму? Відповідь: Безпощадна боротьба з капіталом. Партія і радянська влада всі свої зусилля підпорядкувала військовому завданню.

Питання: В чому суть теорії Троцького про перманентну революцію і в чому помилковість і шкідливість цього погляду? Відповідь: В тому, що вони недооцінили середняка, переоцінили куркуля, що безперечно шкідливо, оскільки не врахували ролі селянства в революції.

Питання: Що сказав 12-й з'їзд партії з національного питання? Відповідь: Головне про викорінення російського шовінізму.

Питання: Як ви дивитесь на питання про побудову соціалізму в одній країні? Відповідь: Побудуємо, якщо не завадить інтервенція».

Як бачимо, «опитувальник» мав досить провокаційний характер, а той, хто відповідав, не зрозумівши суті того чи іншого питання і не знаючи відповіді, вгадував її, відштовхуючись від актуального політичного контексту й використовуючи тодішні пропагандистські штампи. Фатально, що співробітників спецслужб на кшталт Д. Горащенко тоді й надалі наділили правом визначати «ворогів народу» та їхню долю. Головними інструментами для цього були агентурно-оперативна робота та її матеріальне втілення – оперативні обліки.

Водночас, суть агентурно-оперативної роботи неможливо зрозуміти, не знаючи, з кого складалась агентура, як її вербували, які операції з її допомогою здійснювали. Однак, органи радянської держбезпеки не розглядали документи, що висвітлювали роботу з агентурою, як майбутній історичний матеріал, тому справи, які вже не становили оперативного інтересу, періодично утилізували.

---

⁴⁴⁷ Там само, арк. 65.

Згідно з наказом голови КГБ СРСР від 10 травня 1955 р. всі особові справи вилучених з мережі агентів підлягали знищенню; надалі робочі справи агентів мали зберігати в архіві 5 років, а особові – до 70-ліття або ж до смерті агента⁴⁴⁸. Наймасштабніша чистка архівів КГБ відбулась в 1990–1991 рр. Згідно з наказом голови КГБ СРСР від 24 листопада 1990 р. знищенню підлягали всі без винятку робочі й особові справи агентів (крім справ агентів, котрі працювали в період радянсько-німецької війни або залучались до боротьби з націоналістичним підпіллям, а також, з окремої санкції, деякі справи, що мали «особливу оперативну й історичну цінність»). Тому особових та робочих справ радянської агентури як цілісного комплексу джерел на сьогодні практично не існує⁴⁴⁹.

Інформацію про агентурно-оперативну діяльність радянських спецслужб і власне про агентуру доводиться визбирувати у повідомленнях, доповідних записках, інструктивних вказівках, якими обмінювались центральні та периферійні органи держбезпеки, в особових справах гебістів, в АКС і КНС тощо.

Радянські спецслужби опирались у своїй діяльності на агентуру різного рівня і різного ґатунку. Була агентура «рядова», яку масово вербували серед мешканців тих або інших населених пунктів, працівників тих або інших підприємств, установ, організацій (за виключенням партійно-комсомольських, але включно з радами різних рівнів та їх виконкомами), у військових підрозділах, навіть серед співробітників структур, що входили до системи НКВД – міліції, пожежної охорони, тюремного та архівного відомств, конвойних військ та ін. На сленгу радянської держбезпеки обов'язки співробітників із формування контингенту таких агентів визначали як «оперативне обслуговування об'єктів». Таке «оперативне обслуговування» здійснювали за кількома лініями, зумовленими структурою спецслужби –

---

⁴⁴⁸ Скакун Р. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках. *Ковчег*. 2018. Ч. 8. С. 76; ГДА СБУ, Київ, ф. 9, спр. 252, арк. 126.

⁴⁴⁹ Скакун Р. «Сторож братові своєму». С. 76–77; ГДА СБУ, Київ, ф. 9, спр. 78, арк. 11–33.

таємно-політичною (за неї відповідав таємно-політичний відділ – СПО), контррозвідувальною (КРО), економічною (ЕКО).

До прикладу, оперуповноважений Здолбунівського РВ НКВД Григорій Білий за лінією ЕКО обслуговував такі об'єкти: машинно-тракторна станція (МТС), машинно-тракторна майстерня (МТМ), цегельний завод, млини № 1, 2 і 3, районний земельний відділ (райзо), держбанк, районний фінансовий відділ (райфо), промислові та кустарні артілі, торговельну мережу держзмішторгу і райспоживспілки, п'ять сільських рад. За всіма об'єктами у другій половині 1940 р. Г. Білий завербував 11 інформаторів (сексотів). Загалом він послуговувався інформаціями від 14-ти «сексотів», одного резидента, для зустрічей з якими мав одну явочну квартиру. За вказаний час на основі агентурних матеріалів, зібраних Г. Білим, подано близько 20 інформацій в УНКВД і райком ВКП(б)⁴⁵⁰.

На підставі матеріалів, отриманих внаслідок «агентурного обслуговування об'єктів» Мізоцьким РВ НКВД партійним керівництвом здійснено низку профілактичних заходів, які стосувались виборів в місцеві ради, жнив, забезпечення сировиною цукрового заводу, ослаблення трудової дисципліни й неправильного розподілу прибутків у колгоспі імені РСЧА, осінньої посівної тощо. Начальник райвідділення молодший лейтенант ГБ С. Соловйов особисто поінформував начальника УНКВД Р. Крутова про «безчинства в районі партійно-радянських працівників»⁴⁵¹. Вочевидь, саме ця інформація спричинила появу постанови ЦК КП(б)У від 2 жовтня 1940 р. «Про керівних працівників Мізоцького району Ровенської області», на підставі якої був звільнені або покарані партійними стягненнями низка відповідальних працівників з начальником РОМ Львом Васютинським включно⁴⁵².

Важливою складовою агентурно-оперативної роботи ГБ було ведення зовнішнього спостереження і здійснення таємного зняття осіб (як правило

⁴⁵⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 6964, арк. 8.

⁴⁵¹ Там само, спр. 10391, арк. 28–28 зв.

⁴⁵² Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 82, 84.

нелегалів), за якими полювали спецслужби. В УНКВД ця робота була покладена на 1-е (розвідувальне) відділення 3-го спецвідділу. Характеристика начальника цього відділення в УНКВД Рівненської області сержанта ГБ Григорія Ізраїльського, складена 20 січня 1941 р. начальником відділу молодшим лейтенантом ГБ Василем Дідусем-Петровим, зафіксувала суттєві досягнення в роботі за 1940 р.⁴⁵³

Маючи некомплект співробітників, відділення провело 120 зовнішніх спостережень зі значними оперативними успіхами. Застосовувались складні прийоми маскування, закриті пости тощо. Здійснено 46 таємних арештів (знять) об'єктів спостережень, більшість яких провів особисто Г. Ізраїльський із застосуванням розіграних комбінацій. Зокрема, таємно зняті активісти підпілля ЗВЗ у Рівному – офіцери польської армії «Коршун», «Півень», «Циган», «Блідний» (псевдоніми об'єктів розробки), як також полковник польської армії Тадеуш Маєвський («Шмігель», «Май»), керівник Волинського округу ЗВЗ⁴⁵⁴. Його заарештували 31 травня 1940 р. у Рівному на квартирі Яніни Динаковської через зраду підпоручика запасу Болеслава Зимоня на псевдо «Болек», «Вальда Волинський», який був начальником штабу та головою організаційного відділу окружного штабу ЗВЗ Волинь⁴⁵⁵.

Іншу атестацію своєї роботи за 1940 р. отримав від заступника наркома внутрішніх справ УРСР майора ГБ Василя Ткаченка то начальника 1-го відділення 3-го спецвідділу УНКВД Волинської області Федоров. Співробітникам відділу закидали втрати та пропуски об'єктів зовнішнього спостереження; відсутність планів організації постів із зазначенням місця проживання об'єкта і місця ведення спостереження; відсутність інструктажів до і розгляду недоліків після спостереження; розшифрування розвідників, які мешкають у готелі; погану дисципліну серед розвідників – пияцтво,

⁴⁵³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7037, арк. 22–24.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Szeremeta B. Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie: Krótka działalność pułkownika dyplomowanego Leopolda Okulickiego we Lwowie (listopad 1940 – styczeń 1941). URL: <http://leopoldokulickilegungenkomendant.blogspot.com/2008/05/z-yciorysu-leopolda-komendant-okupacji.html>

запізнення, побутовий розклад, тощо. Пропонувалось перебудувати роботу 1-го спецвідділення, усунути недоліки, змінити конспіративну квартиру⁴⁵⁶.

Суть агентурних комбінацій, які проводили різні відділи УГБ УНКВД (СПО, КРО, ЕКО), полягала в завербуванні таємно затриманих (знятих) нелегалів або агентів інших спецслужб з метою виявлення всієї підпільної чи агентурної мережі супротивника, його дезінформації, інфільтрування до антирадянського підпілля або іноземних спецслужб власної агентури, перехоплення каналів зв'язку та ін. Восени 1939 – на початку 1940 рр. НКВД зосередивсь на виявленні колишньої польської агентури, яка діяла проти СРСР, її знешкодженні та використанні для власних потреб.

Особливу увагу гебісти звернули на розшук у колишньому радянсько-польському прикордонні (територія Західної Волині) тих осіб, які його легально чи таємно перетинали. Інформуючи у жовтні 1939 р. Л. Берію про діяльність ОЧГ І. Серов наголосив на використанні польською розвідкою в якості інформаторів залізничників, які обслуговували потяги між станціями Здолбунів і Шепетівка. Отриманий від резидентів на радянському боці матеріал вони здавали резидентіві пляцувки (розвідувального поста) № 8 КОП у Здолбуніві поручикові Миколі Даненковичу⁴⁵⁷.

Уродженець Острога, мешканець Здолбунова, син підполковника російської імператорської армії М. Даненкович 1919 р. воював у чині підпоручика в 5-й і 6-й батареях Корніловського ударного полку Збройних сил на Півдні Росії. Опинившись у Польщі, виступав як жокей на скачках, де познайомивсь із начальником санітарної служби КОП полковником Владиславом Маркевичем-Довбором. Той через начальника розвідки КОП майора Яна Гурбського влаштував М. Даненковичу протекцію до начальника пляцувки № 8 КОП капітана Едварда Грабовського. З вересня 1937 р. до вересня 1939 р. М. Даненкович працював на цій пляцувці в Рівному й

---

⁴⁵⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 16, оп. 1, спр. 489, арк. 98–99.

⁴⁵⁷ Там само, спр. 370, арк. 171–172.

Здолбунові, готував та переправляв агентуру до СРСР, проводив розвідувальну роботу.

13 вересня 1939 р., під час бомбардування нацистами м. Рівне, М. Даненкович зазнав важкого поранення в ногу та плече. Знаходячись у Рівненському гарнізонному госпіталі, був заарештований НКВД й переведений до лікарні тюрми № 1. Всесторонньо поінформований щодо діяльності КОП і 2-го відділення польського Генштабу М. Даненкович виявивсь справжньою знахідкою для радянської держбезпеки.

Спочатку з ним працював співробітник ОЧГ м. Рівне молодший лейтенант ГБ Петро Єршов, з січня 1940 р. за справу взяли заступник начальника УНКВД Рівненської області капітан ГБ Олександр Галаванов і слідчий СЧ сержант ГБ Самуїл Духовний. Від заарештованого вони добились відомостей про структуру розвідувальних органів КОП та «двуйки», про механізм взаємодії між ними, про службові обов'язки працівників експозитур, про радіорозвідку, про особливості підготовки агентів, про способи і характер переходу кордону та розвідувальної діяльності на території СРСР, тощо. М. Даненкович назвав також десятки й десятки імен співробітників, резидентів, агентів, посередників на кордоні, власників конспіративних квартир польських спецслужб⁴⁵⁸.

Інформацію, надану М. Даненковичем та його помічником, співробітником пляцувки № 8 «Стигою», він же секретар міської управи м. Здолбунів Казимир Свєцінський (Светинський), співробітники НКВД використали для розшуку і арештів осіб, які співпрацювали з КОП і «двуйкою», їх завербування або ліквідації. Всього у Рівненському і Здолбунівському повітах заарештовано до 40 колишніх агентів⁴⁵⁹. Частина з них потрапили до розстрільних списків, сформованих висланою з Москви до Рівного оперативною групою П. Журавльова згідно постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Серед ліквідованих за рішенням московської

⁴⁵⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5646, арк. 11–53.

⁴⁵⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 170–173.

трійки В. Меркулова знаходимо одинадцятьох, виданих М. Даненковичем і К. Свєцінським.

Умовно їх можна поділити на дві групи. Перша – це агенти КОП українці Петро Адашинської («Адамський»), Филимон Бояр («Бортік-Базилій»), Степан Голуб («Бой»), Володимир Танчук («Павлов»), Гнат Ткачук («Вовк»), поляк Стефан Швіц, утримувачі конспіративних квартир українець Оксентій Бех і поляк Юзеф Кисіль⁴⁶⁰. Ще одного власника конспіративної квартири із розстрільного списку – колишнього штабс-капітана російської імператорської армії Володимира Кальтенберга – М. Даненкович під час слідства не назвав⁴⁶¹.

Друга група – це польські інформатори-залізничники, які обслуговували дипломатичний потяг, що курсував за маршрутом Здолбунів – Шепетівка – Здолбунів. З патріотичних почуттів вони були готові допомагати КОП. Окрім того, від КОП залізничники отримували т. зв. прогонні в розмірі від 10 до 50 злотих на місяць. Для виконання доручень розвідки було завербовано не весь персонал поїзда, а лише машиністи і вантажні кондуктори. Вони отримали завдання фіксувати все, що могли побачити на радянській стороні – потяги, вантажі, частини РККА, їхні форму та озброєння, фортифікації та ін. Після повернення залізничники подавали представникам КОП докладні письмові звіти. Такий спосіб розвідки, на думку М. Даненковича, себе не виправдав, з огляду на швидкість вступу РККА в Західну Україну восени 1939 р.⁴⁶²

Це, однак, не врятувало ангажованих КОП залізничників від розправи НКВД. Сержант КОП Віктор Кострубець, який супроводжував поїзди зі Здолбунова до Шепетівки⁴⁶³, та кондуктор Станіслав Песевич⁴⁶⁴ страчені за рішенням московської трійки. Машиніст потягу Стефан Якубовський розстріляний комендантом УНКВД Рівненської області П. Климчуком за

⁴⁶⁰ Там само, ф. 5, спр. 926, арк. 1, 8, 11, 27, 47, 102, 104, 114.

⁴⁶¹ Там само, арк. 44.

⁴⁶² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3782, арк. 12–15.

⁴⁶³ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 147; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 439, арк. 7, 10, 15, 22–24.

⁴⁶⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 81.

вироком ВТ 5-ї армії КОВО 31 серпня 1940 р.⁴⁶⁵ Кондукторам Янові Грубі⁴⁶⁶, Антонові Рутковському⁴⁶⁷ та Мечиславу Петрусі⁴⁶⁸ пощастило вижити: перші двоє засуджені ОСО НКВД до восьми, останній – до п'яти років ув'язнення й вийшли на волю восени 1941 р. як польські громадяни.

Інакше склалась доля напарника агента КОП Ф. Бояра Володимира Ільченка-Швиґлика («Карася»). У липні 1939 р. біля Киликиїва його переправили на радянську сторону, де він затриманий Славутським ПЗ, перевербований капітаном Рибаківим і повернутий до Польщі із завданням виявлення співробітників польської розвідки в Рівному й Здолбуніві та встановлення фактів відправки розвідників до СРСР. 29 вересня 1939 р. В. Ільченко заарештований Здолбунівським ПВ НКВД, надав вичерпні свідчення про свою співпрацю з КОП і 15 березня 1940 р. звільнений з-під варти⁴⁶⁹.

Розслідування справи М. Даненковича призупинене 22 червня 1940 р. в зв'язку з ускладненням його стану після поранення (гнійний процес запалення перелому лівої гомілки). Подальша доля арештованого невідома. У квітні 1964 р. справа М. Даненковича припинена УКГБ при Раді Міністрів УРСР по Рівненській області з дивним формулюванням про те, що він «здійснив злочин до вересня 1939 року, з часу здійснення злочину минуло більше 24 років, тобто термін давності давно збіг»⁴⁷⁰. Стосовно К. Свєцінського справа припинена 10 січня 1940 р., 14 січня його з-під варти звільнили⁴⁷¹.

Як інформували 4 грудня 1939 р. НКВД УРСР керівники структурних підрозділів УНКВД Луцької області – начальник 2-го відділення 2-го відділу УГБ І. Ковальов, начальник 2-го відділення ЕКО Д. Лобанов та інші – у вересні – грудні 1939 р. УНКВД заведено ряд агентурних справ: «Страуси»

⁴⁶⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 9794.

⁴⁶⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 439.

⁴⁶⁷ Там само, спр. 675.

⁴⁶⁸ Там само, спр. 3782.

⁴⁶⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-15868.

⁴⁷⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5646, арк. 164–168.

⁴⁷¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-780, арк. 4, 6.

(щодо членів польської партії «Строннитво народове»), «Приречені» (організація «Стшельци»), «Стреклісти» (військові лісники), «Кроти» (організація «Акція католицька»), «Зрадники» (агенти «двуйки»), «Фашисти» (польські контрреволюційні групи в Луцьку і Ківерцях), «Молоді» (члени ОУН с. Забороль), «Сіон» (актив сіоністських організацій в Луцьку), «Приховані» (члени організації Бунд), «Павутина» (змова польських офіцерів з Дубна, Острога, Кременця, Луцька, Рівного і Здолбунова), «Мрійники» (білогвардійський союз «Козача воля» в Луцьку), «Емігранти» (керівництво і актив ВУО), «Приміські» (мешканці с. Теремне), «Шляхта» (організація «Загорова шляхта»), «Самостійники» (українські націоналісти Луцька), «Свастика» (німецька агентура), «Гніздо» (організація «ОЗОН»), «Благодійники» (члени «Російського благодійного товариства»), та ін. (всього – 22 агентурні розробки)⁴⁷². Частина з них на момент створення на території колишнього Волинського воєводства нових областей (Волинської, Рівненської, Тернопільської) були реалізовані повністю або частково, частина – ні. Під час ліквідації агентурної розробки «Фашисти» було вилучено велику кількість особових справ співробітників польської розвідки і архів варшавського міністерства внутрішніх справ, направлений у НКВД СРСР⁴⁷³. Архів зберігав у костелі в Ківерцях ксьондз Бончковський, з приходом РККА він переніс ящики з документами в сад і закопав⁴⁷⁴.

Опрацювання архівів польської розвідки і поліції, в яких відклались списки співробітників, таємних інформаторів (конфідентів), членів легальних і нелегальних політичних партій та провокаторів серед них, приналежних до різних громадських організацій, стало гебістам у нагоді для заведення відповідних оперативних обліків, проведення розшуку і арештів їхніх фігурантів, вербування серед цих осіб власної агентури. Розлогий аналіз однієї з перших великих операцій новоствореного апарату НКВД у Західній Україні з реалізації наказу В. Меркулова № 001353 від 5 листопада 1939 р.

⁴⁷² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 369, арк. 7–37.

⁴⁷³ Там само, арк. 61.

⁴⁷⁴ Там само, арк. 21.

подано у книзі «Операція Проскрипції НКВД»⁴⁷⁵. Наказ передбачав складання проскрипційних списків на учасників «контрреволюційних організацій», таємних агентів, співробітників польських розвідорганів, поліції тощо і був адресований усім НКВД союзних, автономних республік, країв, областей, ОО військових округів, ДТО, ВТТ.

У допомозі НКВД стали також партійні комітети, які поділились з ними інформацією про колишніх провокаторів серед членів КПЗУ. 23 жовтня 1939 р. другий секретар ЦК КП(б)У Михайло Бурмистренко надіслав секретарям обласних партійних комітетів Західної України списки провокаторів у КПЗУ, складені відділом кадрів виконкому Комінтерну⁴⁷⁶. Серед них знаходимо 15 мешканців м. Дубровиця, про яких виконком Комінтерну повідомили «у листі без підпису і дати»⁴⁷⁷. Це не завадило НКВД арештувати чотирьох осіб з цього списку, ув'язнених згодом за постановами ОСО до восьми років ВТТ – Янкеля Фельмана⁴⁷⁸, Арона Пасмана⁴⁷⁹, Йосипа Литвинчука⁴⁸⁰ і Пилипа Шевела⁴⁸¹. Водночас «недостатньо викритий агент польської поліції» Яків Лясковець, брат якого В'ячеслав «знаходиться в СРСР, шле гроші і працює в ГПУ», покараний не був.

Облік членів політичних партій, який вела польська поліція, гебісти теж використали для здійснення арештів і набуття агентури. Серед 190 членів УНДО у Рівненському повіті станом на 1934 р.⁴⁸² заарештовані 1939–1941 рр. 17 осіб, з яких один розстріляний під час масової операції 1940 р. (Іван Василейко⁴⁸³), один – за вироком Рівненського облсуду (Сава Андріюк⁴⁸⁴), п'ятеро вбиті у Дубенській тюрмі під час масової операції 1941 р., один врятувався втечею з тієї ж тюрми, один вбитий у Межиріцькому РВ НКГБ

⁴⁷⁵ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Т. 10. С. 32–37.

⁴⁷⁶ ДАЛО, ф. 5001, оп. 1, спр. 2, арк. 2–62.

⁴⁷⁷ Там само, арк. 41–42.

⁴⁷⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 703.

⁴⁷⁹ Там само, спр. 286.

⁴⁸⁰ Там само, спр. 4226.

⁴⁸¹ Там само, спр. 781.

⁴⁸² Там само, ф. 112, оп. 1, спр. 147, арк. 14–17.

⁴⁸³ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3590.

⁴⁸⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-6988.

влітку 1941 р. (Василь Бондар⁴⁸⁵), ще декілька засуджені. Звільнені з-під варти троє, яких, очевидно, завербували до агентурної мережі.

Доказом того, що звільнення з-під варти тих чи інших арештантів у переважній більшості випадків було обумовлено їхнім завербуванням є інформація, надіслана 19 квітня 1941 р. заступником наркома держбезпеки УРСР С. Савченком для начальника 2-го спецвідділу (оперативного обліку) НКГБ СРСР Л. Баштакова. Серед інших звільнених управліннями НКВД/НКГБ західних областей УРСР вказані такі категорії як «колишні куркулі», «колишні торговці», «колишні люди», «служителі релігійних культів», особи «без певних занять» (до них включені в основному т. зв. перебіжчики). Стосовно цих категорій С. Савченко зазначив: «У числі звільнених органами НКГБ з соціально чужого середовища показані більшість звільнених з оперативних міркувань».

За період з осені 1939 до квітня 1941 р. кількість звільнених, що належали до вказаних категорій і відпущені на волю «з оперативних міркувань», сумарно склала 796 осіб. Можна припустити, що значна кількість звільнених, приналежних до «соціально близьких» категорій (близько 4 500 осіб)⁴⁸⁶, також були завербовані.

Про вагу і важливість агентурно-оперативної роботи в системі НКВД/НКГБ свідчить обсяг та інтенсивність директивних вказівок та аналітичних документів стосовно її проведення, які надсилало для УНКВД/УНКГБ західних областей УРСР московське і київське керівництво. Наприкінці листопада 1939 р. НКВД УРСР відрядив до Західної України оперативну групу, яка ознайомилась зі станом агентурно-оперативної та слідчої роботи в регіоні та підготувала детальні довідки про підсумки перевірки за областями.

Робота оперативної групи узагальнена в наказі НКВД УРСР від 23 грудня 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі

---

⁴⁸⁵ Там само, спр. П-5012.

⁴⁸⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 105–107.

УНКВД Тернопільської, Станіславської, Львівської і Луцької областей», який підсумував діяльність ОЧГ та повітових структур НКВД за період до запровадження нового адміністративного поділу Західної України. Серед серйозних огріхів названо те, що агентурна мережа за чисельністю і якісним складом не відповідала вимогам, значну частину агентів та інформаторів складала випадкові особи, тому частими були випадки зради, дезінформації, розшифрування, відмови від співпраці. Не вистачало кваліфікованих оперативних кадрів, конспіративних квартир тощо⁴⁸⁷.

Така тенденція в роботі з агентурою обласних і повітових органів НКВД Західної Волині збереглась впродовж 1940 – першої половини 1941 рр. Для ілюстрації наведемо короткі історії деяких інформаторів та агентів.

5 грудня 1939 р. до агентурної мережі НКВД для розробки учасників ОУН завербований під псевдонімом «Горлинський» 38-річний житель с. Кустин Рівненського повіту Купріян Гуменюк. Начальник Олександрійського РВ НКГБ Олександр Виноградов у характеристиці на агента зазначив, що К. Гуменюк «в явках був акуратний, дисциплінований, матеріали давав поверхові». 31 жовтня 1940 р. старший інспектор Олександрійського райфінвідділу К. Гуменюк заарештований СПО УНКВД як «дезінформатор»⁴⁸⁸. За польської влади, з 1936 р. він був активним учасником реформатської церкви, з якої виключений, за його словами, внаслідок політичного протиріччя, оскільки церква УЄРЦ виступала проти Польщі й СРСР як «поневолювачів українського народу». Тому польська поліція арештувала керівників церкви – Потапа Чирву, Феодосія Довгалюка, Филимона Семенюка, Феодосія Семенюка та ін. Побачивши, що перебування в членах УЄРЦ «стає небезпечним», К. Гуменюк розсваривсь із керівництвом і покинув організацію⁴⁸⁹.

УЄРЦ стала в опозицію й до радянської влади. Проповідник П. Чирва з приводу процесу у Львові над членами ОУН заявив, що «ці жертви себе

⁴⁸⁷ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 98–100; ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 369, арк. 43–77.

⁴⁸⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-622, арк. 52.

⁴⁸⁹ Там само, арк. 17.

виправдають, тому що без жертв Самостійної України не зробиш»⁴⁹⁰. Така постава УЄРЦ викликала переслідування з боку НКВД/НКГБ. Більшість чільних діячів реформатської церкви впродовж 1939–1941 рр. арештовані й ув'язнені⁴⁹¹.

К. Гуменюка арештували через те, що, будучи таємним співробітником Олександрійського РВ НКВД, він «зрадив органам», попередивши в липні 1940 р. проповідника П. Чирву про скорий арешт⁴⁹². Зрештою, той був таки заарештований за звинуваченням у співпраці з ОУН, засуджений до 8 років ВТТ⁴⁹³, поранений під час розстрілу в'язнів Дубенської тюрми 24–25 червня 1941 р.⁴⁹⁴

К. Гуменюк же на початку німецько-радянської війни звільнений з-під варти, а з 1945 р. перебував в агентурній мережі Здолбунівського РВ НКГБ, працював «по розробці оунівського підпілля і давав цінні матеріали»⁴⁹⁵.

3 квітня 1940 р. 2-м відділом УГБ УНКВД Рівненської області заарештований 33-річний житель с. Торговиця Острозького району Яків Борович. Однак, уже 19 квітня Я. Боровича звільнено з-під варти, оскільки він зізнався в своїй приналежності до ОУН і був завербований до агентурної мережі для розшуку керівника оунівської організації Миколи Кривицького, який доводився йому швагером. Як зазначено в довідці, складеній 3 березня 1941 р. начальником 2-го відділення 2-го відділу УГБ Сергієм Морозовим, матеріали слідчої справи Я. Боровича «підшиті в особову справу його як агента». Під час перевірки оперативного обліку в 1960 р. агентурна справа Я. Боровича мала архівний номер 3972, справа-формуляр – 1345⁴⁹⁶.

⁴⁹⁰ Там само, арк. 18.

⁴⁹¹ Бородинська Л., Галуха Л. Українські реформати – національно орієнтовані і переслідувані. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 8. Рівне, 2018. С. 7–36.

⁴⁹² ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-622, арк. 47.

⁴⁹³ Там само, спр. П-11277, т. 1–5.

⁴⁹⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 3. Рівне, 2013. С. 9–14.

⁴⁹⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-622, арк. 53, 56.

⁴⁹⁶ Там само, спр. П-2587.

Зазначимо, що Яків Борович загинув в УПА⁴⁹⁷. Його ж рідний брат Порфирій був убитий за постановою політбюро від 5 березня 1940 р.⁴⁹⁸

40-річний Станіслав Здульський, слюсар міського водопроводу м. Рівне, був завербований 1 серпня 1940 р. ЕКО УНКВД в якості інформатора під псевдонімом «Поляков». Однак 9 грудня 1940 р. його виключили з мережі як «дворушника». У меморандумі на колишнього таємного інформатора, складеному 10 квітня 1941 р. слідчим СЧ УНКГБ сержантом ГБ Аленом Нармагамбетовим, зазначено, що 5 жовтня 1940 р. С. Здульський заявляв таємному інформатору «Окуню», що «тепер я піду в НКВД, мене знову ці сучі сини туди викликають... Дурні вони, сучі сини, вони думають, що зроблять з мене шпіцеля».

24 жовтня тому ж «Окуню» С. Здульський сказав, що очікує на війну Німеччини з СРСР: «Дай Бог, щоб скоро вже почалось, то я б цього з трьома кубиками (йшлося про молодшого лейтенанта ГБ – А. Ж.) сам би забив, як собаку»⁴⁹⁹.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР Клесівським РВ НКГБ за допомогою агентури «викрита» антирадянська група на чолі з Йосифом Бохеніком. До неї входили Стефан Тшасковський, Ян Анджейчик, Ян Возняк, Петро Гаюх, Едуард Марковський, які нібито мали на озброєнні 3 гвинтівки, 14 гранат, револьвери⁵⁰⁰. Насправді, як довідуємось з рапорту старшого оперуповноваженого 3-го відділення СПО УНКГБ Рівненської області сержанта ГБ Григорія Каламбета начальникові УНКГБ Є. Лосеву від 22 травня 1941 р., «антирадянської організації ніякої не існувало, а просто зібрались три агенти РВ НКГБ, які один від одного намагались довідатись про організацію і кожний від себе, а також і за завданням оперпрацівників Клесівського РВ НКГБ, додавали нові матеріали, в результаті яких дії агентів були провокаційними. [...] В цій справі відкривається неправильна лінія РВ

⁴⁹⁷ Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 12: Млинівський район. С. 431.

⁴⁹⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 11.

⁴⁹⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5195 (конверт).

⁵⁰⁰ Там само, ф. 4(Р), спр. 10958, арк. 7–8 зв.

НКГБ в частині керівництва агентурою, що й привело до штучно створеної справи про антирадянську організацію»⁵⁰¹.

Трьома агентами-інформаторами, згаданими у рапорті, були П. Гаюк (псевдонім «Бувший»), лісник Е. Марковський («Лось») і робітник цегельні С. Тшасковський⁵⁰². За вигаданою, на підставі їх свідчень, Клесівським РВ НКГБ агентурною справою «Патріоти» були заарештовані С. Анджейчик (етапований після нападу Німеччини на СРСР з Рівного до Камишина, звільнений як польський громадянин 23 вересня 1941 р.)⁵⁰³, Я. Возняк (розстріляний гебістами у ніч з 3 на 4 липня 1941 р. поблизу Клесова) і Й. Бохенік (поранений під час цього розстрілу). 20 травня 1941 р. був заарештований і С. Тшасковський, якого теж етапували до Камишинської тюрми, звідки звільнили 23 вересня 1941 р.⁵⁰⁴

Задля усунення недоліків у роботі з агентурою заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов вимагав від підлеглих дотримуватись найсуворішої дисципліни і конспірації, з метою недопущення провалів не призначати агентам зустрічі в приміщеннях НКГБ і міліції, уникати проведення допитів агентів у якості свідків, ретельно розслідувати кожен випадок провалу агентури⁵⁰⁵.

Цілком іншого гатунку і призначення була агентура, що перебувала на зв'язку з керівництвом центральних апаратів (республіканського, союзного) НКВД/НКГБ. Цих агентів ретельно добирали, зв'язок з ними надзвичайно замасковували задля уникнення провалів. Серед таких агентів з середовища українських націоналістів можемо назвати Ярослава Горбового, Олександра Куца, Тараса Боровця, Феофана Лебеда (про названих осіб йдеться у розділі 3. 4).

Однак, під час німецько-радянської війни, ця та інша радянська агентура не виконала тієї ролі, яку на неї покладали. Нарком внутрішніх справ УРСР

⁵⁰¹ Там само, спр. 17469, арк. 15.

⁵⁰² Там само, арк. 11–17 зв.

⁵⁰³ Там само, ф. 5(Р), спр. П–15599.

⁵⁰⁴ Там само, ф. 4(Р), спр. 17469, арк. 19–21.

⁵⁰⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 522, арк. 84–85.

В. Сергієнко в доповіді НКВД СРСР від 3 квітня 1943 р., підготовленою на основі аналітичної довідки С. Каріна-Даниленка, критично оцінив рівень роботи нелегальної розвідки в період нацистської окупації України. Документ констатував, що становище з резидентурами «безвідрадне». Вони «жодним чином не виправдали покладених на них завдань», «не забезпечили можливість викриття агентури розвідувальних органів противника безсумнівно залишеного там націоналістичного підпілля». Резидентури формували «поспіхом», «за шаблонами», без перевірки відданості агентів, без індивідуального підходу, в результаті чого агентура виявилась «нездатною глибоко проникати в розвідувальні органи противника»⁵⁰⁶.

Агентурна робота радянських спецслужб на території Західної Волині виявилась малоефективною з огляду на оперативні потреби НКВД/НКГБ. Водночас її масштаб призвів до потрапляння в «агентурні сіті» значної кількості представників різних верств населення, що вкрай негативно вплинуло на моральний стан суспільства.

Показовим прикладом наслідків впливу агентурних провокацій НКВД на суспільну атмосферу, соціальну і особистісну комунікацію в середовищі українського населення, зокрема молоді, є історія з «викриттям антирадянської молодіжної організації» в с. Івачків Здолбунівського району, яке належало до «об'єктів обслуговування» Г. Білого. З 1940 р. оперативники почали залучати до співпраці відряджених радянізувати Західну Україну працівників, найперше освітян. У довідці про оперативну діяльність Г. Білого начальник Здолбунівського РВ НКВД лейтенант ГБ Андрій Дмитрієв зазначив, що «у результаті вмілого підходу до вчительки Пивовар тов. Білий встановив факт антирадянської оунівської діяльності на території Івачкова і їх зв'язків за межами району»⁵⁰⁷.

19-річна комсомольська активістка Ганна Пивовар приїхала в Івачків навчати місцевих дітей і допризовників російської мови та історії наприкінці

⁵⁰⁶ Веденеев Д. «...Хочу умереть честным человеком». Закат карьеры чекиста-«религиоведа». URL: <https://pravlife.org/ru/content/hochu-umeret-chestnym-chelovekom-zakat-karery-chekista-religioveda-ch-2>

⁵⁰⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 6964, арк. 8.

літа 1940 р., після закінчення педагогічних курсів в Одесі. Тут вона познайомилась з місцевими хлопцями – 20-річним учнем Здолбунівської вечірньої школи Олександром Романюком-Добровольським і 19-річним студентом Рівненського учительського інституту Миколою Колесником. За польської влади юнаки симпатизували УНДО, не приховували своїх поглядів й перед молодою вчителькою. О. Романюк-Добровольський дорікав Г. Пивовар, чому вона – українка – не має національних переконань, дівчина ж намагалась нав'язати хлопцеві радянські погляди. Обоє апелювали до прочитаних книг: Ганна рекомендувала Олександрові «Як гартувалася сталь» Миколи Островського і «Граніт» Вадима Собка; він надав їй для прочитання «Багрянний хрест» Семена Ордівського (Григора Лужницького) та деякі інші видання⁵⁰⁸.

У протоколі допиту Г. Пивовар стосовно книги «Багрянний хрест» (виданої 1937 р. у Львові) зазначено, що вона «за своїм змістом мала антирадянсько-націоналістичний характер»⁵⁰⁹. Такий вердикт демонструє ставлення гебістів (та й самої Г. Пивовар) до будь-якої української літератури з поза-меж СРСР, оскільки ярлик «антирадянська» ніяк не допасовувався до книжки, що оповідала про дії козацької контррозвідки середини XVII ст. Там й сам автор твору – Григор Лужницький – у 1940 р. працював молодшим науковим співробітником АН УРСР, асистентом академіка Кирила Студинського⁵¹⁰.

«Соціально ближчим» для комсомолки Г. Пивовар виявивсь колишній учитель Паволоцької НСШ на Житомирщині, комсомолец, випускник МКШ НКВД Г. Білий, якому вона повідомила про «оунівське підпілля» в Івачкові. Водночас Г. Пивовар попередила О. Романюка-Добровольського про стеження за ним НКВД, тому на початку січня 1941 р. була заарештована й звинувачена в розшифровці й пособництві «ворогові народу». Зрештою,

⁵⁰⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-10984, арк. 181–192.

⁵⁰⁹ Там само, арк. 191.

⁵¹⁰ Вівчарик Н. Григор Лужницький: митець, який назавжди залишився українцем... *Дивослово*. 2016. Ч. 3. С. 57.

після двомісячного перебування під вартою її звільнили⁵¹¹. О. Романюк-Добровольський, М. Колесник і третій «учасник організації» Василь Марчук у грудні 1940 – лютому 1941 рр. заарештовані й засуджені ВТ 5-ї армії КОВО до ВМП, яку ВК ВС СРСР замінила їм 10-річним ув'язненням. У 1941–1943 рр. всі троє померли в таборах⁵¹². Що ж до оперативника Г. Білого, то він зник безвісти на фронті 21 вересня 1941 р.⁵¹³

Різноманітні форми агентурно-оперативної роботи органів НКВД/НКГБ у Західній Волині 1939–1941 рр. (оперативне обслуговування об'єктів, зовнішнє стеження за фігурантами оперативних розробок, проведення агентурних комбінацій, реалізація агентурних справ, завербування інформаторів та агентури, заведення і систематизація агентурних обліків) були спрямовані на встановлення якнайповнішого контролю за населенням краю, запобігання антирадянським проявам, ліквідацію нелегальних антирадянських структур, створення розгалуженої і ефективної агентурної мережі. Як свідчать аналітичні документи керівництва спецслужб, реалізувати у повній мірі ці завдання органи НКВД/НКГБ не змогли.

Водночас, широке завербування і застосування радянськими спецслужбами агентури серед місцевого населення здійснило розкладаючий вплив на моральний стан суспільства і ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі.

2. 6. Функціонування міліції, тюремного відомства, прикордонних і конвойних військ

Окрім держбезпеки, до НКВД входили десятки інших структур, головним завданням яких було здійснення тотального контролю за населенням СРСР та репресування й утримання під вартою «класових ворогів», їхніх «пособників» та всіх «антирадянськи» налаштованих осіб.

Паралельно з ОЧГ на території Західної Волині восени 1939 р. почали діяти міліцейські структури. Начальник УРКМ НКВД УРСР майор міліції

⁵¹¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1692.

⁵¹² ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-10984.

⁵¹³ Книга Памяти сотрудников органов контрразведки... С. 47.

Іван Горбенко 14 жовтня 1939 р. інформував заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського, що ним у Західну Україну для організації міліції та підтримки порядку відряджені до повітових міст керівні співробітники з апарату республіки та центральних і східних областей. УРКМ у Луцьку розміщене у будівлі колишньої таємної поліції. До області направлено 60 співробітників, з їх числа до повітових міст спрямовані начальники ПВ РКМ з двома – трьома оперативниками, які вліті до робітничої гвардії. Чисельність її в Луцькій області складала 350 осіб, у т. ч. 50 кавалеристів, озброєних гвинтівками. Для очищення РКМ від неблагонадійного елементу були завербовані внутрішні інформатори, проводилась політико-масова робота. На місцях розгорнута діяльність відділів кримінального розшуку, зовнішньої служби та боротьби зі спекуляцією й грабунками⁵¹⁴.

Як уже зазначалось, 6 листопада 1939 р. Л. Берія видав наказ № 001366 «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами»⁵¹⁵. Структури РКМ виникли у Луцьку та повітах області. Після запровадження нового адміністративного поділу обласне УРКМ УНКВД, окрім Луцька, сформоване також у Рівному.

Його начальником призначений старший лейтенант міліції Макар Горбенко, який у 1937–1939 рр. очолював політвідділ УРКМ УНКВД Дніпропетровської області, а з жовтня до грудня 1939 р. займав аналогічну посаду в УРКМ УНКВД Львівської області⁵¹⁶. Начальником політвідділу УРКМ УНКВД Рівненської області став лейтенант міліції Михайло Мединцев, який у 1937–1939 рр. був на такій самій посаді в НКВД Молдавської АРСР⁵¹⁷.

Штат УРКМ НКВД Рівненської області на листопад 1940 р. складав 268 співробітників (старший і середній начальницький склад – 146, молодший

⁵¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, спр. 370, арк. 160–162.

⁵¹⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. С. 77–79; ГДА СБУ, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 10, арк. 119–121 зв.

⁵¹⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 1, спр. 19, т. 1, арк. 3, 114; *Червоний прапор* (Рівне). 1940. № 268, 280.

⁵¹⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 10371.

начальницький склад – 11, рядовий склад – 111), як також підсобний апарат – бригади сприяння міліції (40 осіб) та двірники (90 осіб). Разом – 398 осіб.

Структура УРКМ включала: відділ служби і бойової підготовки – 11 осіб, відділ кримінального розшуку – 24, відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності – 16, ПРО – 12, АХО – 13, ГАІ – 10, політвідділ – 7, фінвідділ – 5, спецвідділ – 5, відділ кадрів – 3, оперативний секретаріат – 1, мобілізаційний відділ – 1, особливу інспекцію – 2, відділ віз і реєстрацій (ОВІР) – 2, конвойне відділення – 12, 1-е міське відділення – 40, 2-е міське відділення – 25, кавалерійський ескадрон – 40, відомчий взвод урядової охорони – 33, відомчий взвод охорони держбанку – 18⁵¹⁸.

Навесні 1940 р. відкрита Рівненська школа РКМ, де на 3-місячних курсах здійснювали підготовку співробітників міліції. Начальником школи був лейтенант міліції Микита Чуриков⁵¹⁹. Курсантам належало опанувати такі дисципліни: політична підготовка, конституція СРСР, паспортна система СРСР, радянське кримінальне і кримінально-процесуальне право, поточна політика, українська мова, вогнева підготовка та ін. Перший випуск школи відбувся у червні 1940 р.⁵²⁰

11 січня 1940 р. бюро Рівненського обкому КП(б)У ухвалило постанову «Про стан роботи Костопільської повітової міліції», в якій відзначено, що робітнича гвардія Костопільського повіту від початку створення «була віддана на самоплив», більшість її бійців не знали своїх обов'язків. За останній час викрито і звільнено з гвардії 65 «ворожих» елементів». Очевидно, саме на ці «елементи» та незнання своїх обов'язків гвардійцями бюро поклало вину за випадки пияцтва та порушення ними законності. Бюро зобов'язувало УРКМ «вжити всіх заходів для приведення міліції Костопільського повіту, а також всіх повітів області в боєздатні дисципліновані одиниці». Для цього УРКМ мало «в найкоротший термін

⁵¹⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 8, спр. 1, арк. 179.

⁵¹⁹ Там само, арк. 82; ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 720.

⁵²⁰ ГДА МВС України, ф. 27, оп. 1, спр. 1084, арк. 16–16 зв.

закінчити очистку робітничої гвардії від ворожих елементів з тим, щоб кращу частину її зарахувати в лави робітничо-селянської міліції»⁵²¹.

Звідси бачимо, що частину робітничої гвардії складала далеко не кращі представники західноукраїнського соціуму. Що ж до «кращої частини», котру надіслали до УРКМ зі сходу, то її політичний, моральний, культурний стан яскраво характеризують подальші протоколи засідань бюро обкому КП(б)У та протоколи партійних зборів у районних відділеннях РКМ.

Начальник Деражненського РОМ сержант міліції Шапранов брав участь у незаконних обшуках і арештах громадян, наслідком яких стало привласнення чужих речей – золотих каблучок, батарейок, ліхтарів, туалетного мила тощо. Щодо крадіжок, то представники «народної влади» тягли все, що потрапляло під руку: окрім згаданого «асортименту» зустрічаємо предмети зі срібла, цукор, масло, муку, мед, радіоприймачі, чоботи. Як апофеоз – самовільне захоплення чужого житла⁵²².

Начальник Рафалівського РОМ молодший лейтенант ГБ білорус Михайло Долецький систематично зловживав своїм службовим становищем: позичав у різних установах гроші, ніби для потреб РОМ, використовуючи їх на власні потреби (з липня по грудень 1940 р. сума «позики» склала понад 4 000 руб.); незаконно видавав паспорти біженцям, за що брав з них гроші та різні подарунки; систематично пиячив, розвалив роботу РОМ. М. Долецького перевели на посаду старшого оперуповноваженого УРКМ УНКВД, а згодом виключили з ВКП(б)⁵²³.

Начальник Людвипільського РОМ сержант міліції українець Трохим Поліщук, переведений на Рівненщину з УРКМ УНКВД Вінницької області, привласнював речові докази (52 метри мануфактури та ін.), продаючи їх, проводив незаконні обшуки, арешти громадян, незаконно утримував їх під вартою та бив під час допиту. РОМ практично не керував, що призвело до системних порушень дисципліни і морально-побутового розкладу

⁵²¹ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2.

⁵²² Там само, арк. 90–92.

⁵²³ Там само, спр. 13, арк. 124.

співробітників. За грубе порушення законності, використання службового становища з корисною метою та розвал роботи Т. Поліщук усунутий з посади, виключений з ВКП(б) та відданий до суду⁵²⁴.

Процес формування і функціонування РОМ простежимо на прикладі Мізоцького райвідділення. Особовий склад РОМ, у т. ч. мізоцького, від часу їх утворення був значно численнішим від штату співробітників РВ НКВД/НКГБ (складав до 25 осіб). До того ж він комплектувався, за винятком начальницького складу, переважно з місцевих мешканців. Мізоцьким РОМ керував сержант міліції Лев Васютинський. Восени 1939 р., в період існування тимчасових органів радянської влади на місцях, начальником робітничої гвардії у Мізочі був місцевий єврей 30-річний Мойсей Гільбурд, секретарем служив українець Іван Омельчук⁵²⁵.

За спогадами Андрона Мельника, на перших порах, у вересні 1939 р., у мізоцькій міліції нараховувалося до 15 осіб: «Гільбурд, єврей, був перший начальник міліції, а Слободюк Сидір був заступником. Довго вони не були, понаїжджали з Росії, то були зовсім інші»⁵²⁶.

Серед співробітників Мізоцького РОМ вдалось персоніфікувати старшого уповноваженого кримінального розшуку (УГРО) Івана Дудника, оперуповноваженого УГРО Яковлева й помічника оперуповноваженого Рясного, дільничних уповноважених Никифорова та В. Сирцова, міліціонерів А. Грицука, М. Максися, У. Рудого, С. Семенюка, водія Р. Гребенюка.

Мешканці Дерманя Микола Максись, Улян Рудий, Сергій Семенюк опинилися в НКВД з різних мотивів, по-різному склалась і їхня подальша доля. М. Максись (1917 р. н.) закінчив чотири класи початкової школи, працював у селі муляром за наймом. Маючи симпатію до СРСР, намагавсь перейти нелегально кордон, за що був ув'язнений польською владою. В автобіографії М. Максись написав, що вступає до міліції з думкою «вмерти за

⁵²⁴ Там само, арк. 124–125.

⁵²⁵ Там само, ф. Р-2771, спр. 3715, оп. 2, арк. 6, 10, 22; спр. 4021, арк. 12.

⁵²⁶ Спогади Мельника Андрона Якимовича, 1920 р. н., записані в січні 1999 р. Іриною Колосовою, арк. 2 зв. *Архів Андрія Жив'юка.*

мою возлюблену Советську Росію»⁵²⁷. Вочевидь, служба в НКВД мала захистити М. Максися з родиною від можливих репресій з боку того ж НКВД, позаяк його рідний брат Олексій Максись був заарештований і згодом засуджений⁵²⁸ за участь у повстанні, організованому 2–3 вересня 1939 р. дерманським осередком ОУН проти поляків⁵²⁹. Проте цей крок М. Максися не допоміг ні йому, ні рідним: Миколу звільнили з органів НКВД⁵³⁰ і разом з родиною за рішенням обласної оперативної трійки 13 квітня 1940 р. вислали на спецпоселення⁵³¹.

У. Рудий (1910 р. н.) здобув п'ятирічну освіту, теж заробляв собі на життя муляром за наймом, служив півтора року в польському війську, брав участь у німецько-польській війні 1939 р. Його рідний брат Василь 1920 р. добровільно вступив до ЧА й з нею опинивсь на території СРСР. Після радянської окупації восени 1939 р. Дерманя та Мізоча, У. Рудий «в п'яти днях» став до служби в робітничій гвардії, а пізніше – у міліції: був на посадах міліціонера, дільничного уповноваженого Мізоцького РОМ. Начальник райвідділення Л. Васютинський рекомендував У. Рудого, як «дисциплінованого та ініціативного», на посаду помічника оперуповноваженого. У березні – червні 1940 р. навчавсь на тримісячних курсах у Рівненській школі РКМ НКВД СРСР, які закінчив 10 червня 1940 р.⁵³² Із початком німецько-радянської війни колишній міліціонер У. Рудий опинивсь в оунівському підпіллі. Згодом мобілізований до УПА, загинув 22 квітня 1944 р.⁵³³

С. Семенюк народивсь 1913 р. у Смоленській губернії, де жив до 1917 р. Також отримав тільки початкову освіту й був муляром за наймом, потім служив у 5-му артилерійському полку в Кракові, брав участь у німецько-

⁵²⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 954, арк. 2.

⁵²⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3308.

⁵²⁹ Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання. *Галичина*. 2009. Ч. 15–16. С. 321–327.

⁵³⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 954, арк. 20.

⁵³¹ Там само, ф. 26, спр. 5067, арк. 17, 51.

⁵³² Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 1084.

⁵³³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 4, спр. 5, арк. 171–173; Ясен О. Рід мій Дерманський (середина XIX ст. – 2020). Рівне, 2020. С. 19–20.

польській війні. З його слів, «почувши, що Червона армія перекрочує границю на Західну Україну, втік з війни», і вступив до міліції. Закінчив Рівненську школу РКМ, рекомендований на посаду дільничного уповноваженого⁵³⁴. Наприкінці 1940 р. вбитий невідомими. У причетності до вбивства міліціонера підозрювали мешканця с. Залібівка Никона Лукащука. Той нібито належав до ОУН і спільно з іншими членами організації вчинив розправу над С. Семенюком, який їх переслідував⁵³⁵.

Водієм РОМ у Мізочі з осені 1939 р. був Роман Гребенюк, який з'явивсь на світ у цьому ж містечку 1899 р., закінчив тут початкове училище, опісля став до роботи в механічній майстерні місцевої цукроварні. У 1919 р. мобілізований до червоноармійського Таращанського полку, потрапив у полон до поляків, звідки був відпущений, бо захворів на тиф. Від 1921 р. служив у 2-й автомобільній дивізії Війська Польського в Любліні, де йому вдалось пройти навчання у школі водіїв. Цей рідкісний, як на ті дні, фах давав йому засоби до існування впродовж 1920–1930-х рр.: перекваліфікувавшись на цивільного водія, Р. Гребенюк курсував лініями пасажирських перевезень між Рівним і Кременцем, лагодив авто в ремонтній майстерні в Мізочі, здійснив у пошуках роботи нелегальну мандрівку до СРСР. Після нападу Німеччини на Польщу відправлений з автобусом до Любліна, де транспорт було розбомблено, а його водія поранено. Невдовзі після повернення до Мізоча Р. Гребенюка, з огляду на гострий дефіцит кваліфікованих водіїв, узяли на службу до НКВД⁵³⁶.

Дещо подібним до Гребенюкового видався життєвий шлях Івана Омельчука, також уродженця Мізоча (1905 р. н.). Здобувши початкову освіту, він працював на пивоварні, вантажником на станції. 1924 року залучений до прорадянської УНПО, але покарання по ліквідації організації польською поліцією уник. У 1926 р. із мізочанами Купріяном Коломисом і Романом Гребенюком перейшов на територію СРСР. Через три місяці їх з

⁵³⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 1124.

⁵³⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 700, арк. 14–15.

⁵³⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3 (Р), спр. 991.

тридцятьма іншими перебіжчиками повернули до Польщі. І. Омельчука забрали до польського війська, в якому служив капралом у 2-му полку зв'язку. Демобілізувавшись, був різноробочим. Упродовж 1937–1938 рр. відбував півторарічне ув'язнення «за образу польського уряду й віросповідання». Зі встановленням радянської влади посів місце секретаря-діловода робітничої гвардії (міліції) в Мізочі, у грудні 1939 р. перейшов на посаду оперуповноваженого паспортного столу Здолбунівського РОМ НКВД. 12 травня 1940 р. з НКВД звільнений і за тиждень, 21 травня, арештований за звинуваченням у співпраці з «двійкою» та дефензивою. Слідство, сперш у Мізочі, згодом у Рівному, тривало до кінця літа 1940 р. До того часу головні свідки звинувачення, котрих восени 1939 р. арештовував І. Омельчук, були вже розстріляні. Врешті-решт 16 серпня 1940 р. І. Омельчука таки звільнили з-під варти⁵³⁷.

Промовистою ілюстрацією ситуації у районних відділеннях міліції Рівненської області на початок 1941 р. є протокол загальних зборів співробітників Людвипільського РОМ НКВД від 11 січня щодо трудової дисципліни і політико-морального стану особового складу. На зборах були присутні 22 співробітники РОМ та начальник РВ НКВД М. Вежновець⁵³⁸. На підставі цього документа можемо судити про надзвичайно низький професійний і моральний рівень співробітників міліції районної ланки.

М. Вежновець, який відкрив збори, закликав присутніх «встати і в порядку критики і самокритики розкрити всі свої злочини, щоб надалі їх не повторювати». Причини «недисциплінованості» міліцейського складу він вбачав у низькому рівні виховної роботи, взаємній поруці, тісному зв'язку з місцевим населенням, безконтрольності з боку керівництва тощо. Насправді, головна причина ганебної поведінки співробітників РОМ полягала в тому, що до міліції прийшли служити далеко не кращі з-поміж місцевих мешканців. Що ж до керівництва РОМ, яке прибуло зі сходу, то, звикле до

⁵³⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2663.

⁵³⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7041, без пагінації.

порушення законів у 1930-х рр., воно подавало геть не той приклад своїм підлеглим.

Для підтвердження варто навести фрагменти з виступів на зборах. 30-річний уродженець кол. Папірня Людвипільської волості міліціонер Адам Рудик⁵³⁹ визнав: «Були випадки, що я випивав самогон з місцевим населенням, став гуляти з дівчатами, де й дістав венеричну хворобу».

Міліціонер А. Заружко пригадав: «У день свята 23-ї річниці Великої Жовтневої революції мене послали до ресторану наглядати за порядком на вечері, і я там напивсь до втрати свідомості, що довелось валятись».

Інший міліціонер Йориш підсилив зізнання колег своєю розповіддю: «Я одного разу заїхав у Дерманку на завод, випив там 650 грамів горілки, впав у каолін головою і в такому стані заявивсь у кабінет до помічника директора, де наглядав і влігся спати».

Надісланий до Рівненської області 32-річний уродженець с. Авдіївка на Чернігівщині міліціонер Василь Стрижак⁵⁴⁰ підсумував: «Горілку потроху пив і пити буду».

Політрук РОМ Толстих навів розлогий перелік порушень, допущених співробітниками: дільничний уповноважений Заверуха вилучав у населення самогон і тут же його реалізовував, у кооперативі набирав безкоштовно товарів, скільки хотів; 27-річний уродженець х. Желтухін Царицинської губернії начальник паспортного столу сержант міліції Євгеній Зенов⁵⁴¹ забрав і зіпсував велосипед у жителя Людвиполя, незаконно видавав паспорти.

Що ж до начальника РОМ 40-річного уродженця с. Гордіївка Волинської губернії Т. Поліщука⁵⁴², то він приховував справжній стан справ у Людвипільському районі від обласного начальства. За підсумками соціалістичного змагання в органах РКМ Рівненської області за 10 місяців 1940 р. Людвипільське РОМ стало одним з тих, що посіли 3-є місце. Грошову

---

⁵³⁹ Там само, спр. 1068.

⁵⁴⁰ Там само, спр. 1710.

⁵⁴¹ Там само, спр. 1225.

⁵⁴² Там само, спр. 10015.

премію в розмірі 50 руб. отримав міліціонер відділення Герасим Радчук⁵⁴³. Під час його чергування з КПЗ втік затриманий (Г. Радчук заснув), що згодом приховали, розібравши стіну в підвалі, через отвір якої нібито й була здійснена втеча.

Зауважимо, що абсолютну більшість співробітників органів радянської держбезпеки складала прийшла виконавці Великого терору 1936–1938 рр., які в 1939–1941 рр. опинились на передовій боротьби з «класовим ворогом» у західноукраїнському регіоні. Натомість більшість співробітників РОМ – це вихідці з місцевих мешканців, які на посадах міліціонерів і в ролі агентів та інформаторів взялись прислужувати окупаційній більшовицькій владі у винищенні своїх земляків.

Стосунки між першими й другими, як і між співробітниками органів НКГБ й НКВД, не завжди були партнерськими. «Внутрішню кухню» взаємин держбезпеки й міліції в протистоянні з «ворогами народу» увиразнює такий штрих: перші завжди виступали в ролі організаторів і керівників репресій (шукали архіви, вербували агентуру, ухвалювали рішення про арешти, провадили слідство тощо), другі були безпосередніми виконавцями цих репресій (розшук підозрюваних, затримання, обшуки, конвоювання арештованих, виконання вироків і т. д.). Це призводило до виникнення й загострення напруги всередині каральної системи.

Після вибуху німецько-радянської війни більшість співробітників держбезпеки евакуювались у тил, тоді як основна частина «класово близького» мобілізаційного ресурсу з числа місцевого населення, «піднятого до нового життя» більшовицькою владою (міліціонери, голови сільрад, радянські активісти, колгоспники та ін.), була покинута нею напризволяще й потрапила під владу нового загарбника. Від перших днів нацистської окупації вони стали жертвами екстермінаційних акцій націонал-соціалістів та спровокованих ними міжнаціональних і внутрішніх національних конфліктів.

---

⁵⁴³ Там само, ф. 23, оп. 8, спр. 1, арк. 182–184.

Важливою ланкою в системі НКВД, яка забезпечувала Зачистку Західної Волині, було тюремне відомство. Начальником тюремного відділення УНКВД Рівненської області призначений лейтенант ГБ росіянин Микола Овчаров, переведений з аналогічної посади у НКВД Молдавської АРСР. У Кишиневі він служив близько півтора року, до того понад сімнадцять років – у центральному апараті ВЧК/ГПУ/НКВД УСРР/УРСР у Харкові й Києві⁵⁴⁴.

На посаду начальника тюремного відділення УНКВД Волинської області у грудні 1939 р. переведений сержант ГБ Лука Стан. З вересня до грудня 1939 р. він був начальником Дубенської тюрми, до того – на такій самій посаді у Вінницькій тюрмі⁵⁴⁵. Як відомо, у 1937–1938 рр. там мала місце «Вінницька трагедія» – масові арешти і страти «ворогів народу»⁵⁴⁶. У червні 1941 р. Л. Стан з підручними співробітниками виконали роль ексекуторів Луцької тюрми.

Всього на території Західної Волині восени 1939 р. ОЧГ НКВД взяли під свій контроль сім в'язниць, які згодом перетворили в тюрми УНКВД, збільшивши їх число до восьми. Чотири з них були підпорядковані УНКВД Рівненської області:

у Рівному – тюрма № 1 (начальник технік-інтендант 1-го рангу Антон Колпак, у 1938–1939 рр. – начальник тюрем у Прилуках і Чернігові, восени 1939 р. короткий час був начальником тюрми у Володимирі-Волинському⁵⁴⁷); тюрма № 4 (1-й начальник (з 15 липня 1940 р.) сержант ГБ Михайло Ноздрунов, згодом – черговий помічник начальника тюрми № 1⁵⁴⁸; 2-й начальник (з 11 березня 1941 р.) Федір Журба⁵⁴⁹);

у Дубні – тюрма № 2 (1-й начальник Лука Стан; 2-й начальник (з 25 січня 1940 р.) лейтенант ГБ Василь Манилюк, до початку 1940 р. –

⁵⁴⁴ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 10071; Відлуння Великого терору. Т. 2. Кн. 2. С. 189.

⁵⁴⁵ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 27.

⁵⁴⁶ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.

⁵⁴⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 10052.

⁵⁴⁸ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 3, арк. 28; т. 4, арк. 50.

⁵⁴⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 14.

оперуповноважений тюремного відділення УНКВД Вінницької області⁵⁵⁰); 3-й начальник (з 27 грудня 1940 р.) Михайло Шинкаркін, перед тим – черговий помічник начальника та політрук тюрми № 4⁵⁵¹);

у Острозі – тюрма № 3 (1-й начальник Іван Громовий, у 1938–1939 рр. – політрук тюрми у Лебедині й помічник оперуповноваженого тюрми у Сумах⁵⁵²; 2-й начальник (з 16 листопада 1940 р.) Іван Докунін, до листопада 1939 р. – черговий помічник начальника Соловецької тюрми, згодом – на такій же посаді у тюрмі № 1 м. Рівне⁵⁵³).

Ще три тюрми перебували у підпорядкуванні УНКВД Волинської області:

у Луцьку – тюрма № 1 (начальник молодший лейтенант ГБ українець Андрій Гриньов, до листопада 1939 р. служив заступником начальника ЕКО УНКВД Житомирської області, був звільнений за неможливістю дальшого використання у ГУГБ⁵⁵⁴);

у Володимирі-Волинському – тюрма № 2 (з вересня до грудня 1939 р. начальником був А. Колпак);

у Ковелі – тюрма № 3.

Начальником тюремного відділення УНКВД Тернопільської області, у підпорядкуванні якого знаходилась тюрма № 4 УНКВД м. Кременець, був А. Фокін⁵⁵⁵. Начальником цієї тюрми призначений сержант ГБ росіянин Михайло Рябов, який до переведення в Західну Волинь служив у ГТУ НКВД СРСР у Москві⁵⁵⁶. Під його керівництвом у червні 1941 р. відбувся розстріл в'язнів Кременецької тюрми.

⁵⁵⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 2, арк. 231; спр. 4, арк. 105; ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 41; т. 4, арк. 118.

⁵⁵¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 2, арк. 231; ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 3, арк. 28; спр. 4, арк. 118.

⁵⁵² ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 14; ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 4, арк. 50; ф. 27, оп. 1, спр. 10043.

⁵⁵³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 4, арк. 50.

⁵⁵⁴ Гринев Андрей Филимонович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Гринев,_Андрей_Филимонович

⁵⁵⁵ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 10, арк. 68.

⁵⁵⁶ Там само, спр. 12, арк. 38, 80; Рябов Михаил Ильич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Рябов,_Михаил_Ильич

Вдалось виявити штатний розпис лише для тюрми № 4 м. Рівне, організованої найпізніше з усіх тюрем Західної Волині – у другій половині 1940 р. Вона була й найменшою: загальна кількість співробітників тюрми за штатним розписом, затвердженим заступником начальника ОК НКВД СРСР капітаном ГБ Михайлом Грибовим⁵⁵⁷, складала 48 осіб. У структурному розрізі це виглядало так: начальник, політрук, помічник оперуповноваженого, бібліотекар, старші по корпусу (4), старші наглядачі (4), наглядачі 1-ї категорії (2), наглядачі (15), старший пожежник, завідуючий діловодством, діловод-друкар, фото-дактилоскоп, перекладач, бухгалтер, лікар, помічник лікаря, санітар, дезінфектор, завідуючий господарством, завідуючий складом, водій, конюх-візник, старша прачка, опалювач, кухар, кваліфікований робітник, обслуга. Для тюрми виділені вантажівка і пара коней. Платня співробітників визначена в розмірі від 200–250 руб. (обслуга, конюх, прачка, опалювач, санітар) до 650–700–850 руб. (помічник оперуповноваженого, політрук, начальник, лікар). Наглядацький склад отримував від 325 до 450 руб.⁵⁵⁸

Наявна джерельна база надає можливість досить повної реконструкції кадрового складу тюремних співробітників, який сформувався упродовж 1939–1941 рр., для однієї із в'язниць Західної Волині – Дубенської. Як вже зазначено, її начальниками з осені 1939 р. послідовно були Л. Стан, В. Манилюк (звільнений з посади «як такий, що не справивсь зі своїми обов'язками»), М. Шинкаркін. Заступником начальника тюрми з оперативної частини був Яким Шовкун, політруком – Григорій Кабашний.

До кінця 1939 – початку 1940 рр. штат тюрми складала щонайменше 44-ри особи, 24-ри з яких були місцевими євреями (п'ятеро згодом звільнені), ще 9 – колишніми співробітниками Соловецької тюрми, закритої 25 листопада 1939 р. за наказом Л. Берії № 001335 від 2 листопада 1939 р. Її начальницький і наглядацький склад мали використати для укомплектування

⁵⁵⁷ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 310–311.

⁵⁵⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 3, арк. 63–64.

інших тюрем⁵⁵⁹. Очевидно, нестача відповідних співробітників у тюрмах Західної України спонукала керівництво НКВД спрямувати соловецьких тюремників саме сюди.

Всього виявлені 136 співробітників Дубенської тюрми за 1939–1941 рр. Прибулі з Соловків склали кістяк тюремної адміністрації: оперуповноважений, три з чотирьох чергових помічників начальника тюрми (один прибув згодом з Таганської тюрми у Москві), один з чотирьох старших по корпусу (інші переведені з Кіровоградської, Полтавської, Уманської тюрем), троє старших наглядачів. Із 136 співробітників Дубенської тюрми 37 % становили службовці, переведені, окрім Соловків (9) і Москви (3), з тюрем центральних та північних областей УРСР: Кіровоградської (7), Полтавської, Конотопської, Кременчуцької (по 4), Лубенської (3), Вінницької, Київської, Білоцерківської, Роменської (по 2), Уманської, Ізюмської, Сумської (по 1).

Одним із тих, хто прибув із Соловків, був уродженець Жиздринського повіту Калузької губернії сержант ГБ росіянин Андрій Чечоткін. З 1930 р. він служив у Верхньоуральському політичному ізоляторі ОГПУ, згодом тюрмі ГУГБ НКВД: наглядачем, старшим наглядачем, старшим по корпусу, черговим помічником начальника тюрми. У квітні – червні 1939 р. навчавсь на оперативних курсах при ГТУ НКВД СРСР у Москві, по закінченню яких отримав призначення на посаду оперуповноваженого до Соловецької тюрми ГУГБ. Після її закриття переведений, у числі інших, до Західної Волині, на посаду оперуповноваженого Дубенської тюрми⁵⁶⁰.

Під час навчання А. Чечоткіна у Москві стало відомо про те, що батько його дружини воював добровольцем у війську отамана О. Дутова і загинув у боях з РККА⁵⁶¹. Оскільки член ВКП(б) А. Чечоткін не повідомив про цей факт керівництву раніше, він автоматично втратив політичну довіру. Усвідомлення відсутності службових перспектив спричинило

⁵⁵⁹ ГАРФ, ф. 9401, оп. 1а, д. 36, л. 213.

⁵⁶⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 3919, арк. 26 зв.–27.

⁵⁶¹ Там само, арк. 84.

«незацікавленість до роботи і небажання працювати в органах НКВД»⁵⁶². Реабілітувати себе А. Чечоткін міг, долучившись до виконання якогось важливого завдання. Така нагода йому випала під час проведення масової операції 24–25 червня 1941 р. у Дубенській тюрмі (докладніше про розстріл в'язнів Дубенської тюрми у розділі 4. 2).

Знаковою постаттю серед співробітників Дубенської тюрми стала Фейга (Ханна) Беренштейн (прізвище походить від німецького слова «bernstein» – «бурштин», ім'я на ідиш означає «пташка»). Про її участь у екстермінації в'язнів тюрми № 2 свідчив Олексій Сацюк⁵⁶³. Народилась 27 лютого⁵⁶⁴ (або ж 5 червня⁵⁶⁵) 1915 р. у м. Дубно, мешкала з сім'єю на вулиці Сурмичі. Її мати померла 1920 р., батько – 1938 р. У 1923–1927 рр. Ф. Беренштейн навчалась у 4-класній повшехній школі. До 1935 р. жила разом із батьком, працювала в хмелярні купця Псахіса. Згодом відокремилась (батько відмовив їй у помешканні), навчалась кравецтва. У 1932–1934 рр. належала до сіоністської партії, з 1934 р. – до КПЗУ⁵⁶⁶. Заарештована 24 травня 1938 р., засуджена Рівненським окружним судом 21 січня 1939 р. до 4-х років ув'язнення, яке, очевидно, відбувала у Дубенській тюрмі.

Ф. Беренштейн виявилась достатньо мотивованою до відплати тим, хто спричинивсь до її арешту і ув'язнення, виступав свідками під час слідства й на суді, що вона змогла здійснити після встановлення більшовицької влади. Як дізнаємось з вироку польського суду у справі Ф.-М. Штимера, вбитого в особливому порядку 1940 р., він мав нещастя пов'язатись у підпільній роботі КПЗУ з Іваном Бакуном і Миколою Сорокою. Вони, як також Григорій Поровчук, Юзеф Доманський та ін., надали зізнання під час суду 21 січня 1939 р. над членами КПЗУ в Рівному. Головною звинуваченою на суді була Фейга Беренштейн (згадана Ф.-Ш. Штимером як Хана Непомняща).

⁵⁶² Там само, арк. 104.

⁵⁶³ Сацюк О. Смертоносці. Буенос-Айрес, 1947. С. 122.

⁵⁶⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7433, арк. 33. Така дата народження вказана у вироку Рівненського окружного суду від 21 січня 1939 р.

⁵⁶⁵ Там само, арк. 13. Цю дату народження Фейга Беренштейн власноруч записала в анкеті спеціального призначення співробітника НКВД 27 лютого 1940 р.

⁵⁶⁶ Там само, арк. 11–12.

Очевидно, саме з її подачі НКВД вчинило арешти і наступні розправи над тими, кого вона вважала своїми кривдниками. Окрім, Ф.-М. Штимера в особливому порядку були вбиті мешканці Дубна – селянин Григорій Поровчук (очевидно, в Харкові) і поліцейський Юзеф (Йосиф) Доманський⁵⁶⁷.

У 1940 р. Ф. Беренштейн мешкала на вул. Шолом Алейхема, 32. 13 березня 1940 р., за висновком начальника тюрми № 2 НКВД м. Дубно, вона прийнята на роботу наглядача⁵⁶⁸, хоча підписку про нерозголошення таємниці роботи органів НКВД Ф. Беренштейн надала 27 жовтня 1939 р.⁵⁶⁹, що є достатньою підставою для висновку про її роботу в органах з осені 1939 р.

До системи НКВД входили прикордонні, оперативні, конвойні війська, війська з охорони залізниць та важливих промислових об'єктів. Про їх чисельність у Західній Україні на початок німецько-радянської війни можемо судити на підставі даних, наведених в інформації наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії наркомові оборони СРСР С. Тимошенку про призначення начальників охорони тилів військових фронтів від 28 червня 1941 р. Зокрема, в оперативне підпорядкування начальника прикордонних військ НКВД Українського округу, які мали забезпечувати охорону тилів ПЗФ, передавались дев'ять прикордонних загонів (15 тис. осіб), один резервний прикордонний полк (2 153 особи), одна дивізія оперативних військ (8 193 особи), дві дивізії з охорони залізничних споруд (15 068 осіб), дві бригади з охорони особливо важливих підприємств промисловості (10 676 осіб), чотири полки конвойних військ (7 820 осіб), два окремих батальйони (1 142 особи). Загальна чисельність цих військ перевищувала 60 тис. осіб⁵⁷⁰.

13-я дивізія конвойних військ НКВД СРСР була сформована напередодні Другої світової війни. Від початку створення – 8 березня 1939 р. – діяла як

⁵⁶⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 34, 84.

⁵⁶⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7433, арк. 21.

⁵⁶⁹ Там само, арк. 24.

⁵⁷⁰ Рішення НКВД СРСР від 28 червня 1941 року № 2621/6. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/1941-45/1941.06.28%20NKVD%20Personnel%20at%20Fronts.pdf

бригада. За наказом НКВД СРСР № 001389 від 14 листопада 1939 р. «Про організацію і переформування частин конвойних військ» (на виконання постанови Комітету Оборони при СНК СРСР № 1867-494 сс від 13 листопада 1939 р.) бригада реорганізована в 13-у стрілецьку дивізію конвойних військ НКВД СРСР.

Ця дивізія виконувала службово-бойові завдання на заході СРСР, брала участь у висланні мешканців Галичини, Волині, Буковини й Бессарабії. Її дислокація та організаційно-штатна структура на 22 червня 1941 р. були такими: управління – Київ, 227-й полк – Київ, 228-й полк – Харків, 229-й полк – Львів, 233-й полк – Львів, 237-й полк – Кишинів, 129-й окремий батальйон – Одеса, 137-й окремий батальйон – Рівне, 154-й окремий батальйон – Чернівці.

229-й полк КВ НКВД (командир майор Іван Дмитрієв) сформований згідно наказу заступника наркома внутрішніх справ комдива Івана Масленникова № 001147 від 26 вересня 1939 р., мав забезпечувати охорону та конвоювання військовополонених, зайнятих на будівництві шосейної дороги Київ – Львів (25 тис. осіб). Штаб полку на час створення розташовувався у м. Рівне. Там же дислокувався зі своїм апаратом начальник управління будівництва Західноукраїнської дороги № 1 і Рівненського табору для військовополонених НКВД (з 25 вересня 1939 р.), майор ГБ Ігнат Федюков⁵⁷¹.

Формування 233-го полку КВ НКВД СРСР розпочалося з 24 листопада 1939 р. на підставі наказу НКВД СРСР № 2258. Полк був підпорядкований командирові 13-ї дивізії КВ НКВД, штаб якої дислокувався у Львові, полковнику А. Завялову. Закінчилось формування полку 31 грудня 1939 р.⁵⁷² У період з 5 по 17 грудня 1939 р. полк взяв під свою охорону тюрми в містах

⁵⁷¹ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 5, арк. 144.

⁵⁷² Российский государственный военный архив (далі – РГВА), ф. 39026, оп. 17с, спр. 38, арк. 4. Див.: Вольский М. Боевая летопись 233-го полка конвойных войск НКВД СССР (1942 г.). *Воронежский вестник архивиста: научно-информационный ежегодник*. Вып. 18 / Управление делами Воронежской области; Воронежское областное отделение Российского общества историков-архивистов. Воронеж: Фортуна, 2020. С. 51.

Львові, Перемишлі, Тернополі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Рівному⁵⁷³. 26 лютого 1941 р. на доукомплектування полку прибув особовий склад колишнього 130-го окремого батальйону конвойних військ⁵⁷⁴. Командирами 233-го полку конвойних військ НКВД СРСР були: майор Григорій Цегічко – з 24 листопада 1939 р. по 13 травня 1941 р.; підполковник Олександр Дюльдін – з 14 травня 1941 р. по 21 червня 1943 р.⁵⁷⁵ Підрозділи саме цього конвойного полку брали участь у масовій операції червня 1941 р. з розстрілу в'язнів західноукраїнських тюрем.

Згідно з наказом Л. Берії № 00112/сс про формування ПЗ ПВ НКВД і введення їх на нові ділянки кордонів, 90-й, 95-й, 96-й, 97-й ПЗ (перша черга) закінчили формування і з 10 жовтня 1939 р. зайняли намічені ділянки. 91-й, 92-й, 93-й, 94-й ПЗ приступили до несення служби з охорони кордону з 12 жовтня⁵⁷⁶. На території Західної Волині розташовані 90-й (Володимир-Волинський) (начальник майор Анатолій Горшков⁵⁷⁷, згодом майор Михайло Бичковський) і 98-й (Любомльський) (начальник майор Георгій Сурженко) ПЗ ПВ НКВД.

ПЗ зобов'язані були тісно контактувати з прикордонними РВ НКВД. Керівництво ПВ НКВД УРСР пропонувало визначити начальників ПЗ старшими начальниками для РВ НКВД стосовно виявлення і затримання порушників кордону та використання для цього спільних агентурних можливостей. Приводом для такого звернення до наркома І. Серова послужили випадки прориву озброєних груп до Німеччини. Один з них відбувся у ніч на 3 листопада 1940 р. на ділянці 13-ї застави 90-го ПЗ, коли група жителів сіл Печихвости, Підбереззя і Лучиці Порицького і

⁵⁷³ Там само. С. 52.

⁵⁷⁴ Там само.

⁵⁷⁵ Вольский М. Боевая летопись 233-го полка конвойных войск НКВД СССР. С. 52.

⁵⁷⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 158.

⁵⁷⁷ Анатолій Горшков, окрім командування Володимир-Волинським ПЗ (1939–1940), був начальником 1-го відділу (Україна, Молдова) ГУББ НКВД СРСР (1945–1946), у 2016 р. посмертно отримав звання героя РФ. URL: Горшков, Анатолій Петрович. https://ru.wikipedia.org/wiki/Горшков,_Анатолій_Петрович

Горохівського районів Волинської області числом 42–45 осіб перейшла на німецьку сторону⁵⁷⁸.

Головне завдання, яке виконували ПЗ – затримання порушників радянсько-німецького кордону на радянському боці. Впродовж 1939–1941 рр. тисячі осіб, які намагались з різною метою перейти кордон були затримані, арештовані й покарані (переважно в позасудовому порядку – постановами ОСО за ст. 80 КК УРСР) різними термінами ув'язнення. Певна частина порушників вбиті під час переходу кордону або розстріляні в тюрмах Західної Волині у червні 1941 р.

Згідно з відомостями 1-го спецвідділу НКВД УРСР з осені 1939 р. до кінця 1940 р. до відповідальності за нелегальний перетин кордону СРСР з Німеччиною УНКВД Львівської, Дрогобицької і Волинської областей були притягнуті 22 315 осіб. З них 3 097 (близько 14 %) були затримані на ділянках кордону, контрольованих 90-м Володимир-Волинським і 98-м Любомльським ПЗ, і відповідно передані для подальшого розслідування і покарання до УНКВД Волинської області. Пікова загальна кількість затриманих порушників західного кордону СРСР – 7 052 – припала на вересень 1940 р. Хоча для Волині найвищим виявивсь показник липня 1940 р. – 1 214 затриманих осіб⁵⁷⁹.

Констатуємо, що до Зачистки Західної Волині 1939–1941 рр. долучились всі структури, що належали до системи НКВД – держбезпека, міліція, тюремники, прикордонники, конвоїри. Кожне з цих відомств виконувало визначене йому завдання, пов'язане з певною зоною відповідальності, а всі разом забезпечували утвердження «червоного імперіалізму» на західних українських землях, без огляду на ціну радянської експансії.

⁵⁷⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 427, арк. 231–233.

⁵⁷⁹ Польща та Україна у XX столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 2. С. 1010–1013.

РОЗДІЛ 3

РЕПРЕСІЇ ОРГАНІВ НКВД/НКГБ ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

3. 1. Висланські акції

Створення системи партійних, радянських та каральних органів і завершення на рубежі 1939–1940 рр. їх комплектування дозволило сталінському керівництву перейти до основної фази Зачистки, пов'язаної з масовими висланнями «соціально чужих» груп місцевого населення. За період з лютого 1940 р. по червень 1941 р. з території Західної України було здійснено чотири хвилі масових вислань – у лютому, квітні та червні 1940 р., травні 1941 р. Всі вони проходили за єдиною технологією: одночасно у всьому регіоні (кожна операція тривала практично одну добу); стосувались наперед визначеної категорії людей; проводились за наперед підготовленими списками; наперед були визначені умови (правила) і місця вислань.

Етапування ешелонів вглиб СРСР (їхня потреба у 1940 р. склала 211 ешелонів) займало від двох до чотирьох тижнів. О. Гур'янов, який відстежив проведення операцій за ешелонними списками, оцінив загальну кількість висланих з території Західної України і Білорусі за трьома операціями 1940 р. як 279–281 тис. осіб, а з урахуванням операції 1941 р. як 313–325 тис. осіб. Всі вислані розміщені у межах РРФСР і Казахстану: з великим відривом лідирувала Архангельська область, куди було вислано близько 55 000 спецпереселенців, за нею йшла Свердловська область – 27 500 осіб⁵⁸⁰.

Найдокладніший аналіз вислань 1940–1941 рр. з території Західної України здійснили В. Баран і В. Токарський⁵⁸¹. За їхніми підрахунками з території шести західних областей УРСР – Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської – вислані 190 100 осіб. За національною приналежністю основну частину висланців склали поляки – понад 100 000

---

⁵⁸⁰ Сталинские депортации. С. 107.

⁵⁸¹ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 279–330.

(52,6 %). Окрім них, на висланні опинились майже 60 000 євреїв (31,6 %), 25 500 українців (13,4 %) ⁵⁸².

Перша хвиля вислань населення відбулась відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) № П9/158 від 2 грудня 1939 р. та постанови РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. № 2122-617 сс про «спецпереселенців осадників», які підлягали висланню із західних областей України і Білорусі в Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області, Красноярський і Алтайський краї та Комі АРСР «на роботу в лісову промисловість». До постанови РНК була додана інструкція про порядок переселення польських осадників і положення про спецпоселення з організацією районних і селищних комендатур НКВД ⁵⁸³. До контингенту першої висланської акції включені також працівники польської сторожової охорони лісів (або скорочено лісники). Серед них була певна частка українців, вислання яких обумовлено у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. ⁵⁸⁴

Головним виконавцем акції визначено НКВД СРСР, тому основним документом для її підготовки і проведення була директива Л. Берії № 5648/5 від 19 грудня 1939 р., видана іще до постанови РНК. Тоді ж стартувала підготовка до висланської акції. Відповідно до інструкції, затвердженої НКВД СРСР, висланим дозволяли брати з собою особисте майно (одяг, білизну, взуття, постіль, столовий, чайний і кухонний посуд, відра); продовольство (з розрахунку місячного запасу на сім'ю); дрібний господарський та побутовий інструмент (сокира, пила, лопата, копаниця, коса, граблі, вила, молоток, кліщі, зубило і т. п.); гроші (сума не обмежувалась) і цінності (обручки, годинники, сережки, браслети, портсигари і т. п.); скриню або ящик для запаковування речей. Загальна вага вказаних речей не повинна була перевищувати 500 кг на сім'ю. Все нерухоме майно, сільськогосподарський інвентар, домашня худоба залишались на місці і приймалися за актом місцевими управліннями. Відправку

---

⁵⁸² Там само. С. 337.

⁵⁸³ Там само. С. 109–114.

⁵⁸⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 100.

осадників до місця вислання планували здійснювати ешелонами у складі 55 вагонів, в один вагон поміщати 25 осіб з речами. В дорозі спецвисланці мали отримувати раз на добу гарячу їжу і 800 г хліба на людину⁵⁸⁵.

Загальне керівництво операцією здійснювали В. Меркулов та І. Серов, безпосередніми організаторами виступали заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський, начальники ДТО НКВД Львівської і Ковельської залізниць капітан ГБ Сергій Кльопов і Федір Уткін. На підмогу останньому з Москви відряджений старший оперуповноважений ГТУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ Федір Саричев⁵⁸⁶. До травня 1939 р. він служив начальником ДТО НКВД Ашгабадської залізниці, і знятий з посади «з передачею особливо уповноваженому НКВД СРСР матеріалів для розслідування допущених викривлень у слідчій роботі, грубих порушень революційної законності і фактів необґрунтованих арештів». З огляду на загрозу «вичищення» з НКВД, Ф. Саричев виявивсь ідеальним виконавцем будь-якого наказу. Зрештою, після проведення лютневої операції, 28 квітня 1940 р., його звільнили з держбезпеки зовсім, із виключенням з обліку⁵⁸⁷.

На початку січня 1940 р. утворені обласні оперативні трійки НКВД, які наділені правом ухвалення позасудових рішень про вислання тих чи інших осіб. На обласні і дільничні трійки також поклали керівництво висланською акцією, відповідно до складених ними планів роботи. До трійки УНКВД Рівненської області увійшли начальник управління Р. Крутов, начальник відділення ГЕУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ росіянин Сергій Зубов та заступник начальника УРКМ НКВД УРСР капітан міліції українець Іван Гребченко⁵⁸⁸. Співробітник центрального апарату НКВД С. Зубов у 1937–1938 рр. був одним з тих, хто складав альбомні довідки про арештованих на розгляд тодішніх трійок⁵⁸⁹. І. Гребченко у повоєнний період, вже у званні полковника, очолював низку обласних УМВД, а в 1944–1946 рр. був заступником уповноваженого

---

⁵⁸⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 129–131.

⁵⁸⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 10.

⁵⁸⁷ Сарычев, Федор Иванович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Сарычев,_Федор_Иванович

⁵⁸⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 103.

⁵⁸⁹ Зубов, Сергей Михайлович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Зубов,_Сергей_Михайлович

РНК УРСР у справах евакуації польських громадян з території УРСР⁵⁹⁰, де йому став у нагоді досвід участі у висланській акції польських осадників 1940 р.

Трійку УНКВД Волинської області склади начальник управління І. Білоцерківський, начальник відділення ГЕУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ росіянин Степан Решетников та начальник 3-го спецвідділу НКВД УРСР капітан ГБ українець Михайло Завгородній; трійку УНКВД Тернопільської області – начальник управління О. Вадіс, заступник начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР майор ГБ єврей Ілля Ільюшин-Едельман та начальник відділення ЕКУ НКВД УРСР старший лейтенант ГБ українець Олексій Твердохлібенко⁵⁹¹.

30 січня 1940 р. І. Серов затвердив плани обласних трійок щодо проведення операції з виселення осадників і сторожової лісової охорони, де визначені оперативні ділянки та їхній керівний склад, розрахунок оперативних сил, радянсько-партійного та сільського активу, кількості осадників, необхідних возів і вагонів, перелік населених пунктів зняття осадників, пункти збору і завантажень висланців⁵⁹², тощо.

На території Західної Волині створені 14 оперативних ділянок, якими керували оперативні трійки, складені зі співробітників УНКВД і ПВ/РВ НКВД – сім у Рівненській (начальники П. Єршов, І. Захаров, Я. Винокур, А. Яшкін, І. Амосіков, Й. Трегубов, І. Большаков), шість у Волинській області (начальники О. Придорогін, М. Тіфанов, А. Сичов, Гомберг, М. Матвеев, К. Керлер) і одна (начальник В. Коваленко) на Кременеччині Тернопільської області⁵⁹³. Всі вони віднесені до зони обслуговування Ковельської залізниці. ДТО НКВД Ковельської залізниці визначені 47 пунктів завантаження висланців

⁵⁹⁰ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 308–309; Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза. 1898–1991. Гребченко Иван Кузьмич. URL: <http://www.knowbysight.info/GGG/08958.asp>

⁵⁹¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 103–104.

⁵⁹² Там само, арк. 174–197.

⁵⁹³ Там само, арк. 208–210.

– 15 у Рівненській, 29 у Волинській, один (Кременець) у Тернопільській областях і два у прилеглих до Волині районах Львівської області⁵⁹⁴.

19 лютого 1940 р. І. Серов подав Л. Берії звіт про підсумки проведення операції з вислання осадників і лісників із західних областей УРСР⁵⁹⁵. І. Серов підсумував, що на оперативний облік були взяті 17 670 сімей осадників і лісників загальним числом 93 324 особи, наголосивши, що облік здійснювався з дотриманням суворої конспірації, без розголошення його причин. Приводами для проведення обліку називали виявлення об'єктів обкладення сільгосподатком і передвиборну кампанію до ВР СРСР і УРСР.

Виселення осадників і лісової сторожі іноді безпосередньо пов'язують з проведенням березневих довиборів у західних областях УРСР до вищих органів влади СРСР з огляду на антирадянські настрої цих категорій населення і побоювання їхніх протестів у день виборів⁵⁹⁶. Зауважимо однак, що рішення про виселення осадників і лісників політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило 2 грудня 1939 р., а рішення про проведення довиборів у Західній Україні і Білорусі – 7 січня 1940 р. Очевидно, що усунення небажаних груп населення з цієї території напередодні важливої для легітимізації радянської влади виборчої акції вкладалось у загальний сценарій її дій. Водночас кроком, цілеспрямованим на кардинальну Зачистку західноукраїнського електорального поля, стало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., яке дало старт проведенню масової операції зі знищення «заклятих ворогів радянської влади» (докладніше у розділі 4. 1).

Технологія лютневої операції, за І. Серовим, була такою. На території Західної України створено 6 699 оперативних груп. Керівником кожної з груп призначений співробітник держбезпеки, йому підпорядковані один співробітник радянсько-партійного активу, один боєць військ НКВД, два сільських активісти чи бійці робітничої гвардії, місцевий активіст для здійснення опису майна і провідник з перевірених селян. Тобто, на кожних три

⁵⁹⁴ Там само, арк. 1–10, 45–48, 50.

⁵⁹⁵ Там само, арк. 82–99.

⁵⁹⁶ Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як чинник радянізації західних областей УРСР (1939–1953 рр.). Львів, 2021. Арк. 174.

сім'ї (родини), які мала затримати і доставити на збірний пункт група, доводились 3 радянських співробітники і 3–4 людини з місцевого активу.

Для укомплектування опергруп з довоєнної території УРСР до західних областей відряджені 2 080 осіб оперативного складу, 1 920 співробітників міліції і 5 229 бійців військ НКВД. Зокрема, до Рівного, Луцька й Тернополя передислоковані підрозділи 16-го Дагестанського кавалерійського полку (командир полковник Олександр Кірзімов)⁵⁹⁷; до Рівного відряджені 310 співробітників НКВД з Ворошиловградської (60), Сталінської (80) областей і наркомату внутрішніх справ УРСР (170); до Луцька – 200 співробітників з Харківської МКШ (120) і наркомату (80). Прибути на місце вони мали 3 лютого 1940 р.⁵⁹⁸

До них приєднались 3 424 співробітники зі складу органів НКВД західних областей. Долучений радянсько-партійний актив і робітнича гвардія склали 8 593 особи, місцевий сільський актив – 32 828. Загальна кількість учасників операції дорівнювала 54 072. З них у Рівненській області задіяні 7 112 осіб (668 – оперативний склад НКВД і РКМ), у Волинській – 6 585 (1 011)⁵⁹⁹. Дії всіх учасників були регламентовані порядком проведення операції, розісланим за підписом В. Меркулова та І. Серова оперативним трійкам УНКВД і начальникам оперативних дільниць⁶⁰⁰.

Рухомий залізничний склад формувався з 31 січня до 11 лютого Південно-Західною залізницею за рахунок відбору щодобово 275 порожніх критих вагонів з числа звільнених з-під вивантаження. Їх обладнали для перевезення людей на станціях Жмеринка, Козятин, Шепетівка й Коростень. Звідти відібрані вагони відправили на Львівську (Львів – 725, Тернопіль – 163, Перемишль – 66) і Ковельську (Здолбунів – 200, Сарни – 100) залізниці. У свою чергу, Львівська і Ковельська залізниці до 8 лютого мали подати до станцій збору висланців відповідно 2 075 і 1 085 вагонів вузької колії, які упродовж 9–13 лютого планували наповнити і відправити до пунктів перезавантаження «на

⁵⁹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 41–42, 140.

⁵⁹⁸ Там само, арк. 203.

⁵⁹⁹ Там само, арк. 159.

⁶⁰⁰ Там само, арк. 126–137.

нормальну колію» (для Ковельської залізниці це були Здолбунів і Сарни). Туди з Південно-Західної залізниці поступово надходили решта необхідних вагонів⁶⁰¹. Річ у тім, що залізниці на території довоєнної Польщі були вузькоколійними, на відміну від ширококоліїних у СРСР, тому для перевезення спецпоселенців до місць вислання не надавались. Загалом було сформовано 61 ешелон⁶⁰².

Напередодні з усіма учасниками операції проведений інструктаж. Місцевий актив увечері викликаний до райвиконкомів під приводом наступних виборів, а візники – до кооперативів нібито для доставки товарів (потреба у підводах (санях) загалом складала близько 17 800, по Рівненській і Волинській областях – близько 1 700 на область, наявних одиниць не вистачало – у Рівненській області було менше половини⁶⁰³). До місць проведення операції всі виїхали завчасно, за 3–4 години, щоб встановити будинки висланців.

Зранку 10 лютого всі оперативні групи розпочали виселення осадників і лісової сторожі. До кінця дня основна маса людей була підвезена на станції. Тих, хто прибув затемна, помістили у вагони, а облік за актами провели наступного дня. Під час конвоювання мали місце до 50 втеч, поранені 10 осіб.

Попередні підсумки проведення операції узагальнені 19 лютого 1940 р. у звіті І. Серова та відомостях про кількість осадників і лісової сторожі, висланих з областей Західної України, засвідчених начальником відділення секретаріату НКВД УРСР лейтенантом ГБ Василем Воробйовим. З намічених до вислання 17 670 сімей і 93 324 осіб вислані 17 203 сім'ї і 89 079 осіб. Із тих, хто не був «завантажений», залишені за хворобою 1 474 особи (з хронічними та інфекційними захворюваннями, як висипний тиф, грип та ін.), не виявлені на момент операції 2 195, зникли під час операції 65, зникли до операції 488, втекли під час конвоювання 23. З Волинської і Рівненської областей вислані 3 216 сімей (96 %) і 16 797 осіб (94,5 %), 227 залишені за хворобою, 465 не виявлені, 9 зникли до і 287 під час операції (всі з Рівненської області), спроб

⁶⁰¹ Там само, арк. 199–200.

⁶⁰² Там само, арк. 157.

⁶⁰³ Там само, арк. 158.

втеч під час конвоювання не було. Операція охопила 2 054 населені пункти Західної України, з них 727 у Волинській і Рівненській областях. У цих двох областях у осадників та лісників вилучено 15 гвинтівок, 18 револьверів, 21 мисливська гвинтівка, 590 патронів, 9 одиниць холодної зброї, дві гранати, 35 антирадянських листівок. На Рівненщині конфісковано у висланців 350 золотих царських монет, 1 730 срібних польських злотих, 5,8 кг срібних злитків⁶⁰⁴.

Дотепер не з'ясований національний склад висланих у лютому 1940 р. В історіографії побутує стереотип про висланців першої хвилі, як всуціль поляків. В одній з перших публікацій про вислання осадників і лісової сторожі Валентина Парсаданова зазначила, що частка українців серед них склала 8,8 %⁶⁰⁵. Підрахунок за анкетами, складеними співробітниками ПВ НКВД на початку 1940 р. на сім'ї висланих з Рівненської області, дозволив отримати дещо інші показники. Загалом опрацьовані анкети на 7 424 особи. Ця цифра корелює із кількістю висланих осадників і лісників за інформацією НКВД УРСР – 7 939⁶⁰⁶. Частина аркушів з анкетами в архівних справах відсутні (вирвані, вилучені), що пояснює розбіжність у цифрах.

Кількість поляків, зазначених в анкетах, склала 6 436 осіб (86,7 %). Решта 13,3 % висланих належали до інших націй: українці – 726 (9,8 %), росіяни – 140 (1,9 %), білоруси – 92 (1,2 %), євреї і німці – по 15 (по 0,2 %)⁶⁰⁷. Зауважимо на присутності серед висланих представників двох останніх націй, про яких немає згадок в доступних нам публікаціях про лютневу операцію 1940 р.

Відряджені для участі в акції оперативники по її завершенню звітували про свою роботу. Зокрема, такий рапорт подав помічник оперуповноваженого Ярунського РВ НКВД Житомирської області Щоткін⁶⁰⁸. У рапорті оперативник вказав низку подробиць, які доповнюють картину лютневої операції. До Західної України він прибув 5 лютого 1940 р., залучений до проведення слідчої роботи, згодом призначений старшим опергрупи, яка 10 лютого доставила на

⁶⁰⁴ Там само, арк. 159–161.

⁶⁰⁵ Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2. С. 32.

⁶⁰⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 391, арк. 159.

⁶⁰⁷ ГДА МВС України, Рівне, ф. 26, спр. 5057–5063.

⁶⁰⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 480, арк. 91–94.

збірний пункт всіх визначених за нею осадників з сім'ями. 11 лютого, за наказом І. Серова, Щоткін відряджений супроводжувати ешелон № 4035 до прибуття в місце призначення – станцій Усьва і Уралнефть Пермської залізниці.

Оперативник рапортував, що за час руху ешелону втеч, саботажу, «волинок» з боку спецпереселенців не було. За вказаними ним станціями, де згідно графіка відбувалось постачання висланців продуктами і гарячою їжею, можна відтворити маршрут ешелону № 4035: ст. Львів, Козятин, Ромодан, Куп'янськ, Талова, Пенза, Канаш, Агрис, Чусовська. Якщо наведений Щоткіним перелік вичерпний, це означає, що спецпереселенці отримували гарячу їжу дев'ять разів за дорогу, яка тривала 16 днів, тобто кожного другого дня. За час руху з 1 620 висланців померли троє (8-місячна дитина і двоє 65-річних людей), іще 18 хворих залишені на ст. Дарниця, Чугуїв, Куп'янськ, Канаш, Агрис, Янаул, Вятські Поляни, Гороблагодатська. Медперсонал в ешелоні № 4035, як і у всіх інших 61-му ешелонах, складала чотири особи – лікар, фельдшер, дві медичні сестри. Однак для лікування хворих вони не мали медикаментів: зі слів Щоткіна, «опіки не було чим лікувати, крім вазеліну, не кажучи вже за лікування інших хвороб». На кінцеві станції ешелон прибув 27 лютого 1940 р.

Механізм другої хвилі вислань запущений постановою РНК СРСР від 2 березня 1940 р. за № 289-127сс⁶⁰⁹, на яку пославсь Л. Берія у розробленій НКВД СРСР інструкції про вислання осіб, вказаних у цій постанові. До них віднесені сім'ї репресованих, повії та біженці⁶¹⁰. Однак ухвалена через три дні, 5 березня, постанова політбюро ЦК ВКП(б) П13/144 «Питання НКВД СРСР» внесла суттєві зміни в реалізацію наміченого плану. Постанова від 5 березня передбачала засудження в особливому порядку до ВМП «закоренілих, невинуватих ворогів радянської влади», яких утримували у таборах для військовополонених, як також ув'язнених у тюрмах Західної України і Західної Білорусі. До цих ворогів були віднесені колишні польські офіцери, чиновники, помічники і фабриканти, поліцейські, розвідники, жандарми, тюремники, члени

⁶⁰⁹ Вказана постанова не виявлена в архівах і не опублікована.

⁶¹⁰ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 294.

різних «контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій», перебіжчики⁶¹¹.

Очевидно, з метою реалізації постанови політбюро Л. Берія видав директиву № 892/Б від 7 березня про вислання членів сімей осіб колишніх офіцерів польської армії, яких утримували в таборах для військовополонених та тюрмах західних областей України і Білорусі⁶¹². У директиві пропонувалось наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР вислати до Казахстану на 10 років сім'ї, близькі родичі яких належали до категорій «ворогів радянської влади», названих у постанові політбюро. Остаточна тактика висланської операції з розстрільною узгоджена постановою РНК СРСР № 497-177сс від 10 квітня 1940 р. про затвердження інструкції з вислання означеного контингенту – сімей репресованих, біженців і повій⁶¹³.

У доповідній записці, поданій В. Меркулову, про підсумки висланської операції 13 квітня 1941 р. із західних областей УРСР, І. Серов найперше зазначив, що вона проведена за лекалами попередньої – стосовно осадників і лісників, із врахуванням отриманого досвіду⁶¹⁴. Особливістю операції 13 квітня стало те, що контингент висланців концентрувався, головним чином, у містах.

Для керівництва операцією, як і в січні – лютому, утворені обласні та дільничні трійки. У Рівненській, Тернопільській і Волинській областях їх очолювали ті ж Р. Крутов, О. Вадіс та І. Білоцерківський. Стосовно інших членів трійок відбулась певна ротація. До рівненської увійшли начальник 3-го відділу ТУ НКВД УРСР старший лейтенант ГБ українець Костянтин Положинський та начальник відділення ГЕУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ вірменин Михайло Агаянц⁶¹⁵, який наприкінці своєї кар'єри дослуживсь до посади заступника голови КГБ при РМ Вірменської РСР⁶¹⁶. У тернопільській трійці залишивсь О. Твердохлібенко і додався заступник начальника 4-го

⁶¹¹ Сталинские депортации. С. 140.

⁶¹² Там само. С. 141–143.

⁶¹³ Там само. С. 145–146.

⁶¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 154–162.

⁶¹⁵ Там само, арк. 305.

⁶¹⁶ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 139–140.

відділу ГЕУ НКВД СРСР капітан ГБ єврей Семен Шустін⁶¹⁷. С. Шустін не належав до кадрових співробітників ГБ, ставши одним з висуванців Л. Берії. У 1941 р. призначений наркомом держбезпеки Латвійської РСР, після чого займав у відомстві другорядні посади⁶¹⁸. Мінімальні зміни торкнулись і волинської трійки: М. Завгородній залишивсь у її складі з лютого, третій член – начальник відділення ГЕУ НКВД СРСР старший лейтенант ГБ єврей Самуїл Кривулін⁶¹⁹ – прибув до Луцька іще 22 березня на чолі ОЧГ, яка забезпечувала виконання постанови політбюро від 5 березня⁶²⁰. Таким чином він поєднав оперативне керівництво підготовкою двох операцій на Волині – розстрільної і висланської.

Попередню облікову роботу до операції провели обласні та районні апарати НКВД на підставі слідчих матеріалів, агентурних даних, матеріалів, надісланих через НКВД СРСР з таборів військовополонених та опитування членів сімей нібито з метою проведення паспортизації. Таким чином у шести областях Західної України взяті на облік 11 670 сімей або 35 326 осіб (у Волинській і Рівненській областях – 2 796 і 8 813, тобто близько 1/4), що підлягали висланню. Паралельно з обліком, УНКВД здійснювали арешти глав сімей «з числа найактивнішого антирадянського елементу» – поміщиків, офіцерів, конфідентів, поліцейських та ін. Безпосередньо перед висланням додатково арештовані 2 846 таких осіб, значна частина з них потрапили до розстрільних списків за постановою від 5 березня, а члени їхніх сімей відправлені на вислання.

На відміну від лютневої операції, дільничних і районних трійок створено значно менше. Основну роботу проводили РВ/МВ НКВД з одним-двома приданими співробітниками УНКВД. Всього створено 4 058 опергруп, до яких увійшли 10 611 співробітників: місцевих кадрів УГБ – 1 666, місцевих міліцейських кадрів – 1 715, надісланих зі східних областей УРСР співробітників УГБ – 2 000, надісланих звідти ж співробітників міліції – 2 230,

---

⁶¹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 322.

⁶¹⁸ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 946–947.

⁶¹⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 258, 268.

⁶²⁰ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 1. С. 109–110.

бійців військ НКВД – 3 000. До опергруп залучена також номенклатура радянських і партійних органів.

Операція стартувала о пів на четверту ночі 13 квітня й завершилась до 10-ї год. ранку. В результаті операції із Західної України вислані 10 475 сімей і 32 076 осіб, що на 1 195 сімей і 3 346 осіб менше від запланованих. Причинами цього виявились: подвійний облік низки сімей (372 сім'ї і 952 особи); на місці залишені 612 хворих; 647 осіб не виявлені, іще 1 104 зникли перед операцією (в основному близькі арештованих напередодні глав сімей, дехто з них помітив концентрацію на залізниці обладнаних вагонів і прибуття оперативників), здійснили втечу під час конвоювання 20 осіб, померли четверо. Цифри по Волинській і Рівненській областях склали від 1/4 (кількість висланих) до 1/3 (подвійний облік, не виявлені особи) від загальних. Таких, що зникли перед операцією, у цих областях не було^{621*}.

За національним складом висланці включали 24 039 (з 32 076) поляків (74,9%), 6 256 українців (19,5 %), 1 311 євреїв (4,1 %), 234 росіян (0,7 %), 236 інших (0,7 %). По Волинській і Рівненській областях національний склад висланих суттєво відрізнявся від інших областей: 5 068 (з 8 026) поляків (63,1 %), 2 315 українців (28,8 %), 346 євреїв (4,3 %), 188 росіян (2,3 %), 109 інших (1,4 %). Стосовно Рівненської області цей контраст іще відчутніший: 2 634 (з 4 535) поляки (58,1 %), 1 419 українці (31,3 %), 226 євреї (5,0 %), 160 росіяни (3,5 %), 96 інші (2,1 %)⁶²². Такі цифри загалом корелюють з національним складом осіб, вбитих у Рівненській області за постановою політбюро від 5 березня 1940 р. (докладніше у розділі 4. 1).

За категоріями («окрасками») висланці розподілились наступним чином: члени сімей колишніх офіцерів – 9 733 особи (30,3 %), сімей поліцейських – 9 308 (29,0 %), приналежних до польських і українських націоналістичних партій – 4 651 (14,5 %), розвідників і агентури – 4 002 (12,5 %), чиновників –

⁶²¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 155–161, 196.

* Дані, наведені у доповідній І. Серова, дещо відрізняються від цифрових узагальнень результатів операції у підсумкових таблицях. У тексті дисертації використаний цифровий матеріал як з доповідної, так і з таблиць.

⁶²² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 214.

1 848 (5,8 %), фабрикантів і поміщиків – 1 259 (3,9 %), тюремної адміністрації – 672 (2,1 %), жандармерії – 603 (1,9 %). Частка висланих за тими чи іншими категоріями з Волинської і Рівненської областей корелює у межах 1–2 % із показниками інших західних областей УРСР, за винятком двох: кількість висланих із Західної Волині членів сімей офіцерів менша на 10 %, натомість членів сімей розвідників і агентів вислано на 11 % більше. Останнє зумовлене прикордонним відносно СРСР розташуванням до 1939 р. Волинського воєводства: з Рівненщини, повіти якої прилягали безпосередньо до кордону, частка висланих членів сімей розвідників і агентів склала аж 33,6 % (майже втричі більше, ніж по Західній Україні). Так само високою виявилась частка висланих членів сімей чиновників з Волинської області – 10,8 % (удвічі більше західноукраїнського показника, що зумовлене статусом Луцька як адміністративного центру Волинського воєводства)⁶²³.

Що ж до вислання повій і біженців, зазначених у постанові РНК СРСР від 2 березня 1940 р. та ухваленій для її реалізації директиві НКВД СРСР, то незначну за масштабом, але важливу для більшовицької влади з репутаційного боку акцію вислання повій, проведену напередодні адміністративного покарання членів сімей репресованих – 9 квітня 1940 р., вважаємо складовою цієї висланської хвилі. Тоді як значно масштабнішу операцію вислання біженців, перебування яких на території Західної України і Білорусі перетворилось для більшовиків на серйозний безпековий виклик, проведену пізніше – з 25 червня до 2 липня 1940 р. (основна фаза – 29 червня), відносимо до наступної, третьої висланської хвилі.

У ніч на 9 квітня із західних областей УРСР виселені 737 повій: 289 – з Львівської області, 153 – з Дрогобицької, 133 – зі Станіславської, 68 – з Рівненської, 54 – з Тернопільської, 40 – з Волинської⁶²⁴. «Очищення західних областей УРСР і БРСР від соціально-небезпечного елементу», тобто повій, обумовлене, окрім інших причин, непоодинокими випадками звернення до їхніх послуг співробітників держбезпеки. Заступник начальника СЧ УНКВД

⁶²³ Там само, арк. 213.

⁶²⁴ Там само, арк. 123.

Рівненської області Сергій Романов мав інтимний зв'язок з повією, членкинею сіоністської організації у Дубні. Цій же повії «пропонував себе як чоловіка» старший слідчий СЧ сержант ГБ Лев Кірзнер⁶²⁵. Той самий Л. Кірзнер зі старшим слідчим СЧ сержантом ГБ Леонідом Сакуненком приводили у свою рівненську квартиру двох місцевих жінок і «всю ніч влаштовували там оргії». Ці та низку інших випадків співмешкання гебістів «з місцевими жінками» розглядали на партійних зборах УНКВД Рівненської області⁶²⁶.

Третя хвиля вислань із Західної України і Білорусі пов'язана з репресуванням НКВД біженців з центральних і західних районів Польщі (в основному євреїв), які на початку Другої світової війни опинились на підконтрольній СРСР території, рятуючись від переслідувань з боку нацистів. Дослідники виділяють два етапи розв'язання проблеми біженців⁶²⁷.

Перший: вересень – грудень 1939 р. У цей час здійснювалась політика переселення українців, білорусів, росіян і русинів з Генеральної губернії на територію, загарбану СРСР; натомість до Третього рейху переправлялись особи німецької національності із Західної України й Білорусі. Основою для цього обміну населенням стала укладена 16 листопада 1939 р. у Москві угода між урядами СРСР і Німеччини про евакуацію. Документ не опублікувала жодна зі сторін і, по суті, він був таємним. Угода складалась з 23-х статей, у яких детально розписана процедура переселення. Евакуація мала розпочатись з часу підписання документа й тривати до 1 березня 1940 р. До угоди зразу ж додали додатковий протокол з доповненнями, що свідчило про поспіх її укладення⁶²⁸. Оскільки домовленість передбачала добровільність евакуації, обмін населенням між Німеччиною і СРСР не слід розглядати як репресивну акцію. Дефініцією на її означення могла б бути «договірна депортація».

Іще до укладення угоди від 16 листопада та з початком її реалізації з території колишньої Польщі, «яка відійшла в зону державних інтересів

⁶²⁵ ГДА МВС, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7316, арк. 16–17, 20–22.

⁶²⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-739, арк. 45–46.

⁶²⁷ Толочко Д. Беженцы из Польши в советско-германских отношениях (сентябрь 1939 – июнь 1940 гг.). *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2018. № 4(109). С. 75–80.

⁶²⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 1–21.

Німеччини», на територію колишньої Польщі, що «відійшла в зону державних інтересів СРСР», самовільно перейшла велика кількість біженців, переважно єврейської національності. Німецька сторона не створювала перепон цьому, а навпаки сприяла втікачам у переході кордону, прагнучи позбутись небажаного контингенту. До середини жовтня 1939 р. у західних областях УРСР і БРСР скупчились десятки тисяч біженців, присутність яких суттєво ускладнювала соціально-економічне, санітарно-епідеміологічне та суспільно-політичне становище в регіоні. Їхня доля залишалась невизначеною.

Не маючи змоги розмістити і працевлаштувати усіх біженців, керівництво СРСР вирішило переправити їх до Німеччини. 25 грудня 1939 р. на зустрічі в Москві заступника наркома іноземних справ СРСР Володимира Потьомкіна з радником посольства Німеччини Вернером фон Тіппельскірхом радянська сторона запропонувала німецькій вивезти (реевакуювати) із західних областей близько 60 000 біженців. Основним мотивом вказували те, що «наплив біженців створює значні труднощі для СРСР»⁶²⁹. Німецька сторона вимушено погодилась. 25 грудня 1939 р. можна вважати початком другого етапу розв'язання проблеми біженців, що тривав до червня 1940 р.

29 березня 1940 р. процес формалізований укладенням протоколу, який, по суті, був доповненням до угоди від 16 листопада. Однак тепер мова йшла не про евакуйованих, а про біженців. Ними визначені особи, котрі «в 1939 р. працювали поза рідними місцями і в результаті воєнних дій опинились відрізаними від свого постійного місця проживання, своїх сімей і свого майна». Сюди включені також ті, хто перебував деінде на навчанні чи у відпустці. Ця категорія населення, за бажанням, могла евакуюватись до місць постійного мешкання⁶³⁰.

Значна частина біженців, не лише поляків чи українців, а й євреїв, зіткнувшись з політичними, економічними, соціальними реаліями в СРСР, не маючи засобів до існування, роботи, житла, прагнули покинути радянську територію. Один зі свідків тих подій зазначив: «Якщо євреї тікають з країни, де

⁶²⁹ Документы внешней политики. Т. XXIII: в 2 кн. Кн. 1: 1 января – 31 октября 1940 г. Москва, 1995. С. 273.

⁶³⁰ Толочко Д. Беженцы из Польши в советско-германских отношениях. С. 78–79.

свобода, рівність і щастя, під ніж гестапо, то, напевно, нема необхідності додавати, що у цьому раю їм було у стократ гірше, ніж в очевидного ворога – німця. [...] Коли до Львова, Володимира і Бреста прибули німецькі комісії для реалізації виїзду за Буг, саме маси добровольців-євреїв сотнями і тисячами прославляли Німеччину і Гітлера»⁶³¹.

Інший свідок згадував: «Під час реєстрації, за кілька годин у черзі, я нарешті отримав картку на виїзд, що тоді сприймалось як щастя. Один німецький офіцер звернувся до натовпу євреїв і запитав: «Євреї, куди ви їдете? Ви що не розумієте, що ми вас вб'ємо?»⁶³².

Переселення біженців спочатку планували закінчити до травня 1940 р. Однак до вказаного терміну його не завершили, тому роботу німецько-радянської комісії продовжили до 5 червня. За даними НКВД СРСР, на той час західні області УРСР залишили 48 265 біженців, з них 28 005 – через Перемишль, 20 260 – через Володимир-Волинський (Устилуг). Переважну більшість серед них становили поляки – 66,5 % та українці – 24,5 %. Євреїв, які склали основну частину біженців, серед евакуйованих виявилось аж 137 (0,3 %) ⁶³³. Тобто, абсолютна більшість біженців-євреїв залишились на території західних областей УРСР. Їхня доля опинилась у руках НКВД.

Операцію з вислання біженців на схід СРСР почали планувати зразу ж після завершення роботи радянсько-німецької переселенської комісії, про що І. Серов доповів у Москву, виклавши для Л. Берії і В. Меркулова план агентурної комбінації, розроблений на нараді оперативного складу НКВД УРСР. План передбачав дезінформацію біженців через агентуру про можливе продовження роботи комісії, для чого потрібно було підготувати списки всіх біженців. Згодом їм мали подати потяги для перевезення до пропускних пунктів, а на першій же станції після відправки «вагони з біженцями

⁶³¹ Gross J. T. *Upioma Dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Zydow, polakow, niemcow i komunistow. 1939–1948.* Krakow, 1998. S. 82.

⁶³² Gross J. T. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.* Princeton, 2002.

⁶³³ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 390; ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 397, арк. 17–24.

приймають конвойні війська НКВД й ешелон іде за призначенням»⁶³⁴. Таку легенду операції продиктували більшовицькій владі обставини: з одного боку, необхідність Зачистки західних областей від біженців; з іншого – уникнення масових ексцесів, спрямованих проти «влади-визволительки».

Операція з вислання біженців відбулась 29 червня 1940 р. (у Львівській області тривала з 25 червня до 2 липня). До складу оперативних груп, як і в попередніх висланських акціях, входили місцеві і відряджені співробітники держбезпеки і міліції, бійці конвойних військ та радянсько-партійний актив. Із західного регіону УРСР вислано 37 532 сім'ї, або 83 207 осіб (з них 19 476 «одинаків»): з Львівської області – 25 606 сімей, 50 582 особи, 13 792 «одинаків»; з Волинської – відповідно 7 452, 16 590, 1 750; з Дрогобицької – 1 787, 8 527, 2 201; з Тернопільської – 1 520, 3 426, 822; із Станіславської – 1 170, 2 519, 612; з Рівненської – 397, 1 563, 299⁶³⁵.

Підсумкова кількість висланих була меншою від загальної кількості біженців, взятих на облік органами НКВД. Причини цього були різні: частина осіб відмовились від виїзду з СРСР і отримали радянські паспорти; залишені на місці колишні політичні в'язні, хворі, як також, за окремим дозволом більшовицького керівництва, спеціалісти з числа біженців. Зокрема, за постановами бюро Рівненського обкому КП(б)У, ухваленими впродовж червня – жовтня 1940 р., у містах Рівне і Дубно залишені 146 спеціалістів з числа біженців, з них 47 медичних працівників (в основному лікарів різних профілів), 9 педагогів (в основному учителів), інженери, механіки, бухгалтери, друкарі та ін.⁶³⁶

Під час здійснення операції сталось кілька інцидентів: біля Володимира-Волинського близько 120 біженців-українців відмовились підкорятись та, озброївшись косами і вилами, вчинили опір. Для його придушення вислали дві вантажівки озброєних енкаведистів⁶³⁷. У доповідній записці І. Серову, переданій по «ВЧ» зв'язку з Рівного зафіксована реакція місцевих мешканців на

⁶³⁴ Там само. С. 314–316; Там само, арк. 7–9.

⁶³⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 156.

⁶³⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. Рівне, 2009. С. 68–69, 72–73, 86–87.

⁶³⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 152.

події 29 червня. Службовець «Рівнеторгу» Блюман у розмові заявив: «Відбувається вислання біженців, ловлять їх, як собак, висилають на китайський кордон, це жахливо, але проте невідомо, чи не будемо ми їм заздрити, оскільки вони знаходяться далеко від [радянсько-німецького] кордону».

Його доповнив комерційний директор «Рівнеторгу» Хаїм Перельмутер: «На днях був у Ковелі, Луцьку. Бачив жахливу картину. Здійснюють виселення біженців, забирають буквально всіх, вивозять на китайський кордон, там страшні умови життя, голод, злидні, люди завчасу приречені на смерть. Це у більшовиків називається соціалізмом».

Такі ж думки висловлювали особи без певних занять Розенберг, Судовицька, Малишевська, яка назвала вислання біженців знущанням над євреями: «Радянська влада допускає те, чого немає навіть у фашистських державах»⁶³⁸.

Найбільша кількість біженців вислана до Новосибірської, Свердловської, Архангельської областей, Комі і Марійської АРСР. Серед інших місць їхнього поселення фігурували Вологодська, Іркутська, Молотовська, Омська, Горьківська, Челябінська області, Якутська АРСР, Алтайський і Красноярський край, всього 14 адміністративних одиниць РРФСР⁶³⁹. Основну частину висланих становили євреї – 84,1 %, як також поляки – 11,3 % та українці – 2,3 %⁶⁴⁰.

Четверта висланська хвиля (весна 1941 р.) мала за мету спільними зусиллями двох відомств – НКГБ і НКВД – ліквідувати «базу» націоналістичного, головне оунівського підпілля в Західній Україні. У квітні 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Мешик подав першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову доповідну записку з пропозиціями стосовно ліквідації бази ОУН у західних областях України⁶⁴¹. Звернення П. Мешика було зумовлене

⁶³⁸ Там само. С. 157–158.

⁶³⁹ Там само. С. 167–168.

⁶⁴⁰ Там само. С. 200.

⁶⁴¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 99–100; Сталинские депортации. С. 189–190.

наростанням антирадянського повстанського руху в регіоні, що в умовах загострення німецько-радянських відносин становило для СРСР серйозну загрозу у вигляді т. зв. п'ятої колони. Нарком зазначив, що «основну силу ОУН складає ядро нелегалів», яких у західних областях УРСР обліковано близько тисячі. Окрім зняття нелегалів П. Мешик пропонував «ліквідувати» їхню базу, яку, на думку НКГБ, складали сім'ї оунівців, репресованих та «куркулів». Нарком порушив перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР клопотання щодо застосування до названих категорій осіб таких санкцій: поширити постанову ВЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. про кримінальне покарання за «зраду батьківщини» на нелегалів – учасників антирадянських організацій у західних областях УРСР та їхні сім'ї; сім'ї арештованих оунівців і «куркулів» вислати у віддалені місцевості СРСР з конфіскацією майна.

24 квітня 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов затвердив інструкцію «Про порядок вислання у віддалені північні райони Союзу РСР членів сімей осіб, які знаходяться на нелегальному становищі, і засуджених учасників контрреволюційних організацій українських, білоруських і польських націоналістів»⁶⁴². Інструкція передбачала вислання за рішенням ОСО повнолітніх членів сімей нелегалів на 5–8 років (неповнолітні слідували зі своїми рідними) і в основному повторювала інструкцію про виселення осадників. У свою чергу нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 29 квітня 1941 р. надіслав директиву № 1254/Б народним комісарам внутрішніх справ і держбезпеки УРСР, яка мала забезпечити координацію дій органів НКВД і НКГБ задля «ліквідації політичного бандитизму»⁶⁴³.

14 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову № 1299-526 сс «Про зняття контрреволюційних організацій у західних областях УРСР», де йшлося про розквартирування військ НКВД «у найбільш вражених бандитизмом районах», спрямування в Західну Україну додаткового контингенту оперативних співробітників держбезпеки і партійно-радянських

⁶⁴² Сталинские депортации. С. 191–193.

⁶⁴³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 121.

кадрів⁶⁴⁴. Постанова передбачала у зв'язку з посиленням активності ОУН у західних областях УРСР виявлення і зняття всіх нелегалів, арешти і вислання на поселення у віддалені райони СРСР терміном на 20 років з конфіскацією майна членів сімей «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій, ватажки яких перейшли на нелегальне становище і переховуються від органів влади», а також сімей членів вказаних організацій, глави яких засуджені до ВМП.

Таким чином забезпечені умови для проведення операції «з виявлення і арешту оунівського підпілля», яка за вказівкою заступника наркома внутрішніх справ СРСР І. Серова стартувала 17 травня 1941 р.⁶⁴⁵ На підставі обліків НКГБ із залученням військ НКВД належало зняти оунівський актив районної ланки і вищій, щоденно доповідаючи про кількість арештованих. Виселення членів сімей нелегалів мали проводити за планами оперативних трійок. Операцію виселення І. Серов вимагав провести упродовж одного світлового дня, використовуючи автотранспорт обл- і райвиконкомів. З метою швидкого завершення акції, за допомоги місцевих активістів, потрібно було попередньо встановити будинки осіб, які підлягали виселенню.

23 травня 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов доповів у ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про повне завершення до 22 години 22 травня операції з виселення сімей репресованих і нелегалів – учасників антирадянських організацій у західних областях УРСР. Всього було намічено до виселення 3 110 сімей, або 11 476 осіб. У результаті операції зняті і завантажені у вагони 3 073 сім'ї, або 11 329 осіб, що склало 98,7 % від запланованого. З Рівненської і Волинської областей виселені 3 063 особи, або ж 110,5 % від плану. Під час операції опергрупи НКГБ/НКВД зустріли збройний спротив, внаслідок якого загинули сім і поранені п'ять нелегалів та відповідно два і три співробітники органів⁶⁴⁶.

---

⁶⁴⁴ Там само. С. 139–140.

⁶⁴⁵ Там само. С. 147–148.

⁶⁴⁶ Там само. С. 154–155.

Спецпоселенці четвертої хвилі направлені до Омської (3 094 особи), Південно-Казахстанської (2 291 особа) областей, Красноярського краю (3 700 осіб)⁶⁴⁷, решта розміщені у Кіровській, Новосибірській областях, Алтайському краї, Комі АРСР. Заступник наркома внутрішніх справ Казахської РСР капітан ГБ Петро Кадяєв доповів заступникові наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову, що в пунктах поселення спецвистанці розташовані в загальних бараках і казахських зимівниках з розрахунку 3 кв. м на людину, «помешкання цілком придатні для житла в літній і зимовий час»⁶⁴⁸.

Серед виселених до Південно-Казахстанської області була родина Робітницьких з х. Адамків Грабівської сільради Клеванського району з семи осіб: Микита Робітницький, його син Кузьма, невістка Євгенія, її мати Ганна Білецька, онуки Павло, Антон і Ростислав. Причиною вислання родини було те, що сини М. Робітницького Іван з дружиною Юстиною та Володимир перебували на нелегальному становищі як члени ОУН (В. Робітницький на той час очолював провід ОУН на ПЗУЗ). М. Робітницький помер 1942 р. у Казахстані, онуки Павло і Антон, щоб якось вижити, працювали водоносами у бригаді, пасли уночі коней⁶⁴⁹.

В умовах німецько-радянської війни ця категорія висланих була кинута напризволяще: спецвистанців не закріпили за жодним апаратом НКВД, ніхто не ніс відповідальності за їх становище. У повідомленні від 27 листопада 1941 р. заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Василю Чернишову начальник ГУЛАГу НКВД СРСР старший майор ГБ Віктор Наседкін констатував: «За сигналами з місць, ці вислано-поселенці знаходяться у надто важких побутових умовах. Мають місце факти опухання з голоду, злиднів і безробіття»⁶⁵⁰.

Підсумуємо: у лютому 1940 – травні 1941 рр., за рішенням вищого більшовицького керівництва, здійснені чотири масштабні репресивні висланські операції, виконавцями яких були органи НКВД і НКГБ СРСР. За нашими підрахунками їхніми жертвами стали 215 691 мешканець Західної

⁶⁴⁷ Сталинские депортации. С. 194–201.

⁶⁴⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 201–202.

⁶⁴⁹ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. Рівне, 1997. С. 54.

⁶⁵⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 213.

України різного віку, статі, різних соціальних прошарків і національностей. За цей же час із Волинської та Рівненської областей вислані на спецпоселення 46 039 мешканців (21,3 % від загальної кількості висланих).

Статус висланців був визначений як «спецпереселенці» (лютий 1940 р.), «адміністративно вислані» (квітень 1940 р.), «заслані на поселення» (травень 1941 р.)⁶⁵¹, висланим біженцям не надали якогось певного статусу. Будь-яке окреслення статусу жертв висланських акцій лежало поза рамками навіть радянського права, оскільки сам акт їхнього вислання був позасудовим і позаправовим. Його можна кваліфікувати лише як один зі злочинів більшовицької влади, вчинений її каральними органами на загарбаних на початку Другої світової війни землях.

Осіб, які вчинили цей злочин, як було заведено в практиці сталінського режиму, відзначили. Майже вся верхівка співробітників держбезпеки, які ухвалювали рішення про проведення першої і другої висланських акцій у Західній Україні – наркоми, їхні заступники, члени обласних оперативних трійок – отримали різні нагороди за указом ПВР СРСР від 24 квітня 1940 р. Орденом Леніна нагороджені В. Меркулов та І. Серов, орденом Червоного Прапора – О. Вадіс і М. Горлинський, орденом Червоної Зірки – І. Білоцерківський, І. Ільюшин-Едельман, Р. Крутов і П. Мешик, орденом Знак Пошани – С. Решетніков, медаллю «За відвагу» – М. Агаянц, С. Зубов і М. Завгородній⁶⁵². Окремі з них за наказом НКВД СРСР № 280 від 27 квітня 1940 р. отримали звання «Заслужений співробітник НКВД» – С. Кривулін, О. Твердохлібенко і С. Шустін⁶⁵³. Про співробітників нижчого рангу – керівників дільничних оперативних трійок – не забули теж. Один з головних організаторів і виконавців злочинів 1940 р. у Західній Україні В. Меркулов, ставши наркомом держбезпеки, відзначив своїм наказом від 28 травня 1941 р.

⁶⁵¹ Баран В., Токарський В. «Зачистка». С. 337.

⁶⁵² Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Документ: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26.04.1940. URL: [https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.04.1940_\(I\)_—_часть_1_из_2;](https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.04.1940_(I)_—_часть_1_из_2;) [https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.04.1940_\(I\)_—_часть_2_из_2](https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.04.1940_(I)_—_часть_2_из_2)

⁶⁵³ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Документ: Приказ НКВД СССР № 280 от 27.04.1940. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Приказ_НКВД_СССР_№_280_от_27.04.1940

їхніх очільників на Рівненщині – нагородив бойовою зброєю І. Большакова, Я. Винокура, П. Єршова, І. Захарова⁶⁵⁴.

3. 2. Ліквідація підпілля УНР

ДЦ УНР в екзилі та 2-га секція Генерального штабу Міністерства військових справ екзильного уряду в 1920–1930-х рр. розробили план встановлення на території УСРР/УРСР «пунктів зв'язку», які у випадку визрівання умов для повстання проти окупаційної радянської влади мали стати його об'єднувальними й керівними осередками. У разі війни якоїсь держави/держав проти СРСР на основі цих пунктів планувалось створити, до приходу чужих військ, українські збройні відділи, які б перебрали до своїх рук владу під гаслом відновлення УНР⁶⁵⁵.

Значну увагу тактиці майбутньої боротьби з більшовиками, зокрема діяльності диверсійних загонів, приділяв військовий міністр уряду УНР в екзилі Володимир Сальський. Такі загони, на думку генерала, з початком війни мали згуртувати противників більшовицького режиму й підготувати плацдарм для наступу регулярних частин. Діяльність груп регулювало «Положення про організацію й завдання диверсійних загонів»⁶⁵⁶.

В. Сальський відмовивсь від старих принципів роботи розвідки, яка почала діяти за новою схемою: без єдиного центру, що керував би всіма таємними організаціями на території СРСР та інших країн; натомість створювали окремі невеликі групи («пункти зв'язку»), що мали чітко визначені завдання і не знали про існування одна одної. Це убезпечувало від ліквідації усїєї мережі⁶⁵⁷.

План створення таких «пунктів зв'язку» був цілком реальним у 1920-х – на початку 1930-х рр. Однак до середини 1930-х рр., в умовах розгортання в УРСР масового терору НКВД, однією з головних мішеней якого виявились колишні прихильники УНР, він втратив актуальність. Не випадково 1936 р. припинено діяльність контрольно-розвідувального центру 2-ї секції Генштабу, який

⁶⁵⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 193–195.

⁶⁵⁵ Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: Українське інформаційне бюро, 1984. С. 27–28.

⁶⁵⁶ Каменцев Д. Військово-політична та громадська діяльність Володимира Сальського. Львів, 2021. С. 104.

⁶⁵⁷ Там само. С. 112.

розміщувався у Рівному, та його пунктів у польсько-радянському прикордонні. Керівник цього центру полковник Іван Литвиненко виїхав до Каліша⁶⁵⁸.

Сподівання на реанімацію «пунктів зв'язку» як осередків антирадянського спротиву й основи постанов УНР відновились у колах екзильного уряду за умов початку Другої світової війни й анексії Польщі Німеччиною та СРСР. Тепер базовим майданчиком для розгортання діяльності пунктів вбачались західноукраїнські землі, де перебував численний контингент уенерівських емігрантів. План Генерального штабу УНР («план Сальського») передбачав підготовку в Західній Україні ґрунту «для захоплення влади місцевими повстансько-збройними відділами ще до приходу чужого війська, як це було під час походу гітлерівських армій в 1941 році». Саме в такому контексті Микола Лівіцький пропонував згодом розглядати акцію, започатковану Тарасом Боровцем⁶⁵⁹.

Спроба Т. Боровця створити в 1940–1941 рр. на підрадянському Поліссі уенерівське підпілля (за М. Лівіцьким – «пункти зв'язку», за В. Сальським – «диверсійні загони») достатньо широко висвітлена в історичній літературі. Однак на тоді на цій території вона не була першою і єдиною. Першим уенерівське підпілля на підрадянській Західній Волині замахнувся організувати наприкінці 1939 р. син військового міністра УНР, випускник школи підхорунжих авіації в Дембліні Юрій Сальський⁶⁶⁰.

Ю. Сальський діставсь нелегально Волині – м-ка Межирічі – у грудні 1939 р., очевидно з Румунії, куди була евакуйована авіаційна школа з Дембліна⁶⁶¹. Ймовірно, місія Ю. Сальського відбулась за дорученням військового міністерства УНР в екзилі. У Межирічах він звернувся до лікаря Никандра Ломакіна (Ломако), який у першій половині 1920-х рр. надавав медичну допомогу інтернованим воякам Армії УНР, за що отримав подяку від

⁶⁵⁸ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне, 2016. С. 286.

⁶⁵⁹ Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. С. 28.

⁶⁶⁰ Докладніше див.: Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.

⁶⁶¹ Сальський Юрій. Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/salskyi-u.htm>

генерала В. Сальського. Посланець розпоряджавсь значною сумою коштів для організації українських самостійників⁶⁶², котрі не міг отримати інакше, як від ДЦ УНР.

Межирічі та навколишні села опинились у фокусі особливої уваги ДЦ УНР, оскільки тут у міжвоєнний період зосередилась значна кількість учасників антибільшовицького руху 1919–1920 рр. на Волині та представників уенерівської еміграції. Восени 1939 р. у Межирічах мали місце «антирадянські прояви»: під час святкування річниці «Жовтневої революції» на мітингу з'явилися 30 вершників, частина з яких були одягнуті в «петлюрівські костюми». Очолював цей загін житель Межиріч Євген Горохович, який своєму родичу Пантелеймонові Панушевському на його застереження заявив, що «він і його товариші нічого не бояться й не дадуть ... комуністам управляти собою». Вони готуються до приходу навесні 1940 р. німців, щоб з їхньою допомогою проголосити самостійність України. У Німеччині ж нібито створюють військові з'єднання з українців і поляків, їм на допомогу організують нелегальні організації на території Західної України⁶⁶³.

Ймовірно, вишкіл межиріцьких кіннотників відбувався ще з травня 1939 р. Саме тоді колишній вояк Армії УНР із с. Даничів Семен Новак розповів односельцеві, колишньому підполковнику царської армії Володимирові Гвоздьову, прагнучи залучити його до підготовки повстання самостійників, про навчання «націоналістичних кадрів» військовій справі й кавалерійському кінному строю, яке проводилось під виглядом виконання польових і лісових робіт в околицях Межиріч⁶⁶⁴.

Про візит Ю. Сальського до Н. Ломакіна та місію, з якою він прибув на територію Західної України, відразу ж довідались органи НКВД. Повідомив про це радянську держбезпеку сам Н. Ломакін. Він народився 1887 р. у Межирічах, закінчив Київську військово-фельдшерську школу й Житомирську гімназію, навчався як вільний слухач на медичному факультеті Новоросійського

⁶⁶² ГДА МВС України, Рівне, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 63–64.

⁶⁶³ Там само, арк. 23–24.

⁶⁶⁴ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3701, арк. 12.

університету, де, як зазначив у «Curriculum vitae», отримав диплом лікаря. Під час Першої світової війни мобілізований до російської імператорської армії, виконував обов'язки лікаря для доручень на Румунському фронті, був поранений. Вірогідно, згодом служив в армії Денікіна, звідки потрапив до Польщі. До 1926 р. обіймав посаду районного лікаря та старшого лікаря повітового шпиталю в Ковалі й Александріві-Куявському Поморського воєводства⁶⁶⁵.

Однак отримати нострифікацію медичного диплома Н. Ломакін не зміг і був усунутий із посади. Переїхавши в Межирічі, він приватно практикував як лікар-гінеколог, здійснював нелегальні аборти, що почасти призводили до летальних наслідків⁶⁶⁶. Щоб уникнути відповідальності, співпрацював із польською поліцією. Після встановлення радянської влади Н. Ломакін негайно став на її бік, сподіваючись так приховати (або ж знівелювати) своє минуле.

У листопаді 1939 р. до нього з'явивсь знайомий – колишній підпрокурор Рівненського окружного суду підпоручик Ян Обст, із пропозицією налагодити відправку офіцерів польської армії за кордон, до Угорщини. Наляканий Н. Ломакін негайно повідомив про Я. Обста та його плани до Рівненського ПВ НКВД, де був завербований під псевдонімом «Жук»⁶⁶⁷. Виданий Н. Ломакіним Я. Обст згодом був страчений в особливому порядку за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.⁶⁶⁸

Коли на початку грудня 1939 р. Н. Ломакіна (агента «Жука») відвідав Ю. Сальський, той негайно відправивсь з агентурним донесенням до свого куратора – помічника начальника Рівненського ПВ НКВД Валентина Мінеєва⁶⁶⁹. Від В. Мінеєва інформація потрапила до начальника повітового відділу І. Захарова та керівника 2-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Рівненської обл. І. Ковальова й 3-го відділу (КРО) того ж управління І. Попова. 2-й відділ

⁶⁶⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5233, 141 арк.

⁶⁶⁶ Там само, арк. 128.

⁶⁶⁷ Там само, арк. 18–18 зв., 44–45.

⁶⁶⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 212.

⁶⁶⁹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 63.

УНКВД завів агентурну справу «Самостійники», про що начальник УНКВД Р. Крутов доповів наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову.

У грудні 1939 р. І. Ковальов чотири рази зустрічався з агентом «Жуком», щоби «встановити і перевірити правдоподібність повідомлених ним фактів про наявність в Межиріцькому та прилеглих до нього районах антирадянської повстанської організації, нібито закладеної сином колишнього генерала білої армії Сальського»⁶⁷⁰. Довідавшись від «Жука» про зв'язки Ю. Сальського у Львові, І. Ковальов скерував туди агента з метою відвідати названих осіб і «в розмовах з ними встановити їхнє справжнє обличчя». Позитивних для оперативників результатів ця поїздка не дала. І. Ковальов перевіряв повідомлення Н. Ломакіна за іншими джерелами, дійшовши висновку, що той казав неправду та провокував органи НКВД⁶⁷¹.

Однак інформація про замисли ДЦ УНР вже пішла по вертикалі нагору. НКВД УРСР, довідавшись про інструкції, передані уенерівському середовищу в Межирічах Ю. Сальським, забило на сполох. 2 січня 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський надіслав Р. Крутову вказівки, як протидіяти цьому «крупному антирадянському повстанському формуванню». М. Горлинський вимагав «форсувати агентурну розробку», «максимально використати всі агентурно-оперативні засоби й можливості»: встановити керівне ядро організації; виявити місця перебування зброї; унеможливити терористичні й диверсійні акти, поширення антирадянських закликів і листівок; забезпечити постійний агентурний нагляд за маєтком поміщиці Гуманської, арештувати полковника, який там переховується; «підставити» для завербування у члени організації, окрім «Жука», іншого «перевіреного агента», який «перекриє» інформацію першого; затримати з допомогою «Жука» Ю. Сальського, після чого одночасно арештувати учасників організації в Межирічах (окрім арештованих 24 грудня 1939 р. Пантелеймона Панушевського, Федора Литвина, Костянтина Гладуновського, Мануїла Тижука й арештованого 10 жовтня 1939 р. Степана Яворського) та Львові

⁶⁷⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5233, арк. 122.

⁶⁷¹ Там само, арк. 122 зв.

(Мар'яна Панчишина, Романа Могильницького і Дмитра Котка). До 10 лютого 1940 р. Р. Крутов мав доповісти про результати проведених «агентурно-оперативних заходів» та «основні покази арештованих» по справі «Самостійники», взятій на особливий контроль НКВД УРСР⁶⁷².

Аналогічні вказівки М. Горлинський надіслав 2 лютого 1940 р. начальнику УНКВД Львівської області Капітонові Краснову. Йому запропоновано в тісному контакті з УНКВД Рівненської області «взяти в активну агентурну розробку» й «оперативно ліквідувати» «львівський центр» керованої Ю. Сальським «антирадянської повстанської організації», до створення якої були нібито причетні діяч УНДО лікар Р. Могильницький, лікар М. Панчишин і сотник Армії УНР диригент Д. Котко⁶⁷³.

Між цими вказівками, 22 січня 1940 р., І. Серов надіслав зі Львова Л. Берії повідомлення «про антирадянську повстанську організацію», викриту УНКВД Рівненської області. У ньому йшлося про відвідини Ю. Сальським Н. Ломакіна (агента «Жука»), під час яких син генерала «розповів, що коаліція держав Англії, Франції та ін. поставила завдання створення «самостійної України та відновлення Польщі з приєднанням території від Києва до Одеси». Обидві ці держави повинні стати «заслоною від комунізму на Заході». Реалізувати поставлене завдання покликані частини колишньої польської армії на чолі з маршалом Едвардом Ридз-Сміглім, що переховувались у Карпатах, та організація «самостійників» у Західній Україні, до якої нібито належали близько 2 000 осіб. Організація побудована за системою трійок, п'ять із яких створені в Рівненському повіті⁶⁷⁴.

Під час наступного візиту до Н. Ломакіна Ю. Сальський заявив, що потрапив у важке матеріальне становище внаслідок обміну польських грошей на радянські: він не лише втратив можливість використати наявні в нього кошти для організації антирадянського підпілля, а й сам залишивсь без будь-яких засобів для прожиття. До проблеми з грошми додалось інше: у ніч на 24

---

⁶⁷² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 405, арк. 1–4.

⁶⁷³ Там само, арк. 46–47.

⁶⁷⁴ Там само, спр. 434, арк. 1–2.

грудня 1939 р. 2-й відділ УНКВД провів арешти вказаних агентом «Жуком» провідних діячів антирадянської організації в Межирічах М. Тижука, Ф. Литвина, К. Гладуновського, П. Панушевського. 30 грудня 1939 р. Ю. Сальський знову з'явився до Н. Ломакіна й повідомив про призначення того керівником «трійки» № 5 із завданням вербувати нових членів організації, шукати контактів із військовополоненими польськими офіцерами, які працюють на будівництві дороги⁶⁷⁵.

І. Серов підсумував своє повідомлення для Л. Берії так: «Вказані агентурні матеріали характеризують наявність повстансько-націоналістичної організації. Пунктом зосередження всіх цих контрреволюційних елементів встановлено містечко Межирічі та найближчі до нього населені пункти. Зокрема, біля села Тесів, у маєтку поміщиці Гуманської, за агентурними даними, збираються: колишній підполковник генерального штабу російської армії [Володимир] Гвоздьов, полковник [Сергій] Рекашев, генерал козачих військ [Іван] Петров, які є, ніби, близькими друзями генерала Сальського»⁶⁷⁶.

Занепокоєння, спричинене у І. Серова повідомленням агентури, не було безпідставним. Усвідомлюючи військову й кадрову перевагу СРСР, генерал В. Сальський розумів, що лише власними силами УНР не зможе протистояти ворогові. Тому, крім союзу з Польщею, допускав можливість вступу до лав Армії УНР вояків колишніх російських добровольчих формацій генералів Антона Денікіна, Миколи Юденича, Петра Врангеля, адмірала Олександра Колчака тощо. 1927 р. у військовому міністерстві навіть розробили спеціальне положення, яке регулювало процедуру зарахування цих осіб до війська УНР⁶⁷⁷.

Підсумовуючи, І. Серов пропонував відрядити до Межиріч двох досвідчених співробітників із метою вивчення вказаних осіб та їхніх зв'язків, встановлення всіх колишніх петлюрівців і завербування серед них агентів.

---

⁶⁷⁵ Там само, арк. 3–4.

⁶⁷⁶ Там само, арк. 4–5.

⁶⁷⁷ Каменцев Д. Військово-політична та громадська діяльність Володимира Сільського. С. 103.

Сюди планували також відправити агента «Місцевого», який «мав велике коло знайомих у петлюрівському середовищі»⁶⁷⁸.

Невідомо, чи отримав І. Серов від Л. Берії вказівки, про які просив. Відомо, однак, що до Межиріч 19 лютого – 1 березня 1940 р. відряджені з Рівного співробітники 2-го відділу УНКВД: заступник начальника відділу Й. Чернявський-Ольшанецький, заступник начальника 2-го відділення О. Якименко, старший оперуповноважений 3-го відділення Іван Демидов⁶⁷⁹. Надіслані до Межиріч співробітники разом з оперативниками місцевого РВ НКВД із подвійною енергією взялись за «вивчення» фігурантів агентурної справи «Самостійники», заведеної 2-м відділом УНКВД Рівненської області на «українських націоналістів, які проводили антирадянську націоналістичну діяльність». 25–29 лютого 1940 р. у Межиріцькому районі відбулась друга хвиля арештів, що значно перевищила першу: були затримані 25 осіб⁶⁸⁰ на протывагу 4-м, ув'язненим 24 грудня 1939 р.

Незабаром розслідування розділили на дві групові справи: щодо жителів Межиріч (Данила Бондаря, Василя і Євгена Гороховичів, Павла Демидюка, Микити Олевського, Володимира Пивоварчука, Івана Тижуча)⁶⁸¹ і жителів Самостріл Межиріцького району (Сергія Борщевського, Павла Жадинця, Миколи Левицького, Пилипа і Володимира Момотів, Онисифора і Степана Підстригачів, Степана Свистонюка, Аполлінарії і Олексія Смикалів)⁶⁸². 17 обвинувачених у цих справах наприкінці березня 1940 р. для продовження слідства етапували до Харкова. Згодом ОСО при НКВД СРСР винесла їм покарання: жителям Межиріч – по 10 років таборів кожному, жителям Самостріл – по 8.

Справи інших арештованих виділені в окреме провадження. Сергія Бачинського етапували до Києва й засудили до вищої міри покарання, яку

---

⁶⁷⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 434, арк. 5.

⁶⁷⁹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 137.

⁶⁸⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3701, арк. 44–45.

⁶⁸¹ Там само, спр. 4233–4234, 284 арк.+190 арк.

⁶⁸² Там само, спр. 2956, 395 арк.

виконали 22 червня 1941 р.⁶⁸³ Сергія Хращевського і Сергія Рекашева вивезли до Харкова. Останнього 25 січня 1941 р. заслали на 5 років у Казахстан⁶⁸⁴, а С. Хращевського 28 серпня 1941 р. звільнили як польського громадянина⁶⁸⁵. 19 березня 1940 р. в окреме провадження виділено матеріали щодо Федора Софроньєва (Софроніва), Костянтина Кристопчака, Макара Мурги-Муравського, Володимира Гвоздьова й Івана Тимощука, оскільки їхні «організаційні антирадянські зв'язки і спільна контрреволюційна діяльність ... з рештою звинувачених по цій справі не встановлені»⁶⁸⁶. Врешті В. Гвоздьова ув'язнили на 8 років таборів, І. Тимощука та Ф. Софроніва – на 5 років, К. Кристопчака й М. Мургу-Муравського з-під варти звільнили. Агентурна справа «Самостійники» була припинена 16 квітня 1940 р. у зв'язку з арештом більшості «об'єктів розробки»⁶⁸⁷.

Доля ув'язнених наприкінці грудня 1939 р. також склалась по-різному. К. Гладуновського, П. Панушевського та М. Тижуга у квітні–травні 1940 р. етапували до Києва, де перших двох стратили в особливому порядку згідно з постановою від 5 березня 1940 р.⁶⁸⁸, третього згодом засудили до 5 років заслання в Новосибірську область.⁶⁸⁹ Ф. Литвина випустили на волю 12 липня 1940 р.⁶⁹⁰ Розконспірований і скомпрометований перед радянською держбезпекою агент «Жук» (Н. Ломакін) 28 травня 1940 р. був заарештований і 14 червня 1941 р. засуджений до 5 років заслання в Башкирську АРСР «за антирадянську агітацію, розголошення державної таємниці й дезінформацію органів НКВД»⁶⁹¹. Очевидно, він загинув під час розстрілу в'язнів Дубенської тюрми 24–25 червня 1941 р.

Внаслідок використання агентури та проведення превентивних арештів органи НКВД ліквідували небезпеку створення в Межирічах і навколишніх

⁶⁸³ ГДА СБУ, Київ, ф. 6, спр. 69648-ФП, т. 2, арк. 114.

⁶⁸⁴ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4019, арк. 28.

⁶⁸⁵ ГДА МВС України, Рівне, ф. 25, оп. 1, спр. 8.

⁶⁸⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3701, арк. 44–45.

⁶⁸⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 262–264.

⁶⁸⁸ Там само, спр. 926, арк. 26, 79.

⁶⁸⁹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 538, арк. 86.

⁶⁹⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-10243, арк. 45.

⁶⁹¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5233, арк. 135–138.

селах уенерівського повстанського центру й організації антирадянського виступу. Вважаємо, що від початку такий план ДЦ УНР в екзилі (якщо він не був особистою ініціативою чи авантюрою Ю. Сальського) не мав жодних шансів на успіх. Серед головних причин цього – слабкість, розпорошення й дезорієнтація уенерівського середовища в Західній Волині, а також широкі агентурні заходи та репресії органів НКВД.

Юрій Сальський, щасливо уникнувши арешту, перебравсь до Румунії, а звідтіль – до Франції і Сполученого Королівства, де продовжував службу в польських військово-повітряних силах. Після закінчення Другої світової війни став одним із засновників та очільників Союзу (згодом Об'єднання) українців у Великій Британії. Після виїзду 1951 р. до Канади кілька десятиліть працював для Міністерства оборони в Оттаві. Від 1980 р. до 1992 р. очолював Архівний комітет ДЦ УНР в екзилі. Помер 1996 р.⁶⁹²

Іще менше шансів на успіх мала друга спроба створення антирадянського підпілля УНР – цього разу на Поліссі, яку здійснив у другій половині 1940 р. Тарас Боровець («Гонта», «Тарас Бульба»). Останній, як і Ю. Сальський, від початку потрапив у тенета агентури НКВД. Водночас він ніяк не опирався у Західній Волині й на Поліссі на колишніх вояків або урядовців УНР, більшість із яких на тоді емігрувала за кордон або ж була арештована та страчена.

Доручення організувати підпілля Т. Боровець одержав, за його спогадами, від ДЦ УНР в екзилі. «План політично-мілітарної акції демократичних сил в Україні на випадок німецько-совєтської війни» був нібито розроблений під керівництвом генерала В. Сальського і затверджений президентом А. Лівіцьким. Висловимо сумнів щодо правдивості цього твердження Т. Боровця хоча б з огляду на його згадку про «наглу смерть генерала В. Сальського зимою 1939/1940 р.», через що закінчувати підготовку плану довелось «без незабутнього генерала»⁶⁹³. Щобільше, Т. Боровець розповідає у спогадах про відвідини наприкінці липня 1940 р. у Варшаві могили генерала

⁶⁹² Сальський Юрій. Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/salskyi-u.htm>

⁶⁹³ Бульба-Боровець Т. Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпег, 1981. С. 74–75.

В. Сальського, де він «віддав ще один поклін своєму воєнному міністрові»⁶⁹⁴. Тут варто нагадати, що В. Сальський помер у Варшаві 5 жовтня 1940 р.⁶⁹⁵ – майже за три місяці після вигаданих Т. Боровцем відвідин його могили.

Схвалив ДЦ УНР план або ж ні, з метою його реалізації Т. Боровець 1 серпня 1940 р. нелегально перетнув німецько-радянський кордон по р. Буг на ділянці 5-ї застави 98-го Любомльського ПЗ НКВД, у районі с. Забужжя⁶⁹⁶. Його супутницю Валентину (Тіну) Кульчинську затримали прикордонники. Як довідуємось з її АКС, Тіна, нелегально потрапивши восени 1939 р. до Генеральної губернії, хотіла повернутись до батьків у с. Дермань. Улітку 1940 р. вона працювала в їдальні «Русалка» у Холмі. Допомогти їй взяли незнайомі люди, завербувавши для проведення на території СРСР розвідки на користь Німеччини. Валентина Кульчинська не була та не планувала бути зв'язковою Т. Боровця, якого зовсім не знала раніше, познайомившись із ним за день до переходу кордону⁶⁹⁷.

З огляду на зазначені обставини, акція Т. Боровця виглядає на порядок авантюрнішою за спробу Ю. Сальського. Порятунок від переслідування радянськими прикордонниками лише відтермінував логічний фінал цієї затії, що зрештою виявивсь фатальним.

Опинившись на території СРСР, Т. Боровець попрямував не до свого родинного села Бистричі чи до Карпилівки, де раніше мав власний бізнес. Там і там його могли швидко викрити, але найголовніше – він не мав шансів налагодити у цих селах організаційні зв'язки. Тому Т. Боровець відправивсь до Степаня, оскільки саме звідти походили люди, з якими він познайомивсь під час свого нетривалого урядування в Українському центральному комітеті у Варшаві та перебування у Грубешові й Холмі. Віднайшовши цих людей чи їхніх родичів – брата Петра Кудрі Григорія із с. Погулянка, Петра Солов'я з

---

⁶⁹⁴ Там само. С. 79.

⁶⁹⁵ Каменцев Д. Військово-політична та громадська діяльність Володимира Сальського. С. 130.

⁶⁹⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 6, спр. 71218-ФП, арк. 5–6.

⁶⁹⁷ Там само, арк. 19–24.

хут. Новини – Тарас Боровець порозумівсь із ними й оселивсь на хут. Труди неподалік Степаня, у Павла Гожого⁶⁹⁸.

Там він проводив організаційні зібрання осіб, яких залучив до уенерівської організації: Павла і Михайла Гожих, Василя Зданевича, Костянтина Шумлянського, Петра Солов'я, звідти виїжджав до Сарн, Рівного, Малинська. У Рівному Тарас Боровець нібито зустрічався з одним із керівників ОУН на Північно-західних українських землях Володимиром Робітницьким, однак порозумілись вони не змогли⁶⁹⁹. Річ у тім, що Т. Боровець прагнув перебрати під своє начало оунівську мережу на Поліссі й переорієнтувати її на виконання завдань ДЦ УНР, із чим, звісно, не міг погодитись В. Робітницький.

Водночас Т. Боровець потрапив «під ковпак» агентури НКВД. 12–14 жовтня 1940 р. обласне управління НКВД скерувало в рейд із Рівного до Степаня свого агента Луку Крисюка, якого схилили до співпраці під час перебування під арештом у жовтні 1939 р. – червні 1940 р. Лука Крисюк (агент «Степанов») був уродженцем Степаня, навчався в Рівненській українській гімназії, став активістом УЄРЦ в Олександрії, до арешту працював заступником голови тимчасового правління м. Рівне⁷⁰⁰. «Степанов» був близько знайомий із В. Робітницьким і багатьма членами ОУН, тому Т. Боровець вирішив, що Л. Крисюк відвідав його за дорученням керівника крайового оунівського проводу.

Про свій візит і зміст розмови з Т. Боровцем «Степанов» доніс 15 жовтня начальнику Олександрійського РВ НКВД Андрієві Ніколаєву, а 16 жовтня – заступнику начальника 2-го відділу УНКВД Й. Чернявському-Ольшанецькому та заступнику начальника управління В. Мастицькому. Керівництво УНКВД відреагувало на одержану інформацію визначенням низки необхідних заходів: планувалось викликати М. Гожого до військкомату в Рівному для відправки в армію, де його арештувати; через закордонного агента Ф. Лебеда («Мудрого») перевірити Т. Боровця по Грубешову; з агентурної розробки «Станиця»

⁶⁹⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 7093, арк. 4.

⁶⁹⁹ Марчук І. Отаман «Тарас Бульба»: між міфом і реальністю. Львів, 2022. С. 48.

⁷⁰⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2790, арк. 4, 13.

виділити матеріали на Гожих і завести окрему розробку по лінії УНР; скерувати «Степанова» на зближення з К. Шумлянським з метою виявлення всіх учасників УНР на території області⁷⁰¹. 19 жовтня 1940 р. начальник УНКВД Рівненської області Р. Крутов і начальник 2-го відділу УНКВД І. Ковальов повідомили наркомун внутрішніх справ УРСР І. Серову про заведення агентурної розробки «Хуторяни» на учасників організації УНР. Вони розповіли про зустріч Л. Крисюка («Степанова») з Т. Боровцем («Гонтою»), «який прибув з-за кордону за завданням намісника Петлюри – Лівницького» «для створення уенерівських повстанських організацій на території областей Східної України». Після повернення зі Сходу Т. Боровець мав відвідати Л. Крисюка для «розмови з питань роботи організації УНР»⁷⁰².

Очевидно, накреслений керівництвом УНКВД план заходів щодо нейтралізації діяльності підпілля УНР у Степанському районі був реалізований наприкінці жовтня – на початку листопада 1940 р.: арештований М. Гожий (протокол його допиту про діяльність Т. Боровця датований 31 жовтня⁷⁰³) був завербований 2-м відділом УГБ УНКВД в агентурну мережу під псевдонімом «Бунчужний» і звільнений для здійснення розшуку Т. Боровця, повторно арештований 21 грудня⁷⁰⁴; 3 листопада арештований В. Зданевич, 20 листопада – П. Соловей, 21 грудня – П. Гожий і К. Шумлянський. 4 червня 1941 р. їх засудив Рівненський обласний суд: М. Гожого – до розстрілу (вирок виконаний 22 червня 1941 р.), П. Солов'я і К. Шумлянського – до 10 років ув'язнення, В. Зданевича – до 8 років⁷⁰⁵ (всі троє врятувались втечею з Дубенської тюрми, загинули за нез'ясованих обставин під час нацистської окупації).

І. Марчук у книзі «Отаман “Тарас Бульба”: між міфом і реальністю» висловив припущення, що після свого завербування і звільнення М. Гожий «попередив Боровця про небезпеку та допоміг викрити вже згаданого Луку

⁷⁰¹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упоряд. В. Сергійчук. Київ, 2011. С. 34–43.

⁷⁰² Там само. С. 43–44.

⁷⁰³ Там само. С. 45–54.

⁷⁰⁴ Марчук І. Отаман «Тарас Бульба». С. 52.

⁷⁰⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11869.

Крисюка»⁷⁰⁶. Про місцеперебування та діяльність Т. Боровця від початку листопада 1940 р. до початку німецько-радянської війни жодних достовірних згадок у спогадах та історичній літературі немає. Практично обійшов цей сюжет увагою В. Дзьобак⁷⁰⁷. І. Марчук вважає, що «попри кадрові втрати організації, Т. Боровець продовжував діяти в підпіллі»⁷⁰⁸, а В. Сергійчук зазначив, що «досі не маємо конкретних відомостей ні з архівів, ні зі споминів самого отамана про його перебування в східних областях УРСР восени 1940 року, подальший розвиток підпільної боротьби під більшовицькою владою на Волині за участю Тараса Боровця, що не дає можливості відповісти на окремі закиди з боку його опонентів»⁷⁰⁹.

Володимир Косик, йдучи за спогадами Тараса Боровця, представив таку хронологію подій цього періоду: жовтень 1940 р. – виїзд Боровця на «інспекцію» вглиб України, звідки він повернувся наприкінці листопада, щоб до кінця зими 1941 р. опрацювати «схему» «нової військово-революційної організації»⁷¹⁰.

Тарас Боровець в «Армії без держави» наголосив: «Це була каторжна робота. Мушу тут сказати відкрито, що якраз тоді під союською окупацією на початку в штабі я був майже сам [останнє слово у спогадах виділене розрядкою – А. Ж.]»⁷¹¹.

Чому сам? І де саме на самоті перебував понад півроку Т. Боровець? Часткову відповідь на ці запитання вдалось віднайти в документі від 11 листопада 1940 р., який походить із ГДА СБУ в Києві. Цим днем датована вказівка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальникові УНКВД Рівненської області Р. Крутову щодо агентурно-оперативних заходів по агентурних справах «Станиця», «Начало», «Вузол» і «Клесівці». У вказівці сказано: «Затриманого Вами емісара УНР – Боровця Тараса ретельно допитати.

⁷⁰⁶ Марчук І. Отаман «Тарас Бульба». С. 53.

⁷⁰⁷ Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944). Київ, 2002. 261 с.

⁷⁰⁸ Марчук І. Отаман «Тарас Бульба». С. 54.

⁷⁰⁹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упоряд. В. Сергійчук. С. 7.

⁷¹⁰ Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА. *Визвольний шлях*. 1984. Ч. 9 (438). С. 1060.

⁷¹¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. С. 94.

Встановити через нього решту емісарів УНР, які прибули в різний час на нашу територію. У випадку, якщо Боровець дасть відверті покази, видасть відомих йому емісарів та інших учасників організації, вкаже місця зберігання зброї, вивчити можливості вербування його і за отримання позитивних результатів завербувати його. Звільнення Боровця з-під варті відповідним чином легендувати. Про виконання моїх вказівок доповісти 1 грудня 1940 року»⁷¹².

Звідси стає зрозумілим флер таємничості, накинутий Т. Боровцем на своє зникнення та ймовірне місце перебування з листопада 1940 р. до кінця червня 1941 р. Найвірогідніше, що свою «схему військово-революційної організації» він опрацьовував, сидячи під арештом або ж на конспіративній квартирі НКВД. З допомогою цієї віднайденної ланки в біографії Т. Боровця легко скласти пазл подальших перипетій його «політично-агентурної одиссеї».

Як зазначено в агентурній замітці КГБ 1956 р., на початку німецько-радянської війни «Бульба» був «викинутий» на територію Сарненського району» на «близький зв'язок» із агентом НКГБ Микитою Балабушкою-Малецьким («Сидоренком»)⁷¹³. Вихід «Тараса Бульби» на політичну арену в окупованому нацистами Поліссі був синхронізований з його подальшими систематичними намаганнями розбити єдність українського національного фронту.

Наприкінці літа 1941 р. у найближчому оточенні Тараса Боровця з'явився співробітник радянських спецслужб Хаїм Сигал (Кирило Сиголенко), який зразу ж став «правою рукою» отамана⁷¹⁴. Наприкінці літа 1942 р. на Березнівщині десантували оперативну групу 4-го Управління НКВД СРСР на чолі з Дмитром Медведєвим і Олександром Лукіним для ведення переговорів із Т. Боровцем про ліквідацію Еріха Коха, однак досвідчені гебісти швидко оцінили його неспроможність виконати це завдання й задіяли інший план з участю Миколи Кузнєцова⁷¹⁵. Додамо сюди політичні кульбіти Т. Боровця на

⁷¹² ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 482, арк. 265–266.

⁷¹³ Марчук І. Отаман «Тарас Бульба». С. 336; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2057.

⁷¹⁴ В'ятрович В. Страшний маскарад Хаїма Сигала. *Його ж Україна. Історія з грифом «секретно»*. Харків, 2021. С. 135–152.

⁷¹⁵ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упоряд. В. Сергійчук. С. 148–160.

еміграції, знову ж таки на шкоду єдності українського національного табору⁷¹⁶. Зрозуміло, що тут не обійшлося без хворобливих амбіцій отамана.

Не з'ясовані до сьогодні обставини видання спогадів Т. Бульби-Боровця, опублікованих після його смерті. Член керівництва ОУН(м), директор-засновник видавництва «Смолоскип» Осип Зінкевич занотував до щоденника, як у листопаді 1975 р., під час Сахаровських слухань у Копенгагені, до голови «Смолоскипа» Андрія Зваруна з'явилась «людина з Польщі», з котрою той мав «довгу розмову» про «щоденник отамана Тараса Бульби-Боровця». Цей «щоденник» нібито вдалось вивезти з Польщі, і за нього просили п'ять тисяч доларів. А. Зварун виявив своє зацікавлення, хоч «не знав, чи дійсно Бульба будь-коли вів щоденник». У короткому часі О. Зінкевич, будучи особисто знайомий з Т. Боровцем, відвідав того у помешканні для людей похилого віку в Нью-Йорку. Коли О. Зінкевич розповів отаманові про людину, яка за великі гроші пропонувала продати його щоденник, той категорично заявив, що «ніколи жодного щоденника не вів», назвавши це «провокацією»⁷¹⁷.

Отже, впродовж 1939–1941 рр. під радянською окупацією на Західній Волині й Поліссі емісари ДЦ УНР зробили дві спроби створити уенерівське підпілля – Ю. Сальський наприкінці 1939 р. і Т. Боровець у другій половині 1940 р. До його організації планували залучити українських емігрантів, що оселились і мешкали у Волинському воєводстві в 1920–1930-х рр. – членів розгалуженої мережі філій Українського центрального комітету, співробітників 2-ї секції Генерального штабу Військового міністерства уряду УНР, громадсько-політичних діячів тощо. Мету створення й діяльності такого підпілля його організатори вбачали у відновленні УНР.

Обидві місії зазнали невдачі. Головними її причинами виявились ослаблення, розпорошення й дезорганізація уенерівського середовища на Західній Волині й Поліссі в умовах падіння Польської держави, з одного боку, та агентурно-провокаційна й репресивна діяльність ГУГБ НКВД, із другого. Одним із головних наслідків провокації НКВД проти УНР у 1939–1941 рр.

⁷¹⁶ Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. С. 70–82.

⁷¹⁷ Зінкевич О. Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. Київ: Смолоскип, 2016. С. 294–295.

стали неодноразові намагання радянських і теперішніх російських спецслужб розіграти «карту Бульби-Боровця» з метою внести розкол в український національно-визвольний, державницький рух та скомпрометувати його чільних діячів, що зумовило викривлення й фальшування історіографічного дискурсу проблеми.

3. 3. НКВД/НКГБ і польський рух спротиву

У новітній історії Польщі вереснева катастрофа 1939 р. виявилась трагічним контрапунктом, поставивши польську спільноту перед вибором: опір / співпраця чи співжиття з одним та іншим окупантом. Політична, військова, культурна еліта і більшість поляків обрали спротив, як активний, так і пасивний. Польські антирадянські організації стали виникати в Західній Україні і Білорусі одразу ж після усунення звідти польських державних чинників і встановлення більшовицької влади. Виникнення і активізація їхньої діяльності обумовлені скупченням на «кресах» значної кількості офіцерів польської армії, поліцейських, чиновників, біженців, як також наявність чисельної польської спільноти, зокрема осадників. Упродовж 1940 р. польські антирадянські формування були об'єднані навколо Союзу збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*). Ці організації, очолені нелегалами – як правило офіцерами польської армії – готували збройне повстання, приурочене до моменту надання дієвої військової допомоги Польщі її союзниками – Францією й Англією. До діяльності ЗВЗ долучилось католицьке духовенство із його матеріальними ресурсами і впливом на польське населення.

Підпорядкований польському уряду у вигнанні ЗВЗ створений 13 листопада 1939 р. ЗВЗ покликаний боротись за відновлення польської держави в довоєнних кордонах. «Німецьку» частину ЗВЗ з центром у Варшаві очолив полковник Стефан Ровецький, «радянську» з центром у Львові (округ ЗВЗ № 1) – генерал Міхал Токаржевський-Карашевич.

Для організації осередків округу ЗВЗ № 2 на Волині з Варшави надісланий полковник Казімеж Тадеуш Маєвський («Шмігель», «Гжбет», «Май»). Кадровий офіцер Війська Польського, з травня 1939 р. він служив командиром

Поморської бригади Національної оборони, під час Вересневої кампанії командував дивізією «Хойниця»⁷¹⁸, тобто жодним чином не був пов'язаний з нелегальною роботою чи діяльністю спецслужб.

У ніч з 23 на 24 лютого 1940 р. Т. Маєвський з помічниками – підпоручиками Ярославом-Єржи Броніковським («Потаповим») і Ришардом-Діонізієм Каспшицьким («Бурдою») – перейшли кордон Німеччини і СРСР в районі Косува-Ляцького і транзитом через Білосток та Брест-Литовський добулись Рівного⁷¹⁹. Тут Т. Маєвський зустрівся із колишнім інструктором пропаганди Спілки сільської молоді Волині (Wołyński Związek Młodzieży Wiejskiej – WZMW), засновником і головним редактором двомовного часопису «Młoda Wieś – Молоде село» Антонієм Гермашевським.

Таким чином конспіративна мережа (комендатура) ЗВЗ на території колишнього Волинського воєводства мала опертись на членів довоєнної ССМВ/WZMW, котра об'єднувала людей, ідеологічно пов'язаних з творцем «волинського експерименту», воєводою Генриком Юзевським. Вона охоплювала територію Волинської, Рівненської та Кременецького району Тернопільської областей. Окрім того, Т. Маєвському доручили також налагодити діяльність ЗВЗ на території колишнього Поліського воєводства⁷²⁰.

У варшавській централі Т. Маєвський отримав адреси декількох людей у різних містах Волині, з якими він мав встановити контакт. Двоє з них – Антоній Гермашевський і Ян Корнафель – мешкали у Рівному. А. Гермашевський влаштував Т. Маєвського на квартиру до вчительки Яніни Динаковської та познайомив з колишнім активістом ССМВ/WZMW поручиком Зигмунтом Румелем з Кременця.

На території Волині ЗВЗ мав зосередити основні зусилля на військовій розвідці, організації актів індивідуального терору, проведенні диверсійно-підричних операцій. Зокрема, перед Т. Маєвським ставили завдання зіпсувати

⁷¹⁸ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. Ч. 1. С. 76, 80; URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_Tadeusz_Majewski

⁷¹⁹ ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 4(Р), спр. 9370, арк. 12.

⁷²⁰ Там само, арк. 83.

телеграфний і телефонний зв'язок на ділянці Здолбунів – Львів, підірвати Сарненський залізничний міст через р. Случ. У березні 1940 р. кур'єр зі Львова передала Т. Маєвському наказ, де наголошено на необхідності організації акцій проти вивезення польського населення в глибину СРСР.

Циркуляр № 1 вимагав до 31 травня 1940 р. утворити структурні підрозділи ЗВЗ в межах Волинської округи, налагодити з ними зв'язок. Т. Маєвському вдалось zorganizувати повітові комендатури ЗВЗ у Луцьку (комендант Пьотр Можецький), Здолбунові (комендант Станіслав Вонк), Сарнах (комендант Зигмунд Залеський), Володимирі-Волинському (комендант Марцелі Казмірчак)⁷²¹. Комендатура в Сарнах не була укомплектована з огляду на арешт її керівника З. Залеського. Після створення повітових комендатур Т. Маєвський рекомендував зайнятись організацією спеціальних дружин, чисельністю 12 осіб кожна, члени яких повинні добре знати саперну та вибухову справи⁷²².

Волинська воєводська коменда ЗВЗ у Рівному включала 4 відділи, вона мала також 4 конспіративні квартири⁷²³. А. Гермашевський став заступником Т. Маєвського та очільником 1-го (пропагандистського) відділу комендатури ЗВЗ на Волині. Керувати 2-м (адміністративно-господарським) відділом доручено Я. Корнафелю, 3-м (військовим) і 4-м (розвідувальним) – З. Румелю. Задля налагодження діяльності ЗВЗ на Волині і Поліссі Т. Маєвський відвідував Луцьк, Володимир-Волинський, Брест-Литовський, для отримання керівних вказівок – Львів. А. Гермашевський з метою створення осередків ЗВЗ побував у Сарнах та Костополі, З. Румелю доручено відповідати за організаційну структуру ЗВЗ у Дубні та Кременці⁷²⁴.

В останній декаді березня, напередодні виборів до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, під орудою прибулих оперативних груп ГУГБ НКВД СРСР з Москви проведені поголовні арешти серед членів ЗВЗ у Рівному, Дубні, Кременці та Луцьку. Т. Маєвському вдалось тимчасово уникнути арешту:

⁷²¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1024, арк. 47.

⁷²² Там само, арк. 71.

⁷²³ Там само, арк. 52.

⁷²⁴ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4026, арк. 239–243.

адресу його конспіративної квартири в Рівному знали лише А. Гермашевський (він встиг виїхати до родичів у с. Липники Березнівського району) і З. Румель (відправлений близько 10 березня 1940 р. Т. Маєвським як зв'язковий кур'єр до Варшави⁷²⁵). Заарештовані члени підпільних осередків у Рівному, Яновій Долині, Дубні про місцеперебування керівництва організації не знали.

У висліді операції УНКВД Рівненської області здійснило арешти фігурантів агентурних справ і справ-формулярів, які стосувались «польської контрреволюції»: «Перспектива» (польська молодіжна організація «Легіон незалежності Польщі» у Рівному на чолі з Яном Язвінським); «Опіум» (розробка ксьондза рівненського костелу Станіслава Зентари і його оточення); «Стрільці з Долини» (учасники повстанської організації на кам'яних кар'єрах у Костопільському районі); «Лабіринт» (польська молодіжна повстанська організація в Дубні і Кременці). Всього за цими справами арештовані 103 особи. 65 з них зізнались у причетності до повстанських організацій, на чому окремо наголошено у доповідній записці І. Серову керівника оперативної групи НКВД СРСР Павла Журавльова⁷²⁶ (Додаток В). Кредо, сформульоване генеральним прокурором СРСР Андрієм Вишинським – «визнання вини обвинуваченим – цариця доказів» – залишалось дороговказом для співробітників НКВД. Водночас УНКВД Волинської області заарештовані 42 учасники ЗВЗ⁷²⁷.

Наприкінці березня – на початку квітня 1940 р. арештовані працівники кар'єру «Янова Долина» на Костопільщині, які належали до осередку ЗВЗ. За відомостями, зібраними співробітниками держбезпеки, антирадянською організацією керували вчитель Мар'ян Зарембський і начальник пожежної охорони кам'яного кар'єру Богдан Вежбовський. 12 липня 1940 р. Рівненський обласний суд покарав обох десятима роками ув'язнення. Згодом М. Зарембський і Б. Вежбовський вийшли на волю як польські громадяни⁷²⁸.

⁷²⁵ ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 4(Р), спр. 9370, арк. 54.

⁷²⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 434, арк. 30–35.

⁷²⁷ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3. Ч. 1. С. 280.

⁷²⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-10448.

Водночас з ними арештовані іще тринадцять осіб, шестеро з яких – Альфред Домбровський⁷²⁹, Тадеуш Квятковський, Віталій Козловський⁷³⁰, Міхал Ніклевич, Фелікс Урбанович та Леон Шутковський – за ухвалою московської трійки покарані розстрілом⁷³¹.

Як повідомив начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР Петра Федотова І. Серов, керівника ЗВЗ-2 «Волинь» Т. Маєвського арештували 31 травня 1940 р. у Рівному на квартирі Я. Динаковської по вул. 3 травня, № 310⁷³². За твердженням польських дослідників, Т. Маєвського зрадив начальник штабу ЗВЗ «Волинь» підпоручик запасу Б. Зимонь («Болек», «Вальда Волинський»)⁷³³. Після затримання Т. Маєвського відразу переправили до Москви, де вже від початку червня 1940 р. розпочали інтенсивні допити⁷³⁴. Подальша доля керівника ЗВЗ-2 залишилась невідомою. Нібито 13 листопада 1940 р. він засуджений до смертної кари, однак ще 5 лютого 1941 р. перебував у в'язниці на Луб'янці⁷³⁵.

Згідно з даними НКГБ СРСР, від середини вересня 1939 р. до початку другого кварталу 1941 р. на території Західної України знешкоджені 340 організацій і груп, заарештовані 9 949 членів польського підпілля⁷³⁶. За нашими підрахунками, з 23 листопада 1939 р. до 14 червня 1941 р. у Рівненській області відбулось 39 колективних (стосовно 3-х і більше осіб) процесів за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності». 435-й ВТ 5-ї армії УФ, ВТ 5-ї армії КОВО, Рівненський обласний суд розглянули справи щодо 361-ї особи, 118 (32,7 %) з яких були засуджені до ВМП – розстрілу. Обвинуваченими на 16-ти з 39-ти колективних процесів були поляки (поліцейські, агенти, конфіденти, військовополонені, учасники антирадянського підпілля). Загальне

⁷²⁹ Там само, спр. П-2625.

⁷³⁰ Там само, спр. П-2626.

⁷³¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 35, 46, 50, 74, 106, 117.

⁷³² Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3. Ч. 1. С. 238–240.

⁷³³ Szeremeta B. Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie.

⁷³⁴ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3. Ч. 1. С. 282–296.

⁷³⁵ Там само. С. 80.

⁷³⁶ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. 1. Варшава; Москва, 2001. С. 646.

число обвинувачених на цих процесах склало 124 особи (96 – поляки, 28 – інші), 30 (24,2 %) з яких отримали ВМП⁷³⁷.

Не зважаючи на втрати, польські націоналістичні формування від початку 1940 р. розгорнули підготовку збройного виступу, що був запланований на весну того ж року. З цією метою вони накопичували зброю та набої до неї; збирали інформацію про місця розташування підрозділів ЧА та органів НКВД; складали списки з адресами їхнього командного складу, радянсько-партійного активу з метою захоплення та знищення під час збройного повстання; готували на початок повстання або очікуваної війни між Німеччиною і СРСР здійснення диверсійних актів, головним чином, на об'єктах стратегічного значення – залізничних вузлах та мостах. У доповіді від квітня 1941 р. 4-го відділу 3-го управління НКГБ СРСР про результати агентурно-оперативної роботи проти польського підпілля за 1939–1941 рр. повідомлялось про те, що в західних областях України лише з травня до листопада 1940 р. було здійснено 96 терактів на партійних працівників⁷³⁸.

Про результати розвідувальної діяльності польських підпільників у Західній Україні може свідчити рапорт останнього командуючого польським підпіллям у «радянській окупаційній зоні» полковника Л. Окулицького. Цей рапорт у зашифрованому вигляді один з польських кур'єрів мав перевезти до Варшави головному коменданту ЗВЗ генералу С. Ровецькому, але у січні 1941 р. кур'єра у Львові було заарештовано, а рапорт у нього вилучено.

В рапорті вміщено велику кількість таємних даних стосовно військової, економічної, господарської, політичної ситуації як у прикордонних районах, так і загалом в СРСР, у тому числі інформацію про дислокацію та бойову готовність частин ЧА, підготовку до війни, настрої населення в Західній Україні тощо⁷³⁹.

Від середини 1940 р., після поразки Франції і краху сподівань на допомогу союзників у справі відновлення польської держави, еміграційний уряд

⁷³⁷ Докладніше див.: Жив'юк А. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 9 (2018). Toruń, 2018. S. 110–128.

⁷³⁸ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. 1. С. 656.

⁷³⁹ Там само. С. 468.

Владислава Сікорського і підпорядкована йому головна команда ЗВЗ на чолі з генералом Казімежем Соснковським змінили тактику. На конференції ЗВЗ у Белграді ухвалене рішення до закінчення війни на Заході утриматись від збройних виступів на території колишньої Польщі (у т. ч. Західної Волині). Головне завдання ЗВЗ було зведене до збереження нелегальних озброєних кадрів до потрібного моменту. В оперативній директиві комендантові ЗВЗ «радянської зони окупації» К. Соснковський вказав, що підготовка збройного повстання як головне гасло найближчої дії керівництво ЗВЗ знімає, оскільки «сприятливої військової ситуації в цей час немає і, вірогідно, скоро не настане»⁷⁴⁰.

Потрібно зазначити, що на середину 1940 р. на території західних областей УРСР в результаті її Зачистки органами НКВД практично не залишилось офіцерів польської армії, поліцейських, осадників, лісників та ін., які кадрово жили польське підпілля. На настрої польського населення, окрім радянських репресій та втрати надій на допомогу Заходу, певний вплив мали пропагандистські кроки більшовицької влади. Вони зумовили явище, яке можемо окреслити як «синдром Ванди Василевської»: функціонування на території Західної України прорадянських угруповань польських письменників, польських театрів, видання газет польською мовою, обрання представників польських «трудящих верств» до нових органів влади⁷⁴¹.

З другої половини 1940 р. діяльність польського військового підпілля в західних областях України була фактично паралізована. Л. Окулицький у згаданому донесенні визнавав, що «робота польських підпільних організацій нічого не варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії гестапо у порівнянні з діями НКВД є просто дитячою грою»⁷⁴². На думку дослідників, вдала агентурно-оперативна робота органів НКВД/НКГБ проти

⁷⁴⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 173.

⁷⁴¹ Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 8 (2017). Pod. red. W. Rezmera та in. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. S. 83–100.

⁷⁴² Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. 2. С. 1180.

польських підпільних організацій і масовий характер арештів, здійснений в їхньому середовищі, можуть свідчити про те, «що польські плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише на папері»⁷⁴³.

Польські дослідники зазначають, що поляки й українці після початку Другої світової війни опинились у різній геополітичній ситуації, яка спонукала поляків боротись проти Німеччини і еволюціонувати у стосунках з Радянським Союзом від ворожнечі до союзництва. Натомість для українців ворогом номер один став СРСР. Однак при цьому під українцями розуміють українських націоналістів (ОУН), а співпрацю українців з Німеччиною розглядають на прикладі Генерал-губернаторства⁷⁴⁴. За такого підходу осторонь залишилась ситуація, що виникла у 1939–1941 рр. у Східній Галичині й Західній Волині (інакше кажучи, у західних областях УРСР), де як поляки, так і українці опинились віч-на-віч з більшовицькою владою, котра, за кулісами гасел про інтернаціоналізм, всіма засобами намагалась втілити сценарій *divide et impera*.

Головнокомандуючий Українським фронтом Семен Тимошенко у зверненні до робітників і селян Західної України під назвою «Дорогі брати і сестри», видрукуваному напередодні вступу радянських військ, закликав: «Годі носити на своїх згорблених нуждою плечах польських панів. [...] Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну в безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів. Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам»⁷⁴⁵.

Хоча формально більшовицька влада не виступала проти польського населення, а «лише проти польських буржуазії та поміщиків», осадників, але фактично проводила деполонізацію теренів⁷⁴⁶. Надзвичайний інтерес виявили

⁷⁴³ Ільющин І. Польське підпілля у Західній Україні і Західній Білорусії у 1939–1941 рр.: нове науково-документальне видання. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1. С. 452.

⁷⁴⁴ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ, 2013. С. 30–32.

⁷⁴⁵ Відозва командуючого українським фронтом командарма I рангу Семена Тимошенка до робітників і селян Західної України. *Кучерена М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр.* С. 186.

⁷⁴⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 514.

співробітники ОЧГ НКВД до українських антипольських повстань, які мали місце в першій половині вересня 1939 р. у різних місцевостях Східної Галичини і Західної Волині, педалюючи їх антипольський характер. У національній політиці більшовики намагались протиставити українців полякам, тому політика українізації часто проводилась під антипольськими гаслами, а політичні репресії торкнулись найперше польської спільноти.

Органи НКВД/НКГБ мали відіграти роль «фільтра» для Зачистки західноукраїнського соціуму від «ворожих антирадянських домішок». З іншого боку, задля утвердження радянської владної моделі більшовицькі спецслужби виступали каталізатором українсько-польської недовіри і протистояння. Начальник УНКВД Тернопільської області О. Вадіс повідомив делегатам партійної конференції, що «люди праці, лише півроку назад звільнені з-під гніту польських панів», з ентузіазмом взяли за «соціалістичне будівництво». Актив з місцевого населення щоденно надає допомогу «в практичні роботи». Наприклад, у виселенні осадників перший раз і сімей репресованих другий раз брали участь до 15 тисяч осіб»⁷⁴⁷.

Вірогідно, що драматизм ситуації, пов'язаної з провокуванням органами НКВД/НКГБ українсько-польської неприязні і ворожнечі, добре розуміли керівники українського і польського підпілля. У вересні 1940 р., під час арешту учасників клесівського осередку ОУН, у них було вилучено рукописну відозву «Поляки!», виконану польською мовою і адресовану нібито полякам від поляків. У ній, зокрема, йшлося: «За нашу і вашу свободу» – гасло, якого ми не зрозуміли в 1920 році, і яке сьогодні ціною нашої крові ми повинні здійснити. Поляки! До боротьби з більшовизмом ви повинні бути готовими, і цим ми сплатимо Україні борг, що тягнеться від 1920 року. Створюючи нову могутню Українську Державу, ми тим самим наближаємо можливість створення вільної на її рідних землях Польщі. Допоможемо словом і ділом у боротьбі українському народові»⁷⁴⁸.

⁷⁴⁷ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 76.

⁷⁴⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-6566, арк. 264 (конверт).

Насправді відозва походила від Григорія Рибачка («Юрка Якоря»), керівника Костопільської округи ОУН, який перейшов у 1940 р. кордон з Генеральної губернії з інструкціями проводу ОУН(р). Очевидно, то була спроба витворити українсько-польське порозуміння на антиімперіалістичному / антибільшовицькому ґрунті. Спроба малоперспективна, зважаючи на її локальний характер і декларований український соборницький проект, який апріорі не міг бути сприйнятий польською спільнотою. Прискіплива увага до відозви співробітників НКВД (її текст був перекладений російською мовою) могла свідчити про їхнє тодішнє занепокоєння можливим антибільшовицьким альянсом, який міг стати на заваді остаточному опануванню анексованих територій. Зрештою, інспірування взаємної антипатії поляків і українців радянськими спецслужбами стало однією з передумов ширшого українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині.

Зважаючи на системне провокування у 1939–1941 рр. органами НКВД/НКГБ польсько-української (чи українсько-польської) неприязні в західних областях УРСР, вважаємо що саме комуністичні спецслужби ініціювали і роздмухували польсько-українську конфронтацію на «кресах» як до, так і після нападу Німеччини на СРСР.

Ліквідація польського підпілля в західних областях УРСР, і в Західній Волині зокрема, зумовлена низкою причин. Окрім проникнення агентури НКВД в її середовище, це відсутність досвіду нелегальної організаційної діяльності у керівництва та членства ЗВЗ, серед якого переважали кадрові військові і цивільні за майже повної відсутності співробітників спецслужб. Більшість офіцерів польської довоєнної розвідки, що функціонувала в радянському прикордонні, арештовані і знищені в таборах військовополонених і тюрмах Західної України з осені 1939 до весни 1940 рр., тобто ще до розгортання діяльності ЗВЗ. Так само більшовицька влада руками НКВД здійснила Зачистку соціальної бази для польського спротиву, здійснивши висланські акції лютого – квітня 1940 р. Перед загрозами, які виникали з різних сторін – від радянських спецслужб і їхньої агентури, провокаторів у власному

середовищі, неприязно, а то й вороже налаштованого українського загалу – нелегали ЗВЗ виявились безпорадними. За визнанням останнього керівника польського підпілля в Західній Україні напередодні нападу Німеччини на СРСР полковника Л. Окулицького, «єдиної і досить міцної антирадянської сили» в краї становила лише ОУН⁷⁴⁹.

3. 4. Протистояння НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН

Існує думка, що єдиною політичною силою, котра вітала прихід РСЧА і взялась до активної праці щодо розбудови органів радянської влади, були члени розпущеної Комінтерном КПЗУ. Українські націоналісти, навпаки, зразу ж повели проти нової влади боротьбу, особливо під час виборів до НЗЗУ: поширювали антирадянські листівки, розганяли виборчі комітети, вбивали агітаторів, підпалювали хати кандидатів⁷⁵⁰. Такі випадки дійсно були, але тактика ОУН на початку радянзації західноукраїнських земель виявилась гнучкішою.

Впродовж вересня – грудня 1939 р. організаційна мережа ОУН у Західній Волині була суттєво порушена внаслідок здійснених ОЧГ арештів та переходу певної кількості членства на територію Генеральної губернії. Перед членами організації, які залишились на місці, поставлене завдання проникнути в органи радянської влади, щоб контролювати ситуацію і використати, нехай тимчасово, «адміністративний ресурс».

Один з керівників ОУН на Дубенщині, Михайло Винниченко, спонукав членів організації «пролізти в міліцію і радянські органи з тим, щоб отримати зброю, викликати довіру, точніше кажучи замаскуватись, і в потрібний момент зброю використати проти радянської влади»⁷⁵¹.

Члени та «симпатички» ОУН увійшли до складу тимчасових органів влади на місцях: Ростислав Волошин став секретарем тимчасового селянського комітету в с. Озеряни Дубенського повіту, одним з організаторів транспортної

⁷⁴⁹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. 2. С. 1180.

⁷⁵⁰ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ, 1996. С. 214–215.

⁷⁵¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1109, арк. 14.

профспілки на місцевій станції, очолив дільничну виборчу комісію до НЗЗУ⁷⁵²; Олексій Скоропада головував у тимчасовому селянському комітеті в с. Дермань Здолбунівського повіту⁷⁵³; Григорій Оборський був обраний заступником голови Козинського волосного комітету⁷⁵⁴; Борис Берлінець у вересні – жовтні 1939 р. очолював міліцію Козинської волості⁷⁵⁵; Євген Кисільчук⁷⁵⁶ та Мойсей Іващук⁷⁵⁷ обрані депутатами НЗЗУ відповідно від с. Дермань Здолбунівського та с. Дубини Дубенського повітів.

Члени Козинського осередку ОУН на своїх нарадах домовились, «що у зв'язку з приходом рад[янських] військ всім українським націоналістам необхідно змінити своє політичне обличчя, замість попередньої ворожнечі до рад[янського] ладу і комунізму, потрібно якнайбільше своїм людям – українським націоналістам, проникати в органи місцевого управління, потрібно йти в глибоко законспіроване підпілля, видаватись радянським активістом, зберегти націоналістичні кадри, посилено готувати молодь в націоналістичному дусі»⁷⁵⁸.

Те, що така настанова не була епізодичною, доводить поведінка у вересні – жовтні 1939 р. «рівненського грона» діячів ОУН, для яких відправним пунктом на шляху до націоналістичного підпілля стала, у свій час, Українська гімназія в Рівному. Серед цього кола були Сергій Іллюк, Ростислав Волошин, брати Яків та Олександр Бусли, Олексій Скоропада, Андрій Кисіль, Микола Фридрих, Євген Кисільчук та ін. Вийшовши на волю з польських тюрем і концтабору Береза Картузька, частина членів ОУН успішно легалізувалась за радянської влади. У жовтні – листопаді 1939 р. в одному з відділів Рівненського повітового виконкому працював А. Кисіль⁷⁵⁹; до Рівненської міської ради влаштувавсь С. Іллюк⁷⁶⁰; у Рівненському повітовому комітеті КП(б)У опинивсь

⁷⁵² Там само, спр. 2715, арк. 3, 19.

⁷⁵³ Там само, спр. 2890.

⁷⁵⁴ Там само, спр. 3778.

⁷⁵⁵ Там само, спр. 1847.

⁷⁵⁶ Там само, спр. 2787.

⁷⁵⁷ Там само, спр. 2957.

⁷⁵⁸ Там само, спр. 1847, арк. 77–78.

⁷⁵⁹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ, 2007. Т. 1. С. 386.

⁷⁶⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2692.

уродженець с. Дюксин Костопільського повіту, відомий оунівський художник Ніл Хасевич⁷⁶¹.

З огляду на такий характер початкового етапу кадрового наповнення нових владних структур, бюро Рівненського обкому КП(б)У в своєму рішенні від 1 лютого 1940 р. поставило перед райкомаами партії вимогу «рішучіше вести перевірку позапартійних з місцевого активу, одночасно розоблачати ворожий елемент – націоналістів та їх прихильників, які намагаються пролізти в радянський апарат»⁷⁶².

За викриття і репресування замаскованих націоналістів взялись гебісти. Перша спланована операція з метою ізоляції довоєнного оунівського активу відбулась у грудні 1939 – січні 1940 рр. Зокрема, у Здолбунівському повіті тоді були ув'язнені члени довоєнного націоналістичного осередку з с. Дермань: 24–26 грудня – вчителі О. Скоропада і Є. Кисільчук; завідувач Дерманської лікарні Федір Мартинюк⁷⁶³; завідувач Мізоцької лікарні Микола Фридрих⁷⁶⁴; 24 січня 1940 р. – студент Дерманської педшколи Антон Кучерук і його брат Василь; студент Черницького сільськогосподарського технікуму Василь Тибенко й Федір Кир'янчук⁷⁶⁵. Дещо раніше, 20 жовтня 1939 р., ОЧГ м. Дубно арештований Р. Волошин.

Оперативники й слідчі мали у своєму розпорядженні досить матеріалів, які доводили участь заарештованих в українському націоналістичному русі. Однак упродовж травня – жовтня 1940 р. всі згадані в'язні звільнені нібито за відсутністю доказів вини. Без сумніву, що вийти з ізоляторів НКВД їм допоміг попередній досвід нелегальної конспіративної діяльності та протистояння з поліційно-судовою системою Другої Речі Посполитої. Водночас, висловимо здогад про можливість якоїсь оперативної гри з боку органів НКВД. Характерно, що більшість згаданих осіб згодом стали провідними діячами ОУН

⁷⁶¹ ГДА СБУ, Рівне, фонд припинених оперативно-розшукових справ, спр. С-22, т. 3 (документи зі справи-формуляра Ніла Хасевича), арк. 229.

⁷⁶² ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 4, арк. 26.

⁷⁶³ Там само, ф. Р-2771, спр. 1795.

⁷⁶⁴ Там само, спр. 1805.

⁷⁶⁵ Там само, спр. 2895.

і УПА на Волині; окремі ж, як от О. Скоропада, перейшли на бік ворога й співпрацювали з НКВД/НКГБ.

Трагічніше склалась доля одного з діячів «козинського осередку», депутата НЗЗУ М. Іващука. 24 грудня 1939 р. він заарештований Дубенським ПВ НКВД. Допитаний під час слідства секретар райвиконкому новоствореного Козинського району А. Загоруйко звинуватив М. Іващука в націоналістичній діяльності. Виконувач обов'язків начальника райшляхвідділу Г. Павлюк заявив на допиті, що під час зустрічі з М. Іващуком через 5–6 днів після повернення з НЗЗУ, на запитання – «Як справи?» той відповів: «Не питай, пропали ми». 1 березня 1941 р. ОСО при НКВД СРСР ув'язнила М. Іващука на 8 років ВТТ «за участь в антирадянській націоналістичній організації»⁷⁶⁶. Очевидно М. Іващук загинув під час розстрілів в'язнів Дубенської тюрми 24–25 червня 1941 р.

Про методи ведення слідства співробітниками НКВД дізнаємось зі свідчень колишніх ув'язнених, наданих у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., коли вони добивались перегляду своїх справ. Житель с. Пасіки Козинського району Б. Берлінець, який 12 травня 1941 р. покараний п'ятьма роками заслання «за участь в антирадянській націоналістичній організації», на допиті 1956 р. заявив: «Після арешту на слідстві начальник Дубенського НКВД Винокур мене бив і я, очевидно, підписував ті протоколи допиту, де були мої покази, що не відповідають дійсності»⁷⁶⁷.

Б. Берлінець додав, що Я. Винокур та оперуповноважений Микола Козлов били його руками, ногами, руків'ям револьвера; по кілька днів не давали їсти, тоді садили за стіл, заставлений їжею, забороняючи до неї торкатись; тримали в холодному підвалі, через що захворів на крупозне запалення легень; двічі Я. Винокур інсценізував розстріл Б. Берлінця⁷⁶⁸.

Володимир Богуцький з с. Бегень Рівненського району був фігурантом колективної справи з односельцями Артемом Багнюком, Леонтієм Дворковим, Семеном Козаком та Євгеном Серветником. До початку німецько-радянської

⁷⁶⁶ Там само, спр. 2957, арк. 27 зв.–28, 36 зв., 51.

⁷⁶⁷ Там само, спр. 1847, арк. 240.

⁷⁶⁸ Там само, арк. 249.

війни слідство не завершили і арештованих етапували з Рівненської в'язниці у м. Камишин Сталінградської області. Постановою ОСО при НКВД СРСР від 25 квітня 1942 р. В. Богуцький, А. Багнюк, С. Козак засуджені на 8, а Л. Дворков і Є. Серветник – на 10 років ВТТ «за участь в контрреволюційній націоналістичній організації».

На допиті у 1960 р. В. Богуцький свідчив: «Зі мною під час ведення слідства погано поводитись (били мене, чотири доби не давали води) і я з цієї причини змушений був погоджуватись з будь-якими поставленими мені питаннями і підписував усе, що мене змушували підписувати, не читаючи змісту протоколу»⁷⁶⁹.

Л. Дворков у 1960 р. згадував: «Буквально з перших днів допитів мене стали бити. Слідство вели декілька чоловік і всі вони мене жорстоко били [...]. Оскільки я на першому допиті не зізнався, то мене відправили у камеру, де утримували три доби без виклику, не даючи за цей час їжі і води. Після цих мученицьких трьох діб мене викликали на допит. Слідчий щось писав і давав мені підписувати. Я підписував усе, що він мені давав, не читаючи. Не дивлячись на те, що я все підписав, у камері мені не давали води ще 6 діб»⁷⁷⁰.

Л. Дворков підкреслив також, що ніякої очної ставки з В. Богуцьким, протокол якої є у справі⁷⁷¹, у нього не було⁷⁷². Співробітники Рівненського РВ НКВД, які допитували В. Богуцького і Л. Дворкова – це начальник райвідділу І. Захаров, старший оперуповноважений молодший лейтенант ГБ Олексій Василенко, оперуповноважений сержант ГБ Данило Сербін.

Практика побиття арештантів і знущання над ними, принесена в Західну Україну виконавцями Великого терору, викликала нерозуміння з боку їхніх молодших колег, іще незвиклих до неї. Випускник ВШ НКВД у Москві лейтенант ГБ Семен Бурлаков, призначений у травні 1941 р. старшим слідчим СЧ УНКВД Рівненської області, подав 18 липня 1940 р. своєму безпосередньому начальнику Є. Лосєву рапорт такого змісту: «Арештований

⁷⁶⁹ Там само, спр. 1042, арк. 311 зв.–312.

⁷⁷⁰ Там само, арк. 313 зв.–314.

⁷⁷¹ Там само, арк. 57–62.

⁷⁷² Там само, арк. 315 зв.

Дубенським повітовим відділом НКВД гр-н Пахай Олексій Дем'янович у заяві на ім'я прокурора і на допиті показав, що, добиваючись від нього зізнання у приналежності до ОУН, співробітники повітового відділу тт. [Віктор] Зверев і [Василь] Сухарніков з 29.І.1940 р. не давали йому спати упродовж чотирьох діб, а на допиті 18.ІІІ.1940 р. за присутності т. Зверева двоє інших слідчих, прізвищ яких звинувачений не знає, били його. У результаті таких допитів, заявляє звинувачений, ним підписаний протокол, який містить зізнання у приналежності до ОУН»⁷⁷³.

С. Бурлаков просив погодити з ОК виклик В. Зверева у слідчу групу м. Дубно для присутності на допиті О. Пахая. Наказом начальника УНКВД № 371 від 17 листопада 1940 р. В. Звереву зауважено щодо «застосування неправильних методів ведення слідства»⁷⁷⁴, однак це не завадило його кар'єрному просуванню: навесні 1941 р. В. Зверев став заступником начальника Дубенського РВ НКВД⁷⁷⁵.

З кінця 1939 р. за відновлення мережі ОУН у Західній Волині взявся Іван Скоп'юк. Він народивсь 1909 р. у Луцьку, належав до «Пласту» і УВО, у 1932–1934 рр. був провідником ОУН Луцького повіту, в 1934 р. засуджений польським судом до 10 років позбавлення волі, звільнивсь у вересні 1939 р. До переходу на нелегальне становище працював у Луцькому театрі⁷⁷⁶.

Роль зв'язкового між краківським центром і волинським підпіллям взяв на себе член проводу ОУН Іван Климів («Осип», «Мармаш»). Вперше, як організатор і куратор підпілля ОУН під контролем Револуційного проводу, І. Климів з'явивсь на Західній Волині наприкінці березня чи на початку квітня 1940 р. Він повідомив очільника місцевих оунівців І. Скоп'юка, якого добре знав по спільному ув'язненню в польській тюрмі міста Равич, про те, що на територію Західної України з Генеральної губернії перекинуті декілька груп ОУН для налагодження тут організаційної роботи. З числа уродженців Волині й

⁷⁷³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 6989, конверт.

⁷⁷⁴ Там само, спр. 3175, арк. 4.

⁷⁷⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 126.

⁷⁷⁶ Данилюк В., Кучерепа М. «Я завжди боровся за свій народ»: Скоп'юк Іван Володимирович. *Програма і методичні рекомендації серії науково-документальних книг «Волинська область. Реабілітовані історією»*. Луцьк, 1994. С. 48.

Полісся серед них були Степан Пшеничний з с. Мокре на Дубенщині (на Дубенський і Здолбунівський повіти; загинув під час переходу кордону)⁷⁷⁷; Адам Кублій («Гуляй-Душа») з Бичальських хуторів на Костопільщині (на Костопільський і Сарненський повіти; арештований у березні 1941 р., розстріляний у Рівненській тюрмі 22 червня 1941 р.)⁷⁷⁸; Лук'ян Гураль («Герой») з с. Баїв на Горохівщині (на Торчинський і Горохівський райони; загинув у червні 1940 р. у перестрілці з опергрупою Луцького РВ НКВД)⁷⁷⁹; Ананій Закоштуй («Василь») з с. Лаврів неподалік Луцька (на Володимир-Волинський і Ковельський повіти)⁷⁸⁰. Всі вони отримали в Кракові спеціальну підготовку: вивчали військову справу і службу розвідки, пройшли короткий ідеологічний вишкіл.

З початку липня 1940 р., за вказівкою І. Климів, організовані окружні центри ОУН: Луцький (колишній Луцький повіт, провідник – І. Скоп'юк, з жовтня 1940 р. – Микола Колтонюк-Якимчук («Щупак»)⁷⁸¹); Володимир-Волинський (колишні Володимирський, Горохівський, Ковельський, Камінь-Каширський і Любомльський повіти, провідник – Ананій Закоштуй («Василь»)); Рівненський (колишні Рівненський, Костопільський і Сарненський повіти, провідник – Володимир Робітницький («Степан»)⁷⁸²); Дубенський (колишні Дубенський, Здолбунівський повіти, провідник – Сильвестр Затовканюк («Соловей», «Пташка»)⁷⁸³).

У жовтні 1940 р., напередодні чергової зустрічі з І. Климівим, І. Скоп'юк підготував звіт про стан організаційних справ на Волині. За його підрахунками, Луцький окружний провід охоплював приблизно 100 сіл, в яких нараховувалось

⁷⁷⁷ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Споми́ни. Лондон, 1975. С. 120–126.

⁷⁷⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-6156.

⁷⁷⁹ Возняк Л. Село Баїв у долині Волині (1939–1944 роки). *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. Луцьк, 2010. С. 720; Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів, 2014. С. 233.

⁷⁸⁰ Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Монографія. Луцьк, 2011. С. 149.

⁷⁸¹ Антонюк Я. Життєпис одного із засновників УПА: Микола Колтонюк-Якимчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1(47). С. 391–423.

⁷⁸² Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Передвісник УПА – Володимир Робітницький. *Визвольний шлях*. 2002. Кн. 9. С. 33–39.

⁷⁸³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-3365, арк. 70; Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів, 2014. С. 284.

250–300 членів ОУН, вони мали 50 одиниць зброї і близько 20 тис. руб.; Рівненський окружний провід – відповідно 50 сіл, 150 членів, 30 одиниць зброї, 5 тис. руб.; Дубенський окружний провід – 40 сіл, 130–150 членів, 30 одиниць зброї; 6 тис. руб.; Костопільський окружний провід – 30 сіл, 100 членів, кількість зброї і фінансів не вказані⁷⁸⁴. Таким чином, за даними І. Скоп'юка, підпілля ОУН у Західній Волині (без Кременеччини) наприкінці 1940 р. сумарно становили 630–700 членів із 220 населених пунктів, арсенал підпільників складався зі 110 одиниць зброї, каса – з 31 тис. руб.

Задля нейтралізації оунівського підпілля в Західній Волині радянські спецслужби задіяли завербовану агентуру, намагаючись з її допомогою проникнути до керівних центрів ОУН на території Генеральної губернії та максимально використати розкол всередині організації, що виник 1940 р. 3 грудня 1940 р. І. Серов інформував ЦК КП(б)У про діяльність агента 5-го відділу УГБ НКВД УРСР «Українця», якого перекинули на територію Генеральної губернії 29 вересня того ж року. Операцію легендували втечею «Українця» з автозаку під час перевезення з однієї тюрми в іншу. «Втеча» супроводжена стріляниною, про що довідались функціонери ОУН за кордоном, тому прийняли втікача з повагою⁷⁸⁵.

«Українець» зустрівся з чільними представниками ОУН у Грубешові, Холмі та Кракові, зокрема з Романом Шухевичем, Зиновієм Книшем, Романом Сушком та ін., тобто представниками обох частин ОУН після її розколу в лютому 1940 р. Від них він отримав завдання детально інформувати керівника ОУН на Волині І. Скоп'юка про стан справ в організації, спонукаючи його визначитись з орієнтацією на А. Мельника чи С. Бандеру. Керівництво НКВД УРСР, зі свого боку, констатувало, що «з метою успішної боротьби з оунівським підпіллям у західних областях УРСР стан розколу оунівської організації в Кракові є найбільш зручним для широкого проникнення і

⁷⁸⁴ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-ФП, т. 2, арк. 577–578.

⁷⁸⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 467, арк. 154–161.

підпорядкування нашому впливу бандерівського напрямку як найреакційнішого»⁷⁸⁶.

Саме тому «Українець», перейшовши 25 листопада 1940 р. кордон до СРСР, приніс для передачі І. Скоп'юкові низку матеріалів з викриттям дій бандерівців, які він отримав від члена ПУН З. Книша («Юрка Мохнацького») ⁷⁸⁷. Серед цих матеріалів були, зокрема, «Дух руїни», «Справа Барановського», «Інформаційні вісті» та дві відозви, в яких йшлося про намагання «самозванців» з «групи Бандери» скомпрометувати керівних діячів ПУН і захопити владу в організації⁷⁸⁸, як також про співпрацю члена крайового проводу, підпорядкованого ОУН(р), Ярослава Горбового з НКВД (агентурний псевдонім «Галайда», організаційні псевдоніми в ОУН «Граб», «Буй»). З цією літературою ознайомились М. Колтонюк, С. Затовканюк, А. Закоштуй, В. Робітницький, С. Мазурець, О. Степаненко⁷⁸⁹.

Однак І. Скоп'юк, маючи підозру, що «Українець» погодивсь співпрацювати з НКВД, уник особистої зустрічі з ним, доручивши забрати принесену літературу М. Колтонюку («Щупаку»). Підозра І. Скоп'юка виходила з того, що «Українець» несподівано зник з Луцька, довго був відсутній і незрозуміло як здійснив втечу з-під варті⁷⁹⁰.

За агентурним псевдонімом «Українець» співробітники радянських спецслужб заховали члена УВО-ОУН з 1930 р. Володимира Гайдюка, залученого до організації І. Скоп'юком, якого той у лютому 1940 р. вислав до Генеральної губернії для налагодження зв'язку з Проводом ОУН. Після повернення, 23 березня 1940 р., В. Гайдюк затриманий у с. Ківерці Луцького району оперативниками 3-го відділу УГБ УНКВД Волинської області. Упродовж 25 березня – 2 квітня 1940 р. інтенсивний допит арештованого проводили начальник 3-го відділення 3-го відділу УНКВД лейтенант ГБ

⁷⁸⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 1. С. 283–287.

⁷⁸⁷ Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1960. С. 209. Зиновій Книш зазначив: «Для організаційних дій у Генерал-Губернаторстві прибрав я собі назвище Юрко Мохнацький».

⁷⁸⁸ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-ФП, т. 2, арк. 587–589.

⁷⁸⁹ Кучерук О. Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Вип. 53. С. 109–121.

⁷⁹⁰ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-ФП, т. 2, арк. 587.

Григорій Сафонов і член опергрупи з Москви, оперуповноважений 5-го відділення 3-го відділу УГБ НКВД СРСР сержант ГБ Іван Довгань. В. Гайдюк надав докладні зізнання, після чого його перевели до внутрішньої тюрми НКВД УРСР у Києві. Очевидно, саме там він перетілювався у агента «Українця».

Агентурну розробку В. Гайдюка здійснювали співробітники 5-го відділу республіканського НКВД – начальник відділу капітан ГБ Микола Шевченко та начальник відділення лейтенант ГБ Петро Левенець. Обидва гебісти брали участь у проведенні масових операцій під час Великого терору: М. Шевченко як начальник транспортного відділу НКВД УРСР⁷⁹¹, П. Левенець «викривляв революційну законність» у Полтаві⁷⁹². 13 серпня 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський затвердив постанову про припинення справи, «враховуючи чистосердечне зізнання Гайдюка, а також недоцільність притягнення його до відповідальності». 15 серпня він вийшов з внутрішньої тюрми НКВД УРСР⁷⁹³. Далі була «втеча» з автозаку і перехід кордону до Німеччини.

У грудні 1940 р. І. Скоп'юк отримав пошту від І. Климівача з повідомленням про скликання конгресу українських націоналістів, на який, у числі інших, мав прибути керівник ОУН на Волині. І. Скоп'юк вирішив на конгрес не їхати, про що повідомив І. Климівача, виклавши свою думку про боротьбу в центральному проводі ОУН із засудженням позиції як А. Мельника, так і С. Бандери. Наприкінці листа він заявив, що за становища, яке склалося в керівництві ОУН, не бачить «можливостей для роботи і тому від роботи усувається»⁷⁹⁴.

На Святвечір, 6-го січня 1941 р., у с. Забороль Луцького району, в домі священника Григорія Скоп'юка опергрупою УГБ УНКВД і міліції Волинської області були захоплені під час вечері керівник ОУН на Західній Волині Іван Скоп'юк («Таємний борець», «Чугайстер», «Назар», «Улас», «Нурчак», «Базавлук», «Борсук», «Сильна скеля», «Сатана»), його заступник Степан

⁷⁹¹ Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 33. С. 91.

⁷⁹² Лошицький О. «Лабораторія – 2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2–4. С. 132.

⁷⁹³ ДАВО, ф. 4666, оп. 2, спр. 1097.

⁷⁹⁴ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-ФП, т. 2, арк. 590–591.

Мазурець («Чорт»), дружина І. Скоп'юка Олена Мельник («Відьма») та племінниця Ангеліна Новицька. У затриманих вилучена зброя – два нагани і чотири пістолети з бойовими патронами та чотири гранати. Підпільники не вчинили спротиву, рятуючи від загибелі сім'ю господаря⁷⁹⁵.

Оперативник УНКВД Павло Удахін, який брав участь в операції, розповів про неї згодом у документальній повісті: «Оперативна група непомітно оточила хату. Кілька чоловік зробили засідку під вікнами, закритими знадвору віконницями. Треба було діяти швидко і рішуче, інакше все могло зірватися. Один з бійців увійшов у сіни, звідти на кухню, дивуючись, що двері ніде не зачинені. [...] Молодий чекіст, котрий ще не був у перестрілці, вихопив гранату, штовхнув двері і вскочив у кімнату. [...] У кімнаті було десятеро чоловік. Один з них, не спускаючи очей з гранати, встав з-за столу і підняв угору руки. Це був керівник Волинського крайового проводу ОУН Іван Скоп'юк за кличкою Сатана»⁷⁹⁶.

Після арешту І. Скоп'юка виявлено його зимівник у с. Німецьке Луцького району, в домі голови сільпо Петра Корольчука. З нього вилучено велику кількість літератури, маніфест ОУН, інструкції, реферати, зашифровані записи, копіювальний апарат-шапірограф, червоноармійську шинель і три пари петлиць⁷⁹⁷.

На конспіративній квартирі І. Скоп'юка оперативники знайшли закодований шифром «Готюр» документ. Це було рішення ОУН(р), ухвалене в першій половині грудня 1940 р., про створення екзекутиви (проводу) ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ), що охоплювали Волинь і окремі райони північної Галичини. Куратор підпілля ОУН на Волині від краківського проводу І. Климів доводив до відома І. Скоп'юка, що той має очолити новостворену екзекутиву в якості провідника і організаційного референта. Військовим референтом проводу мав бути Володимир Лобай («Вугляр»), суспільним (ідеологічно-культурно-просвітницький відділ) – окружний

⁷⁹⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 500, арк. 50.

⁷⁹⁶ Удахін П., Шафета П. Останні постріли: Документальна повість. Львів, 1983. С. 33–34.

⁷⁹⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 500, арк. 50–51.

провідник «Юнацтва» ОУН Степан Мазурець («Чорт»). На думку І. Скоп'юка ініціатором створення ексекютиви був І. Климів, який намагавсь «примирити» опозиційні до Револуційного проводу настрої «Базавлука» шляхом призначення «на відповідальнішу посаду». Однак І. Скоп'юк від призначення відмовивсь і «формування цієї ексекютиви не став»⁷⁹⁸.

Водночас зі І. Скоп'юком в інших районах Волинської області арештовані дев'ять нелегалів ОУН, п'ятеро вчинили спротив і були вбиті. 2-й відділ УГБ УНКВД Волинської області реалізував агентурну розробку «Вороги», арештувавши у селах Сенкевичівського, Горохівського, Берестечківського, Локачинського районів 107 осіб⁷⁹⁹.

Перші свідчення І. Скоп'юк почав надавати через чотири доби після свого затримання, увечері 10 січня 1941 р. Подальший конвеєр його допитів тривав до кінця місяця. Допитували І. Скоп'юка начальник УНКВД Волинської області І. Білоцерківський і заступник начальника СЧ УНКВД О. Придорогін. Упродовж двадцяти днів керівник ОУН у Західній Волині докладно розповідав про підпорядковану оунівську мережу, відомих йому членів ОУН, конспіративні квартири, зимівники, плани організації, зв'язок з краківським центром та ін.

Важко однозначно відповісти на питання, чому досвідчений і загартований підпільник І. Скоп'юк цілковито капітулював перед гебістами. Висловимо припущення, що вплив на його вибір мало розчарування розколом і протиборством у керівництві ОУН, співпрацею організації з німецькими чинниками, на неприйнятті якої він неодноразово наголошував. Очевидно, саме ці аргументи та свою поінформованість в діях підпілля, отриману завдяки завербованій агентурі, використали для впливу на нього співробітники радянської держбезпеки.

З Луцька І. Скоп'юка таємно перевели до Києва, а звідти – до Москви, розраховуючи використати у оперативних іграх. Військовий референт планованого проводу ОУН на ПЗУЗ В. Лобай («Вугляр») писав згодом про

⁷⁹⁸ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-ФП, т. 2, арк. 599–600.

⁷⁹⁹ Там само, арк. 53–54.

арешт І. Скоп'юка і С. Мазурця: «Під час одного наскоку НКВД їх зловило. Згаданого волиняка («Чорта») замордували під час допитів. А Іван Скоп'юк розколовся і зрадив. Перейшов на службу НКВД, всипав усіх, кого знав. Бачили його, як разом ходив з енкаведистами на рибу. Але й він марно загинув: у червні 1941 р. його разом з сотнями інших замордували в тюрмі у Луцьку»⁸⁰⁰.

Навряд чи В. Лобай міг знати у 1941 р. про арешт І. Скоп'юка, який гебісти ретельно приховували. Не був він замордований у Луцькій тюрмі. За вироком ВК ВС СРСР від 13 липня 1941 р. під головуванням Василя Ульяріха І. Скоп'юк засуджений до ВМП. Його клопотання про помилування та відправку на фронт відхилили. Вирок виконаний 30 липня 1941 р. на розстрільному полігоні НКВД Комунарка під Москвою⁸⁰¹.

Упродовж 1940–1941 рр. у Західній Волині мали місце неодноразові збройні зіткнення між співробітниками органів НКВД/НКГБ і учасниками антирадянського підпілля ОУН: під час арештів (зняття) останніх; переходу ними кордону (як з, так і в СРСР); під час спроб втеч (успішних або невдалих) заарештованих з-під варти – чи то при етапуванні до місць примусового утримання, чи то з КПЗ, чи то навіть з тюрем, де їх ізолювали на час розслідування справ і ухвалення вироків.

Перші з ряду таких ексцесів – під час арештів нелегалів – траплялись досить часто, починаючи з 1939 р. У травні 1940 р. І. Серов направив начальникам управлінь НКВД орієнтування про діяльність ОУН, в якому наголошувалось на необхідності ретельної підготовки і проведення операцій проти оунівців з огляду на те, що в більшості випадків вони чинять збройний спротив під час затримання і арешту⁸⁰². Однак керівники і співробітники структур радянської держбезпеки, вступаючи у збройні сутички з ОУН,

⁸⁰⁰ Лобай В. З моїх переживань (Спогади записані з розповіді 1963 р.). *Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дії ОУН (1929–1945)*. Т. 1. Торонто: Гомін України, 1980. С. 54.

⁸⁰¹ Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005. С. 387–392.

⁸⁰² ГДА СБУ, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 34, арк. 55–79.

виявились неспроможними діяти ефективно з огляду на відсутність відповідного досвіду та низький професіоналізм⁸⁰³.

31 жовтня 1940 р. при спробі зняття у с. Велика Любаша співробітниками Костопільського РВ НКВД був важко поранений і помер підрайонний комендант ОУН Кирило Тарасюк⁸⁰⁴. 10 січня 1941 р. у с. Яблунне Березнівського району під час арешту вчинив збройний опір і загинув підрайонний комендант ОУН Стах Мушин («Случко»)⁸⁰⁵. 14 лютого 1941 р. на х. Довге Поле Полицької сільради Рафалівського району відстрілювався від оперативної групи НКВД і був убитий магазинер ОУН Пахом Стельмах⁸⁰⁶.

Збройні зіткнення нелегалів ОУН з оперативниками та прикордонниками зі структур НКВД/НКГБ на кордоні між СРСР і Німеччиною впродовж 1940–1941 рр. носили систематичний характер. Взимку 1940 р., незабаром після Різдва, кордон до СРСР поблизу с. Бендюга Сокальського району намагався перейти «Перший пробойовий відділ» ОУН (17 осіб), на чолі якого був уродженець с. Мокре Дубенського повіту С. Пшеничний. Відділ потрапив у засідку, зав'язався бій з підрозділом НКВД, в якому загинули С. Пшеничний, кілька бойовиків ОУН та декілька десятків енкаведистів, інші члени відділу потрапили в полон⁸⁰⁷. 7 жовтня 1940 р. група нелегалів ОУН з Костопільщини (Микола Дроздюк («Дід», «Джмелик», «Савур Могила»), Григорій Дейнер («Скрипаль»), Іван Корева-Кудря («Деркач»), Володимир Олійник («Боець») та ін.) невдало намагалися перейти радянсько-німецький кордон. Пізніше, під час затримання М. Дроздюка, він поранив співробітника НКВД⁸⁰⁸.

9 лютого 1940 р. із вбиральні, розташованої у дворі КПЗ Костопільського РОМ, здійснив втечу заарештований комендант ОУН Костопільського повіту Григорій Рибак («Юрко», «Данило»). За ним був оголошений розшук, який,

⁸⁰³ Докладніше див.: Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД-НКГБ Костопільської окружної ексекутиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022. № 1 (57). С. 48–94.

⁸⁰⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-16174, арк. 13–18.

⁸⁰⁵ Там само, спр. П-13304, арк. 30–33.

⁸⁰⁶ Там само, ф. 4(Р), спр. 9680, арк. 13–15.

⁸⁰⁷ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон, 1975. С. 120–126.

⁸⁰⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 10791.

проте, результатів не дав⁸⁰⁹. 24 вересня 1940 р. під час арешту і запровадження до КПЗ фігурант агентурної справи «Станиця» Василь Шабаровський («Баян») намагався втекти, скориставшись неуважністю охоронців. Лише після кількогодінного розшуку В. Шабаровського затримали: він ховався у траві за 2–3 кілометри від місця втечі⁸¹⁰.

Організаційні зміни, що відбулись у підпіллі ОУН, та другу хвилю арештів серед її членів упродовж весни – осені 1940 р., можна прослідкувати за ситуацією в Мізоцькому районі. Після створення 10 лютого 1940 р. в Кракові Революційного проводу ОУН на чолі з С. Бандерою його емісарами на теренах колишнього Волинського воєводства розгорнута нова організаційна мережа. У Мізоцькому районі влітку 1940 р. з'явивсь організаційний референт повітової екзекутиви (проводу) ОУН із центром у Конюшках на Дубенщині, нелегал Арсен Приступа («Голуб»), який відповідав за створення оунівських станиць не тільки в Мізоцькому, а й у Дубенському, Млинівському, Здолбунівському районах⁸¹¹. Мізоцький район у планах ОУН посідав особливе місце. Йдучи в супроводі станичного із Суймів Тимофія Горчака до Старої Мощаниці, на зустріч з районним комендантом ОУН Кіндратом Ляшуком, А. Приступа казав: «Тут гарна місцевість для повстань, є де переховуватись, оскільки багато лісів і вся місцевість гориста»⁸¹².

Улітку 1940 р. станиці ОУН під керівництвом «Голуба» були закладені в Старій (станичний і районний комендант ОУН – Кіндрат Ляшук)⁸¹³ та Новій (станичний Панас Дорошук)⁸¹⁴ Мощаниці, Спасові (станичні Степан Овсіюк і Михайло Сошук)⁸¹⁵, Салтанівці (станичний Демид Черняк)⁸¹⁶, Дермані

⁸⁰⁹ Там само, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-13245, арк. 18.

⁸¹⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 3, арк. 161–162.

⁸¹¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4 (Р), спр. 17618, арк. 106.

⁸¹² Там само, ф. 5 (Р), спр. П-13133, арк. 48.

⁸¹³ Там само, арк. 307.

⁸¹⁴ Там само, спр. П-9853, арк. 16 зв –17.

⁸¹⁵ Там само, спр. П-10371.

⁸¹⁶ Там само, ф. 4 (Р), спр. 17618, арк. 114.

(станичний Олександр Хаврук)⁸¹⁷, Суймах (станичний Тимофій Горчак), Півчі (станичний Яків Цеп'юк)⁸¹⁸, Будеражі (станичний Никандр Каленчук)⁸¹⁹.

Намагання НКВД швидко ліквідувати новостворену організаційну мережу ОУН наштовхнулось на низку перепон. По-перше, інформацію про нове оунівське членство енкаведисти не могли почерпнути з польських поліцейних архівів чи зі звітів перевербованих конфідентів-інформаторів. По-друге, підпілля ОУН тепер застосувало іншу тактику: актив переведений на нелегальне становище, озброєний, з ним проводились військові вишколи, для переховування збудовані зимівники-криївки на хуторах. Озброїтися багатьом мешканцям Мізоча й довколишніх сіл допоміг випадок, що трапивсь у дні воєнних дій восени 1939 р., коли на під'їзді до станції Мізоч, навпроти Спасова, польське військо залишило без охорони залізничний вагон зі зброєю⁸²⁰.

Затримання нелегалів супроводжувались подекуди гострими ексцесами. 25 вересня 1940 р. оперативна група співробітників Мізоцького РОМ НКВД у складі трьох осіб виїхала в Нову Мощаницю, щоб арештувати зв'язкового ОУН Степана Ярощука. Той намагавсь втекти від енкаведистів. Коли його наздогнав старший оперуповноважений І. Дудник, між ними зав'язалась сутичка, внаслідок якої І. Дудник отримав поранення штиком від австрійської гвинтівки. С. Ярощук загинув від пострілу в голову з нагана⁸²¹. 14 жовтня 1940 р. наказом начальника УНКВД Р. Крутова І. Дуднику оголошено подяку «за те, що виявив максимум наполегливості й витримки під час переслідування й не дав ворогові втекти»⁸²².

Увечері 6 жовтня 1940 р. у с. Старі Кошари Волинської області співробітники Маціївського РВ НКВД намагались затримати нелегала ОУН Шума, який прибув з Німеччини. Під час сутички Шум підірвав гранату, від вибуху якої загинув сам, поранення отримали начальник РВ НКВД Олександр Добровольський, співробітник того ж райвідділення Лайденов, співробітник

⁸¹⁷ Там само, ф. 5 (Р), спр. П-13654, арк. 10.

⁸¹⁸ Там само, арк. 28.

⁸¹⁹ Там само, арк. 49.

⁸²⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 763, арк. 36.

⁸²¹ Там само, спр. 5809, арк. 9–17.

⁸²² ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 3, арк. 176.

міліції і місцевий селянин. Наступного дня І. Серов повідомив Л. Берію про цю подію⁸²³.

У сутичках зі співробітниками НКВД у 1940 р. загинули Григорій Кислашко (у своєму селі)⁸²⁴ і Семен Ляшук (в колонії Хомут)⁸²⁵ зі Старої Мощаниці, у 1941 р. – Тихін Бобрик та Андрій Шевчук із Залібівки (у Ступні)⁸²⁶. 3 лютого 1941 р. оперативники виявили зимівник нелегалів у хаті Івана Романюка на хуторі Хом'яки в Старій Мощаниці, де переховувались Тимофій Горчак, Петро Антонюк і Никандр Мельник із Суймів та односелець господаря Дмитро Ляшук. По шестигодинних перемовинах підпільники погодились вийти зі сховку й скласти зброю, що, однак, не врятувало їм життя. Т. Горчак був засуджений до ВМП, П. Антонюк, Н. Мельник, Д. Ляшук і заарештований разом з ними син господаря Петро Романюк померли в таборах⁸²⁷.

З метою збереження наявного складу організації провід ОУН і крайові екзекутиви вирішили перекинути за кордон нелегалів-оунівців з розрахунком, як вважав І. Серов, до весни 1941 р. повернути їх на територію СРСР для підняття збройного повстання. До перекидання намічені близько тисячі осіб, які в жовтні – листопаді 1940 р. сформовані в групи і направлені на визначені збірні пункти. Незначна частина нелегалів дрібними групами прорвались через кордон, проте переважна більшість затримані або змушені повернутись назад⁸²⁸.

Керівник Луцького окружного проводу ОУН І. Скоп'юк розповів після арешту про підготовку до переходу кордону в жовтні 1940 р. чотирьох груп оунівців, з якими він та його помічники проводили попередній інструктаж. Вести групи за визначеним маршрутом мали провідники, дотримуючись суворої конспірації. Однак скупчення поблизу кордону значної кількості людей (до 200 осіб) виявили енкаведисти. Між ними й нелегалами 22 жовтня у

⁸²³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 467, арк. 8–9.

⁸²⁴ Книга Пам'яті та Слави Волині. Рівненська область. Здолбунівський район. Рівне, 2004. С. 584.

⁸²⁵ Там само. С. 588.

⁸²⁶ Там само. С. 259, 267.

⁸²⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-13133.

⁸²⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 509, арк. 29.

с. Козятин Горохівського району виникла перестрілка, в результаті якої загинули члени ОУН з Волині «Матрос», «Стецько», «Чайка», поранений «Вовк», з супротивного боку вбитий начальник УГРО УРКМ Федоров⁸²⁹. Більшість нелегалів повернулись додому⁸³⁰.

Наймасштабніша операція з ліквідації оунівської мережі була підготовлена УГБ НКВД УРСР на основі агентурних розробок, слідчих матеріалів, оперативних обліків і проведена 21–24 грудня 1940 р. у Східній Галичині, 6–7 січня 1941 р. – у Західній Волині. І. Серов доповідав Л. Берії, що під час операції заарештовано 996 осіб: по Львівській області – 520, Станіславській – 235, Тернопільській – 133, Дрогобицькій – 42, Волинській – 56, Рівненській – 10.

Частина членів ОУН вчинили озброєний спротив, у результаті чого вбито 2-є і поранено 2-є співробітників НКВД, загинули 5-ро і поранені 4-ро членів ОУН⁸³¹. Зокрема, збройно боронились під час арешту прибулі з-за кордону на Млинівщину оунівці Олександр Савицький («Муссоліні») і Сергій Володимирець («Борсук»)⁸³². Вилучена зброя – сім гвинтівок, шість карабінів, 31 револьвер різних систем, шість гранат, 655 патронів, велика кількість «контрреволюційної» літератури, закликів, прокламацій⁸³³.

УНКВД Рівненської області напередодні нового 1941 р. і в час Різдвяних свят провело масові арешти членів і симпатиків ОУН на Демидівщині. Операція супроводжувалась низкою ексцесів: вчинення нелегалами ОУН збройної відсічі, спроб утеч під час арешту і з КПЗ, нападів на слідчих у ході допитів⁸³⁴.

ОУН на Демидівщині, що нараховувала близько 40 членів, була створена і керована районним комендантом Михайлом Цибульським («Чорний»), уродженцем с. Новосілки, випускником Луцької гімназії, учителем школи в

⁸²⁹ Там само, спр. 467, арк. 67–68.

⁸³⁰ ГДА СБУ, Луцьк, спр. 6216-фп, т. 2, арк. 583–586.

⁸³¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 509, арк. 25.

⁸³² Там само, арк. 26; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-8279, т. 1–2.

⁸³³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 509, арк. 27.

⁸³⁴ Докладніше див.: Жив'юк А. За московським часом. Рівне, 2011. С. 49–53; Його ж. Ексцеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД-НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. 2023. Вип. 11. С. 55–67.

с. Боремель. М. Цибульський загинув у ніч з 7 на 8 січня 1941 р. на одному з Боремельських хуторів, у хаті Феофана Кучера, під час перестрілки зі співробітниками НКВД, які оточили будівлю. На Різдво в помешканні Кучерів їх донька, активістка ОУН Неоніла Кучер («Суничка»), яка навчалась з М. Цибульським у Луцькій гімназії і була його симпатією, організувала вечірку («ялинку»). Увечері на хутір діставсь на лижах М. Цибульський, разом з ним завітали оунівці Петро Нищий з Нив Золочівських і Дмитро Сич з Новосілок, які о 2-й годині ночі зібрались і пішли з хутора. М. Цибульський залишивсь ночувати в хаті Кучерів, її перед світанням оточили співробітники НКВД. Зав'язалась перестрілка, в якій загинули М. Цибульський і член родини Лук'ян Нищий⁸³⁵. Тіла вбитих забрали в Демидівку, де їх захоронили. Після приходу німецької влади, у липні-серпні 1941 р., М. Цибульського перепоховали на цвинтарі в Новосілках⁸³⁶.

СЧ УНКВД взялась за розслідування справи «антирадянської повстанської української націоналістичної організації» в Демидівському районі. Одним із заарештованих 26 грудня 1940 р. був 46-річний Петро Сич. Він народився 5 жовтня 1894 р. у с. Новосілки Дубенського повіту, мав фізичну ваду – сліпота правого ока⁸³⁷. Його син Дмитро став ближчим помічником М. Цибульського і загинув у лісі поблизу с. Новий Тік Демидівського району 26 травня 1941 р. у бою з оперативною групою УНКГБ/УНКВД⁸³⁸. У будинку старшого Сича відбувались наради керівного ядра районної оунівської організації на чолі з М. Цибульським⁸³⁹.

Як свідчить рапорт начальника СЧ УНКВД Рівненської області Є. Лосева від 28 грудня 1940 р., «на черговому допиті в оперуповноваженого Д. Зарицького П. Сич задушив останнього з допомогою наявної мотузки, забрав пістолет і намагавсь зникнути». Під час затримання П. Сича поранили,

⁸³⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5811, т. 5, арк. 135.

⁸³⁶ Там само, арк. 178, 180.

⁸³⁷ Там само, ф. 4(Р), спр. 9973, арк. 11 (пакет).

⁸³⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 506, арк. 160–166.

⁸³⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 9973, арк. 6–6 зв.

внаслідок падіння з другого поверху він пошкодив ноги і хребет⁸⁴⁰. Подія сталась близько 7-ї год. ранку 27 грудня, після тривалого нічного допиту арештованого, на якому той відмовлявся давати свідчення⁸⁴¹.

Опівдні того ж дня начальник УНКВД Р. Крутов поінформував про надзвичайну подію І. Серова, а той увечері надіслав записку по ВЧ заступникові наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову⁸⁴².

Наступного дня, після відвідин разом із слідчим апарату особливо уповноваженого УНКВД Павлом Трофімовим пораненого П. Сича у тюремній лікарні, Є. Лосєв подав Р. Крутову новий рапорт, в якому, уточнив обставини події. Д. Зарицький вчинив побиття обвинуваченого («вдарив його в область статевого органу»), після чого той накинув на шию слідчому мотузку, якою підв'язував штани, задушив його, забрав револьвер і вистрибнув у вікно на внутрішній двір тюрми, де був важко поранений її охоронцями⁸⁴³. 1 січня 1941 р. П. Сич помер у лікарні тюрми № 1 НКВД м. Рівне.

Оперуповноважений 2-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області Д. Зарицький, якого задушив П. Сич, народився 1909 р. у с. Кухарі (вщент зруйноване під час російської навали навесні 2022 р.) Київської губернії в українській сім'ї, закінчив 4 курси Одеського інституту інженерів водного транспорту (1939), звідки був мобілізований на службу в НКВД. Перша посада – оперуповноважений водного відділу УНКВД Одеської області, наступна – начальник Клесівського РВ НКВД Рівненської області⁸⁴⁴.

На цій посаді Д. Зарицький допускав «антипартійні поступки» (статеву розпущеність, привласнення майна, що лишилось після виселення осадників, тощо). Бюро Рівненського обкому КП(б)У ухвалило постанову про зняття Д. Зарицького з посади начальника райвідділення НКВД і переведення в апарат УНКВД, де він знайшов свою смерть.

⁸⁴⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3323, арк. 280–282.

⁸⁴¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 467, арк. 248.

⁸⁴² Там само, арк. 248–251.

⁸⁴³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 9973, арк. 7.

⁸⁴⁴ Там само, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1681, арк. 3–3 зв.

4 січня 1941 р. начальник УНКВД Р. Крутов видав наказ № 3 «Про посилення пильності і підвищення вимогливості до слідчих у роботі з арештованими», який був зумовлений цією екстраординарною подією. Наказова частина документа вимагала від усіх оперативників управління і райвідділів НКВД посилити обережність і пильність в роботі з арештованими. Запроваджувалась обов'язкова щоденна перевірка підготовки кімнати для допитів, вимагалось прибрати зі столу слідчого всі важкі предмети, залишивши легку чорнильницю, ручку, листок промокального паперу і необхідний для слідства матеріал. Біля столу потрібно було тримати свічку і сірники для вечірньої роботи. Співробітники мали вийняти ключ з дверей кімнати і винести з неї всі зайві предмети, звернувши особливу увагу на очищення місця навколо столу, де сидітиме арештований. Перед допитом арештант підлягав перевірці і ретельному особистому обшуку, йому належало сидіти на стільці подалі від слідчого і від вікон, категорично заборонялось ходити кімнатою; слідчий не мав права повертатись до арештованого спиною, підходити до нього близько, давати йому пити зі склянки (пити арештант мав самостійно з бляшаної кружки, поставленої неподалік, з дозволу слідчого). Допит «особливо серйозних арештованих у вечірній і нічний час» та «очні ставки у всіх випадках» мали проводити двоє слідчих, таких арештованих належало допитувати лише в Рівному, Дубні і Костополі. Винних «у допущенні розхлябаності і безпечності» Р. Крутов погрожував «притягати до суворої відповідальності, а в особливо серйозних випадках – віддавати до суду»⁸⁴⁵.

Однак застереження і погрози начальника управління допомогли мало. 18 січня 1941 р. інший фігурант справи стосовно «націоналістичної організації» у Демидівському районі – заарештований у ніч на 8 січня 1941 р. мешканець с. Лисин Олександр Гімбаржевський – намагавсь під час допиту задушити слідчого УНКВД Тихона Денисенка, поштовхом до чого, очевидно, став вчинок Петра Сича 26 грудня 1940 р.

---

⁸⁴⁵ Там само, ф. 1, оп. 21, спр. 5, арк. 2–3.

О. Гімбаржевського звинуватили в розповсюдженні «націоналістичної, контрреволюційної» літератури в селах Демидівського району, поширенні закликів до повстання проти радянської влади та встановлення самостійної України, проведенні антирадянської діяльності (у день виборів депутатів НЗЗУ під виглядом допомоги неписьменним викреслював з бюлетенів провладних кандидатів)⁸⁴⁶. Його, як і 15-х із 22-х обвинувачених по цій справі осіб, згодом засудили до ВМП і розстріляли у Рівненській тюрмі НКВД № 1 22 червня 1941 р.

Спроба розправитись 18 січня 1941 р. зі слідчим Т. Денисенком виявилась для О. Гімбаржевського невдалою, оскільки тоді на крик жертви (екзекутори і жертви дивним чином помінялись місцями) збіглись із сусідніх кабінетів колеги-слідчі – Михайло Харитонов, Лев Кірзнер, Самуїл Духовний – і врятували Т. Денисенка. Згодом, 6 лютого 1941 р., у рапорті на ім'я начальника УНКВД Р. Крутова старший слідчий Т. Денисенко так інтерпретував цей інцидент:

«18-го січня 1941 р. мною був викликаний на допит арештований як учасник ОУН Гімбаржевський Олександр Гнатович. До 14 години він, будучи не зв'язаним, поводити себе на допиті винятково виключно, декілька разів вставав зі стільця, оглядав розташування речей у кімнаті, весь час просив пити, просив надати йому можливість писати власноручні покази, заявляючи, що «на поставлене питання можу відповісти лише в письмовій формі».

О 14 годині за розпорядженням начальника слідчої частини тов. Лосева Гімбаржевському були зв'язані руки. Зв'язали їх тов. Романов разом з комендантом УНКВД тов. Климчуком електрошнуром назад.

Після цього, будучи ще більш озлобленим, Гімбаржевський став битись головою об стіну, в результаті чого мною разом з тов. Романовим стілець від стіни був дещо відсунутий. Залишившись наодинці з Гімбаржевським, я продовжив допит останнього.

---

⁸⁴⁶ Там само, ф. 5(Р), спр. П-5811, т. 5, без арк.

О 16 г. 20 хв. він раптово стрибнув на мене (я в цей час стояв за столом біля вікна) і, схопивши мене за горло, став відбирати «наган», який знаходивсь у кобурі. Я не міг протистояти його силі і був ним повалений на підлогу, після чого він схопив мене за горло і знову намагавсь відняти «наган», але зробити це йому не вдалось, оскільки я лежав на правому боці і правою рукою тримав кобуру.

Опинившись у такому становищі, я став кричати, в результаті чого до кімнати вбігли тт. Кірзнер, Духовний, Харитонов та ін., які запобігли спробі арештованого Гімбаржевського.

Перед тим, як кинутись на мене, Гімбаржевський просив дати йому води, а в момент стрибка закричав: «Дайте мені, козакові, можливість померти на рідній землі Волинській»⁸⁴⁷.

Після нападу О. Гімбаржевського на Т. Денисенка справу передали старшому слідчому Петру Шоху. Всі наступні допити О. Гімбаржевського той проводив за присутності ще одного співробітника УНКГБ.

Старший слідчий слідчої частини УНКВД/УНКГБ Рівненської області Тихон Денисенко народивсь 1908 р. у с. Ворсівка Радомисльського повіту Київської губернії. З 10-річного віку, коли залишився повним сиротою, і до повноліття хлопець наймитував, згодом працював на Малинській паперовій фабриці. З 1928 р. навчавсь на робітничих факультетах інститутів народної освіти в Ніжині та Одесі, в тій же Одесі – при Фізико-хіміко-математичному інституті. Зрештою, у 1932–1936 рр. він закінчив Московський інститут народного господарства ім. Плеханова, після чого очолив планово-економічний відділ Куйбишевського лікєро-горілчаного заводу, зайнявши місце плановика, котрий «виявивсь ворогом народу». Здавалося б, Т. Денисенко вигідно скориставсь радянським класовим ліфтом, кардинально змінивши свій соціальний статус. Однак у 1939 р. ставсь новий поворот у його долі: партком заводу рекомендував Т. Денисенка до вступу у ВШ ГУГБ НКВД у Москві⁸⁴⁸.

---

⁸⁴⁷ Там само, т. 4, арк. 268–269.

⁸⁴⁸ Там само, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 926, арк. 3–3 зв., 12, 19.

Навчання в ній він закінчив у травні 1940 р. Керівники школи зробили висновок, що Т. Денисенка можна використати на посаді начальника відділення УНКВД⁸⁴⁹, після чого його спрямували на роботу в Рівне.

Впродовж другого півріччя 1940 р. старший слідчий лейтенант ГБ Т. Денисенко закінчив розслідування 55-ти справ на 55-ть осіб, з яких 7 справ були передані на розгляд обласного суду, 39 справ – на ОСО, 9 справ припинені. З кінця листопада 1940 р. Т. Денисенко працював над «серйозною груповою справою (антирадянська організація ОУН), маючи в цьому відповідний успіх»⁸⁵⁰. Аж до того часу, поки не зіткнувся на допиті 18 січня 1941 р. з фігурантом цієї справи О. Гімбаржевським. Стосовно подальшої долі Т. Денисенка, то, за інформацією, яка вміщена в книзі пам'яті співробітників держбезпеки, він зник безвісти в 1941 р., під час німецько-радянської війни⁸⁵¹.

Одним з тих, хто прибіг на допомогу Т. Денисенкові, коли його ледь не задушив О. Гімбаржевський, був старший слідчий УНКВД Лев Кірзнер. Він народивсь 1913 р. у с. Окни Тираспольського повіту Херсонської губернії, працював на заводі «Арсенал» у Києві, закінчив 2-річну юридичну школу, звідки потрапив до НКВД. Восени 1939 р. брав участь в анексії Західної України, залишений для роботи в Рівному. Через місяць після ексцесу з О. Гімбаржевським, 17 лютого 1941 р., Л. Кірзнера заарештували і звинуватили за ст. 206-17а КК УРСР у зловживанні владою. Підставою стало звільнення ним однієї із заарештованих, яку він згодом використовував для задоволення своїх сексуальних потреб. 25 березня 1941 р. ВТ військ НКВД засудив Л. Кірзнера до 3-х років ув'язнення і позбавив спеціального звання «сержант держбезпеки»⁸⁵².

28 квітня 1941 р. видана спільна директива УНКГБ та УНКВД Рівненської області, автори якої мали за мету налагодження ефективнішої протидії оунівському підпіллю, кількість членів якого на Рівненщині оцінювали приблизно як 159 осіб. Цим кадровим оунівцям допомагали продовольством,

⁸⁴⁹ Там само, арк. 13.

⁸⁵⁰ Там само, арк. 7.

⁸⁵¹ Книга Памяти сотрудников органов контрразведки. С. 139.

⁸⁵² ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-739. Докладніше див.: Жив'юк А. Ексцеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД-НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. 2023. Вип. 11. С. 55–67.

укриттями не менша кількість «симпатиків», що давало змогу ОУН збільшуватись чисельно, як також здійснювати диверсійні і терористичні акти.

З метою виявлення і зняття оунівського активу, райвідділам НКГБ і НКВД пропонували звернутись до сімей нелегалів, щоб ті переконали своїх родичів з'явитись з каяттям до органів влади. Також планували зняти без арешту «оунівців-бідняків з числа низовки ОУН», отримати від них швидке зізнання і запропонувати їм «чесно працювати» на радянську владу. Втягнуті таким чином до агентурно-оперативної мережі рядові члени ОУН мали допомогти затримати керівників обласного і окружного проводів на Рівненщині, до якого належали, за інформацією спецслужб, Володимир Робітницький (Клеванський район), «Соловей» і «Березка» (Дубенський і Млинівський райони), Григорій Рибак (Держаненський і Костопільський райони). З директивою планували ознайомити перших секретарів РК КП(б)У задля організації ними масової антиоунівської роботи⁸⁵³.

Опосередкованим доказом того, що за розпалюванням ворожнечі між двома частинами ОУН, спробами скомпрометувати її діяльність стояла радянська держбезпека, є затверджений московським керівництвом план оперативних заходів НКГБ УРСР від 2 квітня 1941 р. У цьому плані перед УНКГБ західних областей УРСР поставлені три основні завдання: оперативна ліквідація керівного складу і активу ОУН; глибока розробка керівних оунівських центрів і запровадження до них перевіреної агентури; перехоплення до своїх рук керівництва окремими організаціями ОУН, зокрема крайовими ексекутивами з метою паралізувати їхню діяльність.

Нарком держбезпеки УРСР П. Мешик в орієнтуванні від 31 травня 1941 р. констатував, що за два місяці виконання наміченого плану не було знято жодного члена крайової ексекутиви чи обласних центрів ОУН, тобто з виконанням першого завдання органи НКГБ не впорались. Стосовно двох інших завдань П. Мешик відмітив «деякі успіхи» їхньої реалізації в низці областей – Дрогобицькій, Львівській і Волинській. Він пропонував продовжити

---

⁸⁵³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 118–120.

операцію, для чого затримати «до особливого розпорядження і максимально використати відряджених НКГБ УРСР співробітників наркомату і УНКГБ східних областей числом 765 осіб»⁸⁵⁴.

На початок 1941 р. у розпорядженні НКВД УРСР було близько десятка важливіших агентів, яких перекидали до Генеральної губернії. За даними начальника 2-го відділу УГБ НКВД УРСР П. Дроздецького, до них належали «Українець», «Виноградов», «Мішук», «Селянський» (агенти 5-го відділу УГБ НКВД УРСР), «У-13» (агент УНКВД Львівської області), «Відважний» (агент УНКВД Тернопільської області), «Стріла», «Дніпро» (агенти УНКВД Волинської області), «Мудрий» (агент УНКВД Рівненської області)⁸⁵⁵.

Як зазначав пізніше заступник наркома держбезпеки УРСР С. Савченко, «У-13» осів у Кракові й був близьким до проводу ОУН(р). Для відновлення з ним зв'язку підібрані кур'єри-бойовики з Костопільщини – «Буран» (Гнат Степанюк) і «Свій» (Іван Таргоній), які «довели свою відданість практичною участю в ліквідації нелегалів-оунівців». «Буран» і «Свій», як можна висувати з контексту повідомлення С. Савченка до Москви, мали через «У-13» отримати доступ до С. Бандери з метою здійснення атентату на нього⁸⁵⁶.

Серед успіхів проникнення агентури до керівних центрів ОУН і перехоплення управління низовими структурами організації у Західній Волині П. Мешик, очевидно, мав на увазі агентурну комбінацію, фігурантом якої став Олександр Куц («Гайдамака», «Мурашка», «Роман Бук», «Сірко», «Степан», «Терміт»). 28–30 квітня 1941 р. у Москві заступник наркома держбезпеки СРСР Богдан Кобулов, начальник 3-го управління Микола Горлинський та помічник начальника СЧ Борис Родос допитали затриманого кількома днями раніше під час перетину німецько-радянського кордону нелегала з документами на ім'я уродженця Любачівського району Петра Сарамаги. Досить швидко оперативники з'ясували справжню особу затриманого: ним виявивсь 27-річний

---

⁸⁵⁴ Там само. С. 191–192.

⁸⁵⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 517, арк. 59.

⁸⁵⁶ Там само, арк. 230–231.

уродженець Луцька О. Куц⁸⁵⁷. До рук НКГБ потрапив член УВО з кінця 1920-х рр., керівник ОУН на Волині з 1932 р., організатор замаху на волинського воєводу Г. Юзевського, багаторічний в'язень польських тюрем, який після звільнення з них у 1939–1941 рр. перебував на території Генеральної губернії й входив до числа провідних діячів краківського центру ОУН.

Ймовірно, що про перехід О. Куца на територію СРСР органи НКГБ повідомив їхній закордонний агент «Мудрий» – Феофан (Теофан) Лебідь, надісланий до Генеральної губернії для збору інформації про діяльність ОУН. Ф. Лебідь і О. Куц були добре знайомі з часу спільного навчання в Луцькій гімназії, належали до однієї оунівської трійки. У 1941 р. на території Генеральної губернії вони неодноразово зустрічались і обмінювались інформацією⁸⁵⁸.

Ф. Лебідь народивсь 1914 р. у с. Корито Дубенського повіту, закінчив Луцьку гімназію (1934), школу журналістів у Варшаві (1936), навчавсь на юридичному факультеті Варшавського університету (1936–1939). З 1929 до 1938 р. був членом ОУН, куди залучений О. Куцом. Під час навчання у Варшаві – секретар «Української студентської громади». У 1935 р. став агентом польської поліції під псевдонімом «Фляп». Після встановлення радянської влади працював учителем у с. Вовковиї, згодом – директором школи у с. Великі Дорогостаї Млинівського району.

На початку 1940 р. завербований як агент Дубенським РВ НКВД. Спочатку його використовували для розробки місцевих оунівців, з літа 1940 р. працював закордонним агентом НКВД УРСР (псевдонім «Мудрий»). Упродовж 1940–1941 рр. чотири рази перекидався на територію Генеральної губернії. Мав завдання «влитись в існуючі українські націоналістичні формування і збирати відомості про їх практичну діяльність проти радянської влади». Окрім того, «повинен був збирати відомості про воєнні приготування Німеччини і політико-економічне становище в країні». Виконанню завдання сприяло те, що на

⁸⁵⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943. С. 262.

⁸⁵⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-3365, арк. 23, 27.

території Генеральної губернії перебували багато знайомих Ф. Лебедя. Його заява про «втечу» з СРСР створила йому «ореол відданої справі націоналізму людини». Обертаючись в середовищі оунівців, він зміг зібрати цінні матеріали про діяльність організації, про її зв'язки з німцями, про розкол на мельниківців і бандерівців⁸⁵⁹.

На допиті у 1945 р. Ф. Лебідь повідомив: «Будучи в роз'їздах, нібито в пошуках роботи, містами Холм, Грубешів, Варшава, Люблін, я майже скрізь зустрічав знайомих мені оунівців, які з повною довірою ставились до мене і не приховували, як своєї практичної діяльності, так і діяльності ОУН взагалі. [...] Я повідомив органам НКВД обширні відомості про керівників ОУН та інших активних оунівців, які замешкали на території Генерал-губернаторства. [...] Зараз я пригадую, що повідомив НКВД про надсилання в Радянський Союз оунівських кур'єрів Боровцем, відомим згодом під псевдонімом «Тарас Бульба». Повідомляв про переходи в СРСР оунівських кур'єрів Любовського Петра в с. Великі Дорогостаї Млинівського району, Бахової Зінаїди, яка ходила на зв'язок з оунівським підпіллям у м. Луцьк»⁸⁶⁰.

Під час останнього переходу до Генеральної губернії – 28 січня 1941 р. – отримав завдання вести підготовку для створення на території Німеччини радянської розвідувальної резидентури. Здійснювати самостійно вербування Ф. Лебідь права не мав, повинен був лише намітити кандидатури з числа знайомих, про що після повернення повідомити НКГБ. У Холмі Ф. Лебідь влаштувався до редакції журналу «Український православний вісник», про що повідомив кураторів закодованим листом⁸⁶¹.

Оскільки під час перебування в Холмі «Мудрий» випадково встановив зв'язок зі співробітником німецької розвідки, який намагавсь його завербувати, від НКГБ агент отримав завдання погодитись на співпрацю, щоб надалі «використовувати це для впровадження в німецьку розвідку своїх людей».

---

⁸⁵⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-3365, арк. 21–28.

⁸⁶⁰ Там само, арк. 31.

⁸⁶¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 517, арк. 232–233.

«Мудрий» мав також зайнятись виявленням німецької агентури, яку закидали в СРСР⁸⁶².

У травні 1941 р. ОУН направила Ф. Лебеда в німецьку розвідувальну школу на курорті Вальдгорст (сосновий ліс в околицях Лодзі), де разом з ним навчались близько 200 осіб, у т. ч. колишні учні Луцької гімназії Володимир Пашевський, Олексій Пукса, Рівненської гімназії – Ігор Огібовський, Сергій Тетера, та ін.⁸⁶³

У розвідшколі «Мудрого» застав початок німецько-радянської війни, внаслідок чого зв'язок із кураторами з НКГБ обірвався. Ф. Лебідь направлений на фронт в якості розвідника і перекладача «Абвергрупи-109»⁸⁶⁴, звідки йому вдалось повернутись на Волинь. У 1943 р. залучений до УПА, обіймав посаду політвиховника в курені «Птаха». 1944 р. з'явивсь до командування прикордонних військ НКВД з охорони тилу 1-го УФ, розповів про себе й до кінця 1945 р., як агент розвідувального відділу, виконував спеціальні доручення з розробки ОУН, УПА, АК⁸⁶⁵. У листопаді 1945 р., у зв'язку з передислокацією прикордонного полку, де служив Ф. Лебідь, на Далекий Схід, був відряджений до НКГБ УРСР. У Києві він детально розповів про свою діяльність у 1941–1943 рр., але був арештований і засуджений 6 червня 1946 р. ВТ військ МВД Київської області до 20 років каторжних робіт. Після звільнення жив у м. Дубно. У 1970 р. реабілітований⁸⁶⁶.

Повідомити НКГБ про місію О. Куца, окрім «Мудрого», могли також інші закордонні агенти 5-го відділу УГБ НКВД УРСР – «Дніпро»⁸⁶⁷, «Званський»⁸⁶⁸, «Бистра»⁸⁶⁹, «Українець», з яким О. Куц тісно контактував на початку 1941 р.⁸⁷⁰. Однак у березні того ж року «Українець» не з'явивсь на радянський бік до кураторів, хоча нібито здійснював нелегальні переходи до СРСР за

⁸⁶² ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-3365, арк. 30.

⁸⁶³ Там само, арк. 34–42.

⁸⁶⁴ Там само, арк. 51–53.

⁸⁶⁵ Там само, арк. 68, 85.

⁸⁶⁶ Там само, арк. 203–215.

⁸⁶⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 517, арк. 297–299.

⁸⁶⁸ Там само, спр. 489, арк. 71–73.

⁸⁶⁹ Там само, арк. 75–77.

⁸⁷⁰ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 1. С. 277–278.

завданням німецької розвідки. Тому перспектив його використання для проникнення у провід ОУН радянська держбезпека не бачила і здійснювала заходи для ліквідації «Українця»⁸⁷¹.

За переправляння агентів до Генеральної губернії відповідало УНКВД Волинської області, не завжди узгоджуючи їхні «відрядження» з начальником 5-го відділу М. Шевченком, як це було з агентами «Стріла», «Око» і «Данилевський»⁸⁷². Серед іншого закордонні агенти мали встановити у Генеральній губернії осіб, яких готували до відправки в СРСР німецька розвідка чи ОУН та способи й місця їх переходу на радянську сторону⁸⁷³.

На допиті у Москві О. Куц розповів, що 5–9 квітня 1941 р. у Холмі й Кракові відбулась серія нарад керівного складу ПУН, в яких брали участь А. Мельник, Я. Гайвас, Р. Сушко, З. Книш, І. Мицик та він сам. На той час стало відомо про арешт НКВД/НКГБ членів другого проводу Львівської крайової ексекутиви ОУН й перехід крайового провідника Д. Мирона на сторону ОУН(б). Задля активізації роботи ОУН(м) на території Західної України було вирішено створити нову крайову ексекутивну не у Львові, а на Волині, в Луцьку. На чолі ексекутиви мав стати І. Скоп'юк, його заступником – І. Мицик. О. Куц взявсь допомогти з організацією роботи Луцької ексекутиви, мотивуючи це своїм багаторічним знайомством із І. Скоп'юком, але не відаючи, що той вже три місяці перебував під арештом і співпрацював з НКВД/НКГБ. 23 квітня 1941 р. О. Куц перейшов кордон, відразу опинившись у руках гебістів з паролями, шифрами і адресами явок⁸⁷⁴.

Після допитів у Москві О. Куца знову переправили на Волинь для виявлення і знешкодження, з його допомогою, організаційного підпілля ОУН. 22 травня 1941 р. у с. Вишків неподалік Луцька (нині входить у межу міста), у клуні 32-річного Антона Хом'яка, о четвертій ранку була оточена група підпільників ОУН: Ганна Стельмащук з с. Коршів (сестра одного з відомих командирів УПА Юрія Стельмащука («Рудого»)), Любов Бахова, Петро Петрук,

⁸⁷¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 517, арк. 231.

⁸⁷² Там само, спр. 489, арк. 50–51.

⁸⁷³ Там само, арк. 69.

⁸⁷⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 1. С. 281–283, 285–287.

Григорій Пасічник. Ще троє – Олександр Куц, Олексій Чесюк та Ананій Кушнір з Жидичина – відійшли зі сховку після півночі.

Операцією зі зняття оточеної групи керував 22-річний начальник Ківерцівського РВ НКГБ Павло Удахін, залучений до роботи в органах держбезпеки 1939 р. Уродженець Брянщини, який раніше працював техніком-технологом з обробки холодних металів, до переведення в Ківерці засвоював ази оперативної роботи на посаді оперуповноваженого та старшого слідчого УНКВД Волинської області^{875*}. Операцію 22 травня 1941 р. він провалив.

За вказівкою П. Удахіна господар обійстя А. Хом'як передав оточеним пропозицію здатись. Однак ті вчинили опір, відстрілюючись і кидаючи гранати. В бою загинули П. Петрук і Г. Пасічник та двоє гебістів. Зрозумівши, що вибити оунівців не вдасться, оперативники підпалили солом'яний дах запалювальними кулями. Тоді двері клуні відкрила дівчина, і крикнувши: «Гинемо за Україну!», повернулась назад в палаючу будівлю. Хто це була – Любов Бахова чи Ганна Стельмащук – встановити неможливо. Антона Хом'яка та його брата Михайла заарештували, звинувативши у співпраці з ОУН. Братам вдалось вижити під час розстрілу в'язнів Луцької тюрми⁸⁷⁶.

Що ж до О. Куца, то упродовж наступних восьми років він виконував доручення радянських спецслужб, аж поки 6 квітня 1949 р. не був арештований УМГБ Харківської області, й через чотири місяці покараний ОСО при МГБ СРСР 25-ма роками ВТТ. 12 квітня 1952 р. О. Куц помер у Песчанлагові^{877**}.

⁸⁷⁵ Баран В., Павлючик Ф., Токарський В. Створення та діяльність радянських органів безпеки. Управління НКВС на Волині (1939–1941 рр.). *Історія органів державної безпеки на Волині*. Луцьк, 2012. С. 51.

* П. Удахін у 1944–1969 рр. продовжував роботу в УНКГБ-УМГБ-УКГБ Волинської області, вийшов на пенсію у званні підполковника. У співавторстві з редактором «Радянської Волині» Полікарпом Шафетою написав книгу про діяльність радянських спецслужб на Волині «Останні постріли».

⁸⁷⁶ Вавренчук М. Бій у Вишкові: повстанці загинули, але не здалися. *Волинь (Луцьк)*. 2021. 27 травня; Гуменюк Н. У внутрішній еміграції (Бахова Любов). *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 2. Луцьк, 2013. С. 201–202.

⁸⁷⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 2: 1944–1945. Москва, 2012. С. 1045.

** Я. Антонюк наводить версію ОУН(м), за якою О. Куц переховувався до 26.VII.1941 в Луцьку та був таємно вбитий підпіллям ОУН(б). (Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів, 2014. С. 395). Очевидно, що таку легенду поширювали радянські спецслужби для конспірування співпраці з О. Куцом. У протоколі допиту Ф. Лебеда в НКГБ УРСР 25 грудня 1945 р. зазначено, що «за слухами Куц, ніби, у 1941 р. вбитий бандерівцями за те, що він примкнув до мельниківців» (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-3365, арк. 24). В «Історії Пласту» стверджено, що О. Куц загинув під час розстрілу в'язнів Луцької тюрми влітку 1941 р. (До річниці жакливого знищення політичних

Розгорнута НКВД/НКГБ робота із завербування та використання агентури з числа організаційного членства ОУН, у т.ч. закордонної, висвітлила специфіку ситуації, що склалась у 1940–1941 рр. у Західній Волині, на противагу Східній Галичині. Інфільтровані агентурою виявились обидві частини ОУН – бандерівська і мельниківська. Однак коли організаційну мережу ОУН(б) на ЗУЗ «агентурний вірус» вразив головним чином на низовому рівні, то в крайовому проводі ОУН(м) ангажовані до співпраці з радянськими спецслужбами керівні організаційні кадри: М. Скоп'юк, В. Гайдюк, О. Куц та ін. Особливістю Західної Волині у цьому контексті було ще й те, що до керівного ядра ексекутив (проводів), які підтримали ОУН(б) – Рівненської, Дубенської, Костопільської – запровадити свою агентуру гебістам не вдалось. Можемо припустити, що головною агентурною протиотрутою в ОУН(б) стало створення М. Лебедем Служби безпеки, що виконувала функції спецслужби (розвідка, контррозвідка, захист від проникнення агентури).

Попри всі зусилля НКВД/НКГБ, ліквідувати підпілля ОУН у західних областях УРСР, зокрема у Західній Волині, їм не вдалось. Навесні 1941 р. регіон охопила хвиля збройних сутичок, у ході яких радянська сторона, окрім органів держбезпеки, змушена була використати підрозділи внутрішніх військ, червоноармійські гарнізони та ресурси новостворених ОББ. Для координації антиоунівськими акціями, які, по суті, перетворились на воєнні дії, у Західну Волинь відряджений заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор Тимофій Строкач.

22 березня 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов видав наказ № 0038 «Про прядок проведення операцій з ліквідації бандитських груп і вилучення учасників контрреволюційних повстанських та інших антирадянських формувань». Констатує, що за останній час в різних республіках, краях і областях, особливо з західних областей УРСР і БРСР, почастишали випадки вбивства і поранення співробітників органів НКГБ та інших учасників операцій (червоноармійців, міліціонерів, активістів), нарком

наказував кожну операцію проводити за раніше розробленим оперативним планом, який повинен був передбачати всі необхідні для її успіху і гарантування безпеки учасників заходи та затверджуватись начальником УНКГБ. Керівниками операцій мали призначати досвідчених оперативників, які зобов'язані перевірити зброю учасників оперативної групи та самостійно ухвалювати рішення про негайні дії в залежності від ситуації. У випадку провалу операції передбачали ретельне розслідування і притягнення до відповідальності винуватців⁸⁷⁸.

Навряд чи встигли ознайомитись з цим наказом оперативники Костопільського РВ НКГБ до того, коли 26 березня 1941 р. агент «Буран» (завербований начальником райвідділу І. Большаковим член ОУН з с. Підлужне Гнат Степанюк) повідомив про місце перебування у своєму селі помічника окружного коменданта ОУН Аврама Фінчука («Беркут», «Оса», «Микита»). Оперативники намітили план його захоплення з допомогою іншого агента – Івана Таргонія (підпільний псевдонім «Травень», агентурний псевдонім «Свій») з с. Берестовець. Однак виконавці операцію провалили: А. Фінчук під час спроби затримання підірвав гранатою себе і трьох оперативних співробітників, у т. ч. начальника РВ НКВД Севастяна Васька. Начальник РВ НКГБ І. Большаков був поранений⁸⁷⁹.

29 березня 1941 р. у с. Буків Луцького району опергрупа УНКГБ і УНКВД під керівництвом начальника відділення СПО УНКГБ Г. Сафонова і начальника 3-го відділу УНКГБ лейтенанта ГБ Георгія Шевченка оточила обійстя Костянтина Новосада, на якому переховувалась боївка Луцького повітового проводу ОУН. Вона складалась з шести осіб (три чоловіки і три жінки) і перебувала в клуні господаря, котрий долучивсь до підпільників. На допомогу опергрупі з Луцька виїхали 50 співробітників УНКГБ і УНКВД з начальником УНКГБ І. Білоцерківським, який взяв на себе керівництво операцією. У бою, що тривав до півночі, вбитий один і поранені два оперативники та загинув нелегал

⁸⁷⁸ ГДА СБ України, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 86-сп, арк. 33–34.

⁸⁷⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 179. Докладніше див.: Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД-НКГБ Костопільської окружної екзекутиви ОУН.

Олександр Степанюк. Решта підпільників змогли вийти з оточення, хоча з Луцька на допомогу облавникам прибув взвод червоноармійців і бронемашина з розташування 5-ї армії. Відповідальність за провал операції керівництво УНКГБ і УНКВД намагалось перекласти одне на одного⁸⁸⁰.

12 квітня 1941 р. у с. Воротнів Теремнівського району в сутичці з нелегалами ОУН вбиті два члени опергрупи НКВД. Розслідуванням встановлено, що осередки ОУН у селах Піддубці і Воротнів створені С. Качинським, який наприкінці 1942 р. став одним із організаторів перших відділів УПА⁸⁸¹. 13 травня 1941 р. опергрупою Кременецького РВ НКВД і НКГБ ліквідована боївка ОУН Мирона Миронюка з с. Онишківці Вербського району⁸⁸².

Зусилля співробітників держбезпеки для нейтралізації підпілля ОУН виявились недостатніми. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко 15 травня 1941 р. надіслав доповідну записку Л. Берії про боротьбу з «бандитизмом» у західних областях УРСР, де зазначив, що до насичених нелегалами районів вислані оперативні групи співробітників УРКМ НКВД; у квітні проведені відповідні оперативні наради у Львові, Тернополі, Луцьку; мобілізований весь оперативний склад УНКВД західних областей з прикріпленими кавалерійськими ескадронами і провідниками зі службово-розшуковими собаками. В. Сергієнко відмітив відсутність достатнього контакту між НКГБ і НКВД у плануванні та проведенні операцій⁸⁸³.

21 травня 1941 р. у лісі поблизу с. Замшани Седлищанського району силами розташованої в селі 5-ї роти 16-го полку НКВД ліквідована боївка ОУН Григорія Кирилюка (загинули два нелегали, керівник затриманий важко пораненим)⁸⁸⁴. 23 травня 1941 р., о 2-й годині ночі, стався збройний напад боївки ОУН на школу в с. Личини Камінь-Каширського району, під час якого вбиті дев'ятеро і поранені двоє радянських активістів. Перед тим з села

⁸⁸⁰ ГДА СБУ, Київ, спр. 509, арк. 98–99, 101–104, 135–137, 159–161.

⁸⁸¹ Там само, спр. 506, арк. 54–73, 115–121.

⁸⁸² Там само, арк. 144–145, 156–158.

⁸⁸³ Там само, арк. 76–84.

⁸⁸⁴ Там само, арк. 141–143.

виселена сім'я нелегала ОУН Прохора Мякоти. Операцію зачистки села проводила опергрупа УНКВД і УНКГБ з ротою бійців 16-го полку НКВД під керівництвом Т. Строкача⁸⁸⁵. 26 травня 1941 р. у с. Буцин Седлищанського району оперативно-військовою групою НКВД на чолі із Т. Строкачем частково ліквідована боївка помічника Ковельського окружного проводу ОУН Михайла Тетюка (в бою загинули три підпільники, поранені двоє членів опергрупи, згоріло дев'ять селянських обійсть)⁸⁸⁶.

У той же день, 26 травня, о 5 год. ранку, під час прочісування лісу за 3 км від с. Новий Тік Демидівського району вбиті черговий помічник начальника тюрми № 1 м. Рівне старший лейтенант Іван Місюрін та старший інспектор відділу служби облуправління міліції Павло Осадчий, важко поранені заступник начальника 3-го відділення СПО УНКГБ Рівненської області сержант ГБ Олексій Якименко та старший інспектор ГАІ управління міліції Ізраїль Слуцький. Опергрупа складалась із 45 осіб, на озброєнні мала ручний кулемет, гранати, гвинтівки і особисту зброю. Керували нею начальник Демидівського РВ НКГБ молодший лейтенант ГБ Дмитро Зябріков і О. Якименко, для надання вказівок групі виїжджав заступник начальника СПО УНКГБ Й. Чернявський.

Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко у спецповідомленні заступникові наркома внутрішніх справ СРСР В. Абакумову зазначив: «Наявність вбитих і поранених на нашій стороні дезорганізувала опергрупу, яка припинила переслідування і, забравши своїх вбитих та поранених, а також вбитого Сича і його зброю – мисливську гвинтівку, наган, пістолет, 2 штики, 60 патронів, а також залишені бандою оунівську канцелярію, продукти і верхній одяг – вийшла з лісу і почала розставляти пости-пикети для охоплення всього лісового масиву близько 7 кв. км»⁸⁸⁷.

Опергрупою вислане донесення до обласної трійки з вимогою допомоги людським складом. На місце виїхали начальник УНКВД В. Мастицький, який знаходивсь у Козинському районі, і член обласної трійки старший лейтенант

---

⁸⁸⁵ Там само, арк. 146–146 зв., 188.

⁸⁸⁶ Там само, арк. 159–159 зв., 167–168.

⁸⁸⁷ Там само, арк. 173–175.

міліції Єфімов, що перебував у Млинівському районі. Для прочісування лісу викинуті два взводи військ НКВД, стрілецька рота військової частини з Дубна, опергрупи з сусідніх районів і 20 осіб з Волинської області (всього, разом з тими, хто починав операцію – близько 250 осіб). Боївка ОУН нараховувала шість осіб, загинув Дмитро Сич, захоплений Павло Нищий (його затримала опергрупа Сенкевичівського РВ НКВД о 20 год.)⁸⁸⁸, решта четверо вийшли з оточення⁸⁸⁹.

28 травня 1941 р. нелегал Михайло Заречнюк з Воротнева добровільно здався НКВД, вказав сховище на х. Романівка в Петра Горбатюка, де переховувались нелегали. Військово-оперативна група на чолі зі Т. Строкачем у той же день прибула на хутір, де виявила у сховищі господаря і Миколу Бакая. Першого арештували, М. Бакай вбитий за спроби втечі і збройного опору. Оперативники виявили, що група з 11-ти оунівців на чолі з повітовим керівником М. Колтонюком-Якимчуком («Гришою») зимувала у сховищі 1940–1941 рр., на озброєнні мала ручний кулемет, 10 гвинтівок, 10 револьверів, три гранати, багато патронів. У зимівнику знайдені листування, література, листівки, військові підручники, медикаменти, комплект міліцейської форми. Напередодні, виявивши зникнення М. Заречнюка, боївка залишила укриття⁸⁹⁰. М. Заречнюк після допиту в УНКГБ звільнений і знаходивсь дома, звідки напередодні вислана його родина. 2 червня 1941 р. до хати зайшов невідомий і чотирма пострілами вбив М. Заречнюка⁸⁹¹.

У ніч на 10 червня 1941 р. у с. Погорільці Дубенського району, на обійсті Миколи Череповича, оточена і захоплена у полон озброєна група нелегалів ОУН – Арсен Кривичун, Омелян Синюк (обидва врятувались з Дубенської тюрми 25 червня 1941 р., вояки УПА, А. Кривичун розстріляний за вироком ВТ військ НКВД, О. Синюк повішений у м. Дубно за вироком ВК ВС СРСР у 1945 р.), Євген Орницький-Хорупанський, Митрофан Тимошук (обидва загинули у Дубенській тюрмі 1941 р.), Конон Галій (вбитий під час

⁸⁸⁸ Там само, арк. 169; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4181.

⁸⁸⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 506, арк. 165–166.

⁸⁹⁰ Там само, арк. 176–178.

⁸⁹¹ Там само, спр. 513, арк. 11.

затримання). Провідником опергрупи був агент УНКГБ Рівненської області «Горлинський» – Купріян Гуменюк, який на початку 1941 р. спричинивсь до арештів активу ОУН Рівненського окружного проводу⁸⁹².

Як зазначено в огляді НКВД УРСР, з 1 січня до 15 червня 1941 р. у західних областях України ліквідовані 38 політичних і 25 кримінальних «банд» загальною кількістю 273 учасники. Арештовані 212 посібників і переховувачів «бандитів». Окрім того, виявлені й заарештовані 747 нелегалів. За квітень – травень виселені 1 865 членів ОУН.

Під час операцій загинули 82 і поранені 35 оунівців, вбиті 13 і поранені 30 оперативників НКВД/НКГБ, що стало, на думку авторів документа, наслідком «безпечності і слабкої бойової підготовки оперативних співробітників, які призводили до провалів операцій». На 15 червня 1941 р. продовжували перебувати на обліку органів НКГБ 77 діючих «бандгруп» (51 політична і 26 кримінальних) з кількістю учасників 274 і 92 відповідно⁸⁹³.

Органам НКВД/НКГБ не вдалось під час Зачистки території Західної Волині в 1940–1941 рр. придушити опір підпілля українських націоналістів попри максимальне використання державних, військових, економічних, політичних ресурсів. Вважаємо, що на заваді цьому стала низька професійна підготовка співробітників, залучених для виконання завдання, злочинні методи роботи, запозичені ними з практик Великого терору. Натомість учасники підпілля ОУН, що покладались на свою солідарність, знання й досвід, виявили високий рівень національної свідомості, були мотивовані відстоювати власні переконання і жертовно боронити свою землю.

Не змігши ліквідувати підпілля ОУН оперативними і військовими засобами московське керівництво НКГБ і НКВД спланувало та провело у травні – червні 1941 р. дві масові акції щодо оунівського активу та його родин – висланську і розстрільну.

3. 5. Встановлення контролю за релігійними об'єднаннями

---

⁸⁹² Там само, арк. 136–140.

⁸⁹³ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 2: 1944–1945. Москва, 2012. С. 234–235.

Від початку радянської експансії на західні українські землі ставлення більшовицького керівництва і відповідно органів держбезпеки до діючих у Західній Україні релігійних структур було обережним. Маючи інформацію про високий рівень релігійності місцевого населення нова влада остерігалась відвернути його від себе атеїстичним тиском і переслідуванням служителів культу. Тому в директиві Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р., яка регламентувала дії ОЧГ, було зазначено: «Арешти духовних осіб поки не проводити, особливо католиків»⁸⁹⁴.

У цій вказівці важливими є два моменти. Арешти служителів культу не відкидались як такі, вони оголошені недоцільними «поки», тобто на час, коли більшовицька влада опанує ситуацію. По-друге, Й. Сталін і Л. Берія добре розуміли, що поставити під повний контроль РКЦ і ГКЦ, релігійний центр яких знаходивсь поза межами їх досягнення, вони не зможуть. Сценарій зі скасуванням унії і перелицюванням ГКЦ у РПЦ тоді ще не був написаний і розглядався радянськими спецслужбами лише як один із можливих варіантів нейтралізації ГКЦ (у ряду з організацією її розколу на ґрунті розбіжностей між «восточниками» і «западниками», інспіруванням в ГКЦ течії за відрив від Ватикану і створення «незалежної» уніатської церкви, встановленням контролю над ГКЦ шляхом заміни її керівництва надійними агентами тощо⁸⁹⁵).

Що ж до православної церкви, яка на західних українських землях з 1924 р. перебувала у складі ПАПЦ під юрисдикцією Константинополя, то план її повернення в імперське лоно контрольованого радянською держбезпекою Московського патріархату гебісти досить швидко підготували і запустили в дію. У всіх випадках, як з православними і католиками, так і з протестантами, іудеями та членами інших релігійних об'єднань на перше місце спецслужби поставили агентурно-оперативну роботу в їхньому середовищі.

Агентурна розробка стосовно кліру ГКЦ під оперативною назвою «Ходячі» заведена 1 грудня 1939 р. УНКВД Львівської області. Об'єктами

⁸⁹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 370, арк. 10; Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. С. 47.

⁸⁹⁵ Скакун Р. «Сторож братові своєму». С. 114–115.

справи стали митрополит Андрей Шептицький, єпископи Іван Бучко і Микита Будка, отець-ректор Йосип Сліпий, а також священники – члени митрополичої капітули. Скрупульозний збір інформації стосувався насамперед політичних аспектів їхньої діяльності, участі в політичних партіях, співпраці з ОУН, ставлення до радянської влади, наявності компрометуючих матеріалів тощо. Для цього за вказівками з НКВД СРСР використали групу агентів, які були наближені чи підведені до митрополита і його оточення. П'ять томів агентурної розробки «Ходячі», долучені до багатотомної справи групової оперативної розробки «Рифи» на митрополита Йосипа Сліпого, виявились дивом збережені у ГДА СБУ в Києві. Там їх віднайшов і системно проаналізував дослідник історії ГКЦ Роман Скакун. Його студія, опублікована у науковому збірнику з церковної історії «Ковчег», є поодиноким успішним спробою зібрати і узагальнити матеріал про діяльність радянської агентури в Західній Україні 1939–1941 рр., зокрема проти церкви⁸⁹⁶.

Аналогічних досліджень, які б висвітлювали дії радянської агентури, спрямовані на встановлення контролю за РКЦ, ПАПЦ та іншими релігійними течіями і об'єднаннями, на жаль, немає. Ледь торкнувся цієї теми у своїй фундаментальній синтезі про діяльність православного митрополита Олексія (Громадського), Володимир Борщевич⁸⁹⁷.

Зазначимо, що релігійне життя в УРСР після Великого терору практично завмерло. Станом на Великдень 1939 р. у республіці діяло всього 22 православні храми й не було жодного архиєрея. За два роки, перед початком німецько-радянської війни, в УРСР у кордонах до вересня 1939 р. залишилось всього 10 діючих церков⁸⁹⁸.

Натомість у західних областях релігійна ситуація була кардинально іншою. Волинська православна єпархія з центром у Кременці охоплювала територію Волинського воєводства довоєнної Польщі (Волинська, Рівненська області та п'ять районів Тернопільської області за радянським територіальним устроєм),

⁸⁹⁶ Там само. С. 72–189.

⁸⁹⁷ Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне, 2021. С. 660–667.

⁸⁹⁸ Скакун Р. «Сторож братові своєму». С. 167.

як також православні приходи Холмщини й Галичини. Єпархією управляла Духовна консисторія на чолі з єпископом Олексієм Громадським, до неї належали 693 приходи і сім монастирів. Окрім того, на території єпархії діяла Почаївська лавра з чотирма філіями-скитами, де перебували до 130 монахів (архімандрит Лаври Пантелеймон Рудик)⁸⁹⁹.

Органам держбезпеки довелось починати «роботу по церковній лінії» у Західній Волині не просто з чистого аркуша. Вони постали перед складним церковно-організаційним і суспільно-політичним викликом. Задля адекватної реакції на цей виклик здобутого за попередні два десятиліття репресивного досвіду в УСРР/УРСР виявилось замало.

Першим кроком більшовицької влади на шляху вирішення «церковного питання» став запроваджений з 4 грудня 1939 р. новий адміністративний поділ. Відповідно з ним Кременець і Почаїв відходили не до Волинської чи Рівненської, а до Тернопільської області. Таким чином центр Волинської православної єпархії та головна православна святиня Волині – Почаївська лавра – виявились адміністративно відмежованими від більшої частини Західної Волині. Ця адміністративна новела відкрила більшовицькій владі перспективу досягнення двох цілей.

Перша з них – ослаблення шляхом штучного поділу позицій православної церкви на Волині та встановлення контролю над нею. З реалізацією наміченого плану не забарились. 28 жовтня 1940 р. Московська патріархія утворила Західний екзархат РПЦ на чолі з архієпископом Миколаєм Ярушевичем з осідком у Луцьку, куди перемістивсь адміністративний центр церковного життя Волині⁹⁰⁰. Московська патріархія вперше за довгий час змогла бути корисна Кремлю як інструмент установа контролю над церковною сферою західних областей та її радянзації. Водночас з частини Волинської архієпархії створено нову Тернопільсько-Галицьку єпархію, на чолі якої поставлено архієпископа Олексія Громадського з осідком у Кременці. Владика Олексій, у лояльності

---

⁸⁹⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 418, арк. 220.

⁹⁰⁰ Мартирологія українських церков. Т. 1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, 1987. С. 627–629.

якого влада мала сумніви, мусив змиритись із втратою статусу єпархіального архиєрея. Фактично він опинивсь на правах вікарія, керуючи 150 парафіями Кременеччини⁹⁰¹.

Друга мета, якої вирішили досягти радянці – збільшення шляхом адміністративної реформи кількості православних приходів у Галичині з метою підготовки до переходу на православ'я ГКЦ. Кінцевий задум передбачав створення православної єпархії з центром у Львові, до якої увійшли б православні парафії півночі Тернопільської області та парафія при львівській Свято-Георгіївській церкві⁹⁰².

Досягнення однієї та іншої мети покладено на органи держбезпеки з їхнім агентурно-оперативним апаратом. Всі головні актори, задіяні до реалізації наміченого сценарію, були або керівниками та співробітниками структур НКВД, або завербованими ними агентами. У православному середовищі були завербовані агенти: «Православний» (екзарх Миколай Ярушевич), «Політос» (єпископ Дамаскин Малюта, планувавсь керівником новоствореної Львівської православної єпархії), «Древесний» (архимандрит Почаївської лаври Никодим Гонтаренко, планувавсь вікарним єпископом до Тернополя), «Сокольський» (настоятель почаївського храму Севастіян Пилипчук)⁹⁰³, «Бродський» (волинський православний діяч, колишній посол польського сейму Євген Богуславський)⁹⁰⁴, «Бекар» (секретар Волинської духовної консисторії у Кременці Іван Власовський)⁹⁰⁵, «Росс» (імовірно, керуючий справами Почаївської лаври монах Магістріан (Михайло Руссіян))⁹⁰⁶, «Скобелев» (імовірно, особистий секретар екзарха М. Ярушевича Костянтин Мещерський)⁹⁰⁷, «Михайлов» (священник Рівненського собору Михайло Пудловський), «Шипов» (помічник настоятеля Рівненського собору Олександр Садовський), «Туберезов» (священник церкви с. Морочне Вячеслав

⁹⁰¹ Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський). С. 654.

⁹⁰² Скакун Р. «Сторож братові своєму». С. 167.

⁹⁰³ Там само. С. 160–166.

⁹⁰⁴ Там само. С. 119.

⁹⁰⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 418, арк. 220.

⁹⁰⁶ Там само, спр. 514, арк. 33, 38–39.

⁹⁰⁷ Там само, спр. 489, арк. 268.

Навроцький), «Чесний» (священник церкви с. Полиці Рафалівського району Всеволод Гвоздиківський)⁹⁰⁸, та десятки інших священників, монахів і мирян (агенти «Федорович», «Сірій», «Оболь», «Московський», «Пальма», «Смичок», «Сухарев», «Камертон», «Іванов», «Бенгальський»⁹⁰⁹, «Кузнець», «Гром»⁹¹⁰). Є. Богуславський, І. Власовський і М. Руссіян належали до української політичної еміграції в Польщі⁹¹¹.

Агентурна робота в середовищі православної церкви широко розгорнута після утворення Західного екзархату РПЦ. 22 листопада 1940 р. нарком І. Серов надіслав начальникам УНКВД Рівненської і Волинської областей вказівку про створення резидентури для агентурної роботи серед керівників православної церкви у західних областях УРСР та БРСР⁹¹². Резидентуру створював 2-й відділ ГУГБ НКВД СРСР згідно плану, затвердженого Л. Берією. Її завданнями визначені: «розробка» керівників православної церкви з метою встановлення контролю за ними; виявлення серед церковників осіб, які проводять антирадянську діяльність, та запобігання їй; проникнення агентури в оточення митрополита ПАПЦ Діонісія Валединського та митрополита РПЦ за кордоном Серафима Ляде, які перебували на території Німеччини.

В якості резидента до Луцька відряджений капітан ГБ (особа не встановлена), який з метою зашифровки мав документи на чуже ім'я. У підпорядкування резидента переходили агенти «Православний» та «Скобелєв», які у грудні 1940 р. перебравались від священника Степана Грушка на власне помешкання в садибі НКВД: головний вхід до нього був з вулиці, чорний – підвір'я НКВД, кабінет екзарха стіною прилягав до кімнат енкаведистів⁹¹³. Начальника УНКВД Волинської області І. Білоцерківського зобов'язали надати резидентіві повне сприяння у виконанні його доручення, створивши необхідні умови для роботи та забезпечивши відповідну зашифровку.

⁹⁰⁸ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 2, 6.

⁹⁰⁹ Там само, ф. 16, спр. 418, арк. 221.

⁹¹⁰ Там само, спр. 514, арк. 31–40.

⁹¹¹ Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині. С. 34–35, 51–52, 218–219.

⁹¹² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 489, арк. 267–268.

⁹¹³ Мартирологія українських церков. С. 642.

Після утворення в лютому 1941 р. наркомату держбезпеки діяльність резидентури по церковниках у Луцьку була поновлена. І. Білоцерківський отримав від заступника наркома держбезпеки УРСР С. Савченка вказівку підшукати для резидента, котрий перебуватиме на становищі негласного співробітника, конспіративну квартиру для прийому агентури та надати сприяння в його роботі⁹¹⁴.

УНКВД Волинської області, за вказівкою з Москви, завело у 1940 р. агентурну розробку «Ворони» стосовно групи «духовенства автокефальної церкви». Головним фігурантом розробки був Луцький єпископ Полікарп Сікорський та його близьке оточення. 27 січня 1941 р. І. Серов доповів Л. Берії про хід реалізації цієї розробки⁹¹⁵. На той час єпископа Полікарпа обставили агентурою, яка повідомляла про його антирадянської настрої і дії. Таку інформацію для НКВД надавали агенти «Росс», «Кузнець», «Гром», «Православний».

Розлоге агентурне донесення з висвітленням історії ПАПЦ, процесу її українізації та ролі в ньому Полікарпа Сікорського подав 25 березня 1941 р. начальникові 4-го відділу 3-го управління НКГБ УРСР лейтенантові ГБ Олексію Боровкову агент «Бродський» – Є. Богуславський⁹¹⁶. На етапі заведення агентурної справи «Ворони» він був одним із об'єктів розробки гебістів, перетворившись у процесі її реалізації в агента. Про свою співпрацю з НКВД і НКГБ Є. Богуславський розповів у власноручних показах після арешту в січні 1950 р. Він назвав також оперативних співробітників держбезпеки, з якими у 1940–1941 рр. «знаходивсь у близькому контакті і порівняно часто, правда вживаючи застережні заходи», зустрічавсь: старший лейтенант ГБ Дмитро Гладков, начальник СЧ УНКГБ Волинської області капітан ГБ Микола Матвеев, О. Боровков, «який приїжджав з Києва»⁹¹⁷.

Окрім відмови підпорядкуватись Московській патріархії, найбільше занепокоєння НКВД викликали контакти Полікарпа Сікорського з підпіллям

⁹¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 177.

⁹¹⁵ Там само, спр. 514, арк. 31–40.

⁹¹⁶ Там само, спр. 504, арк. 1–62.

⁹¹⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 7. Рівне, 2017. С. 212.

ОУН. Про них гебісти довідались від заарештованого священника Григорія Скоп'юка, рідного брата провідника ОУН на Волині Івана Скоп'юка. Для отримання інформації про осіб, з якими зустрічавсь Луцький єпископ і зміст розмов між ними співробітники держбезпеки застосовували оперативну техніку⁹¹⁸.

План роботи агентурної мережі НКВД з ГКЦ затверджений у Москві 11 січня 1941 р. Ним передбачено використання місцевих русофілів під орудою православних вояжерів з Волині – агентів «Православного», «Політоса», «Бродського» та ін. Миколай Ярушевич мав відвідати православні парафії у Львові і в Тернопільській області, де взяти участь у церковній службі й виступити з проповіддю, оприлюднивши факти переходу уніатів у православ'я і закликавши всю уніатську церкву піти за їх прикладом. «Православному» також доручено встановити зв'язки з уніатськими священниками і вести з ними переговори про перехід їхніх парафій у православну церкву. Цей пункт продубльований у плані УНКДБ Волинської області, якому «Православний» був переданий на зв'язок. Візит «Православного» у Львів відбувся 22–23 лютого 1941 р.⁹¹⁹

УНКГБ Волинської області також рейдувало до Львова агентів «Політоса» та «Бродського». «Політос» відвідав Галичину 13–16 березня, зустрівшись із колишнім ректором Кременецької православної семінарії протоєреєм Петром Табінським, який 1931 р. перейшов на унію і служив у Львові в Преображенській церкві. Від виступів з місіонерськими проповідями «Політосу» рекомендували тимчасово утриматись з огляду на імовірність розшифрування агента⁹²⁰.

Єдиним зі світських православних діячів, хто мав контакти із святоюрськими колами був Є. Богуславський (агент «Бродський»). Він двічі зустрічавсь з митрополитом Андреем Шептицьким, Йосипом Сліпим та Миколаєм Чарнецьким, про що склав донесення для НКГБ. Є. Богуславський

⁹¹⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 514, арк. 39–40; ДАВО, ф. 4666, оп. 2, спр. 1086, арк. 34–44.

⁹¹⁹ Скакун Р. «Сторож братові своєму». С. 164.

⁹²⁰ Там само. С. 120, 161–162.

згадував, що митрополит поставивсь до відвідин дуже обережно і навіть підозріло, проте виявив зацікавленість до церковних справ на Волині: призначення екзарха, нового церковно-адміністративного поділу, ставлення Миколая Ярушевича до волинських єпископів. Інакше кажучи, Андрей Шептицький провів зустрічний інформаційний зондаж, про що свідчить репліка агента «Бродського» майже через десять років потому: митрополит скарживсь на утиски радянської влади, «ніби я міг надати сприяння у його стараннях»⁹²¹.

Агентурні комбінації НКГБ щодо РПЦ та ГКЦ втратили актуальність 22 червня 1941 р. На другий день нападу Німеччини на СРСР, о 1-й год. 30 хв., з Москви до Києва передана шифрована вказівка № 8588 заступника наркома держбезпеки СРСР Богдана Кобулова, адресована начальникам УНКГБ Волинської, Тернопільської та Рівненської областей стосовно агентурної розробки «Ворони»⁹²². Б. Кобулов вимагав негайно її ліквідувати, провівши арешти у Волинській області єпископа Полікарпа Сікорського, протопресвітерів Степана Грушка, Іпатія Червінського, ієреїв Івана Карася, Леоніда Долинського, Михайла Тарнавського; у Тернопільській області – архиєпископа Олексія Громадського та Івана Власовського і в Рівному – настоятеля собору Михайла Яковлева.

Через годину телеграму в Києві розшифрували, але надіслати, очевидно, змогли лише до Тернополя і Рівного (про що є помітка на полях). У Луцьку 23 червня керівництву УНКГБ було не до арештів: від ранку оперативний склад управління на чолі з І. Білоцерківським проводив масову операцію з ліквідації в'язнів тюрми № 1. Арештувати змогли лише М. Яковлева у Рівному (помер у лікарні Астраханської тюрми 19 червня 1942 р.)^{923*} і Олексія Громадського в Кременці (І. Власовський напередодні виїхав до Львова).

⁹²¹ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 7. С. 206.

⁹²² ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 196.

⁹²³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-772, арк. 5; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3673, арк. 44–45.

* Настоятель Рівненського Свято-Воскресенського собору протоієрей Михайло Яковлев перший раз був заарештований 23 грудня 1939 р. Рівненським ПВ НКВД. Уже наступного дня його звільнили з-під варти «з оперативних міркувань», що вказує на співпрацю священника з НКВД. Арешт 23 червня 1941 р. могло спричинити «дворушництво» агента. Тим самим міг бути обумовлений намір арешту І. Власовського.

Архиєпископ Олексій арештований Кременецьким МВ НКГБ 23 червня 1941 р. Єдиний протокол його допиту, проведеного слідчим СЧ УНКГБ Тернопільської області Бароновим датований 29 червня. Тим самим числом помічені власноручні свідчення Олексія Громадського під назвою «Моя антирадянська діяльність за час існування Радянської Влади», в яких, однак, таку діяльність він заперечує. З АКС неможливо з певністю судити, де утримували владику 23–29 червня 1941 р. – у Кременці чи в Тернополі⁹²⁴. Так само невідомими є обставини його звільнення. Пізніші розповіді про порятунок архиєпископа Олексія надто суперечливі і неправдоподібні. З огляду на це, не позбавлена сенсу версія, «що НКВД свідомо залишило живим архиєпископа, щоб він зберіг Українську православну церкву в юрисдикції Московської патріархії»⁹²⁵.

Під час нацистської окупації України Олексій Громадський очолив Українську автономну православну церкву, яка визнавала канонічне підпорядкування Московській патріархії. Серед єпископату цієї церкви знаходимо агента радянських спецслужб «Політоса» (Дамаскіна Малюту), який після загадкової загибелі 7 травня 1943 р. Олексія Громадського очолив автономну церкву. Упродовж 1941–1942 рр. на різні парафії автономної церкви Олексієм Громадським призначені низка агентів ГБ. Один з них – «Сидоренко» (священник Дмитрій Млодзяновський) – десантований на територію Волині 26 серпня 1942 р. як член спеціального загону 4-го управління НКВД СРСР «Переможці» під керівництвом Дмитра Медведєва⁹²⁶. За посередництва священника с. Балашівка Березнівського району Павла Травки, який за завданням заступника Д. Медведєва Олександра Лукіна звернувся з рекомендаційним листом до Кременецької консисторії⁹²⁷, Д. Млодзяновський отримав приход у Луцьку, згодом служив у Почаєві та Кременці. Водночас він виконував функції резидента радянських спецслужб.

⁹²⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 6, спр. 75169-фп, 26 арк.

⁹²⁵ Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський)... С. 666.

⁹²⁶ Гладков Т. Легенда советской разведки.

⁹²⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-11612, арк. 82–82 зв.

Окрім ПАПЦ, РПЦ і ГКЦ, органи НКВД і НКГБ займались оперативною розробкою представників інших релігійних об'єднань у Західній Волині. 28 листопада 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський надіслав начальнику УНКВД Луцької області Р. Крутову вказівку щодо активізації оперативно-слідчої роботи з ліквідації антирадянської діяльності представників римо-католицького кліру. Зважаючи на роль ксьондзів в організації протидії радянській владі М. Горлинський рекомендував провести вербовку агентури з числа наближених до них мирян. Самих ксьондзів, вважав заступник наркома, вербувати недоцільно з огляду на небезпеку отримання «явних зрадників-дворушників»⁹²⁸.

Окремі з католицьких священників усе ж потрапили до агентурної мережі. Під псевдонімом «Словацький» був завербований УНКВД Рівненської області 28 жовтня 1940 р. ксьондз костелу с. Казимирівка Степанського району Юзеф Счастний⁹²⁹. Агентами з «розробки» римо-католицького духовенства і польського «антирадянського та контрреволюційного елемента» були «Ікс» (помічник настоятеля Рівненського костелу Фелікс Савицький), «Костецький» (органіст Клеванського костелу Теофіл Андрієвський), «Циган» (лісничий Клесівського лісництва Стефан Пржиборовський)⁹³⁰.

Одним з небагатьох уцілілих документів, що розкривають діяльність агентури НКВД і НКГБ у середовищі різних релігійних структур в Україні, зокрема й на Волині, є «список Каріна-Даниленка». 1 вересня 1942 р. НКВД УРСР на підставі матеріалів, отриманих з обласних управлінь НКВД і НКГБ, розпочав формувати облік агентури по духовенству, завербованої до початку німецько-радянської війни. До узагальненого реєстру увійшли списки, надані УНКВД Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Львівської, Кіровоградської, Чернігівської, Ізмаїльської, Сталінської, Харківської,

---

⁹²⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 369, арк. 5–6.

⁹²⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

⁹³⁰ Там само, арк. 1, 9–10.

Київської областей, як також дані НКВД і НКГБ УРСР. Облік поповнювався відповідними матеріалами аж до 10 червня 1944 р.⁹³¹

Перший документ з досьє обліку агентури містив візу «провідного спеціаліста з духовних справ» в апараті НКВД Сергія Каріна-Даниленка⁹³²: «Прикласти до справи агентури, яку ми отримали через III Управління з Актюбінська»⁹³³. Наступні документи С. Карін супроводжував візами: «До справи обліку агентури»⁹³⁴; «Всі списки агентури по Україні концентруйте в одній папці обліку агентури»⁹³⁵.

Роботою «по духовенству і сектах» С. Карін-Даниленко, як оперативний співробітник ГПУ УСРР, займався ще з 1923 р. В атестаційних матеріалах на нього начальник секретного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанін відмічав, що уповноважений групи по духовенству С. Карін-Даниленко «з дуже не багатьох співробітників-чекістів, спеціалістів з духовних справ, очевидно, найкращий. Провів надскладну і тонку роботу по зміцненню обновленства на Україні. Незамінні його якості – вміння розмовляти з попами і здібності до вербування»⁹³⁶.

Нарком внутрішніх справ УСРР Всеволод Балицький у характеристиці на С. Каріна 1934 р. підсумував: «З 1923 по 1931 р. провів велику роботу з розкладу тихонівської і української автокефальної церкви»⁹³⁷.

У 1937–1944 рр. С. Карін-Даниленко, внаслідок арешту, перебував поза штатом органів НКВД/НКГБ. Оскільки, за словами наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, С. Карін мав «величезний, багатолітній досвід чекістської роботи», його з «жовтня 1941 року безперервно використовували для виконання окремих відповідальних заходів по лінії 1-го і 4-го управлінь НКВД/НКГБ УРСР»⁹³⁸. Про які саме завдання йшлося, довідуємось із висновку

⁹³¹ Там само, арк. 1–51.

⁹³² Даниленко С. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка). Вид. 2-е, допов. Київ: Наукова думка, 1972. 340 с.; Карін С. У ворожому тилу. Київ: Молодь, 1969. 213 с.; Карін С. Час розплати. Київ: Молодь, 1969. 147 с.

⁹³³ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

⁹³⁴ Там само, арк. 11, 13, 16.

⁹³⁵ Там само, арк. 20.

⁹³⁶ Там само, ф. 12, спр. 5037, т. 1–2, арк. 22–23.

⁹³⁷ Там само, арк. 25.

⁹³⁸ Там само, арк. 27.

про його службову діяльність, складеного в листопаді 1944 р., де, зокрема, зазначено: «Провів велику роботу з викриття і ліквідації українських націоналістичних і церковно-сектантських організацій та формувань»⁹³⁹.

Облік агентури по духовенству відкриває документ «Виписка зі списку агентури по УНКВД Рівненської області, яку використовували на внутрішній роботі». Він включає інформацію про 45 агентів, завербованих у період між 16 січня 1940 р. і 20 червня 1941 р. Винятком зі списку завербованих у 1940–1941 рр. був священник з с. Межиріч Острозького району Арсентій Михайловський (агентурний псевдонім «Спічка»), завербований Грицівським РВ НКВД Кам'янець-Подільської області 3 травня 1933 р., який «за час роботи агентом викрив ряд антирадянських формувань серед духовенства; в 1940 році направлений був для розробки духовенства в Рівненську область, де він мав зв'язки по цій лінії»⁹⁴⁰.

Серед агентури з середовища духовенства, завербованої гебістами на Рівненщині, було 18 українців, 17 євреїв, четверо росіян, троє поляків, двоє білорусів і один чех, яких спрямували для проведення роботи за двома лініями – релігійною і політичною. П'ятеро агентів мали завданням «розробку» українських націоналістів, дванадцятьоро «відповідали» за сіоністів. За релігійним спрямуванням одинадцятьоро зорієнтовані на православну церкву, восьмеро – на протестантів-євангелістів, п'ятеро – на іудеїв, четверо – на католиків. У числі названих агентів було дві жінки⁹⁴¹.

Способи завербування агентури були різними. Один з них – після арешту тієї чи іншої особи і висунення їй звинувачення. Якщо заарештований погоджувався на співпрацю, його звільняли, відбирали підписку про надання допомоги спецслужбі та зберігання в таємниці цього факту, призначали куратора. З числа осіб, вказаних у списку агентури УНКВД Рівненської області, вдалось виявити АКС шістьох агентів, завербованих після арешту. Такими були завідувач поштою с. Коростова Острозького району Філарет Якимчук

⁹³⁹ Там само, т. 3, конверт (висновок, арк. 3).

⁹⁴⁰ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 2.

⁹⁴¹ Там само, арк. 1–10.

(«Громов») та селянин з цього ж села Григорій Чубок («Григоров»), псаломник-регент Свято-Воскресенського собору в Рівному Лука Фірко́вський («Огнений»), селянин з с. Зарічиця Дубровицького району Яків Лемеза («Песчанський»), священник церкви Різдва Пр. Богородиці с. Заріцьк Рівненського району Василь Лукашевич («Сергеєв»), бухгалтер СШ № 2 в Рівному Володимир Огібовський («Марена»).

Приналежні до спільноти п'ятидесятників (ХВЄ) перебіжчик з радянської України Ф. Якимчук⁹⁴² і засуджений 1945 р. за допомогу УПА Г. Чубок⁹⁴³, яких завербували до агентурної мережі 1940 р., виправдали себе на агентурній роботі аж у повоєнний період. Під їхнім керівництвом частина громади ХВЄ в Рівному 1956 р. вийшла зі складу ЄХБ, з якою поєдналась у 1945 р.⁹⁴⁴, що об'єктивно сприяло владі у поборенні обох протестантських течій.

З агентами «Сергеєвим» і «Песчанським» працював під час слідства начальник 5-го відділення 2-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області, з 1-го квітня 1941 р. – заступник начальника СПО УНКГБ, молодший лейтенант ГБ Лаврентій Яхимович. Досвід фабрикування звинувачень стосовно підслідних Л. Яхимович набув ще 1938 р. на посаді помічника оперуповноваженого Літинського РВ НКВД Вінницької області⁹⁴⁵. Наказом наркома держбезпеки СРСР Всеволода Меркулова від 28 травня 1941 р. Л. Яхимович відзначений серед 29-ти співробітників УНКГБ Рівненської області за виконання «завдань по боротьбі з контрреволюційними формуваннями»: нагороджений іменним годинником⁹⁴⁶.

Священник В. Лукашевич після арешту був фігурантом колективної справи разом зі священником с. Забороль Рівненського району Іваном Сиротенком та мешканцем с. Городок того ж району Володимиром Піскорським. Однак 25 березня 1941 р. матеріали справи стосовно В. Лукашевича виділили в окреме провадження, а 4 квітня 1941 р. справу

⁹⁴² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1688, 18 арк.

⁹⁴³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-10906, т. 1, арк. 134–137.

⁹⁴⁴ Зерна пам'яті. Історія церкви евангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / упоряд. Л. Шевчук. Рівне, 2016. С. 170–171.

⁹⁴⁵ Давидюк А. Як нищили куркуля. *Реабілітовані історією. Вінницька область*. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 812.

⁹⁴⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 95, 194.

припинили, звільнивши його наступного дня з-під арешту⁹⁴⁷. «Сергеева» використовували для «розробки» православного духовенства як у 1940–1941 рр., так, очевидно, і після закінчення війни, коли «встановлений» агент В. Лукашевич⁹⁴⁸ служив настоятелем Св. Георгіївської церкви в м. Дубно⁹⁴⁹.

Л. Яхимовичу доручили також «розробку» справи «секти мурашківців». Засновником секти п'ятидесятницького напрямку євангельських християн святих сіоністів (ЄХСС), за якою також закріпилась назва «мурашківці», був Іван Мурашко. Керівний склад християн віри євангельської (п'ятидесятників) до 1939 р. формувався переважно із числа реемігрантів, які отримали спеціальну релігійну та загальноосвітню підготовку за кордоном. На території США та Канади діяли емігрантські п'ятидесятницькі центри, які організовували підготовку у спеціальних біблійних школах місіонерських кадрів для роботи на Західній Україні. Повернувшись 1925 р. із США до Другої Речі Посполитої, І. Мурашко оголосив про «нову віру на теренах Волині». За його проповідями, отримати майбутнє спасіння міг той, хто вступить до секти і отримає «печаті Господні». Позначеною «печатями» стала одна із духовних дружин І. Мурашка – «Пророка Іллі-Отця Сіону» – Ольга Кирильчук (уродженка села Омеляна біля Рівного), яку той назвав «Жертвою Христа – Матір'ю Слави». І. Мурашко здійснював, за участю О. Кирильчук і назначених ним 12-ти апостолів та 10-ти учнів, місійні подорожі, своєрідні жертвоприношення Христу через обряд «зняття печатей», причастя усіх членів секти зібраною із зроблених ран та розбавленою із вином «святою кров'ю», тощо⁹⁵⁰.

У числі основних положень цієї секти була ідея другого пришествя Ісуса на горі Сіон та встановлення царства Христа на землі. Цю ідею конкретизували твердженням про можливість побудови земного Єрусалиму силами членів секти. Новий Єрусалим «мурашківцям» бачився як зразкова комуна. Створення

⁹⁴⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2898, арк. 14–19.

⁹⁴⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 6.

⁹⁴⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5705, арк. 9 зв.; Борщевич В. Унікальний документ. *Андріївський вісник*. № 5. Рівне, 2016. С. 250.

⁹⁵⁰ Галуха Л. Євангельські християни святі сіоністи (мурашківці) – жертви радянської. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 388–390.

такої комуни здійснювали з 1935 р. на хуторі Зарічиця Сарненського повіту Волинського воєводства. Там виникла община «Новий Єрусалим», куди з Полісся та Волині з'їхались більше 100 сімей (понад 500 осіб), розпродавши свої будинки, господарство і майно. На виручені кошти вони збудували релігійно-господарське об'єднання «Земний Сіон» за принципом комуни з чітким ієрархічним підпорядкуванням (віруючих – апостолам, апостолів – І. Мурашкові). На 1938 р. у Зарічиці в бараках проживало близько 60-ти сімей. Усі вони спільно обробляли понад 500 гектарів землі. Харчувались на загальній кухні⁹⁵¹.

У 1938 р. І. Мурашко був арештований польською владою і після звільнення разом із О. Кирильчук емігрував до Аргентини. Перед від'їздом вони переклали керівництво сектою на сподвижника І. Мурашка Якова Лемезу. Він виконував функції керівника до березня 1940 р., коли відбувся з'їзд апостолів, на якому керівником секти обрали сина Ольги Кирильчук Михайла Кирильчука-Корнійчука. І. Мурашко та О. Кирильчук намагались здійснювати керівництво сектою з-за кордону, присилаючи поштою листи її «правителям»⁹⁵².

З приходом радянської влади секта «мурашківців» продовжила свою діяльність: відбувались зібрання, у січні та березні 1940 р. пройшли «апостольські з'їзди». «Мурашківці» чинили супротив радянзації: намагались залишити за собою господарство, виступали проти колективізації, закликали однодумців не долучатись до культурно-виховних заходів радянської влади, не брати до рук зброю та не йти служити до ЧА. Як наслідок, у липні 1940 р. десять членів секти заарештували. Вісім з них засудили за ст. 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР до різних термінів покарання – від п'яти до восьми років ВТТ⁹⁵³.

Розслідування стосовно Якова Лемези і Никифора Мороза 11 серпня 1940 р. виділили в окреме провадження⁹⁵⁴. Причиною цього було те, що після

⁹⁵¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2243, арк. 25–26.

⁹⁵² Там само, арк. 15–16.

⁹⁵³ Там само, арк. 19, 28–35.

⁹⁵⁴ Там само, спр. 2912, арк. 2.

встановлення радянської влади керівник секти «мурашківців» Я. Лемеза вирішив згорнути її діяльність, для чого скликав «з'їзд апостолів», на якому він, однак, залишивсь у меншості й відсторонений від секти⁹⁵⁵. 18 вересня 1940 р. справа Я. Лемези і Н. Мороза припинена, вони з-під варти звільнені⁹⁵⁶. Через три дні, 21 вересня, Я. Лемеза завербований в агентурну мережу під псевдонімом «Песчанський» «для розробки секти «сіоністів-мурашківців» і «п'ятидесятників». Після нацистської окупації агент органами НКГБ не був встановлений⁹⁵⁷.

Для розкладання «мурашківців» радянські спецслужби використали також іншу агентуру з числа членів общини. Дубровицьким РВ НКВД завербований член секти Костянтин Сидоришин, який знаходивсь на зв'язку в старшого оперуповноваженого Олега Вокалюка⁹⁵⁸ і начальника райвідділення Дмитра Зікеєва⁹⁵⁹. Потрібно зауважити, що К. Сидоришин (агентурний псевдонім «Іванов») іще з першої половини 1930-х рр. перебував, разом з кількома іншими жителями с. Селець Дубровицького району, на зв'язку в агента розвідувального відділу Українського військового округу Олександра Кузьміна (Адама Кузіна), який неодноразового переходив до Польщі в якості зв'язкового і вербувальника⁹⁶⁰. За надання інформації розвідувального характеру О. Кузьмін виплачував своїм інформаторам 100–200 доларів, або близько 1000 злотих річно⁹⁶¹.

Під час німецько-радянської війни, з травня 1943-го по жовтень 1944-го, К. Сидоришин був бійцем розвідувально-диверсійного загону НКВД «Мисливці» під керівництвом Миколи Прокоп'юка, вміло ремонтував зброю різних систем, сконструював оптичний приціл для міномета, виготовляв автоматичні міни, виконував граверні роботи, за що нагороджений медаллю

---

⁹⁵⁵ Там само, арк. 23–24.

⁹⁵⁶ Там само, арк. 43–44.

⁹⁵⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 5.

⁹⁵⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 182, 191; ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 984, арк. 57.

⁹⁵⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 984, арк. 59 зв.

⁹⁶⁰ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 205–205 зв.

⁹⁶¹ Там само, арк. 181.

«Партизанові Вітчизняної війни» II ступеня⁹⁶². У 1945–1946 рр. К. Сидоришин входив до спецгрупи при Дубровицькому РВ НКГБ⁹⁶³. Наприкінці 1940-х рр. він, за вказівкою органів МГБ, став «апостолом Петром» – керівником Дубровицького «сіону» відновленої «секти мурашківців». Згодом К. Сидоришина таємно зняли та вивезли до Києва співробітники МГБ, де він надав розгорнуті свідчення про секту. Зокрема, він побував на допитах у міністра держбезпеки УРСР Миколи Ковальчука та прокурора УРСР Романа Руденка⁹⁶⁴. Внаслідок провокаційної діяльності К. Сидоришина 24 члени секти заарештовані та 1951 р. засуджені до різних термінів ув'язнення⁹⁶⁵. Самого ж «апостола Петра», за постановою ОСО при МГБ СРСР, направили на примусове лікування в поєднанні з ізоляцією, звідки незабаром звільнили. 1965 р. за протестом заступника Генерального прокурора СРСР К. Сидоришин повністю реабілітований⁹⁶⁶.

Інших завербованих у 1940–1941 рр. арештантів – Л. Фіркового (агент «Огнений») та В. Огібовського (агент «Марена») – поєднувало з уже схарактеризованими агентами те, що вони упродовж певного часу конфліктували зі своїм вужчим середовищем – релігійним, громадсько-політичним – і, як наслідок, лояльно поставились до прийшлої у вересні 1939 р. влади. Співробітники НКВД/НКГБ спритно скористались такою обставиною для завербування цих людей в якості агентів.

Л. Філковський служив у 1924–1942 рр. псаломником-регентом Св. Воскресенського собору в Рівному, маючи добру опінію серед прихожан за гарний голос, а також проблеми з церковним керівництвом, оскільки походив зі звичайної селянської родини та зловживав спиртним. В агентурну мережу завербований напередодні нападу Німеччини на СРСР – 7 травня 1941 р.⁹⁶⁷ Під час нацистської окупації був священником у с. Забороль. Після загибелі в травні 1943 р. митрополита Української автономної православної церкви

⁹⁶² Там само, арк. 173–174.

⁹⁶³ Там само, арк. 189–190 зв.

⁹⁶⁴ Там само, арк. 172–172 зв.

⁹⁶⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-8029, т. 1–5.

⁹⁶⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 282–292.

⁹⁶⁷ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

Олексія (Громадського) і обрання «старшим єпископом» цієї церкви Дамаскіна (Малюти), Л. Фірко́вський разом з ним переїхав до Кам'янця-Подільського, де став другим священником у міському соборі. Звідти повернувся до Рівного, в 1944–1946 рр. служив настоятелем церков у селах Дядьковичі та Новомильськ. У липні 1946 р. заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності (зокрема, відправі панахид за полеглими повстанцями, в т. ч. повішеними в Рівному 4 січня 1944 р.), однак на початку 1947 р. звільнений з-під варти⁹⁶⁸. Не виключено, що діяльність «Огненного» як настоятеля парафій в околицях Рівного спрямовували органи НКГБ, провокуючи місцеве населення. У 1950–1952 рр. Л. Фірко́вський продовжив церковне служіння, обійнявши посаду псаломника Св. Іллінського собору в Дубному⁹⁶⁹.

Володимир Огібовський походив з родини священника с. Рясники Рівненського повіту Волинської губернії, закінчив Київський комерційний інститут. Учасник Першої світової війни, у 1918 р. – чиновник міністерства землеробства й міністерства праці УНР та УД, у 1919 р. служив в армії А. Денікіна. У 1920–1930-х рр. мешкав у Рівному, займався репетиторством, брав участь у парламентських виборах та діяльності Рівненської «Просвіти», працював продавцем української книгарні «Наша культура», бухгалтером і секретарем Рівненської української приватної гімназії, підтримував процеси українізації Православної церкви в Польщі. Водночас критично ставивсь до керівництва ВУО в особі послів до польського сейму Степана Скрипника і Микити Бури. В. Огібовський заарештований 23 березня 1940 р. після прибуття до Рівного ОЧГ з Москви, котра мала забезпечити виконання наказу НКВД СРСР № 00342 від 20 березня 1940 р. Перший допит заарештованого провів слідчий СЧ ГУГБ НКВД СРСР сержант ГБ Михайло Васильонок. Ймовірно, що саме він схилив В. Огібовського до співпраці. 3 серпня 1940 р. його звільнили з-під варти⁹⁷⁰, а 26 грудня 1940 р. завербували «для розробки українських

⁹⁶⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1858, 105 арк.

⁹⁶⁹ Борщевич В. Унікальний документ. *Андріївський вісник*. № 5. Рівне, 2016. С. 248.

⁹⁷⁰ Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції. Рівне; Львів, 2023. С. 174–175; ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1694, 37 арк.

націоналістів, серед яких він мав широкі зв'язки»⁹⁷¹. У період нацистської окупації В. Огібовський працював секретарем міської управи Рівного, з квітня 1943 р. учителював у с. Золотіїв Рівненського району⁹⁷².

У результаті здійсненої реконструкції агентурної мережі НКВД/НКГБ доходимо висновку, що до її сітей, окрім кліру та вірних православної, греко-католицької і католицької церков, потрапили представники інших християнських⁹⁷³ та нехристиянських конфесій. Агенти «Добросовісний» (носильник ст. Рівне Микита Морозов (Мороз)), «Звезда» (садівник розподільника УНКВД Яків Козачук) та «Миролюбов» (кустар-чоботар Антон Прохазка)⁹⁷⁴ належали до чільних діячів громади ЄХБ у Рівному: М. Морозов був членом її ради, дияконом у 1930-х–1950-х рр.; Я. Козачук – проповідником серед молоді, після війни делегований пресвітером до громади ЄХБ у Дубні (1946–1982); А. Прохазка – проповідником, членом товариства взаємної допомоги ЄХБ, після війни виїхав до ЧССР⁹⁷⁵.

Іншу групу агентури серед протестантів становили діячі ЄХБ і ХВЄ на волинському Поліссі: «Симончук» (колгоспник з Клесова Олексій Грицкевич), «Роза» (жителька с. Борове Морочнівського району Ольга Тарасюк), «Новоселецький» (селянин с. Селець Дубровицького району Петро Семенюк)⁹⁷⁶. П. Семенюк, котрого завербували в якості агента-рейдовика, був випускником 1-х Біблійних курсів у Гданську, членом Волинського окружного комітету ХВЄ⁹⁷⁷.

Характерну розповідь про свою співпрацю з НКВД/НКГБ напередодні німецько-радянської війни навів у спогадах уродженець с. Хотовиця на Кременеччині, випускник біблійної семінарії у Варшаві (1929), редактор

⁹⁷¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 9.

⁹⁷² Добровичинська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби. Рівне, 2016. С. 159.

⁹⁷³ Про зміст, мету, форми та методи роботи радянських спецслужб серед євангельських конфесій УРСР див.: Коротаєв О. Діяльність органів державної безпеки серед євангельських конфесій в УРСР (1940-ві – сер. 1960-х рр.). Полтава, 2022. 220 арк.

⁹⁷⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 4–5.

⁹⁷⁵ Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного. С. 26–29, 35–37, 41–42, 85–86, 97, 127, 282.

⁹⁷⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 4–5.

⁹⁷⁷ Коваль Д. Християни віри євангельської Володимирецького району Рівненської області: становлення та розвиток (1920–1988 роки). Рівне, 2018. С. 53, 82–83, 92.

часопису «Євангельський християнин» (з 1938) Михайло Подворняк⁹⁷⁸. До агентурної мережі його завербував начальник Почаївського РВ НКВД Костянтин Колонтай⁹⁷⁹, звинувативши у шпигунстві на користь Німеччини (М. Подворняк у 1939–1940 рр. переходив кордон до Генеральної губернії і назад до СРСР). Згодом до роботи з перспективним агентом долучивсь емісар ГБ із Києва, який відвів йому роль агента-рейдовика: М. Подворняк мав відвідати пресвітерів громад ЄХБ Олексія Ничипорука в Рівному і Франца Венцкевича у Ковелі та надати інформацію про їхні контакти із закордоном, ставлення до радянської влади тощо. В разі успішного виконання доручення агента планували відправити до одновірців по всій Волині, у Галичині, до Києва, Криму й на Кавказ. Реалізації задуму завадив початок війни. М. Подворняка, разом з іншими односельцями, мобілізували до ЧА, однак у Почаєві декілька чоловіків з різних сіл, за вказівкою К. Колонтая, відокремили від решти й потаємно вночі відпустили додому з наказом з'явитись за викликом НКГБ⁹⁸⁰.

Значна група агентів діяли в середовищі єврейського духовенства та різноманітних сіоністських організацій, що існували в Рівному – політичних (сіоністи-ревізійністи, Алгемейн-сіоністи), молодіжних («Га-шомер га-цоїр», «Бейтар», «Гордонія»), спортивних («Маккабі»), та ін. Перелік цієї агентури досить розмаїтий: «Аронович» (касир і зв'язковий організації «Гордонія» Арон Харал), «Учитель» (головний бухгалтер облпромради, член партії сіоністів-ревізійністів Давид Янковяк), «Борисов» (плановик облспоживспілки Абрам Копильник), «Яворський» (завідувач шапковим цехом артілі «17-е вересня», член організації «Бейтар» Хаїм Зільберштейн), «Янек» (завідуючий складом комбінату індошви́ву, член організації «Бейтар» Цале Салеп), «Зуб» (зубний лікар, член партії Алгемейн-сіоністів Хаїм Гельман), «Ісаковський» (учитель НСШ, член партії Гітахтудт Ісаак Крафт), «Заготівельник» (заготівельник майстерні, член організації «Га-шомер га-цоїр» Меєр Данцклер) та ін. Частина

⁹⁷⁸ Дуда І., Чернихівський Г. Подворняк Михайло. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Т. 3: П–Я. Тернопіль, 2008. С. 101.

⁹⁷⁹ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 12, арк. 3.

⁹⁸⁰ Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег, 1981. С. 95–119.

агентів, зокрема тих, хто висвітлював єврейське духовенство, загинули під час нацистської окупації Рівного: «Шнеерсон» (бухгалтер артілі «Червоний галантерейник» Шнеер-Залман Грюнфельд), «Давидов» (помічник бухгалтера контори «Союззаготскот» Лазар Зайд), «Янкович» (кустар Янкель-Сімко Бефгель), «Смілий» (головний бухгалтер контори «Укрм'ясоюз» Абрам Зам).

Агентурно-оперативна робота органів НКВД/НКГБ, спрямована на встановлення контролю за релігійними об'єднаннями на території Західної Волині, здійснювалась в унісон із політичними, економічними, адміністративними утисками, які чинили супроти релігійних структур компартійні та радянські органи. Однак, агентурні комбінації ГБ для релігії і церкви становили значно більшу небезпеку: вони були спрямовані на її інструменталізацію шляхом внутрішнього розкладу і встановлення повного контролю за її діяльністю.

3. 6. Репресії щодо представників національних меншин

Маховик репресій 1939–1941 рр. захопив представників усіх національних менших, що мешкали на Волині й Поліссі. Окрім польської меншини, яка водночас репрезентувала на цих теренах титульний етнос у Другій Речі Посполитій, йдеться про євреїв, росіян, чехів, німців, циган, та ін.* Здійснене згідно з Договором про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною переселення до Третього Рейху 40 тис. волинських німців висвітлене в підрозділі про примусові депортації. Переслідування та вбивства радянськими спецслужбами євреїв і циган, що ґрунтувались головним чином на класовій і політичній основі, хоча, водночас не були позбавлені великоросійського шовіністичного шлейфу й у цьому контексті були споріднені з нацистським терором, розглянуті нижче окремо.

Що ж до росіян і чехів, то стероризованим був найперше «експлуататорський» сегмент у середовищі цих меншин («поміщики-

---

* За матеріалами перепису 1931 р., у Волинському воєводстві українці склали 69,89 %, поляки – 15,46 %, євреї – 9,71 %, німці – 2,16 %, чехи – 1,42 %, росіяни – 1,09 %. Росіяни жили переважно у містах і містечках регіону, зокрема у м. Рівне число росіян складало 2 792 особи. (Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. T. 70: Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. S. 28–29).

капіталісти»). З числа росіян зазнали репресій також рештки «білої» еміграції в Польщі та перебіжчики на її територію з СРСР і дезертири-зрадники з прикордонних військ НКВД.

Росіяни

В умовах Другої Речі Посполитої росіяни Західної Волині перетворились з титульної нації у національну меншину, що болісно сприймалось російським населенням. Основним для нього постало завдання збереження мови, віри і культури. Водночас поширювались монархічні ідеї, що призвело до встановлення пильного контролю польської влади за діяльністю російських організацій. Як альтернатива в 1920-х рр. виникло Російське православне благодійне товариство (Русское православное благотворительное общество – РПБО) з центром у Варшаві. На території Волинського воєводства існували його осередки в Луцьку, Дубні, Кременці, Сарнах, Острозі, Здолбунові.

Найбільш організованим і діяльним було зареєстроване 26 липня 1923 р. РПБО у Рівному, яке функціонувало не як філія варшавської централі, а як самостійна одиниця. Серед ініціаторів його утворення та активістів виділялись редактор газети «Волинское слово» Ізмаїл Чернов, настоятель Рівненського православного собору протоієрей Микола Рогальський, приватний нотаріус Сергій Панченко, директор Рівненської російської гімназії Сергій Лобачевский, та ін. За різними даними РПБО в Рівному нараховувало близько 500 членів, будучи однією із найбільших громадських організацій Рівненського повіту. Діячі РПБО представляли у Волинському воєводстві Російський комітет у Польщі, товариство працювало у тісному зв'язку з партією РНО, осередками БРП та НТСНП⁹⁸¹.

З початком Другої світової війни представники російської громади на Волині опинились в епіцентрі більшовицьких переслідувань. У 1939 р. структури РПБО, РНО, БРП, НТСНП ліквідовані, їхнє майно конфісковане, а

⁹⁸¹ Давидюк Р. Рівненське російське православне благодійне товариство у міжвоєнний період. *Русин*. 2019. № 55. С. 113–132; Її ж. Російська громада в міжвоєнному Рівному. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність*. Зб. наук. праць / упоряд. Ю. Крамар, А. Шваб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 163–169.

діячі репресовані⁹⁸². НКВД УРСР у своїх вказівках для УНКВД Рівненської області в січні 1940 р. (агентурна розробка «Маскування») кваліфікував БРП як «білоемігрантську терористичну організацію», яка, «за сприяння і під керівництвом» колишнього 2-го відділу польського генштабу, підбирала і виховувала кадри бойовиків для «підготовки і проведення терористичних актів на території СРСР». Для цього БРП нібито організувало мережу пунктів на кордоні з СРСР для переправляння туди людей і літератури. Водночас «Братство» маскувало свою діяльність під виглядом різних благодійних та культурницьких організацій. Найактивніша філія БРП діяла, на думку НКВД, у Рівному, тісно контактуючи з іншою «терористичною організацією» – НТСНП. Заступник наркома М. Горлинський пропонував своїм підлеглим в Рівному негайно встановити й арештувати керівництво БРП і НТСНП, розгорнути слідство та набути кваліфіковану агентуру для проникнення в центральні структури цих організацій за кордоном. До вказівок був доданий перелік прикордонних пунктів БРП і НТСНП (в Остках, Корці, Черниці, Майкові та Острозі) і списки членства в Рівному, Здолбунові, Кременці, Володимирі-Волинському, Корці, Мацієві, Острозі, Луцьку (всього 106 осіб)⁹⁸³.

Заарештовані члени РПБО в Рівному Ростислав Олейник, мати й дочка Антонія та Олена Остольські, Василь Павлюкевич, очільник рівненської філії НТСНП Анатолій Хаджи та її членкиня Анна Рижук, член РПБО і уповноважений РНО в Кременці Володимир Первенцев, поміщик і керівник прикордонного пункту БРП в Майкові Михайло Рибак, члени БРП Олександр Логвінов і Лаврентій Бражук розстріляні за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р.⁹⁸⁴ Вчителька Варвара Діюк, звинувачена як очільниця прикордонного пункту в Корці, за вироком військового трибуналу КОВО розстріляна в Рівному 3 грудня 1940 р.⁹⁸⁵ Керівник філії БРП у Дубні, колишній

⁹⁸² Давидюк Р. Російська меншина Рівного в умовах радянзації. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 373–379.

⁹⁸³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 456, арк. 1–14.

⁹⁸⁴ Там само, ф. 5, спр. 926, арк. 11, 62, 76, 78, 80, 87, 88, 109, 121.

⁹⁸⁵ Там само, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-15507.

царський полковник Микола Домарев, помер під час слідства в Рівненській тюрмі 15 лютого 1940 р.⁹⁸⁶

До різних термінів ув'язнення засуджені керівник РПБО в Рівному С. Панченко⁹⁸⁷, господиня «Світлиці» при РПБО Галина Масловська, члени РПБО С. Лобачевський, Всеволод Богатко⁹⁸⁸, Микола Жолі⁹⁸⁹, та ін. Г. Масловську арештовували двічі – у січні й червні 1940 р. Після першого арешту її звільнили, завербувавши для викриття діячів з російського емігрантського середовища⁹⁹⁰. Повторний арешт свідчить, що корисної інформації від неї УНКВД не отримало⁹⁹¹. С. Панченко, очевидно, загинув під час розстрілу 24–25 червня 1941 р. в'язнів Дубенської тюрми, а С. Лобачевський помер у тюрмі м. Астрахань 26 червня 1942 р. Після звернення у серпні 1959 р. до першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова сестри С. Лобачевського, підтриманого сестрою Фелікса Держинського, постанова щодо його засудження була скасована і справа за недоведеністю звинувачення припинена, оскільки під час слідства С. Лобачевський «винним себе не визнав і заявив, що антирадянською діяльністю не займався, працював у гімназії, викладаючи російську мову», окрім того, «був засуджений після смерті»⁹⁹². Те, що виховання молоді в російській гімназії здійснювалось в монархічному й антирадянському дусі, вже не бралось до уваги.

УНКВД Волинської області, за вказівкою НКВД УРСР від 13 липня 1940 р., намагалось здійснити агентурну комбінацію: таємно арештувати кур'єра НТСНП, вчителя початкової школи у с. Озерці Горохівського району Аркадія Зеленського та одного з лідерів організації Аркадія Падюкова з метою їх завербування та отримання виходу на варшавський центр НТСНП⁹⁹³. Намічений план, однак, не був реалізований. Заарештований 15 липня 1940 р. А. Зеленський, очевидно, на співпрацю не погодивсь і згодом засуджений до

⁹⁸⁶ Там само, спр. П-13043.

⁹⁸⁷ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 398.

⁹⁸⁸ Там само, спр. 537.

⁹⁸⁹ Там само, спр. 539.

⁹⁹⁰ Там само, спр. 2947.

⁹⁹¹ Там само, спр. 408.

⁹⁹² Там само, спр. 5547, арк. 46–49.

⁹⁹³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 489, арк. 47–49.

ВМП⁹⁹⁴. В одній справі з ним засуджені також мешканці с. Колодеже Горохівського району А. Падюков (до ВМП), сестри Галина (до ВМП) й Ніна (до 10 років ВТТ, у в'язниці збожеволіла) Яновські⁹⁹⁵.

Поміщики-росіяни – окрім вже згаданого М. Рибак, це Софія Белімова з Хотина (тітка історика Ігоря Свешнікова), батько й син Микола і Георгій Козакевичі з Пирятина, Михайло Рибаків з Тесова, Павло Рибніков з Ромейок, Венедикт Яроцький з Бронників⁹⁹⁶ – за постановою московської трійки розстріляні 1940 р.

Таким чином, упродовж 1939–1940 рр. органи НКВД покінчили з існуванням на території Волині чисельного анклаву російської еміграції, об'єднаного в політичних, громадських, культурних організаціях, який плекав надію на реставрацію в Росії дореволюційних порядків. Політичний і культурний спадок представників цього середовища виявивсь затребуваним у 2000-х рр., коли в унісон з реставрацією в путінській Росії євразійського інтеграційного проекту⁹⁹⁷ у Рівному стартував проект «Повернення Кондратьєва». Під патронатом Російського культурного центру (голова Михайло Кіріллов) 2007 р. проведено міжнародну конференцію, присвячену російському письменникові, започатковані щорічні «Кондратьєвські читання», іменем Олександра Кондратьєва названо одну з вулиць міста*. У 1920–1930-х рр. О. Кондратьєв належав до РБПО та літературного гуртка при ньому, куди входили також інші члени товариства – директор С. Лобачевский, учителі Георгій Косміаді, Іван Куліш та ін.⁹⁹⁸

Чехи

Волинські чехи виявились однією з тих національних спільнот, які потерпіли від радянських репресій у меншій мірі, ніж інші. Визначаючи долю польських військовополонених, Й. Сталін виправив у записці Л. Берії від 3 жовтня 1939 р. пропозицію стосовно 800 чеських вояків. Л. Берія пропонував

⁹⁹⁴ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 4. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 399.

⁹⁹⁵ ГДА СБУ, Луцьк, ф. П, спр. 4301.

⁹⁹⁶ Там само, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 6, 50, 87, 88, 121.

⁹⁹⁷ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків, 2023. С. 120–125, 154–157.

* У 2022 р., в ході деколонізації, вулиця отримала назву Солов'їна.

⁹⁹⁸ Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців. Рівне, 2012. С. 133.

утримувати їх до закінчення війни Англії і Франції з Німеччиною у таборі на правах інтернованих. Й. Сталін натомість наказав відпустити «затриманих чехів», взявши з кожного підписку, що не будуть воювати з СРСР⁹⁹⁹.

Значна частина цих вояків залишились на Волині, розселившись у місцях компактного проживання своїх співвітчизників – у Квасилові, Глинську, Миротині, Завидові, Рівному, Здолбунові, Дубні, Ульбарові, Шпакові, Гільчі, Маневичах, Луцьку, Страклові. «Квасилівська група» жила в чеських родинах півроку і 21 березня 1940 р. інтернована на схід СРСР. Усього з Квасилова відправлені 149 осіб (128 військових, 15 жінок і шестеро дітей), які розміщені в містечку Оранкі Горьківської області. Відправлені з Квасилова вояки, разом з іншими, склали основу чехословацької бригади в ЧА на чолі з Людвіком Свободою¹⁰⁰⁰.

Однак волинських чехів радянські репресії також не обминули. Докладно вони висвітлені у публікації Світлани Шульги, яка містить розділ про репресування чехів Західної Волині у 1939–1941 рр.¹⁰⁰¹ Авторка не наводить загальної кількості репресованих, подаючи інформацію про окремих з них. Серед арештованих у Квасилові вона вирізняла особу власника фабрики сільськогосподарських машин Владіміра Сваровського, який виконував обов'язки консула, зазначивши, що його АКС не віднайдена. Насправді слідчу справу В. Сваровського зберігають у Державному архіві Рівненської області. З неї дізнаємось, що він арештований 10 квітня 1940 р. і 31 травня 1941 р. засуджений ОСО до 8 років ВТТ¹⁰⁰². Очевидно, В. Сваровський загинув під час розстрілу в'язнів Дубенської тюрми 24–25 червня 1941 р.

«Класові вороги» радянської влади власник пивзаводу у Квасилові Єржи Земан, ресторатор з Дубна Ян Морава та Вечеслав Свобода з Рафалівки були розстріляні відповідно до постанови політбюро від 5 березня 1940 р.¹⁰⁰³

⁹⁹⁹ Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. С. 312–313.

¹⁰⁰⁰ Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 247–248.

¹⁰⁰¹ Shulha S. Represje reżimu sowieckiego wobec Czechów wołyńskich w latach 1921–1941. *Pamięć i Sprawiedliwość: Pismo Naukowe Poświęcone Historii Najnowszej*. Warszawa, 2022. Nr. 40. S. 293–296.

¹⁰⁰² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 245.

¹⁰⁰³ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 41, 72, 92.

Водночас з проведенням репресій, у керівництва НКВД виник далекосяжний задум залучення представників національних меншин Західної України до служби в органах держбезпеки. Наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 13 січня 1941 р. ухвалене рішення про створення при спеціальному відділенні ВШ НКВД СРСР у Москві групи підготовки оперативних співробітників з поляків (50 осіб), румунів (30 осіб) і чехів (30 осіб). Заняття з групами першого набору мали розпочатись 3 травня 1941 р.¹⁰⁰⁴ На виконання наказу Л. Берії УНКВД Рівненської і Волинської областей спільно з обласним партійним керівництвом зайнялись пошуком та погодженням відповідних кандидатур з числа представників національних меншини на Волині.

Постановами бюро Рівненського обкому КП(б)У від 25 березня та 15 квітня 1941 р. кандидатами на навчання в школі НКВД рекомендовані 10 осіб з середовища волинських чехів: Володимир Єдлічка, Віктор Одстрчил, Йозеф Вігналек, Йозеф Павелка, Йозеф Грудка, Йозеф Шлегер¹⁰⁰⁵, Йозеф Шафара, Богуміл Кожарський, Володимир Заброцький, Йозеф Копецький¹⁰⁰⁶. Важко з'ясувати, чи здобули ці люди гебістську освіту і чи стали зрештою співробітниками НКВД/НКГБ. Ймовірно, що їх могли використати в якості співробітників спецслужби при створенні спеціальних загонів НКВД та формуванні чехословацького батальйону (бригади) під командуванням Л. Свободи.

Тезка одного з визначених 1940 р. для навчання в школі НКВД Йозеф Павелка належав до розвідувально-диверсійного загону НКВД «Мисливці» під командуванням Миколи Прокопюка, згодом воював у бригаді Л. Свободи¹⁰⁰⁷. Вдалось натрапити на інформацію про те, що Йозеф Грудка (тезка ще одного рекомендованого до школи НКВД) брав участь у захопленні волинськими чехами землі та майна німецьких поселенців на території, що відійшла до

¹⁰⁰⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 4; Цвигун С. Советские чекисты в годы Великой Отечественной войны. *Труды высшей школы [КГБ]*. 1971. № 2. С. 4.

¹⁰⁰⁵ ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 13, арк. 62.

¹⁰⁰⁶ Там само, арк. 123.

¹⁰⁰⁷ Память народа. 1941–1945. Павелка Иосиф Франсович. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero4108752/>

Чехословаччини після закінчення війни в Європі. Колишній військовик бригади Л. Свободи Й. Грудка був призначений управителем господарства в Ліпенцах, яке конфіскували в німецького господаря Вацлава Бісхофа. Родину Бісхофа в складі п'яти осіб виселили відповідно до президентського декрету¹⁰⁰⁸.

Припускаємо, що серед бойовиків спецгруп 4-го управління НКВД СРСР, які діяли на окупованій нацистами території Волині і Полісся (Д. Медведева, М. Прокопюка та ін.), була певна кількість слухачів ВШ НКВД у Москві (зокрема, поляків). Виявити інформацію про осіб, рекомендованих на навчання до неї, окрім чехів, не вдалось.

Євреї

Трагедію єврейського народу в період Другої світової війни пов'язують, як правило, з Голокостом (Шоа). Вітчизняну історіографію Голокосту на території України, зокрема Волині й Полісся, упродовж останніх десятиліть поповнили дослідження його етапів, форм, методів, регіональних аспектів, реакції місцевого соціуму, проблеми колабораціонізму, серед авторів яких Максим Гон¹⁰⁰⁹, Роман Михальчук¹⁰¹⁰, Олександр Круглов, Андрій Уманський, Ігор Щупак¹⁰¹¹, Олексій Гончаренко¹⁰¹², та ін.

Зауважимо, що системне дослідження Голокосту стало можливим в Україні лише на етапі розпаду СРСР і проголошення її незалежності. Хоча перші спроби вивчення трагічних подій, яких зазнав єврейський народ України, було започатковане ще наприкінці Другої світової війни та в перші післявоєнні роки. Однак згодом цей процес згорнуто: «Радянська влада не відмовлялася від використання фактів масових жертв, яких зазнало цивільне населення від дій окупантів (звісно, що вони асоціювались виключно з нацистами – А. Ж.) у своїй політико-виховній місії, сфері формування історичної пам'яті, але національна

¹⁰⁰⁸ Шульга С. Чехи в Західній Волині. С. 300.

¹⁰⁰⁹ Гон М. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). Дніпропетровськ, 2004. 120 с.; Гон М. Rowne: обриси зниклого міста. Рівне, 2018. 196 с.

¹⁰¹⁰ Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2014. 308 арк.

¹⁰¹¹ Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: Рейхскомиссариат «Україна», Губернаторство «Транснестрія»: монографія. Дніпро, 2016. 564 с.; Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: райхскомиссариат «Україна», губернаторство «Транснестрія». Дніпро, 2021. 792 с.

¹⁰¹² Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро; Переяслав-Хмельницький, 2017. 258 с.

приналежність жертв ... при цьому не вказувалася. Зазвичай, в історичній літературі вживався евфемізм «мирні радянські громадяни», який відповідав офіційній ідеології, тезам про «монолітну єдність радянського суспільства». Звісно, що в цю парадигму мислення радянських діячів було неможливо втиснути багатоаспектне подієве полотно історії Голокосту»¹⁰¹³.

Подібно з тим, як радянська влада, а за нею й радянська історіографія упродовж десятиліть вживали для означення жертв Голокосту евфемізм «мирні радянські громадяни», в сучасній історіографії для означення виконавців Голокосту, поруч з нацистами, часто вживають терміни «українське населення», «українські націоналісти», «члени місцевої української допоміжної поліції»¹⁰¹⁴. На думку О. Гончаренка, їх використання «є недоцільним, адже в політиці Голокосту взяли участь представники не лише українського етносу, а й поляки, німці, росіяни, – тобто в даному випадку відсутній етнічний критерій».

Дослідник вважає за необхідне враховувати соціальне походження та суспільне положення осіб, які в силу різних обставин перебували на окупованій території УРСР. О. Гончаренко доводить, що у знищенні євреїв взяли участь багато колишніх комуністів, чимало колишніх партійних функціонерів, які зайняли відповідальні посади як в окупаційному апараті влади, так і в місцевій поліції¹⁰¹⁵.

Таку колізію ми розглянули на прикладі однієї з локальних трагедій Голокосту – знищенні єврейських гетто в здолбунівському гебіті: в здійсненні цього злочину брали участь особи, які за комуністичного режиму перебували в привілейованому становищі, користувались довірою влади¹⁰¹⁶. В переломний момент зміни політичної ситуації вони стали на сторону вірогідного переможця, зайнявши «вигідне суспільне положення». Причинами цієї поведінкової моделі дослідники вважають внутрішню суть сталінського

¹⁰¹³ Там само. С. 23–24.

¹⁰¹⁴ Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. Рівне, 2017. С. 14, 50.

¹⁰¹⁵ Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна». С. 111–112.

¹⁰¹⁶ Докладніше див.: Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69.

режиму, який створив категорію людей, здатних «працювати на потреби будь-якої влади»¹⁰¹⁷.

Не підлягає сумніву, що Голокост став катастрофою для європейського єврейства. Водночас, своєрідним прологом до нього були радянські репресії 1939–1941 рр. щодо волинських євреїв і євреїв-біженців з Генеральної губернії, що мали найперше класове, але й національно-релігійне та політичне підґрунтя. Ці репресії початкового етапу Другої світової війни зазвичай виносять поза контекст Голокосту, хоча саме вони переконливо засвідчують спільну відповідальність за злочини проти людства двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського. Суть політики радянзації 1939–1941 рр. добре передала популярна в той час серед євреїв оповідка: «Нам винесли смертний вирок, однак милістю Божою його пом'якшено пожиттєвим ув'язненням»¹⁰¹⁸.

Як можна судити з переліку страчених у Рівненській області за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., не всім євреям випала «милість Божа»: 43 з них були засуджені московською трійкою НКВД до розстрілу (6 % від загальної кількості вбитих навесні-влітку 1940 р. на Рівненщині). Серед них «класові вороги» радянської влади: власники парових млинів Шия Альберштат, Сруль-Айзик Балабан, Лузер-Вольф Бергер, Ісаак-Нісон Букштейн, Мендель Мічнік, співвласники млинів брати Абрам, Герш і Меєр Мільдер, власник лісопильного заводу Янкель Бойм (всі – з Радивилівщини), власники підприємств Овсій-Арій Бархаш, Мойше Брайман, брати Абрам-Герш і Давид Перель (всі – з Дубенщини), власник шкірзаводу Абрам-Бер Келлер та власники млинів Давид і Лейзер Шац з Тучина, власник млина Фроїм-Якіл Кузнець з Караєвичів, власник перукарні Меєр-Лейб Мальцер з Острога, лісопромисловець Мордко Фішбейн та власник миловарні Давид Сток з Рівного¹⁰¹⁹.

Іншу значну групу становили «політичні вороги» – т. зв. провокатори, конфіденти та агенти польської поліції: Абрам Баєр, Еля Бейгель, Перец Вакс,

¹⁰¹⁷ Гончаренко О. Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 22. С. 394.

¹⁰¹⁸ Spector Sh. *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944*. Jerusalem, 1990. P. 37.

¹⁰¹⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 2, 4, 5, 7, 10, 11, 13, 46, 57, 66, 70, 71, 80, 81, 100, 107, 114.

Іцко Лівшиц, Ісаак Фіш (усі – з Сарн), Арон Гріншпунт, Бенціон Маслянко, Яків Могилевський, Арон-Лейзер Тайтель, Лейбиш Удлер (усі – з Рівного), Іцко-Абрам Кац, Еля Купер, Яків Лопатнік, Фроім-Мойше Штимер (усі – з Дубенщини), Мендель Замороченський і Абрам Енгелендер з Рафалівки, Шая-Давид Турок з Дубровиці, Борух Ехінбейн зі Здолбунова¹⁰²⁰. У списку розстріляних була також жінка-єврейка Естра Кнакер з Острога¹⁰²¹ та поручик резерву, суддя військово-польового суду 13-ї дивізії Війська польського з осідком у Рівному Леон Бехер¹⁰²².

Певну кількість жертв склали сіоністи, зокрема це помічник адвоката з Острога Борух Хосід, який належав до створеного Володимиром Жаботинським Союзу сіоністів-ревізійців¹⁰²³. У Рівному співробітники НКВД ліквідували осередок сіоністської молодіжної організації «Га-шомер га-цоїр» («Юний страж»), одним із завдань якої було об'єднання єврейської молоді для боротьби за створення в Палестині самостійної єврейської держави¹⁰²⁴. У жовтні 1939 р. багато членів організації з різних міст Польщі перебрались до Рівного, де потрапили під удар НКВД¹⁰²⁵.

Фармацевт-рецептурник державної аптеки № 8 м. Здолбунів, випускник Празького університету Абрам Штейнгартен був заарештований 29 січня 1941 р. і звинувачений в антирадянській агітації. 30 квітня 1941 р. він засуджений Рівненським обласним судом до 8 років ВТТ і чекав на відправлення до табору в Дубенській в'язниці¹⁰²⁶. Під час розстрілу в'язнів 24–25 червня 1941 р. уник смерті, коли вбивці втекли, налякані чутокю про вступ німців до міста. Однак А. Штейнгартен не залишив стін тюрми. Разом з іншими уцілілими в'язнями він намагавсь врятувати життя поранених, не зважаючи на

¹⁰²⁰ Там само, арк. 3, 6, 15, 30, 40, 45, 58, 61, 62, 68, 71, 102, 105, 106, 107, 114, 118.

¹⁰²¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 48; ГДА МВС України, Рівне, ф. 26, спр. 5066, арк. 130.

¹⁰²² ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 8; ГДА МВС України, Рівне, ф. 26, спр. 5064, арк. 47.

¹⁰²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 188; ГДА МВС України, Рівне, ф. 26, спр. 5069, арк. 73.

¹⁰²⁴ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 186–187.

¹⁰²⁵ Гон М. Rowne: обриси зниклого міста. С. 172–173.

¹⁰²⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11900.

небезпеку повернення енкаведистів¹⁰²⁷. Рішенням Національної комісії з реабілітації від 28 вересня 2022 р. А. Штейнгартена визнано реабілітованим¹⁰²⁸.

Цигани

У фокусі репресій радянських спецслужб 1920–1930-х рр. виявились представники національних груп, які, окрім «єдиної країни соціалізму» – СРСР, були розселені в капіталістичних країнах. Внаслідок цього вони ідеально вписувались в образ «зовнішнього ворога».

Дослідники історії циган* вважають цей народ яскравим прикладом розсіяної етнічної спільноти, яка є сукупністю осіб однієї національності, що втратила внаслідок певних історичних факторів свою власну територію й проживає у вигляді дисперсних груп серед іноетнічного населення.

З другої половини ХІХ ст., в період т. зв. великої келдерарської інвазії¹⁰²⁹ за декілька років великі маси циган змінили місця традиційного проживання й розселились майже по всьому світу. На територію Російської імперії, в тому числі України¹⁰³⁰, із земель румунського Банату переселилась одна з найчисленніших етнодіалектичних груп циган – келдерари (котляри), що суттєво вплинуло на структуру місцевої циганської спільноти, домінуючим в якій став кочовий елемент.

Саме ця група, яка претендувала на керівну роль в циганському середовищі, була означена радянськими спецслужбами як «іноцигани» й зазнала повсюдних переслідувань і систематичних репресій¹⁰³¹.

В сучасній історіографії існує певний сегмент досліджень, присвячених репресіям стосовно циганської спільноти в СРСР¹⁰³². Водночас, в історичній

¹⁰²⁷ Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. Rokitno Wołyńskie. 1920–1944. 16. Sowieckie więzienie. URL: https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno2.html#16

¹⁰²⁸ Огляд засідань Національної комісії з реабілітації. Засідання № 23 від 28 вересня 2022 року. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-no23-vid-28-veresnya-2022-roku>

* Використана історична і побутова українська назва групи народів індійського походження, які проживають в багатьох країнах світу. В офіційних документах і засобах масової інформації вживається також назва роми.

¹⁰²⁹ Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. 2nd ed. Kraków; Wrocław, 1985. S. 78–87.

¹⁰³⁰ Зіневич Н. Цигани України: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 47.

¹⁰³¹ Докладніше див.: Zhyvuyuk Andrii. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies*. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023.

літературі практично відсутні згадки про переслідування циган і репресії проти них зі сторони НКВД на початковому етапі Другої світової війни, коли значна частина циган з території окупованої Німеччиною Польщі відправилась на територію Західної України і Західної Білорусі, включених восени 1939 р. до складу СРСР. Інформація про ці репресії НКВД/НКГБ відсутня також у тематичних збірниках про трагедію ромів під час Другої світової війни¹⁰³³. Фактично тоді більшовицька влада виявилась партнером нацистської в організації переслідувань циган за етнічною ознакою.

Дослідники Єржи Фіцовський, Аліція Гонтарек побудували свої реконструкції життя польських циган у міжвоєнний період винятково на періодиці. А. Гонтарек дійшла висновку, що преса – це основний і єдиний матеріал з даної теми, його не можна співставити з архівними документами, що загинули під час Варшавського повстання 1944 р.: «Історія циганської еліти зникла в темноті історії і в невідомості... Ми повинні визнати факт, що інших джерел не існує»¹⁰³⁴.

Однак, історія циганської спільноти, зокрема циганських королів (Gypsy Kings), була впродовж декількох століть настільки насиченою, різноманітною і динамічною, що не могла не залишити документальних слідів у різних країнах і державах. Не дивлячись на масову неписьменність цієї етнічної групи, інформація про життя циган накопичувалась у документах державних, політичних, громадських, релігійних, культурних, поліцейських і багатьох інших установ у країнах їх перебування. Відповідно, її документальні сліди можуть бути знайдені в різних архівах – від приватних до державних.

¹⁰³² Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд. *30 октября*. 2002 № 22. С. 6–7; Бессонов Н. Убиты за трудолюбие. *30 октября*. 2002. № 23. С. 5; Бессонов Н. Цыгане: годы ссылки и побегов. *30 октября*. 2002. № 26. С. 10; Бугай Н. Принудительные переселения – механизм осуществления национальной политики в государстве. 1930–1950-е годы. *Былые годы*. 2012. № 26(4). С. 31–41; Бугай Н. Забытые страницы жизни сообщества цыган в Союзе ССР: 1930–1960-е годы. *Приволжский научный вестник*. 2015. № 47(7). С. 46–65.

¹⁰³³ Kenrick D., Puxon G. Gypsies under the Swastika. Hatfield, 1995. 157 p.; Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / упоряд. М. Тяглий. Київ, 2013. 208 с.; Майданець І. Геноцид ромів на Волині в роки Другої світової війни. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині*. С. 212–219; Бессонов Н. *Цыганская трагедия 1941–1945. Факты, документы, воспоминания*. Т. 1. Геноцид цыган во время Второй мировой войны. Москва, 2020. 456 с.

¹⁰³⁴ Gontarek A. Matejasz Kwiek (ca. 1887–1937). A «Baron» and «Leader of the Gypsy Nation» in Interbellum Poland. *Roma Portraits in History: Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II* / Ed. E. Marushiakova, V. Popov. Leiden, 2022. P. 328.

У нашому випадку вирішальну роль зіграла «архівна революція» в Україні, що відбулась після 2015 р., коли парламент ухвалив закон про вільний і безперешкодний доступ до документів радянських спецслужб (зокрема, органів ОГПУ/НКВД/НКГБ), які зберігають в ГДА СБУ. В його філіалі у Рівному вдалось відшукати комплекс документів, створений співробітниками ОГПУ/НКВД/НКГБ СРСР, що висвітлюють історію циган в широкому сенсі і Gypsy Kings – у вузькому.

У КНД на заарештованих 1941 р. осіб, приналежних до королівського роду Квеків, автор знайшов не лише слідчі документи стосовно цих осіб, але й матеріали 1930-х рр., пов'язані з репресіями проти радянських циган: витяги зі звинувачувальних висновків, копії протоколів допитів, огляд матеріалів стосовно іноземних циган, проект заходів по боротьбі зі злочинністю серед іноземних циган, та ін. Очевидно, що ці документи були отримані 1941 р. з Москви співробітниками УНКГБ Рівненської області для використання в якості допоміжних матеріалів у процесі розслідування справи Квеків.

Масові репресії проти циганської кочової етнічної спільноти розпочались у 1932–1933 рр. Обґрунтування їх мотивації подано у звинуваченні по справі ліквідованого «циганського угруповання», на чолі якого стояв король циган в СРСР Єгор Михай («Чула»). Слідство звинуватило його в закликах до боротьби проти осілости, в ігноруванні заходів радянської влади, категоричній забороні циганам служити в ЧА, поширенні антирадянської ідеології, перешкоджанні ліквідації неписьменності серед циган з метою недопущення в їх середовище радянських впливів, проведенні розвідувальної діяльності на користь Польщі. «Чула», як стверджувало слідство, підтримував тісні зв'язки з королем польських циган Василем Квеком, своїм двоюрідним братом, якого неодноразово особисто приймав Юзеф Пілсудський. У 1929 р. Василь Квек приїжджав у Москву нібито для сприяння вивезенню золота в Польщу (75 тисяч рублів царської чеканки) і збору відомостей шпигунського характеру.

Слідство підсумувало загрозу для радянської влади з боку циган таким чином: «Безперешкодно кочуючи всією територією СРСР, прикриваючись

приналежністю до нацменів, проникаючи в оборонні і військово-стратегічні центри, проживаючи в своїй більшості за підробленими документами, маючи міцну кругову поруку і складні сімейно-побутові стосунки, які заважають класовому розшаруванню, цигани безумовно становлять дуже цінний матеріал для інорозвідок, головним чином Румунії і Польщі»¹⁰³⁵.

За показами одного зі свідків у справі «циганського угруповання», Є. Михай заявляв: «Червона Армія існує для розправи з нами і для війни. Більшовики готуються воювати насамперед з Румунією і Польщею. Румунія наша батьківщина, а в Польщі наш Квек. У Польщі циганам дають самостійність. Ми не можемо воювати зі своїми, навіщо ж нам йти в Червону Армію, служба в Червоній Армії – зрада циганам, а для зрадників у нас одне покарання – смерть»¹⁰³⁶.

Всього по справі «контрреволюційного циганського угруповання» ОГПУ притягло до відповідальності шістьдесят одну людину: п'ятьох членів королівської фамілії, начальника охорони і трьох його помічників, десятих родових старшин і вісьмох їхніх заступників, дванадцятьох особистих охоронців короля, п'ятьох рядових членів верховного суду, трьох «терористів» і чотирнадцятьох «польських розвідників»¹⁰³⁷.

Звинувачені засуджені Колегією ОГПУ до різних термінів ув'язнення – від 5 до 10 років ВТТ. Згодом, за рішенням трійки УНКВД Ленінградської області, один з них (виборний голова підмосковного циганського табору) був розстріляний 1 листопада 1937 р. у лісовому урочищі Сандармох поблизу Медвежьегорська в Карелії¹⁰³⁸, ще дванадцять – 8 грудня 1937 р. у Лодейнопольському табірному пункті Свірського ВТТ під Ленінградом¹⁰³⁹.

Як бачимо, задекларований королем Єгором Міхаєм формат взаємостосунків з більшовицькою владою зробив невідворотною жорстоку

¹⁰³⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 17664, арк. 55 зв.

¹⁰³⁶ Там само, арк. 58.

¹⁰³⁷ Там само, арк. 25.

¹⁰³⁸ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1 / упоряд. П. Кулаковський, С. Смірнов, Ю. Шаповал. Київ, 1997. С. 30, 272.

¹⁰³⁹ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 3 / упоряд. П. Кулаковський, Ю. Шаповал. Київ, 1999. С. 47–49; Разумов А. Скорбний путь. Соловецкие этапы 1937–1938 гг. С. 17–27. URL: <https://visz.nlr.ru/img/pages/solovki/solovki.pdf>

відповідь з боку радянських спецслужб, мотивованих, до того ж, небажанням переважної частини циган, що кочували на території колишньої Російської імперії, переходити до осілого способу життя в умовах СРСР. Оскільки більшість зразково-показових циганських комун, створених більшовиками в 1920-х рр., виявились нежиттєздатними, органи ОГПУ/НКВД продовжили масові репресії проти кочової циганської спільноти.

Кочових циган знову й знову арештовували цілими таборами на стоянках, а також відловлювали на вокзалах під час транзитного проїзду через Москву. Населення Сибіру і Крайньої Півночі СРСР поповнювали у результаті облав, проведених серед циган Білорусі, Молдови і України¹⁰⁴⁰.

Причинами примусових виселень в офіційних документах називались контрреволюційні виступи, крадіжки соціалістичної власності, бандитизм, розбій, умисні вбивства, підробка грошових знаків, злочинство, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї, шпигунство на користь іноземних держав, незадоволення політикою партії й радами¹⁰⁴¹.

Особливу увагу кочовій циганській спільноті органи НКВД приділили в процесі підготовки і проведення національних операцій періоду Великого терору. Зокрема, Управління кримінального розшуку Головного управління РКМ влітку 1937 р. підготувало ґрунтовний огляд матеріалів стосовно іноземних циган, кількість яких в СРСР воно оцінювало в межах 10–15 тисяч осіб, вказуючи на їх польське, німецьке, австро-угорське, сербське, литовське і фінське походження. В огляді детально розглянута історія європейських циган, охарактеризовані циганські лідери за кордоном (в Польщі, Румунії, Німеччині, Франції) та їх зв'язки на території СРСР, подана дислокація і характеристика циганських таборів у Москві, інформація про шпигунську діяльність так званих іно-циган і т. і.¹⁰⁴²

¹⁰⁴⁰ Беліков О. Роми у Радянській Україні міжвоєнної доби (1920–1930-ті рр.). *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація* / упоряд. М. Тяглий. Київ, 2016. С. 24–25.

¹⁰⁴¹ Бугай Н. Принудительные переселения – механизм осуществления национальной политики в государстве. С. 31.

¹⁰⁴² ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 17664, арк. 23–46.

Зауважимо, що впродовж 1920–1930-х рр. саме вихідці з династії Квек вибирались королями польських циган – Міхал I, Гжегож, Деметрій, Міхал II, Василь (Базиль), Януш. Ця давня традиція була використана польською владою для встановлення контролю над циганською спільнотою в країні. Для легалізації їхнього правління над одноплемінниками проводились пишні церемонії «обрання» королів, що перетворились в театралізоване епігонство, на якому спритніші з циган намагались заробити гроші й авторитет.

Тут варто звернутись до оцінки феномена Gypsy Kings в Польщі дослідниками Єленою Марушіаковою й Веселином Поповим, які окреслили його відмінність від інших форм самоорганізації життя циган. Вони пропонують розглядати інститут Gypsy Kings як форму «руху за громадянське звільнення ромів у країнах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи у міжвоєнний період»¹⁰⁴³.

4 липня 1937 р. на стадіоні Війська Польського «Легія» у Варшаві відбулись найрезонансніші в міжвоєнній Польщі вибори нового короля¹⁰⁴⁴. Ним став Януш Квек – «найзагадковіший зі всіх циганських королів»¹⁰⁴⁵. Церемонія пройшла з таким розмахом, що її транслиували американські радіостанції. Значення цієї події автор публікації в газеті «Діло» підсумував своєрідним висновком: «Найбільші пролетарі й інтернаціоналісти та від народження демократи ясно і недвозначно висловились за монархію»¹⁰⁴⁶.

Автори приміток до опублікованого документа про коронацію Януша Квека Адам Бартош і Наталія Ганцарж констатували, що «доля Януша Квека під час Другої світової війни залишається невідомою»¹⁰⁴⁷. Єржи Фіцовський у своїй праці про польських циган, підводячи підсумок правлінню «учня санаційної поліції» Януша Квека, вказав, що «під час окупації його слід

¹⁰⁴³ Roma Voices in History: A Source Book. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from 19th Century until the Second World War / Ed. E. Marushiakova, V. Popov. Leiden: Brill; Ferdinand Schöningh, 2021. P. 630.

¹⁰⁴⁴ Коронація циганського короля у Варшаві. *Діло*. 1937. 7 липня. С. 6.

¹⁰⁴⁵ Gontarek A. Matejasz Kwiek (ca. 1887–1937). P. 343.

¹⁰⁴⁶ Коронація циганського короля у Варшаві. *Діло*. 1937. 7 липня. С. 6.

¹⁰⁴⁷ Roma Voices in History. P. 626.

пропадає і розповіді про його подальшу долю суперечливі»¹⁰⁴⁸. Зустрічаємо також припущення, що Януш Квек «зник під час окупації нацистами Польщі, ймовірно, загинув у якомусь з ромських таборів»¹⁰⁴⁹. Реальність, однак, була іншою. Циганський король Януш Квек зник у 1941 р., коли перебравсь зі своїми численними родичами на територію СРСР, загинувши в одному з радянських таборів.

Без огляду на надміру театралізовану церемонію й умовність коронації Януша Квека, органи НКВД таких інсценувань не розуміли й не сприймали за визначенням. Напроти, трактували цю рудиментарну традицію як серйозну безпекову загрозу для СРСР. Тим паче, якщо розглядати її в контексті «руху за громадянське звільнення ромів», на чолі якого опинивсь «учень санаційної поліції».

Ще влітку 1938 р. Головне управління РКМ НКВД СРСР підготувало «Проект заходів з протидії злочинності серед іноземних циган». Було передбачено у всіх республіканських, крайових і обласних управліннях міліції, під особисту відповідальність їх начальників, створити оперативні групи для проведення операції стосовно іно-циган; з числа досвідчених співробітників виділити оперуповноваженого, в якого сконцентрувати всю роботу і звітність стосовно циган; негайно встановити місцезнаходження таборів іно-циган, провести в них обшуки з метою виявлення зброї, печаток, штампів, фіктивних документів, фальшивих грошей, валюти, матеріалів шпигунського характеру; дактилоскопувати і сфотографувати всіх іно-циган-чоловіків; всіх родових старшин, отаманів арештувати (зняти), провести ретельне розслідування їхніх зв'язків; встановити подекадну звітність про проведену роботу і т. д.¹⁰⁵⁰

Очевидно, цей план був взятий за основу при проведенні органами НКВД операції Зачистки від іно-циган території Західної України і Західної Білорусі від кінця 1939 р., оскільки він опинивсь у розпорядженні УНКВД Рівненської

¹⁰⁴⁸ Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. S. 103.

¹⁰⁴⁹ Берник Л. Вибори і коронація циганського короля. URL: <https://www.facebook.com/lilija.bernyk/posts/3455522401152492>

¹⁰⁵⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 17664, арк. 21–22.

області. Особлива увага співробітників радянських спецслужб сфокусувалась на членах королівської сім'ї Квек.

Німецько-польська війна змусила табір Януша Квека, в якому були його брати (Володя, Йосиф (Машо), Михайло, Юргіл, Ілля) та ряд інших циган, вирушити на схід, оскільки «ходили чутки про те, що німці будуть вбивати циган і євреїв»¹⁰⁵¹. Втікаючи від наступаючих німецьких військ, табір опинивсь у Бресті, на території, зайнятій радянськими військами. Звідти цигани поїхали в Ківерці на Волині, де зазимували. Наприкінці зими перебрались у Ковель, там Михайло Квек одружував свого сина Жору. В Ковелі табір Квеків розділився і роз'їхавсь у різні сторони¹⁰⁵². Очевидно, що причиною цього було протилежне бачення своєї долі: одні прагнули залишитись в СРСР, другі хотіли потрапити в Німеччину. Не можна виключати й тривале суперництво за владу між Квеками.

Частина циган виїхали в Галичину, в м. Яворів, де вони знаходились до наступної зими. На зимівлю зупинились у с. Махлинець Жидачівського району Дрогобицької області. Там до 5 березня 1941 р. залишались сім'ї, а чоловіки влаштувались лудильниками в різних організаціях та установах Самбора, Дрогобича, Хирова. В перших числах березня табір виїхав з Махлинця в напрямку Яворова, однак в дорозі був затриманий співробітниками міліції¹⁰⁵³.

Інша частина циган (30–40 возів) з Ковеля направились у Володимир-Волинський, де знаходилась німецька комісія з відбору осіб німецького походження для відправки в Рейх. Ставши табором поблизу міста, Януш, Михайло, Володимир Квеки, Йошка та Іван Гомони зібрали в циган документи й звернулись в комісію з проханням про надання дозволу на переїзд в Німеччину. Спочатку їм щось пообіцяли, попросивши зачекати, а тижнів за два – відмовили, мотивуючи тим, що «євреїв і циган в Німеччину не приймають». Після цього табір знявся і поїхав у Львів¹⁰⁵⁴.

Зрозуміло, що півторарічне перебування в прикордонній смузі циганських таборів не могло залишитись без уваги НКВД/НКГБ. Головне управління

¹⁰⁵¹ Там само, арк. 18.

¹⁰⁵² Там само, арк. 18–18 зв.

¹⁰⁵³ Там само, спр. 11828, арк. 35–35 зв.

¹⁰⁵⁴ Там само, арк. 68–68 зв.

міліції НКВД СРСР видало вказівки № 38/381263 від 28 жовтня 1940 р. «Про розробку циган-кочівників і виявлення серед них бандитсько-злочинських та інших злочинних формувань». У відповідності з цими вказівками органи міліції були зобов'язані взяти на облік всі кочові циганські табори на території СРСР, набути цінну агентуру серед циган, виявити циган, приналежних до злочинних формувань, і негайно їх репресувати.

У результаті розгортання агентурно-оперативних заходів встановлено, що в західні області України під час воєнних дій з колишньої Польщі прибули угруповання циган-кочівників, серед яких знаходивсь циганський король Януш Квек. За повідомленням начальника управління міліції НКВД УРСР Івана Горбенка наркомові внутрішніх справ УРСР Василеві Сергієнку від 8 квітня 1941 р., відділом кримінального розшуку управління з метою встановлення місця перебування циганського короля Януша Квека був завербований циган Іван Гомон, який погодивсь видати короля і розповів про утиски циган з боку «королівської династії». Завербований Іван Гомон, разом зі співробітниками НКВД, відправлений в рейд, внаслідок якого в різних місцях арештовані брати Януша Квека Михайло та Йосиф, колишній король Василь, племінник Роман і шурина Сандол.

Калуським РОМ Станіславської області завербований з циган агент «Дукач», який виманив табір Януша Квека в с. Підгірці Калуського району, де оперативною групою міліції УНКВД Станіславської області затримані сам Януш Квек, його брати Кароль і Володимир та інші цигани. Під час затримання у них вилучений срібний ланцюг вагою 4 кг, що слугував атрибутом головного циганського судді¹⁰⁵⁵.

15 березня 1941 р. відділенням кримінального розшуку Калуського РОМ УНКВД Станіславської області арештовані Володимир і Кароль Квеки. Наступного дня, 16 березня 1941 р., відділом кримінального розшуку УРКМ Рівненської області арештовані Михайло і Йосиф Квеки. 27 березня 1941 р.

---

¹⁰⁵⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 92–95.

відділом кримінального розшуку УРКМ НКВД Станіславської області був арештований Сергій Квек.

Всі вони звинувачені в здійсненні кримінальних злочинів. 13 травня 1941 р., за погодженням НКГБ СРСР з Головним управлінням міліції НКВД СРСР, слідчі справи УРКМ УНКВД Рівненської області передані для КРО УНКГБ Рівненської області для подальшого ведення слідства¹⁰⁵⁶. Звинувачення арештованим перекваліфіковане на ст. 54–6 КК УРСР (шпигунство на користь іноземних держав).

Слідча справа колишнього короля Василя Квека була виділена із загальної справи. Він, разом з речами й цінностями, в супроводі оперуповноваженого КРО УНКГБ Рівненської області Єфима Вайсбліха, відправлений етапом 18 травня 1941 р. до Москви, де поміщений у внутрішню тюрму НКГБ СРСР¹⁰⁵⁷.

У процесі розслідування справи Квеків виникла необхідність в отриманні консультацій від співробітників центрального апарату НКВД і НКГБ, оскільки ні в УРКМ УНКВД, ні в КРО УНКГБ Рівненської області спеціалістів по «циганській лінії» не було. Відповідні матеріали, які мали зорієнтувати оперативників і слідчих, були отримані й відклялись у КНД. Це витяг зі звинувачення в справі ліквідованого циганського угруповання 1933 р.; огляд матеріалів стосовно іноземних циган, складений за матеріалами відділу кримінального розшуку Головного управління РКМ 1937 р.; протокол допиту звинуваченого Міхая Томи Георгійовича Єпо ле Чукуроско від 17 травня 1938 р.; проект заходів Головного управління РКМ НКВД СРСР з протидії злочинності серед іноземних циган 1938 р.¹⁰⁵⁸

Слідство було спрямоване на встановлення «шпигунсько-диверсійних злочинів», нібито підготовлених членами сім'ї Квек в інтересах вже неіснуючої на той час Польської держави й Німеччини. Одночасно передбачалось викрити «кримінально-злочинні дії», встановити «кримінально-злочинні зв'язки»

---

¹⁰⁵⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11828, арк. 13–13 зв.

¹⁰⁵⁷ Там само, спр. 17664, арк. 47–48.

¹⁰⁵⁸ Див.: Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 10 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. С. 46–75.

арештованих в західних і східних областях УРСР та інших республіках¹⁰⁵⁹. Розслідування справи взяли на особливий контроль у секретаріаті НКВД УРСР з терміном виконання 25 квітня 1941 р.¹⁰⁶⁰

Окрім того, слідчі енергійно шукали в арештованих дорогоцінності. Згідно акту, складеного в Рівному 14 травня 1941 р., у Михайла Квека було вилучено три срібних кубки вагою 427 грамів, жіночий срібний пояс вагою 137 грамів, срібна підставка вагою 283 грами, вісім срібних монет вагою 119 грамів, срібна кінська зброя вагою 1 кілограм 976 грамів, золотий шийний ланцюжок вагою 30 грамів 700 міліграмів, золота обручка вагою 4 грами, золота монета 10 корон вагою 3 грами. Всього вилучено 17 предметів, з них 3 золотих вагою 37 грамів 700 міліграмів і 14 срібних вагою 2 кілограми 942 грами¹⁰⁶¹. Співробітники НКВД/НКГБ сподівались відшукати в ув'язнених значно більше скарбів, тому вже на другий день арешту, 17 березня 1941 р., допитували Кароля Квека про долю легендарної циганської золотої підкови¹⁰⁶².

Після нападу Німеччини на СРСР наприкінці червня 1941 р. фігурантів справи Квеків, яких утримували в тюрмі № 1 УНКВД в Рівному, евакуювали для закінчення слідства до Камишина на Волзі. Надалі частину з них перевели в Карагандинський ВТТ (Карлаг). Слідча справа на Квеків разом з архівом НКВД СРСР опинилась у Свердловську, звідки 8 грудня 1942 р. переслана в УНКВД Карагандинської області для закінчення слідства¹⁰⁶³. Доля арештованих склалась по-різному, але для всіх трагічно.

Михайло Квек народивсь, як вказано в його радянському паспорті, виданому 12 листопада 1940 р., у 1883 р. в м. Перемишль. 27 грудня 1940 р. він зареєстрований на тимчасове перебування в сільській раді с. Махлинець Жидачівського району Дрогобицької області, до 20 січня 1941 р. тимчасово прописаний у м. Дрогобич, а 14 лютого – 15 березня 1941 р. – у м. Самбір¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁵⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 95.

¹⁰⁶⁰ Там само, арк. 92.

¹⁰⁶¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11828, арк. 28–28 зв.

¹⁰⁶² Там само, арк. 51–52.

¹⁰⁶³ Там само, арк. 1.

¹⁰⁶⁴ Там само, арк. 19.

Звинувачений за ст. 54–6 УК УРСР, евакуйований з прифронтової смуги в Карлаг, де 4 квітня 1943 р. помер¹⁰⁶⁵.

Рідний брат і помічник короля Януша – Володимир Квек, 1881 р., уродженець м. Перемишль¹⁰⁶⁶, помер 15 червня 1943 р. в Карлагу¹⁰⁶⁷.

Йосиф Квек, 1896 р., арештований в Дрогобичі, утримуваний у Рівному, помер 17 серпня 1943 р. в Усть-Вимському ВТТ (Устьвимлаг)¹⁰⁶⁸.

Ад'ютант короля Януша – Сергіуш Квек, 1893 р., уродженець с. Бельча Краківського воєводства, 2 квітня 1940 р. отримав радянський паспорт, де вказаний як артист-угорець. 28 березня 1941 р. прописаний в с. Білка Велико-Глубочанського району. 4 вересня 1942 – 24 квітня 1944 рр. перебував у Карлагу, 25 квітня 1944 р. його справа передана на розгляд ОСО при НКВД СРСР¹⁰⁶⁹. Подальша доля Сергіуша Квека невідома.

Також немає відомостей про долю рідного брата й помічника короля Януша – Кароля Квека, 1903 р., уродженця м. Перемишль¹⁰⁷⁰.

Колишній король Василь Квек, 1876 р., архівна справа якого знаходилась у Саратові, був засуджений до ВМП, вирок стосовно нього, як вказано в КНД, виконаний¹⁰⁷¹.

Доля самого, чи то справжнього, чи то опереткового короля Януша Квека, лише фрагментарно відображена в документах радянських спецслужб. У КНД наявний протокол очної ставки, проведеної 4 квітня 1941 р. в Станіславі між королем Янушем Квеком і його ад'ютантом Сергіушем (Серге) Квеком, під час якої Януш Квек розповів: «В 1938 р. в м. Варшаві, на одному стадіоні, я був вибраний циганським королем, там же був коронований єпископом Теодоровичем, і після коронування польська влада проводила розслідування щодо єпископа Теодоровича. Після цих виборів там же на стадіоні був влаштований циганський концерт... Ад'ютантом моїм, як би, призначений був

¹⁰⁶⁵ Там само, арк. 88–88 зв.

¹⁰⁶⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 94.

¹⁰⁶⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11828, арк. 6 зв.

¹⁰⁶⁸ Там само, арк. ревізії.

¹⁰⁶⁹ Там само, арк. 2–4.

¹⁰⁷⁰ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 94.

¹⁰⁷¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11828, арк. ревізії.

Квек Серге. Призначив його представник польської влади такий собі Здинок». Покази, надані на очній ставці, Януш Квек «цілком і повністю» підтвердив, але не підписав, внаслідок своєї неписьменності¹⁰⁷².

Вдалось виявити облікову картку, що зберігається в Управлінні інформаційно-аналітичної підтримки Головного управління національної поліції в Рівненській області, на засудженого Януша Квека, 1897 р., уродженця м. Перемишль, цигана-кочівника, арештованого 15 березня 1941 р. УНКВД Станіславської області, звинуваченого в шпигунстві. На зворотній стороні картки вказано, що Януш Квек ВТ військ НКВД Саратовської області 26 жовтня 1941 р. засуджений за ст. 58-6 ч. 1 УК РСФСР до ВМП – розстрілу. Вирок виконаний 14 грудня 1941 р. Дані для занесення в картку були взяті з архівно-слідчої справи 7 грудня 1964 р.

Аналіз вказаної інформації дозволяє зробити наступні висновки. Розслідування стосовно короля Януша, очевидно, проводили спільно з розслідуванням стосовно інших членів королівської сім'ї Квек, оскільки первісний номер їхньої слідчої справи співпадає. Януша після арешту утримували в тюрмі м. Станіслав і звідти вивезли етапом, як і його брата Василя, в Москву, в розпорядження НКГБ СРСР. Ймовірно, на початку німецько-радянської війни їх перевели утриманням у Саратов. Таким чином, справа Квеків була розділена: стосовно Януша і Василя слідство продовжувалось у Саратові, де їх незабаром вбили; слідство стосовно інших родичів продовжили в Карлагу, куди вони прибули з Рівного транзитом через Камишин. Слідча справа й КНД Януша і Василя Квеків залишились у Саратові на зберіганні в місцевому управлінні комітету держбезпеки (де перебувають, найімовірніше, до сьогодні), оскільки необхідності в їхньому розшуку не було. КНД Володимира, Йосифа, Кароля, Михайла, Сергіуша Квеків повернута співробітникам держбезпеки в Рівне для встановлення долі й можливого місця перебування фігурантів справи, заведеної тут.

---

¹⁰⁷² Там само, арк. 87–87 зв.

5 травня 1941 р., коли КРО УНКГБ у Рівненській області шукав сліди «шпигунсько-диверсійних злочинів» арештованих членів сім'ї Квек на території Західної України, один з претендентів на королівський трон на виборах 1937 р. Рудольф Квек звернувся з листом до керівництва Генерал-губернаторства в Кракові, в якому запропонував нацистам свої послуги з реєстрації всіх циган у губернії, встановлення їхнього місця проживання і розташування таборів¹⁰⁷³. З його безпосередньою допомогою нацистські каральні служби здійснили геноцид циган на території західної і центральної частини колишньої Польщі. По другу сторону тодішнього німецько-радянського кордону радянські спецслужби паралельно репресували циган (вибравши мішенню, насамперед, представників еліти – клан Квеків), які виявились на території східної Польщі, що перейшла під контроль СРСР у відповідності з пактом Молотова – Ріббентропа.

Віднайдена інформація заповнює дослідницьку лакуну з висвітлення репресій ОГПУ/НКВД/НКГБ проти циганської спільноти, зокрема під час терору 1930-х рр. і на початковому етапі Другої світової війни, яка, поруч з українським, польським, єврейським та іншим населенням СРСР, стала об'єктом етнічних чисток з боку більшовицької влади.

На нашу думку, політика більшовиків стосовно циганського (ромського) населення, з огляду на масштабні репресії 1930-х – початку 1940-х рр. мала загальний репресивний знаменник з нацистським геноцидом ромів під час Другої світової війни. Очевидно, саме такий погляд на проблему спонукав авторів підсумкової праці про сталінські репресії в СРСР стосовно ромів маркувати їх як одну з національних операцій НКВД. До такого висновку Є. Марушіакова і В. Попов дійшли, опираючись, серед іншого, на здійснене автором дослідження долі ромів у Східній Галичині і Західній Волині в 1939–1941 рр.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷³ Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. S. 104–106.

¹⁰⁷⁴ Marushiakova E., Popov V. Stalin vs Gypsies: Roma and Political Repressions in the USSR. Paderborn, 2024. P. 273–307.

РОЗДІЛ 4

МАСОВІ ОПЕРАЦІЇ НКВД/НКГБ

4. 1. Перша масова операція (весна – літо 1940 р.)

Спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р. і наказ НКВД СРСР № 00762, датований тим же числом, який визначав порядок її здійснення, вимагали негайного припинення «будь-яких масових операцій з арештів і вислання». Під масовими операціями мались на увазі «групові арешти чи вислання без диференційованого підходу до кожної ... особи і попереднього розгляду всіх наявних на неї матеріалів звинувачення». Скасовувалась практика складання т. зв. довідок чи меморандумів на арешт. Всі арешти попередньо мали погодити з прокурором. Закінчені розслідуванням справи через прокурора спрямовувались за підсудністю, на розгляд ОСО вони надходили лише у випадках неможливості використати докази вини звинуваченого в судовому порядку. Скасовані всі оперативні накази М. Єжова, які санкціонували проведення масових операцій зі встановленими лімітами на кількість «засуджених по 1-й категорії» (тобто, до розстрілу)¹⁰⁷⁵.

Однак необхідність швидкого здійснення Зачистки Західної України і Білорусі від ворогів народу повернула до порядку денного проведення масових операцій. Вкотре політбюро ЦК ВК(б), РНК СРСР і підпорядковані їм каральні структури, відкинувши «соціалістичну законність» і свої ж нещодавні наміри, ухвалили низку рішень щодо репресування певних контингентів населення Західної України і Білорусі в особливому (тобто позасудовому – А. Ж.) порядку. До переліку цих контингентів потрапили польські осадники, лісники, офіцери, чиновники, поміщики, поліцейські, жандарми, тюремники, члени різних «контрреволюційних, шпигунських і

---

¹⁰⁷⁵ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. С. 16–17.

диверсійних організацій», перебіжчики та ін. Перші дві категорії вислані з території західних областей України і Білорусі згідно з постановою РНК СРСР «Про переселення польських осадників» від 29 грудня 1939 р., про що докладніше йшлося у підрозділі 3. 1.

5 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення № 144 «Питання НКВД СРСР» (особлива папка, протокол № 13), згідно з котрим заплановано і вчинено злочин: масове вбивство польських громадян, яких утримували з осені 1939 р. у радянських таборах і тюрмах. Це рішення санкціонувало проведення органами НКВД нової масової операції зі знищення людей на взірць тих, що здійснені під час Великого терору за оперативними наказами М. Єжова. Скопійовано геть усе: створення позасудової трійки, встановлення розстрільних лімітів, ухвалення вироків заочно без висунення звинувачення. Змінились лише виконавці головних ролей ексекторів – ними стали Л. Берія і В. Меркулов. Режисер кривавого дійства був незмінним – секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, який засвідчив рішення своїм підписом.

У рішенні пропонувалось для НКВД СРСР «розглянути в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу» справи 14 700 колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників і тюремників, які перебувають в таборах для військовополонених; а також справи 11 000 арештованих «членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків», які перебувають в тюрмах західних областей України і Білорусі.

Розгляд справ московська трійка у складі заступників Лаврентія Берії Всеволода Меркулова і Богдана Кобулова та начальника 1-го спецвідділу НКВД СРСР Леоніда Баштакова мала провести без виклику арештованих і без висунення звинувачення, постанови про закінчення слідства і обвинувального висновку. На осіб, які перебували у таборах

військовополонених, мало надати довідки Управління у справах військовополонених НКВД СРСР; на осіб, які арештовані, довідки зі справи надавали НКВД УРСР і НКВД БРСР¹⁰⁷⁶.

Ухваленню рішення політбюро передувала доповідна записка Л. Берії, в якій означений контингент осіб названо «заклятими ворогами радянської влади, переповненими ненависті до радянського ладу». «Кожен з них тільки й жде звільнення, – акцентував Л. Берія, – щоб мати можливість активно включитись у боротьбу проти радянської влади». У доповідній називалась кількість осіб у таборах військовополонених – 14 736 (97 % з них – поляки), і ув'язнених в тюрмах західних областей України і Білорусії – 18 632 (з них поляків – 10 685)¹⁰⁷⁷.

Згідно з доповідною запискою голови КГБ СРСР Олександра Шелепіна першому секретареві ЦК КПРС М. Хрущову від 3 березня 1959 р. вказаний у постанові ЦК ВКП(б) від 5-го березня 1940 р. ліміт було виконано таким чином: всього розстріляні 21 857 осіб; з них 4 421 в'язнів Козельського табору – в Катинському лісі (Смоленська область); 3 820 в'язнів Старобільського табору – у Харківській тюрмі, поховані у передмісті Харкова П'ятихатках; 6 311 в'язнів Осташківського табору – в УНКВД Калінінської області, поховані біля села Медное; 7 305 осіб розстріляні в інших таборах і тюрмах Західної України і Західної Білорусії¹⁰⁷⁸.

Як бачимо, «недовиконання» визначеного загального ліміту на розстріл 25 700 осіб склало 4 143 особи, в основному за рахунок зменшення кількості вбитих у тюрмах Західної України і Західної Білорусії. Чому так сталося, на сьогодні відповіді немає. Під час проведення масових операцій НКВД 1937–1938 рр. не дозволялось перевищувати спущені зверху ліміти на розстріли, тоді як цілком допускалось ці ліміти недовиконувати.

Розстрілам польських військовополонених з Козельського, Осташківського і Старобільського таборів присвячений значний масив

---

¹⁰⁷⁶ Там само. С. 156–157.

¹⁰⁷⁷ Там само. С. 153–154.

¹⁰⁷⁸ Катинь. Пленники необъявленной войны. Москва, 1999 С. 601–602.

історичної літератури. У Польщі перепони щодо висвітлення цієї трагедії зникли ще з кінця 1980-х рр., з падінням комуністичного режиму¹⁰⁷⁹. Цінні джерельні видання з'явилися у 1990-х рр. у Росії¹⁰⁸⁰, хоча політичні спекуляції там навколо т. зв. катинського синдрому в російсько-польських стосунках тривали й надалі¹⁰⁸¹.

Більшою мірою автора цікавить та частина масової операції 1940 р., що стосується розстріляних у тюрмах Західної України, й зокрема Західної Волині. Докладний розгляд цього сегменту репресивної акції може стати ключем для розгадування таємниці т. зв. «українського катинського списку». Цей термін запроваджений до наукового обігу польськими істориками для маркування української складової масової операції 1940 р. що включає переважно цивільні жертви НКВД¹⁰⁸². У 1994 р. СБУ передала заступникові прокурора РП Стефанові Снежкові примірник списку з 435 польських громадян, знищених у 1940 р. в Україні на підставі березневого рішення політбюро. Цей документ – алфавітний перелік імен розстріляних з доданими у п'яти мішках їхніми тюремними справами – надісланий 25 листопада 1940 р. начальником 1-го спецвідділу НКВД УРСР Федором Цветухіним у 1-й спецвідділ НКВД СРСР. У Польщі список опублікували того ж 1994 р.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁹ Katyn. Lista ofiar i zaginionych jencow obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk / wstep i opracowanie A.-L. Szczesniak. Warszawa: Wydawnictwa ALFA, 1989. 368 s.; Lista Katynska. Jency obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk, zaginieni w Rosji Sowietckiej / opracowal A. Moszynski. Warszawa: Agencja Omnipress; Polskie Towarzystwo Historyczne, 1989. 339 s.; Zawodny J.-K. Katyn. Lublin; Paryz: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989. 327 s.; Katyn. Dokumenty zbrodni. T. 2. Zaglada: marzec – czerwiec 1940 / oprac. W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrosowa. Warszawa, 1998; Zabici w Katyniu: Alfabetyczny spis 4415 jencyw polskich z Kozielska zabitych w kwietniu – maju 1940, wedlug zrydei sowieckich, polskich i niemieckich / oprac. A. Gurjanow, A. Dzienkiewicz. Warszawa: Karta, 2013. 850 s.

¹⁰⁸⁰ Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / под ред. Р. Пихои, А. Гейштора; сост.: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. Москва: МФД, 1999. 608 с.; Катинь. Март 1940 – сентябрь 2000 г. Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катини. Документы / отв. сост. Н. Лебедева. Москва: Весь Мир, 2001. 688 с.

¹⁰⁸¹ Яжборовская И, Яблоков А., Парсаданова В. Катинский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2-е изд. Москва: РОССПЭН: фонд первого президента России Б. Ельцина, 2009. 519 с.

¹⁰⁸² Кальбарчик С. Український катинський список. *Історична правда. Катинська справа*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/>

¹⁰⁸³ Listy Katyńskiej ciąg dalszy straceni na Ukrainie: Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz Państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku / red. M. Tarczyński. Warszawa: Polska Fundacja Katyńska, 1994. 115 s.

Однак на посутнє тлумачення цього списку в цілості та ідентифікацію більшості із вказаних у ньому осіб історики, що польські, що українські, так і не спромоглись. Спроба дослідників В. Кривошеї і Л. Онишко розкодувати його приховані сенси до суттєвого зрушення не привела¹⁰⁸⁴, хоча вона заслуговує на увагу з огляду на виокремлення істориками національної і соціальної складових масової операції 1940 р. в Україні та формулювання припущень стосовно адміністративно-територіальної приналежності осіб, вказаних у списку.

У статті В. Кривошеї і Л. Онишко «Український катинський список: національна та соціальна складові» здійснена лише сегментація списку на групи заарештованих, яка опирається на «Отборочный список...» (ОС; він складається з трьох частин і нараховує загалом 909 персоналій)¹⁰⁸⁵, котрий містить ряд неточностей. Вказана у назві статті національна складова у тексті не відображена, що й не дивно, оскільки національність засуджених в особливому порядку не вказана в ОС.

За основу правопису прізвищ автори, очевидно, взяли ОС, а не власне «Список личных дел арестованных...» (СЛДА), тому багато прізвищ виявились видозміненими. Так само наявна плутанина з назвами населених пунктів, які в ОС часто вжиті з помилками.

Автори суперечать самі собі, вказуючи на адміністративно-територіальну приналежність ув'язнених. Зокрема, арештанти з тюрем Рівненської області, на їхню думку, позначені в СЛДА шифром 066(66) і 067(67). Водночас, серед наведених 33-х осіб колишніх поліцейських, заарештованих УНКВД Рівненської області, лише двоє марковані шифром 66, по одному позначені шифрами 41 і 43, решта 28 мають шифр 42. Один із

---

¹⁰⁸⁴ Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список – за і проти. *Гілея: Історичні науки*. 2011. Спецвипуск. С. 8–18; Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 280–289.

¹⁰⁸⁵ Отборочный список контрольно-наблюдательных дел, подлежащих уничтожению по архивно-следственным делам, находящихся на хранении в архиве Учетно-архивного отдела КГБ при СМ СССР, согласно личного указания начальника УАО КГБ при СМ СССР полковника тов. Плетнева. *ГДА СБУ, Київ*, ф. 5, спр. 897, арк. 140–236.

фігурантів ОС – Іван (Ян) Лавнічак, механічно включений авторами до СЛДА, у ньому відсутній. Натомість знаходимо його серед тих, хто був ув'язнений ОСО НКВД: за її постановою від 2 листопада 1940 р. старший поліцейський міського комісаріату державної поліції в Рівному Ян Лавнічак отримав 8 років таборів¹⁰⁸⁶. Цей факт доводить, що ОС не корелюють повністю з СЛДА, і до них потрапили КНД на осіб, які були засуджені до різних термінів ув'язнення, а не страчені в особливому порядку.

Найважливіший висновок, зроблений В. Кривошеєю і Л. Онишко на основі детального аналізу змісту ОС і СЛДА суперечить твердженню польських авторів, ніби всі зазначені в СЛДА жертви є поляками і що всі вони поховані у Биківні¹⁰⁸⁷. Натомість українські автори дійшли переконання про відсутність підстав для беззастережної підтримки позиції «щодо трактування Биківнянського могильника як місця поховань 3 435 осіб зі «Списку»¹⁰⁸⁸.

У результаті аналізу СЛДА дослідниця діяльності уенерівської еміграції на Волині Руслана Давидюк віднайшла в ньому низку прізвищ військових і цивільних діячів часів УНР, пов'язаних у міжвоєнний період з Волинським воєводством. Ці діячі, серед яких були як місцеві уродженці, так і наддніпрянці, після поразки революції в статусі політичних емігрантів осіли на території Західної Волині, що перебувала в складі Другої Річпосполитої. За рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. послі-українці від Волині до польського Сейму і Сенату, діячі регіональної політичної партії ВУО, представники освітнього, культурного, релігійного, кооперативного життя Волинського воєводства були страчені в особливому порядку¹⁰⁸⁹.

На етапі відкриття і оприлюднення СЛДА та його співставлення з виявленими ОС дослідницький пошук зіткнувся з нібито неподоланною

---

¹⁰⁸⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 790.

¹⁰⁸⁷ Кальбарчик С. Український катинський список.

¹⁰⁸⁸ Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список – за і проти. С. 13.

¹⁰⁸⁹ Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 121–142.

перепоною, зумисне створеною співробітниками радянських спецслужб. Після закінчення масової операції 1940 р. супровідна документація (слідчі справи страчених, другі примірники облікових карток, рішення трійки і акти про виконання вироків) вислані НКВД УРСР до НКВД СРСР, де вони зберігались у «запечатаному приміщенні». У березні 1959 р. за рішенням політбюро ЦК КПРС на підставі записки голови КГБ СРСР О. Шелепіна вся документація по масовій операції 1940 р. (за винятком протоколів засідань трійки НКВД СРСР) була знищена¹⁰⁹⁰.

Звернення О. Шелепіна до політбюро мало свою передісторію. Упродовж 1950-х рр. у підпорядкованих на той час МВД СРСР архівах тривала зачистка слідів операції 1940 р. У 1952 р., за усною вказівкою начальника відділення відділу «А» МГБ СРСР полковника Олексія Шевелєва, з ОСК відділу «А» МГБ УРСР і УМГБ західних областей УРСР були вилучені 2 500 облікових карток засуджених в особливому порядку 1940 р. Надалі вони зберігались у 5-му відділенні УАО КГБ при РМ УРСР і довідкова робота за ними не велась. 8 червня 1956 р. за усною вказівкою начальника УАО КГБ при РМ СРСР Якова Плетньова і затвердженим заступником голови КГБ УРСР Павлом Тихоновим висновком зазначені облікові картки знищені¹⁰⁹¹. Тоді ж за вказівкою Я. Плетньова, за чотирма вибірковими списками, затвердженими П. Тихоновим, знищені КНД на розстріляних 1940 р. осіб, що зберігались у Києві¹⁰⁹².

Варто з'ясувати, хто були ці співробітники спецслужб, причетні до переховування і знищення документів масової операції 1940 р. Випускник Московського історико-архівного інституту О. Шевелєв у 1940 р. очолював 11-е відділення 1-го спецвідділу НКВД СРСР, до функцій якого входили «прийом, обробка і зберігання справ особливого архіву». Під особливим архівом в НКВД значились справи, вирішені в особливому порядку, коли смертний вирок ухвалював не суд чи трибунал, а позасудовий орган, як

---

¹⁰⁹⁰ Катюнь. Пленники необъявленной войны. Москва, 1999. С. 601–602.

¹⁰⁹¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 897, арк. 10–12.

¹⁰⁹² Там само, арк. 140–236.

наприклад, трійки НКВД стосовно розстрілу польських громадян 1940 р. 11-е відділення відповідало за оформлення справ і списків страчених. За визначенням Н. Петрова, начальник цього відділення О. Шевелєв «завідував бухгалтерією смерті», за що наказом НКВД СРСР від 26 жовтня 1940 р. отримав премію в розмірі місячного окладу¹⁰⁹³.

Заступник голови КГБ при РМ УРСР П. Тихонов, який у 1956 р. затвердив висновок про знищення документів катинської справи, у 1940 р. служив заступником начальника УНКВД Харківської області та відповідав за здійснення розстрілу військовополонених Старобільського табору, за що теж нагороджений місячним окладом¹⁰⁹⁴. А от начальник УАО КГБ при РМ СРСР полковник Я. Плетньов, за усною вказівкою якого 1956 р. знищена картотека і КНД страчених 1940 р., на час проведення тієї операції служив в органах прокуратури¹⁰⁹⁵, тобто не мав права про неї навіть чути. Маємо історичний парадокс: НКВД приховувало свої злочини від прокуратури, а колишні прокурори згодом – від нащадків безневинно страчених.

Однак, ексцес виконавця не дозволив остаточно ліквідувати документальні сліди злочинів. По-перше, певна кількість КНД на осіб, страчених 1940 р., «загубились» в УАО управлінь КГБ західних областей УРСР. Вони містять значно ширшу інформацію про тих чи інших жертв, ніж СЛДА. Частину таких КНД вдалось виявити в архіві СБУ у Рівненській області.

По-друге, паралельно зі стратами осіб за рішеннями трійки НКВД, репресій у формі вислання на спецпоселення зазнали члени їхніх сімей (друга висланська акція у квітні 1940 р.). Особові справи (анкети) на членів сімей страчених, які підлягали висланню, містили докладну інформацію про склад сім'ї, місце її проживання, національність і майновий статус тощо, у т. ч. того члена сім'ї, який отримав ВМП. Саме ці анкети дали можливість здійснити колективну реконструкцію страчених під час масової операції

---

¹⁰⁹³ Петров Н. Награждены за расстрел. С. 117–119, 343.

¹⁰⁹⁴ Там само. С. 95–96, 161, 331.

¹⁰⁹⁵ Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. С. 695–696.

1940 р. мешканців Рівненської області за місцем їх проживання, соціальним статусом, заняттям, національністю та ін.

По-третє, у рідкісних випадках розслідування справ щодо страчених за рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. (звісно, без прив'язки до цього рішення) відновлювали в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., зокрема, за домаганням дружин вбитих, які повернулися зі спецпоселення. В умовах викриття злочинів сталінського періоду вони наважились вдатися до органів прокуратури й КГБ, щоб встановити долю своїх зниклих чоловіків.

У січні 1958 р. до Генеральної прокуратури СРСР звернулася жителька с. Городок Рівненського району Текля Ткачук з приводу розшуку свого чоловіка, залізничника Гната Ткачука, арештованого 1940 р. Вперше з оскарженням рішення про чоловікове і своє покарання Т. Ткачук зверталась до органів НКГБ у березні 1941 р. Тоді УНКГБ Рівненської області ухвалило постанову про відмову в задоволенні її клопотання¹⁰⁹⁶.

Скаргу Т. Ткачук 1958 р. Генпрокуратура надіслала для розгляду в прокуратуру Рівненської області, яка з допомогою УКГБ при РМ УРСР по Рівненській області з'ясувала, що Г. Ткачука арештували 10 квітня 1940 р., 12 травня його справу спрямували в НКВД СРСР, а 31 травня його самого етапували до Києва. У процесі подальшого розслідування відновленої справи слідчому відділові УКГБ Рівненської області вдалося встановити лише особу міліціонера, котрий забирав Г. Ткачука з дому. Згодом розслідування перейшло до слідчого відділу КГБ при РМ УРСР, який 26 серпня 1960 р, більш як через два з половиною роки після звернення Т. Ткачук, ухвалив постанову про припинення справи її чоловіка Гната Ткачука за ч. 2 ст. 197 КПК УРСР (недоведеність участі у вчиненні злочину). Відповідну постанову також ухвалила прокуратура УРСР¹⁰⁹⁷.

---

¹⁰⁹⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-2804, арк. 88–90.

¹⁰⁹⁷ Там само, арк. 97–98, 100–101.

З аналогічною заявою до Генеральної прокуратури СРСР звернулася у 1959 р. мешканка Рівного Надія Кальтенберг. Вона розшукувала свого чоловіка Володимира Кальтенберга, арештованого 1939 р. В. Кальтенберг працював у касі хворих при магістраті Рівного, мав у власності великий будинок на вул. Дубенській, який знаходився поруч з відділком польської поліції¹⁰⁹⁸. Співробітники поліції використовували дім В. Кальтенберга для конспіративної роботи, що стало підставою для його арешту і розстрілу в особливому порядку органами НКВД.

У процесі розгляду заяви Н. Кальтенберг, що тривав близько двох років (1959–1961), начальник УКГБ при РМ УРСР по Рівненській області Павло Арнаутенко переслав її звернення заступникові начальника УАО КГБ при РМ СРСР Федорову. П. Арнаутенко зазначив, що за обліками 1-го спецвідділу УВД Рівненської області В. Кальтенберг «арештованим і засудженим не значиться», однак у журналі реєстрації слідчих справ за № 552 вказано, що В. Кальтенберг арештований 2 жовтня 1939 р., його справа 2 квітня 1940 р. направлена в НКВД СРСР, а сам він 26 березня 1940 р. етапований до Харківської тюрми. Перевірка за картотекою УКГБ Харківської області, 1-го спецвідділу МВД УРСР і КГБ при РМ УРСР результатів не дала, тому П. Арнаутенко вимушено адресувався до Москви. При цьому він завбачливо інформував, що Н. Кальтенберг не повідомляли про пересилання її заяви. Через 10 днів у Рівному отримали відповідь з Москви: «Повертаючи заяву гр-ки Кальтенберг Н. Ф. з клопотанням про встановлення місцезнаходження її чоловіка, просимо вас дати вказівку оголосити заявниці, що в органах держбезпеки відомостей про долю її чоловіка немає»¹⁰⁹⁹. Водночас, 18 серпня 1961 р. постановою слідчого відділу УКГБ Рівненської області кримінальне переслідування щодо

---

¹⁰⁹⁸ Там само, спр. П-2803.

¹⁰⁹⁹ Там само, арк. 64, 66.

В. Кальтенберга припинене за частиною 2 ст. 213 КПК УРСР¹¹⁰⁰, тобто «за недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину».

Московська трійка з 1 квітня до початку червня 1940 р. підписала 72 протоколи з рішеннями про розстріл. За припущенням Н. Петрова, відомі на сьогодні номери списків-приписів відповідали номерам протоколів трійки НКВД. Останній відомий номер 072 стосується «українського списку».

Віднайдені КНД страчених 1940 р. осіб, особові справи (анкети) їхніх сімей, відновлені АКС, а також ОС дозволили встановити 741 мешканця Рівненської області, до яких була застосована ВМП за рішенням московської трійки. Вони потрапили до «рівненських» протоколів трійки 041 (список 3), 066 (списки 1, 2, 3), 067 (список 1), які охоплюють заарештованих за участю надісланих з Москви ОЧГ навесні 1940 р., та до спільного для всіх західних областей УРСР протоколу 042, куди увійшли арештанти 1939 р. Друга частина шифру, зазначеного в кожній особі у СЛДА, вказує на номер списку того чи іншого протоколу трійки, а третя – на порядковий номер засудженого за тим чи іншим розстрільним списком. Цілком до Рівненської області можемо віднести лише протокол 066, всі три списки якого включають її мешканців.

На доказ такого прочитання СЛДА можна навести листування 1953–1954 рр. начальника 1-го спецвідділу МВД УРСР полковника Володимира Подобєдова із заступником начальника 1-го спецвідділу МВД СРСР полковником Леонідом Кротовим про з'ясування долі Владислава Туровського. У цьому листуванні зазначено стосовно В. Туровського його «порядковий № 96 протоколу № 41 від 20.4.40 р.». В. Туровський не був розстріляний 1940 р., хоч і увійшов до СЛДА під номером 2 989, шифр 41/3-96¹¹⁰¹, де 41 – номер протоколу, 3 – номер списку цього протоколу, 96 – порядковий номер засудженого у списку. 8 березня 1941 р. ОСО він

---

¹¹⁰⁰ Там само, арк. 53–54.

¹¹⁰¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 5, спр. 926, арк. 105.

засуджений до 5 років ВТТ і звільнений з Карлагу 5 вересня 1941 р., що стало підставою для залишення його картки в ОСК¹¹⁰².

З числа ідентифікованих 741-го мешканців Рівненської області, до яких була застосована ВМП за рішенням московської трійки, 510 (68,9 %) були поляки, 157 (21,2 %) – українці, 47 (6,4 %) – євреї, 23 (3,1 %) – росіяни, 3 – чехи, 1 – молдаванин. Сумарна кількість розстріляних представників різних національностей, окрім поляків, складає 231 особа (31,1 %).

Для відчитування палімпсесту, яким є список жертв першої масової операції у Західній Україні, необхідно з'ясувати технологію її проведення, котра мало чим відрізнялась від операцій періоду Великого терору, і основні параметри котрої регламентовані наказами Л. Берії з першої половини березня 1940 р.

Після ухвалення рішення політбюро від 5 березня 1940 р. був розроблений механізм масового розстрілу. Приблизно 14 березня 1940 р. на нараду в Москву для отримання інструкцій були викликані начальники УНКВД Калінінської, Смоленської і Харківської областей (разом із їхніми заступниками і комендантами УНКВД). Нарату проводив Б. Кобулов. Саме він озвучив головний месидж розстрільної акції 1940 р., який полягав не лише в її позасудовому, а й надсекретному характері. Б. Кобулов віддав присутнім на нараді категоричну вказівку: «Ніяких прокурорів»¹¹⁰³. За спогадами начальника УНКВД Калінінської області Дмитра Токарева, Б. Кобулов також «наказав не залишати в живих жодного незаплямованого свідка»¹¹⁰⁴. Тобто, якби хтось зі співробітників НКВД відмовивсь від участі в розстрілах, то його неминуче ждала б доля жертви. Ті ж, хто брав участь, були приречені мовчати, зв'язавши себе спільною кривавою порукою.

Для керівництва підготовкою справ на цивільних осіб, яких утримували в тюрмах західних областей Білорусі та України, і підготовкою до розстрільної акції в Білосток виїхав 1-й заступник наркома внутрішніх справ

¹¹⁰² Там само, спр. 897, арк. 98, 100.

¹¹⁰³ Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва, 2016. С. 99.

¹¹⁰⁴ Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катинский синдром. С. 357.

СРСР В. Меркулов, а у Львів – начальник Головного транспортного управління НКВД СРСР Соломон Мільштейн. До їхніх обов'язків входили організація додаткових арештів і прискорення підготовки справ на трійку в Москву. 7–9 березня 1940 р. С. Мільштейн у Львові провів нараду з начальниками УНКВД західних областей УРСР, на якій ознайомив їх із планом проведення масової операції.

14 березня 1940 р. керівний та оперативний склад її учасників з центрального апарату держбезпеки заохотили присвоєнням чергових спеціальних звань. Наказом НКВД СРСР № 346 звання від лейтенанта до комісара держбезпеки 3-го рангу присвоєні для 176-ти осіб. Подібним чином, але постфактум, після закінчення ліквідаційної акції, будуть відзначені її рядові виконавці.

Щоб звільнити місце новим арештантам у тюрмах Західної України, Л. Берія 22 березня 1940 р. видав наказ № 00350 «Про розвантаження тюрем НКВД УРСР і БРСР». З Рівненської і Волинської тюрем (очевидно, йшлося про всі в'язниці, підпорядковані тюремним відділенням УНКВД цих областей) підлягали переміщенню до Київської, Харківської і Херсонської тюрем 1 000 заарештованих. Для надання допомоги НКВД УРСР організацією перевезення цих арештантів відряджено начальника ГТУ СРСР майора ГБ Павла Зуєва. Забезпечення охорони арештованих під час відправки і в дорозі покладено на начальника 13-ї дивізії КВ НКВД А. Завялова¹¹⁰⁵.

Для «надання практичної допомоги» УНКВД західних областей УРСР в оперативній роботі, згідно наказу НКВД СРСР № 00342 від 20 березня 1940 р., до них на один місяць відряджені ОЧГ зі співробітників центрального апарату НКВД: у складі 15-ти осіб – до Львова, 5-ти осіб – до Дрогобича, Луцька, Рівного, Станіслава, Тернополя. Вийхати на місця члени цих груп мали негайно і зв'язатись там із начальниками УНКВД. Членів ОЧГ зобов'язали перевірити всі агентурні і слідчі матеріали та

---

¹¹⁰⁵ ГАРФ, ф. 9401, оп. 1а, д. 56, л. 62–63.

заарештованих, «добрати» нових арештантів і готувати, разом зі співробітниками обласних управлінь, їхні справи для відправки на московську трійку. Про результати роботи начальники УНКВД повинні були повідомляти І. Серову, а той – Л. Берії раз у п'ятиденку. Арешти письменників, наукових працівників і духовенства без санкції ЦК КП(б)У вирішили не проводити¹¹⁰⁶. Випадково чи ні, але старт масової операції 1940 р. був, до певної міри, синхронізований з довиборами до Верховної Ради СРСР і УРСР 1-го скликання, які відбулись у західних областях УРСР 24 березня 1940 р., що дозволяє провести іще одну паралель між Великим терором і Зачисткою¹¹⁰⁷.

До складу відряджених у Західну Україну ОЧГ увійшли знакові співробітники радянських спецслужб. Львівську групу очолив майор ГБ Павло Мешик – начальник 1-го відділу ГЕУ НКВД СРСР, з лютого 1941 р. – нарком держбезпеки УРСР; його заступником став капітан ГБ Борис Родос – заступник начальника СЧ ГУГБ НКВД СРСР; до членів групи увійшов оперуповноважений 3-го відділення 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР лейтенант ГБ Іван Кудря, резидент диверсійно-розвідувальної групи НКВД у Києві в 1941–1942 рр., та ін. Тернопільську ОЧГ склали співробітники СЧ ГУГБ НКВД СРСР: керівник – помічник начальника СЧ, старший лейтенант ГБ Олексій Шкурін, члени – старший слідчий, лейтенант ГБ Зиновій Генкін, слідчі лейтенант ГБ Петро Блок, молодші лейтенанти ГБ Федір Масленніков і Микола Дорошевич. До складу Луцької ОЧГ включені оперуповноважені 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, лейтенанти ГБ Михайло Бейлінсон, Іван Сударіков, Іван Довгань, Василь Федоров. На чолі групи поставлений начальник відділення ГЕУ НКВД СРСР, старший лейтенант ГБ Самуїл Кривулін¹¹⁰⁸.

---

¹¹⁰⁶ Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва, 2005. С. 28–29, 206–214.

¹¹⁰⁷ Кульчицький С. Таємниця Великого терору: «Вільні вибори» 1937–1938 років. Сучасний контекст. *День*. 2005. № 25. 12 лютого.

¹¹⁰⁸ Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва, 2005. С. 208–210.

До Рівненської ОЧГ увійшли слідчі СЧ ГУГБ НКВД СРСР, лейтенанти ГБ Сергій Тітов, Єлисей Ковальов, Василь Полухін, сержант Михайло Васильонок. Керував групою начальник 9-го відділення 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, старший лейтенант ГБ Павло Журавльов. Як свідчить звіт про результати роботи групи від 27 квітня 1940 р., її співробітники розділились – В. Полухін і М. Васильонок працювали в Рівному, Є. Ковальов і С. Тітов – у Дубні¹¹⁰⁹.

Фігура останнього з них постає з опублікованих джерел і документів як досить неординарна. Після ухвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про арешти і прокурорський нагляд» С. Тітов був одним із відряджених 27 листопада 1938 р. вищою партійною інстанцією для роботи в центральному апараті НКВД¹¹¹⁰. Про його перебування на Рівненщині згадувала арештована Дубенським РВ НКВД зв'язкова ЗВЗ з Кременця, студентка філософського факультету Варшавського університету Яніна Сулковська¹¹¹¹: «Під час розмови заходили енкаведисти, сідали й спостерігали... Винокур представив одного з них як її слідчого. Лейтенант Сергій Тітов та двоє його помічників приїхали з Москви, щоб узятися за її справу... Вразив вигляд і запах Тітова. Радянські службовці полюбили косметику й парфуми. Лейтенант підмалював свої брови, наклав тіні на повіки, притрусив себе тальком і напахтився парфумами»¹¹¹².

Всі поймаєні члени ОЧГ, безсумнівно, були співучасниками злочину, вчиненого за постановою політбюро від 5 березня 1940 р. За підготовленими опергрупами справами і списками у Москві ухвалювали рішення про розстріли та направляли приписи в УНКВД для виконання. Хоча у своїх підсумкових звітах наркомові внутрішніх справ УРСР І. Серову (два з яких – С. Кривуліна і Б. Родоса – опубліковані¹¹¹³) керівники

¹¹⁰⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 434, арк. 30–35.

¹¹¹⁰ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С. 618.

¹¹¹¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 646.

¹¹¹² Царинник М. Палац над Іквою: Дубне, 18 вересня 1939 і 24 червня 1941. *Єзупець / Egupets*. 2013. № 18. С. 323.

¹¹¹³ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 1. С. 109–114.

ОЧГ про виконання головної частини поставленого перед ними завдання не інформували. Звітували про надання допомоги співробітникам УНКВД щодо ліквідації важливіших агентурних справ і справ-формулярів, проведенні за ними розслідування тощо¹¹¹⁴.

Водночас у звіті начальника Рівненської ОЧГ П. Журавльова зазначено, що після прибуття групи 22 березня 1940 р. складено «план операції з арештів антирадянських елементів на основі підібраних до того часу матеріалів... Основні арешти за найактуальнішими справами проведені 22–23 березня. Додаткові арешти проводились уже після виборів, починаючи з 25/III. Підсумкова доповідна записка про кількість арештованих за цією операцією повідомлена вам по прямому проводу 3/IV.1940 року»¹¹¹⁵.

Звернемось до організаторів масової операції на обласному рівні. 7–9 березня 1940 р. начальник УНКВД Рівненської області Р. Крутов, за викликом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка, разом з іншими керівниками управлінь західних областей УРСР перебував у Львові. Там, на нараді, яку проводив С. Мільштейн, вони довідались про рішення політбюро від 5 березня і свою роль у його реалізації^{1116*}. Пізніше, 4–6 квітня, Р. Крутов отримував відповідні інструкції також у наркоматі внутрішніх справ УРСР у Києві¹¹¹⁷.

Синхронно, 7 березня 1940 р., тво помічника начальника УНКВД Рівненської області Р. Крутова призначений, за розпорядженням ОК НКВД УРСР № 11200 з посади начальника відділу фельдзв'язку та заступника начальника секретаріату УНКВД Миколаївської області, молодший лейтенант ГБ єврей Самуїл Шехтман¹¹¹⁸. Р. Крутов і С. Шехтман служили разом у цьому УНКВД з березня до вересня 1939 р.: перший – на посаді заступника начальника, другий був його підлеглим. До обов'язків

¹¹¹⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 434, арк. 9–26, 30–44.

¹¹¹⁵ Там само, арк. 30.

¹¹¹⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 140, 178.

* Характерно, що наказ про своє відрядження 7–9 березня 1940 р. до Львова видав спочатку сам Р. Крутов, а через півтори місяці воно продубльоване також його помічником С. Шехтманом.

¹¹¹⁷ Там само, арк. 174.

¹¹¹⁸ Там само, арк. 151.

С. Шехтмана у 1937–1938 рр., серед іншого, належала перевірка документів на засуджених до розстрілу¹¹¹⁹.

На старті масової операції, у березні – квітні 1940 р., відбувались численні відрядження співробітників різних відділів УНКВД Рівненської області до Києва (1-й спецвідділ, фінансовий відділ, секретаріат, АХО, комендатура) та до районів області. Всі накази про ці відрядження візував тво помічника начальника УНКВД С. Шехтман¹¹²⁰, по суті перебравши на себе оперативне керівництво обласним управлінням. На думку автора, С. Шехтмана можна кваліфікувати як своєрідного «наглядача», надісланого НКВД УРСР до Рівного для контролю за ходом розстрільної акції. Особливо, коли зважити на його 15-річний досвід праці чорноробом на кладовищі у Житомирі іще до служби в ГПУ-НКВД та більш як десятирічний стаж роботи начальником фельдзв'язку у різних територіальних відділах і управліннях ГПУ-НКВД¹¹²¹. Після закінчення операції, С. Шехтман, за розпорядженням заступника наркома внутрішніх справ УРСР Павла Чемісова від 14 листопада 1940 р. відісланий до УНКВД Одеської області¹¹²². Наприкінці весни 1941 р. він очолював АХФО УНКГБ Одеської області, ступивши одразу на три (!) щаблі вище в ієрархії звань держбезпеки – від молодшого лейтенанта до капітана¹¹²³.

Окрім С. Шехтмана, до Рівного на посаду начальника тюремного відділення УНКВД 20 березня 1940 р. переведено начальника тюремного відділення НКВД Молдавської РСР лейтенанта ГБ Миколу Овчарова¹¹²⁴. Він розпочав свою кар'єру в ОО ВЧК у 1920 р., упродовж 1920–1930-х рр. займав низку впливових посад у центральному апараті, зокрема був заступником начальника підсобних підприємств ГПУ УСРР, начальником відділення відділу резервів НКВД УРСР. Після арешту і розстрілу наркомів

¹¹¹⁹ Відлуння Великого терору. Т. 2. Кн. 2. С. 427.

¹¹²⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 37–53.

¹¹²¹ Відлуння Великого терору. Т. 3. С. 927.

¹¹²² ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 4, арк. 37.

¹¹²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 8, оп. 14, спр. 43, арк. 148.

¹¹²⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 152.

В. Балицького і І. Леплевського М. Овчарова відправили до Тирасполя керувати ОМЗ і тюремним відділенням, де він «швидко засвоїв умови роботи тюрми». Цікава деталь: М. Овчаров був позашлюбною дитиною, виховувався котрийсь час у діда по матері, який служив сторожем на кладовищі у м. Обоянь¹¹²⁵.

Останнім підсиленням «рівненської команди», покликаної провести масову операцію, стало призначення заступником Р. Крутова начальника Лубенського РВ НКВД лейтенанта ГБ Василя Мастицького (наказ НКВД УРСР № 85 від 5 квітня 1940 р.)¹¹²⁶. В. Мастицький мав досвід проведення масових операцій: 1937–1938 р. він очолював Лубенську міжрайонну оперативну групу НКВД, де шляхом застосування до арештованих методів фізичного впливу отримували від них фіктивні покази, на підставі яких полтавська трійка УНКВД більшість арештантів засудила до розстрілу¹¹²⁷.

До квітня 1940 р. посаду заступника начальника УНКВД Рівненської області займав капітан ГБ Олександр Галаванов, уродженець Тифліса, який у 1937–1939 р. служив начальником відділення 4-го відділу, згодом заступником начальника СЧ УГБ НКВД Грузинської РСР. Як у 4-му відділі, так і в слідчому управлінні О. Галаванов працював під безпосереднім керівництвом Б. Кобулова. Мабуть, саме з подачі Б. Кобулова О. Галаванов опинивсь восени 1939 р. в ОЧГ на Західній Україні, де відкрилась перспектива кар'єрного росту. З жовтня 1939 р. він очолив СЧ УНКВД Луцької області, а 25 січня 1940 р. призначений тво заступника начальника УНКВД Рівненської області^{1128*}. Однак 3 березня 1940 р., за день до ухвалення політбюро рішення про «катинські розстріли», заступник наркома внутрішніх справ СРСР з кадрів Сергій Круглов розпорядився залишити О. Галаванова у розпорядженні НКВД Грузинської РСР у зв'язку

¹¹²⁵ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 10071.

¹¹²⁶ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 3.

¹¹²⁷ Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №2–4(13–15). С. 136–137.

¹¹²⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 45, 61–62.

* Накази про відрядження начальника УНКВД Рівненської області Р. Крутова О. Галаванов, як його заступник, підписував ще 7-го й 19-го січня 1940 р.

з хворобою¹¹²⁹. На думку автора, цю кадрову ротацію в такий відповідальний момент могли здійснили лише за вказівкою Б. Кобулова. Очевидно, О. Галаванов довідався від нього про підготовку акції і зрезигнував від участі в її проведенні.

Таким чином, на початку квітня 1940 р. сформоване керівне ядро співробітників НКВД для забезпечення масової операції в Рівненській області. Далі потрібно було визначити виконавців.

На першому етапі проведення акції відібраних для розгляду московською трійкою людей разом з їхніми справами вирішили транспортувати до Києва. Про це свідчить реєстр відряджень співробітників УНКВД, завізований у квітні – червні С. Шехтманом. У ньому зафіксовані щонайменше п'ять таких «етапів»: 4–7 квітня – водії Микола Трофімов, Григорій Чмирьов і Сергій Гусев¹¹³⁰; 15–18 квітня – оперуповноважений 1-го спецвідділу Олексій Литовко, черговий бюро перепусток Іван Шадрін, водії Микола Трофімов, Ігнатій Гутаров і Василь Тищук¹¹³¹; 3–7 травня – старший інспектор АХО Євген Вареніцин, черговий бюро перепусток Іван Шадрін, вахтер комендатури Іван Прилепський, водії Пантелей Веретенник і Василь Тищук¹¹³²; 17–21 травня – водії Володимир Шухгалтер, Григорій Чмирьов, Микола Трофімов¹¹³³; 6–10 червня – начальник ТО УНКВД Микола Онегін*, начальник АТО Кіндрат Маляренко, інспектор АХО Михайло Челпанов, водій Василь Тищук¹¹³⁴.

Прикметно, що два учасники вояжів до Києва – С. Гусев і М. Трофімов – невдовзі звільнені зі служби: С. Гусев – з 11-го травня 1940 р. «за власним

¹¹²⁹ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 7412, арк. 11.

¹¹³⁰ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 47.

¹¹³¹ Там само, арк. 43, 48.

¹¹³² Там само, арк. 52.

¹¹³³ Там само, арк. 99.

* Микола Онегін переведений до УНКВД Рівненської області з посади начальника ЕКО НКВД Комі АРСР. На початку 1938 р., виконуючи обов'язки заступника наркома внутрішніх справ Комі АРСР, він входив до складу республіканської трійки, тобто був одним з тих, хто ухвалював позасудові рішення про масові страти в період Великого терору. Це єдиний член «ежовських трійок», який служив у Рівному в 1940–1941 рр. Див.: Список лиц, входивших в состав троек, созданных по приказу НКВД СССР от 30.07.1937 № 00447. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Составы_троек_в_1937-1938_годах

¹¹³⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 125.

бажанням»¹¹³⁵; М. Трофімов – 12 червня того ж року «за дискредитацію органів НКВД»¹¹³⁶. На службу в АТО УНКВД Рівненської області уродженець Челябінська М. Трофімов влаштувався у січні 1940 р., до того працював водієм у Кам'янець-Подільському обкомі КП(б)У. 2 червня він з'явився п'яним у гараж конвойного полку, вимагав ключ від своєї машини від колеги-нарядчика І. Гутарова, після відмови влаштував скандал і був виведений конвойним. Начальник АТО К. Маляренко наступного дня подав доповідню Р. Крутову, наголосивши на систематичних пиятиках М. Трофімова. Начальник УНКВД наказав арештувати водія на три доби, після чого звільнити¹¹³⁷. Складно судити, який вплив на ці звільнення мала участь водіїв в етапуванні в'язнів до Києва, хоча зв'язок між цими подіями не можна виключати.

В історії зі звільненням М. Трофімова фігурувала одна деталь, що чітко вказувала на характер завдань, які йому та іншим водіям довелося виконувати. Машина М. Трофімова знаходилась не в гаражі АТО УНКВД, а в гаражі конвойних військ НКВД, дислокованих у Рівному. Очевидно, «мобілізовані» для етапування арештантів автомашини розмістили на час проведення операції в тому місці, звідки вони розпочинали свій шлях у супроводі бійців конвойних військ з Рівного до Києва. Логістика орієнтовно могла бути такою: спочатку завантажували конвой, з ним їхали до Рівненської тюрми, там вантажили в'язнів, далі – дорога до Києва, висадка арештантів на території Київської тюрми і повернення назад. У дорозі, очевидно, були передбачені зупинки на території тюрем у Новограді-Волинському і Шепетівці: поїздка за тодішніх дорожньо-транспортних умов тривала весь день або ніч; супровідні особи, водії, конвой, арештанти мали їсти-пити, «оправлятися», водії ще й перепочити. Ймовірно тому до Новоград-Волинська і Шепетівки виїжджали у відрядження під час

---

¹¹³⁵ Там само, арк. 63.

¹¹³⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 440, арк. 2 зв.

¹¹³⁷ Там само, арк. 26.

проведення операції водії В. Шухгалтер і Г. Чмирьов¹¹³⁸, начальник ОФС УНКВД Костянтин Колесников¹¹³⁹.

На початку літа 1940 р. стало очевидним, що масова операція в західних областях УРСР розтягнулась у часі: вона тривала вже більше місяця після від'їзду опергруп до Москви. Н. Петров зазначив, що московська трійка продовжила ухвалення рішень щодо арештованих у Білорусі й Україні у червні, а за деякими даними розстріли тривали до липня, «коли у Москві до них уже втратили інтерес»¹¹⁴⁰.

Спосіб виконання приписів трійки шляхом етапування засуджених до Києва виявивсь надто повільним. Десь з другої половини червня 1940 р. вироки почали виконувати на місці, в Рівному. Очевидно, формування розстрільної команди в УНКВД Рівненської області розпочато у середині цього місяця. 18 червня 1940 р. Р. Крутов видав наказ з особового складу № 197, згідно з яким здійснені переміщення співробітників комендатури: старший вахтер Олександр Корольов переведений на посаду чергового бюро перепусток, старшим вахтером призначений вахтер Федір Лебедев, вахтерами – телефоністи Іван Возлюбленних, Сергій Лісовенко, скасований наказ від 10 червня 1940 р. про звільнення телефоніста Івана Полуяхтова¹¹⁴¹. Натомість з 19 червня 1940 р. звільнено за власним бажанням вахтера Сидора Проскурєнка, з 15 червня так само за власним бажанням звільнився вахтер Василь Антонов, іще раніше – 12 травня – роботу залишив черговий бюро перепусток Олексій Віндюков. 19 червня нарядчик гаража АТО Максим Баранов переведений черговим помічником коменданта УНКВД, а телефоніст АХО Іван Полуяхтов – вахтером комендатури¹¹⁴². Таким чином, був сформований кістяк комендантського підрозділу, співробітники якого взяли участь у виконанні вироків московської трійки: комендант УНКВД Петро Климчук, чергові помічники коменданта Михайло Молодов й

¹¹³⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 102.

¹¹³⁹ Там само, арк. 99.

¹¹⁴⁰ Петров Н. Награждены за расстрел. С. 39.

¹¹⁴¹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 140–141.

¹¹⁴² Там само, т. 3, арк. 76.

Максим Баранов, старший вахтер Федір Лебедев, чергові бюро перепусток Олександр Корольов і Володимир Захаров, вахтери Іван Возлюбленних, Іван Пономарьов, Сергій Лісовенко та Іван Полуяхтов. На допомогу їм стали наглядачі тюрми № 1 м. Рівне Олексій Смірнов (переведений з Таганської тюрми в Москві), Іван Лющенко (з Полтавської тюрми) й Олексій Будулуц (з Кіровоградської тюрми). Залучені для виконання операції також співробітники відділення фельд'єгерського зв'язку УНКВД Павло Бик, Іван Сіренко, Петро Смірнов, Єгор Коротков, Олександр Дибін, які виконували кур'єрські функції між Рівним і Києвом чи Москвою.

Саме ці сімнадцять осіб відзначені в наказі Р. Крутова від 9 вересня 1940 р. – всіх їх підвищили у званнях: М. Баранов, М. Молодов, П. Бик та І. Сіренко отримали звання старшини, О. Корольов, Ф. Лебедев, П. Смірнов, Є. Коротков та О. Дибін – молодшого командира взводу, решта – командира відділення¹¹⁴³. Пізніше, 28 травня 1941 р., наказом наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова черговий бюро перепусток УНКГБ Рівненської області старшина Ф. Лебедев нагороджений за виконання «завдань по боротьбі з контрреволюційними формуваннями» бойовою зброєю¹¹⁴⁴. Хоча у нагородному листі, підготовленому 20 грудня 1939 р., Р. Крутов просив для нього «цінний подарунок». Обґрунтування відзнаки для старшого вахтера начальник УНКВД виводив з того, що Ф. Лебедев «виконував низку серйозних завдань, пов'язаних з оперативною роботою»¹¹⁴⁵.

В архіві ГДА МВС України у Рівному вдалось відшукати особові справи дев'яти із сімнадцяти учасників розстрілів у рамках масової операції 1940 р. – І. Возлюбленних, В. Захарова, О. Корольова, Ф. Лебедева, С. Лісовенка, М. Молодова, І. Полуяхтова, І. Пономарьова та І. Сіренка. Всі вони були приблизно одного віку: п'ятеро народились 1914 р., двоє – 1915-го, по одному – 1913-го і 1917-го. Двоє українців, решта семеро – росіяни. Восьмеро вихідців із села, лише один народився у місті. Всі дорослішали,

¹¹⁴³ Там само, арк. 107–108.

¹¹⁴⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 193–194.

¹¹⁴⁵ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 10360, арк. 41.

навчались, стали до праці, служили у війську вже за радянської влади. П'ятеро комсомольців, двоє кандидатів у члени ВКП(б). Типові продукти «соціальної інженерії» більшовиків.

Четверо з них – Олександр Корольов, Федір Лебедев, Володимир Захаров, Іван Пономарьов – в останній день грудня 1939 р. наказом начальника УНКВД Р. Крутова призначені на посади вахтерів УНКВД Рівненської області. До того вони служили у 20-му Славутському ПЗ, затверджені наркомом внутрішніх справ УРСР І. Серовим для використання в органах НКВД¹¹⁴⁶. На початку 1940 р. до комендатури УНКВД Рівненської області призначені бійці 95-го Надвірнянського ПЗ (сформований у 1939 р. на основі 21-го Ямпільського ПЗ) Михайло Молодов (черговий помічник коменданта), на посади вахтерів – Іван Возлюбленних, Іван Полуяхтов, а також боєць 229-го полку конвойних військ НКВД Сергій Лісовенко¹¹⁴⁷.

Групу виконавців, яку склали наглядачі тюрми УНКВД № 1 м. Рівне, співробітники комендатури і фельдзв'язку формував комендант УНКВД Рівненської області Петро Климчук, котрий набув значного досвіду в проведенні подібних акцій у Вінниці 1937–1938 рр.¹¹⁴⁸ Саме молодший лейтенант ГБ П. Климчук підготував атестаційні листи на відзначення учасників розстрілів у Рівному. Подальша доля виконавців в особових справах не відображена, за винятком двох осіб: старший експедитор відділення фельдзв'язку І. Сіренко зник безвісти під час німецько-радянської війни¹¹⁴⁹, натомість вахтер І. Возлюбленних прослужив в органах НКВД-МГБ-МВД до 1974 р.¹¹⁵⁰

Після евакуації співробітників УНКВД Рівненської області наприкінці червня 1941 р. до Києва І. Возлюбленних зарахований до винищувального батальйону НКВД СРСР. 19 вересня зведений полк НКВД залишив місто,

¹¹⁴⁶ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 15–16.

¹¹⁴⁷ Там само, арк. 47.

¹¹⁴⁸ Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД–УМВД–УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 5–43.

¹¹⁴⁹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 2032, арк. 9.

¹¹⁵⁰ Там само, спр. 14717.

однак впродовж наступних кількох днів зазнав значних втрат у сутичках з німецькими військами і був розсіяний¹¹⁵¹. І. Возлюбленних вийшов з оточення, пройшов перевірку, якийсь час служив у комендатурі УНКВД Сталінської області, а в 1942–1948 рр. був наглядачем тюрми НКВД № 1 Карело-Фінської РСР. У 1948 р. звільнений «за сімейними обставинами», приїхав до Рівного, де старий знайомий комендант П. Климчук допоміг влаштуватись на посаду вахтера АХО УМГБ Рівненської області. З 1953 р. І. Возлюбленних служив у системі МВД області – вахтером, згодом міліціонером ХОЗО. Відзначений медалями «За перемогу над Німеччиною», «За бойові заслуги», «За бездоганну службу», при виході на пенсію нагороджений іменним годинником¹¹⁵².

Безсумнівним доказом здійснення 1940 р. в УНКВД Рівненської області розстрілів за вироками московської трійки є телефонограма, відправлена 5 вересня 1940 р. Р. Крутовим помічникові наркома внутрішніх справ УРСР Іванові Гребченку з інформацією про кількість виконаних вироків: «Станом 5/IX по Рівненській області надійшло для виконання 991 вирок. За звітну п'ятиденку надійшло 212 вироків. Виконано у той же день 211 вироків, один вирок не виконано, оскільки засуджений після звільнення з роботи. У Москву відомостей не висилаємо».

Повідомлення передав оперуповноважений 1-го спецвідділу УНКВД Рівненської області Василь Левченко, прийняв відповідальний черговий по НКВД УРСР лейтенант ГБ Володимир Волошин¹¹⁵³.

Телефонограма Р. Крутова підбила баланс масової операції 1940 р. у Рівненській області: вона тривала з 22 березня до 5 вересня 1940 р.; кількість вбитих за цей час у Києві, Рівному, можливо і в інших містах за рішенням московської трійки мешканців області склала щонайменше 990 осіб.

---

¹¹⁵¹ Шевченко О. Органи державної безпеки Київщини 1919–1991 у фотографіях і документах. Київ, 2004. С. 186–194.

¹¹⁵² ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 14717, арк. 2 зв.–4.

¹¹⁵³ ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 482, арк. 255.

До цих пір невідомі будь-які відомчі акти чи інструкції органів ВЧК-НКВД-КГБ, які регламентували процедуру розстрілу і порядок захоронення тіл страчених. Єдиний виняток – це циркуляр Верховного трибуналу ВЦВК від 14 жовтня 1922 р., адресований всім Головам трибуналів. У ньому зазначено, що «тіло розстріляного нікому видавати не належить, віддається [землі] без всіляких формальностей і ритуалу, в повному одязі, в якому був розстріляний, на місці виконання вироку чи в якому-небудь другому пустинному місці, і таким чином, щоб не було сліду могили, чи відправляється в погребальний морг»¹¹⁵⁴.

Ключовим підрозділом в оформленні та зберіганні розстрільних документів був 1-й спецвідділ НКВД. Службове навантаження на співробітників обліково-архівного відділу в зв'язку з необхідністю оформлення двох десятків тисяч справ польських громадян для їх розгляду трійкою НКВД було великим. Вимагалось не лише «пропустити» справи через трійку, але й оформити необхідні протоколи, виписки, розіслати приписи, потім зібрати у відділі акти з місць про виконання рішень трійки.

До вузької групи осіб, посвячених у таємницю розстрілу польських громадян, належали також ті, хто здійснював статистичну обробку підсумкових даних операції. Цифрові підсумкові показники цієї розправи не повинні були включатись у загальну репресивну статистику НКВД¹¹⁵⁵. Всього у наказі про нагородження учасників масової операції 1940 р. фігурують 12 наділених «особливою довірою» співробітників 1-го спецвідділу НКВД СРСР, що з огляду на загальний штат цього відділу (на 1 січня 1940 р. – 358 осіб, на 6 березня 1941 р. – 620) зовсім мало¹¹⁵⁶.

Начальник 1-го спецвідділу НКВД СРСР, член трійки, яка ухвалювала вироки по катинській справі, Л. Баштаков звільнений з органів МГБ 1947 р. До виходу на пенсію працював у Міністерстві геології. У 1953 р. після

---

¹¹⁵⁴ Рогинский А. Послесловие. *Расстрельные списки. Москва. 1935–1953. Донское кладбище.* Москва, 2005. С. 565.

¹¹⁵⁵ Петров Н. Награждены за расстрел. С. 118–119.

¹¹⁵⁶ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. Справочник. Москва, 1997. С. 259.

арешту Л. Берії йому довелося похвилюватися: виклики в прокуратуру, допити. Однак до катинських справ не дійшло, навіть не питали. Не дивлячись на очевидну участь Л. Баштакова в злочинних акціях НКВД, звання його не позбавили і не притягли навіть до мінімальної відповідальності¹¹⁵⁷.

1-й спецвідділ УНКВД Рівненської області з 20 грудня 1939 р. очолював лейтенант ГБ Мойсей Резницький, куди його перевели з Луцька з аналогічної посади¹¹⁵⁸. У 1938–1939 рр. він служив оперуповноваженим УГБ УНКВД Кам'янець-Подільської області, де був свідком і співучасником масштабних порушень т. зв. соціалістичної законності. 14 грудня 1938 р. М. Резницький подав заяву в Кам'янець-Подільський обком КП(б)У про незаконні методи слідства з боку низки співробітників УНКВД, фальсифікацію справ, побиття та вбивства арештованих на допитах. Серед інших винуватців цих злочинних дій він вказав на заступника начальника УНКВД Р. Крутова¹¹⁵⁹, з яким менш ніж за рік вони перетнулися на Волині. Одному й іншому вдалося уникнути відповідальності за попередні злочини, і гебісти повернулись до звичної справи – проведення масових операцій із Зачистки Західної України. Окрім своєї обов'язкової присутності як начальника 1-го спецвідділу під час розстрілів, М. Резницький не цурався особисто виконувати вирокі: 27 березня 1941 р. він стратив п'ятьох членів ОУН – Сергія Круліковського, Бориса Трофимчука, Дмитра Веремчука¹¹⁶⁰, Михайла Гордіюка¹¹⁶¹, Якова Черняка¹¹⁶². Упродовж німецько-радянської війни М. Резницький отримав звання майора ГБ, дослужився до посади заступника начальника 1-го спецвідділу НКВД УРСР¹¹⁶³, був нагороджений орденами Червоної Зірки і Червоного Прапора. Скінчив службу в 1953 р.

¹¹⁵⁷ Петров Н. Награждены за расстрел. С. 126.

¹¹⁵⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 9.

¹¹⁵⁹ Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 1. Хмельницький, 2008. С. 420–426.

¹¹⁶⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-11309.

¹¹⁶¹ Там само, спр. П-6155.

¹¹⁶² Там само, спр. П-8727, арк. 304.

¹¹⁶³ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 98, 197.

Упродовж 1939–1940 рр. у 1-му спецвідділі УНКВД Рівненської області служили 20 співробітників, у т. ч. дві жінки. Серед інших потрібно виділити Михайла Тамаркіна, який від помічника оперуповноваженого виріс до заступника начальника спецвідділу, чому посприяла його активна участь у масовій операції 1940 р. Уродженець Коростишева, який отримав фах бухгалтера, працював у газеті політвідділу МТС, навчавсь у Комуністичному університеті імені Артема, у 1938 р. прийнятий на службу до НКВД. З Житомирщини його перевели 1939 р. на Рівненщину. Саме тут наказом НКВД СРСР № 980 від 25 липня 1940 р. йому присвоїли перше спеціальне звання лейтенанта ГБ. У 1942–1949 рр. він перебував на оперативній роботі у різних підрозділах на різних фронтах аж до групи радянських військ у Німеччині, за що нагороджений двома орденами і шістьма медалями¹¹⁶⁴.

У 1997 р. майор у відставці Михайло Тамаркін отримав в Управлінні СБУ у Житомирській області розрахунок вислуги років на пенсію, в якому докладно розписана вся його служба в ГБ, за винятком періоду 1939–1941 рр. Цей період зашифрований вказівкою, що М. Тамаркін був з 15 лютого 1939 р. до 15 жовтня 1942 р. оперуповноваженим Червоноармійського РВ НКВД на Житомирщині¹¹⁶⁵. Про його службу в УНКВД Рівненської області в особовій справі не згадано жодним словом. Очевидно, надто не хотів чи не останній учасник катинської справи, отримуючи пенсію від української держави, виявляти свою причетність до цього злочину.

Відповідь на питання, як була організована ця розправа, які сили були залучені і наскільки широким було коло учасників, мало дати розслідування обставин катинської справи, закінчене Головною військовою прокуратурою Росії 2004 р., однак офіційного обнародування імен розстрільників не відбулось. Що більше, сама постанова про припинення розслідування і

---

¹¹⁶⁴ ГДА СБУ, Житомир, спр. 4610-ОС.

¹¹⁶⁵ Там само, арк. 19.

значна частина матеріалів справи були оголошені таємними, до чого спричинилась нова/стара державна тенденція в РФ – замовчування злочинів радянського часу.

Катинська справа була соціальною чисткою і логічним продовженням Великого терору, поширеного в 1939–1941 рр. на населення захоплених СРСР територій з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянзації.

4. 2. Масове вбивство (масакра) в'язнів влітку 1941 р.

З наближенням війни між Німеччиною і СРСР та розгортанням масового антирадянського терору в Західній Україні, підґрунтя якого становила ОУН, органи НКВД/НКГБ вимушені були до екстраординарних, але вже апробованих за рік до того кроків. 21 червня 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов видав директиву № 126 «Про запобіжні заходи щодо терористичної діяльності контрреволюційних елементів в західних областях України». «Терористичні прояви» «значної кількості терористичних елементів», як також незадовільна протидія їм з боку місцевих органів НКГБ, спонукали В. Меркулова оголосити про «проведення нової масової операції» з метою «арештів і виселення контрреволюційного, антирадянського і соціально чужого елементу», найперше оунівців. В. Меркулов вимагав від начальників УНКГБ західних областей УРСР негайно телеграфувати, до якого терміну вказана операція може бути підготовлена та орієнтовну кількість осіб для зняття з розбивкою їх на категорії¹¹⁶⁶. По суті, йшлося про масову ліквідаційну операцію на кшталт проведеної органами НКВД навесні – влітку 1940 р. за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня того ж року.

Начальник Морочненського РВ НКГБ І. Федоров згадував, що 21 червня 1941 р. в УНКГБ Рівненської області відбулась оперативна нарада з участю начальників райвідділів держбезпеки. На нараді був присутній і виступив 1-й секретар Рівненського обкому ВКП(б) В. Бегма.

---

¹¹⁶⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Кн. 2. С. 297.

Обговорювались «заходи про посилення боротьби з наростаючим бандитизмом». Увечері учасники наради роз'їхались районами виконувати отримані вказівки¹¹⁶⁷.

Реальні дедлайни здійснення вказаної В. Меркуловим операції виявились неактуальними вже наступного дня, коли німецькі війська перейшли кордон з СРСР. Цього ж 22 червня 1941 р. нарком держбезпеки направив до НКГБ-УНКГБ республік, країв і областей (у тому числі західноукраїнських) нову директиву № 127/5809 – про заходи органів держбезпеки у зв'язку з початком воєнних дій з Німеччиною. Окрім приведення до мобілізаційної готовності всього оперативного апарату, викриття і попередження можливих диверсійних актів, вона передбачала «зняття контрреволюційного і шпигунського елемента, який розроблявся» органами НКГБ¹¹⁶⁸. Тобто керівництво НКГБ сподівалось встигнути зачистити територію, яку міг зайняти супротивник.

Однак стрімке просування військ вермахту вглиб радянської території поставило керівництво НКГБ СРСР перед необхідністю вже не термінового, а «пожежного» вирішення питання щодо подальшої долі заарештованих, яких утримували в тюрмах неподалік західного кордону, як також потенційно небезпечних осіб, масштабне зняття яких в рамках нової масової операції органи держбезпеки лише розпочали.

23 червня 1941 р. В. Меркулов видав третю за чергою цілком таємну директиву № 2445/М, адресовану керівникам органів НКГБ України, Білорусі, Латвії, Естонії, Карелії, Мурманської та Ленінградської областей. У ній нарком пропонував підлеглим невідкладно організувати вивезення переважного числа заарештованих, зарахованих за НКГБ, НКВД, судом і прокуратурою в центральні і східні райони СРСР. Окрім того, вони мали розглянути справи на всіх наявних заарештованих органами НКГБ і скласти списки на тих, кого доцільно розстріляти. В списках вказати ім'я, по-

---

¹¹⁶⁷ Федоров І. Партизанские версты. Киев, 1990. С. 100.

¹¹⁶⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1. С. 35.

батькові, прізвище, рік народження, останню посаду чи місце роботи перед арештом, а також короткий зміст звинувачення з вказівкою, чи визнав вину заарештований. Вказані списки до НКГБ СРСР мали надійти не пізніше 23 липня¹¹⁶⁹.

Це був сценарій апробованої 1940 р. масової операції, здійснити яку не дозволив швидкий темп наступу німецьких танкових колон. Вже з 23 червня 1941 р. для керівництва НКГБ і НКВД стало зрозумілим, що реалізувати план Зачистки у наміченому трьома директивами В. Меркулова вигляді не вдасться. Місцеве керівництво структур НКГБ/НКВД з підпорядкованими оперативним складом, тюремною охороною, конвойними військами змушені були виконувати отримані директиви на власний розсуд, виходячи з бойової обстановки. Все пішло не так, і таємно спланована нова масова операція з таємного вбивства десятків тисяч людей, як це було навесні 1940 р., перетворилась на криваву масакру літа 1941 р., десятки тисяч жертв якої радянські каральні структури не встигли, та й не намагались, тікаючи, заховати від місцевого західноукраїнського загалу і прийшлих німецьких військ.

Таким чином, доходимо висновку, що розстріли в західноукраїнських тюрмах та інших місцях утримання заарештованих на початку німецько-радянської війни не були спонтанною екстерменаційною акцією в умовах війни. Ці розстріли стали наслідком планованої попередньо масової операції, корективи в реалізацію якої вніс німецький наступ.

Щонайперше, 22 червня 1941 р., у тюрмах західних областей УРСР розстріляли засуджених до ВМП, вирок стосовно яких не набрав законної сили, оскільки за ними не закінчивсь термін подання і розгляду касаційної скарги. У день нападу Німеччини ПВР СРСР ухвалила указ «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», поширений на територію УРСР. Згідно зі ст. 7 цього указу всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки,

---

¹¹⁶⁹ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 192.

передавались на розгляд військових трибуналів. В указі визначалось, що вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягають¹¹⁷⁰. Припускаємо, що саме цей указ інструментували для негайного виконання ВМП, застосованої до «ворогів народу». Одночасність розстрілів цієї категорії засуджених у всіх тюрмах УНКВД західних областей 22 червня вказує на те, що виконавці мали отримати якусь окрему, не виявлену нами вказівку.

За інформацією начальника тюремного управління НКВД УРСР А. Філіппова наркомові В. Сергієнку в перший день вторгнення Німеччини до СРСР у тюрмах Львівської області виконані вироки стосовно 108 засуджених до ВМП¹¹⁷¹. Начальник тюремного відділення УНКВД Тернопільської області доповів А. Філіппову про розстріл засуджених до ВМП 23–24 червня у тюрмах Тернополя, Чорткова і Кременця та 27 червня у тюрмі Бережан, не вказуючи їхньої кількості¹¹⁷². Це підтвердив відряджений до Тернополя старший інструктор політвідділу тюремного управління НКВД УРСР В. Попереля, додавши, що акція здійснена за вказівкою заступника наркома¹¹⁷³.

У Луцькій тюрмі, за свідченням Миколи Куделі, понад 70 засуджених до ВМП, закололи багнетами у стайні. Ймовірно, охорона в'язниці не хотіла піднімати галасу, і тому їх стратили у такий спосіб: «Там було 73 закатованих зі скрученими дротом за спиною руками. Це були засуджені на смерть, яких замучили у перші години початку війни. Їх не стріляли, а тишком-нишком закололи багнетами. Багатьом спотворили обличчя до невпізнання»¹¹⁷⁴.

---

¹¹⁷⁰ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении». URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_22.06.1941_№_8/160

¹¹⁷¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 242.

¹¹⁷² Там само. С. 250.

¹¹⁷³ Там само. С. 259–260.

¹¹⁷⁴ Куделя М. Пекло біля замку Любарта. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. Луцьк, 2010. С. 453.

У тюрмах, що знаходились на території Рівненської області (Рівне, Дубно) 22 червня 1941 р. розстріляні щонайменше 132 людини¹¹⁷⁵. Серед них були люди різних національностей – єврей, поляки (7), українці (124), у т. ч. священник з с. Кустин Олександрійського району Василь Стефанович і псаломник Борис Будкевич¹¹⁷⁶. Для одного з розстріляних – селянина з с. Рокитне Костопільського району Сидора Ященка – ухвалою судової колегії в кримінальних справах від 7 червня 1941 р. ВМП замінена десятьма роками ув'язнення у ВТТ, що не перешкодило його вбивству¹¹⁷⁷.

Наступним етапом масової акції стали вбивства в тюрмах УНКВД та КПЗ РВ НКВД західних областей УРСР, зокрема Західної Волині, обвинувачених і засуджених за «контрреволюційні злочини» під претекстом неможливості їхньої евакуації.

Луцька тюрма (23 червня 1941 р.)

Історія приміщення Луцької тюрми тягнеться від початку XVII ст. Спочатку це був жіночий монастир Бригідок, ліквідований наприкінці XIX ст. за розпорядженням російського Сенату і тоді ж переобладнаний під окружну тюрму. В міжвоєнний період Луцька тюрма була оснащена каналізацією, водопостачанням, централізованим опаленням, при тюрмі діяв шпиталь та школа, де в'язнів навчали ремеслу, існувало дві тюремні каплиці – католицька і православна. В'язничний триповерховий комплекс Луцької тюрми 1-го класу налічував 34 колективні камери, шість із яких призначались для тюремного шпиталю. Тюрма мала два подвір'я – для адміністрації та в'язнів¹¹⁷⁸.

З початком Другої світової війни і вступом на Західну Волинь радянських військ Луцька в'язниця зразу ж виявилась переповненою. Замість максимально допустимого числа 640 в'язнів станом на 10 червня 1941 р. у тюрмі утримували 2 055 осіб. За спогадами очевидців дослідники

---

¹¹⁷⁵ Підрахунок автора.

¹¹⁷⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-14680.

¹¹⁷⁷ Там само, спр. П-6156.

¹¹⁷⁸ Разиграев О. Світ за ґратами. Пенітенціарна система на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках: монографія. Дрогобич: Коло, 2023. С. 230–232.

встановили кількість в'язнів у деяких камерах: у 7-й перебувало 60 арештантів, 8-й – 153, 19-й – 40, 22-й – 50, 34-й – 238¹¹⁷⁹.

Своє перебування у Луцькій в'язниці описав Григорій Бірон: «Спочатку була камера, в якій, мов оселедці в бочці, тиснулося більше, як двісті чоловік. Темно було і вдень, і вночі, бо два малесенькі віконця біля самої стелі забили дошками. Люди втрачали свідомість від браку повітря. На що вже ми, сильні молоді сільські парубки, і то не витримували. Поки сядеш, то ще нічого, а встанеш – кола пливуть перед очима, падаєш у пільму. Вночі спали «валетом». Щоб повернутися з боку на бік, потрібно було будити сусіда. Потім нас перевели на другий поверх, де в камері вже було трохи більше сорока чоловік...»¹¹⁸⁰.

У планах евакуації в'язнів із тюрем західних областей УРСР зазначено, що з Луцька необхідно вивезти 2 052 особи, для цього було потрібно 75 залізничних вагонів¹¹⁸¹. Однак ніхто з бранців так і не був евакуйований.

22 червня 1941 р. підрозділи вермахту перейшли радянський кордон. Близько 14 год. Луцьк бомбардували німецькі літаки. Руйнувань зазнала і в'язниця: «Був зруйнований кут одного з приміщень корпусу й пробито прохід на вулицю», – розповів старший наглядач Леонтій Свидчук через кілька років слідчому НКВД. Із пошкодженого приміщення тюрми в'язні спробували втекти. Пощастило небагатьом. Навздогін втікачами були вислані наглядачі та солдати, які розстрілювали їх на місці або повертали до тюрми¹¹⁸².

Реконструкцію подальших подій дозволяють відновити, як свідчення очевидців, так і документи, опубліковані І. Біласом. Відповідно до рапорту начальника тюремного відділення УНКВД Волинської області сержанта

---

¹¹⁷⁹ Бальбуза Г. Трагедія в'язнів луцької в'язниці у червні 1941 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. С. 152–153; Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944). Луцьк, 2017. С. 46.

¹¹⁸⁰ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД: розстріли політичних в'язнів в західноукраїнських тюрмах у 1941 році. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/statti/kryvavyy-slid-nkvd-rozstrily-politychnyh-vyazniv-v-zahidnoukrayinskyh-tyurmah-u-1941-roci>

¹¹⁸¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 223.

¹¹⁸² Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

держбезпеки Луки Стана, після руйнувань в'язниці, її співробітники і конвойна рота несли тільки зовнішню охорону. У частині камер та адміністративних приміщень повилітали двері, деякі з них виламали самі засуджені, отримавши доступ до аптеки, тюремної лікарні, складів із продуктами, особистими речами, серед яких були колючі й ріжучі предмети. За наказом Л. Стана було звільнено близько 70 осіб неповнолітніх, а також затриманих за дрібні побутові порушення.

Об 11 год. 30 хв. 23 червня до в'язниці прибула оперативна група співробітників УНКГБ та УНКВД Волинської області на чолі з начальником 2-го відділення КРО УНКГБ капітаном ГБ Володимиром Розовим. До цієї групи входили співробітники УНКГБ – начальник 2-го відділу молодший лейтенант ГБ Павло Гончаров та начальник СЧ лейтенант ГБ Йосиф Дворкін. До них долучились співробітники УНКВД – начальник тюремного відділення сержант ГБ Лука Стан, начальник Луцької тюрми молодший лейтенант ГБ Андрій Гриньов, чергові помічники начальника тюрми Балахін, Башлаков, Ковальов, Янущенко, командир роти конвойних військ Фахурдінов, наглядацький склад тюрми, бійці конвойних військ¹¹⁸³.

Уродженець Мологи Ярославської губернії В. Розов у 1930-х рр. займав високі посади в ієрархії НКВД УРСР: був начальником Київської МКШ ГУГБ і Харківської ШНР ГУГБ. Однак 7 серпня 1939 р. В. Розов звільнений з органів за ст. 38 в¹¹⁸⁴. Від серйознішого покарання його врятувала польська кампанія. Такі «збиті гебісти» задля службової реабілітації були готові до виконання будь-яких злочинних наказів. Співучасники розстрільної групи В. Розова до переведення на Волинь набули досвіду масових операцій: Й. Дворкін очолював 2-й відділ УГБ УНКВД Чернігівської області¹¹⁸⁵, П. Гончаров служив начальником відділення ЕКО УНКВД Орджонікідзевського краю¹¹⁸⁶, А. Гриньов був заступником

¹¹⁸³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 236–237, 271–274.

¹¹⁸⁴ Розов Владимир Михайлович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Розов,_Владимир_Михайлович

¹¹⁸⁵ Дворкин Иосиф Маркович. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Дворкин,_Иосиф_Маркович

¹¹⁸⁶ Польша та Україна у XX столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11. Ч. 1. С. 566.

начальника ЕКО УНКВД Житомирської області (16 листопада 1939 р. звільнений за ст. 36 в)¹¹⁸⁷. Л. Стан перед призначенням до Луцька послідовно керував Вінницькою і Дубенською тюрмами¹¹⁸⁸. В. Розов 9 травня 1942 р. зник безвісти на фронті¹¹⁸⁹, інші закінчили війну, отримавши тузін орденів і медалей.

Начальник УНКГБ капітан ГБ Іван Білоцерківський, виконуючи директиви В. Меркулова від 21–23 червня, наказав видати опергрупі для розстрілу засуджених й тих, хто звинувачений за ст. 54 КК УРСР. Підготовка до страти зайняла 20 хв., оскільки надійшло повідомлення, що німці знаходяться за 7 км від Луцька.

Відібрано близько 800 осіб, яких розстріляли на господарчому дворі в'язниці члени опергрупи за участю бійців конвойної роти НКВД, керівного складу в'язниці та її охорони. Через 20 хв. після розстрілу надійшла інформація, що ворог знаходиться не за 7, а за 25 км. Охороною в'язниці і військовими неподалік в'язниці також було вбито тих, хто намагався втекти. Щоб зібрати й заховати тіла вбитих за наказом начальника УНКВД була створена група із співробітників міліції. Місце захоронення полили гасом і випалили, після чого присипали вапном.

Загалом у самій в'язниці та навколо неї, за інформацією начальника тюрмного відділення УНКВД Волинської області Л. Стана, було розстріляно близько 1 тис. осіб. Ще стільки ж залишилось у в'язниці. Більшість із них мали звинувачення за побутовими статтями КК УРСР.

Луцька в'язниця залишена персоналом 25 червня о 23 год. 30 хв.¹¹⁹⁰ Документація Луцької і Володимир-Волинської в'язниць знищена в дорозі до Києва заступником начальника в'язниці Петром Лескіним. Керівник розстрільної групи В. Розов за завданням начальника УНКГБ І. Білоцерківського 26 червня вирушив до Києва. Ймовірно, він мав при собі

¹¹⁸⁷ Гринев Андрей Филимонович. URL:
https://nkvd.memo.ru/index.php/Гринев,_Андрей_Филимонович

¹¹⁸⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 2, арк. 27.

¹¹⁸⁹ Книга Памяти сотрудников органов контрразведки. С. 396.

¹¹⁹⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 273.

оперативні звіти з інформацією про ліквідацію в'язнів Луцької в'язниці, тому що саме через нього передав звіт командир 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону (цей звіт нині зберігається у ЦДАГО України)¹¹⁹¹.

Як стверджував начальник тюремного відділу НКВД УРСР А. Філіппов, у Луцькій тюрмі було страчено вдвічі більшу кількість людей – близько 2 тис. засуджених, які залишились на прогулянковому дворі. Облікові матеріали і особові справи в'язнів були спалені. Усі цінності, фінансові документи, штампи, печатки, журнали обліку засуджених та інші документи мав вивезти заступник начальника тюрми П. Лєскін до Києва¹¹⁹².

Інформацію про розстріл містять також німецькі документи. Зокрема, у повідомленні начальника поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р. йдеться, що оперативна команда 4а 27 червня 1941 р. прибула до Луцька і виявила, що перед відступом більшовики розстріляли 2 800 осіб із 4 тис. українців, ув'язнених у Луцькій тюрмі. Після розстрілу врятувалось лише 19 з них. У злочині німці звинуватили євреїв¹¹⁹³.

Серед свідчень очевидців, яким пощастило вижити, виділимо спогади Миколи Куделі «Під мурами Луцької тюрми». Автор розповідає, що в'язниця була піддана бомбардуванню 22 червня. Деяким в'язням справді вдалося вийти зі своїх камер, однак озброєні охоронці повернули їх назад. Декілька засуджених було вбито. Охорона в'язниці була посилена, до її складу мобілізували партійний актив. Наступного дня, 23 червня, усім затриманим, засудженим і тим, хто перебував під слідством за звинуваченням у «контрреволюційних злочинах», наказали вийти на західний двір. Всі інші мали йти на східний. М. Куделя стверджує, що дехто з в'язнів, власне й він сам, вирішили піти не на західний, а на східний двір. Незабаром оперативна група працівників УНКГБ під керівництвом

---

¹¹⁹¹ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації. С. 48–49.

¹¹⁹² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 236–237.

¹¹⁹³ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Т. 1. С. 376.

В. Розова, особовий склад 233-го конвойного полку військ НКВД, керівний склад та наглядачі в'язниці вчинили криваву розправу.

М. Куделя згадував: «Лежачи під трупами, я чув безперервно глухі постріли на західному дворі. Це з револьверів добивали поранених. Коли там закінчили, перейшли на східне подвір'я. Катів було з десяток, кожний спритно підбігав до пораненого і пускав кулю в лоб. Поранених було багато. Були й такі, що мали незначні подряпини, але варто було катам побачити на комусь свіжу кров, стріляли, не питаючись. Достріляли і тут»¹¹⁹⁴.

Після того, як стрілянина припинилась, пролунала команда, щоб усі, хто вижив, піднімались, розстрілювати більше не будуть. В'язні почали вставати на ноги і виходити зі своїх схованок. На східному дворі їх назбиралось понад 50 чоловік. Під наглядом охоронців вцілілі в'язні стали ховати тіла загиблих. Їх зносили до ям, які утворились після бомбардування, і посипали негашеним вапном, завезеним напередодні.

Захоронення в'язнів продовжувалося ще й 24 червня. Наступного дня охорона залишила в'язницю, до якої незабаром прибули німці. Вони звільнили в'язнів, які залишились живими, 26 червня¹¹⁹⁵.

Спогади про луцьку масакру опублікував анонім «С. Д.» (ймовірно Д. Стасишин), який ствердив, що перед бомбардуванням багнетами було заколото 120 в'язнів. Автор спогадів під час розстрілу опинився на правому крилі подвір'я, де врятувалось 29 осіб. Вони та ще 50 кримінальних злочинців, яких їм дали у поміч, поховали вбитих у двох ямах, коли на подвір'я в'язниці увірвались німецькі вояки¹¹⁹⁶.

Схожу картину змалював у спогадах, опублікованих у газеті «Український голос» 4–7 листопада 1943 р., Олекса Петрошук. Він згадував, що 22 червня Луцьк неодноразово піддавався бомбардуванню. Було чути постріли із зенітної артилерії, розташованої навколо в'язниці. Надвечір одна

¹¹⁹⁴ Куделя М. Пекло біля замку Любарта. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. С. 451–452.

¹¹⁹⁵ Там само. С. 444–454.

¹¹⁹⁶ Бондарук Л., Зек Б., Ящечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

з бомб влучила в будівлю, в результаті чого декому із в'язнів вдалось вийти в коридори. Однак охорона відкрила вогонь, і всі, зі страху загинути, повернулись назад. Наступного дня почався розстріл. Охорона вела вогонь з тюремних вікон і даху сусіднього будинку. Розбивши дерев'яну будову, в'язні почали ставити дошки до стіни і вилазити нагору, однак їх скошували кулі. О. Петрошук вибравсь стовпом на мур і, стрибнувши вниз, побіг до р. Стир, яку йому вдалось перепливати. У такий спосіб він врятувавсь. Навіть після розстрілу тюремна охорона оглядала навколишню територію і вбивала знайдених втікачів¹¹⁹⁷.

25 червня нацисти вступили до міста і показали місцевому люду сліди злочинів НКВД. В'язень Луцької тюрми Іван Гедз згадує, що прийшовши в Луцьк, окупанти остовпіли від побаченого: «Німці одразу нічого не зачіпали, натомість багато фотографували. За годину привели католицького священника, який відправив службу за убитими. Викопали під стіною яму й поскидали туди тіла. Свої замордували, а вороги хоронили... Тих в'язнів, кому пощастило вижити, німці не затримували»¹¹⁹⁸.

Із приходом окупаційної влади було створено спеціальну комісію для вивчення подій 23 червня 1941 р. До неї увійшли Семен Говдій, Лев Ліхтанський, вчитель-історик Максим Омельчук. Двоє останніх також зуміли врятуватись під час розстрілу. Комісія за участю громадськості та національно-патріотичної інтелігенції Волині зробила насип над могилами, обклала їх дерном, встановила дубові хрести-фігури, обгородила низенькою огорожею, встановила таблички з написами кількості похованих. Як стверджував М. Куделя, у першій могилі їх було 1 800, другій, третій і четвертій відповідно – 800, 1 200 і 300 чоловік¹¹⁹⁹.

Протоієрей Леонід Долинський стверджував, що під час розстрілу врятувалось декілька десятків людей. Декому пощастило втекти, декого

---

¹¹⁹⁷ Петрошук О. В окопах смерті: Спомини з Луцької тюрми. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. С. 467–469.

¹¹⁹⁸ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

¹¹⁹⁹ Куделя М. Під мурами луцької тюрми: Спогади. Луцьк, 2001. С. 61.

завалило трупами, інших не вивели з камер перед розстрілом. Урочистий похорон вбитих відбувся у серпні 1941 р. У процесії взяли участь 78 священників на чолі з єпископом Полікарпом і десятки тисяч людей. Траурна колона розтягнулась на два кілометри¹²⁰⁰.

Священник із с. Романів М. Федорчук уточнював, що урочиста панахида відбулась 24 серпня з участю близько 60 священників, їх супроводжувало кільканадцять тисяч людей. Після служби в соборі всі вирушили до в'язниці, де виступали з промовами і відслужили панахиду. Німці відкрили ворота і впустили поодинокі організації і духовенство¹²⁰¹.

М. Куделя під час панахиди ніс вінок від міської управи. Процесію не пустили на західне подвір'я в'язниці, де знаходилась найбільша могила. Німці створили штучний кордон, щоб відділити прибулих людей від військовополонених¹²⁰².

А. Дублянський у газеті «Український голос» за 2 липня 1942 р. розповів про першу річницю вшанування жертв більшовиків і описав чотири найбільші могили. З його слів, на одній із них стояла табличка – 800, на другій – 600–700, на двох менших – 350 і 180. Окрім того, багато окремих могил були розкидані недалеко від в'язниці¹²⁰³. Стаття А. Дублянського була опублікована через рік після масакри, і автору не довелось відтворювати події, посилаючись на свою пам'ять. За цей час кількість жертв могла уточнюватись. Варто наголосити, що належної ексгумації жертв розстрілу не було проведено. Тому зазначені дані на могилах були орієнтованими.

Священник М. Федорчук зробив запис про кількість загиблих у своєму щоденнику в недалекому часі після участі в панахиді 24 серпня 1941 р. Його цифра – 2 220 осіб – досить наближена до даних, які оприлюднив у своїй статті А. Дублянський – понад 2 030 осіб. Вона також збігається із

¹²⁰⁰ Долинський Л. Похорон у Луцьку. *Літопис Волині*. 1953. № 1. С. 71–74.

¹²⁰¹ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Луцьк, 1995. С. 100–101.

¹²⁰² Куделя М. Під мурами луцької тюрми: Спогади. С. 62.

¹²⁰³ Дублянський А. Свято могил. *Український голос (Луцьк)*. 1942. 2 липня. С. 4.

радянським документом, де зафіксовано розстріл близько 2 тис. в'язнів. Завдяки пошуковій роботі колишнього в'язня тюрми М. Куделі вдалось встановити імена майже 1 тис. загиблих. Кількість тих, хто вижив може бути більшою 100 осіб.

Після вигнання нацистів із Луцька 2 лютого 1944 р. тюрма відновила свою роботу. М. Куделя у своїй книзі посилавсь на розповідь І. Мануйлика, який в 1944 р. був в'язнем Луцької тюрми, бачив ці могили і був свідком того, як за наказом енкаведистів на чотирьох могилах хрести-фігури були зрізані, а могили зрівняні з землею і заасфальтовані¹²⁰⁴.

Радянська влада зробила все можливе, щоб приховати свої злочини 1941 р, списавши їх на нацистів. 18 лютого 1944 р. офіційна комісія із семи представників Луцької міської ради нібито встановила, що «вбивство ув'язнених у Луцькій тюрмі почало відбуватися з червня 1943 року, а всіх раніше арештованих відправляли в тюрму м. Ровно».

В Акті комісія зазначила, що з південної сторони Луцької тюрми на березі річки Стир було відкрито 4 могили, загальна кількість вбитих у тюрмі складає 658 осіб. Цих людей визначили як військовополонених-червоноармійців та мирне населення¹²⁰⁵.

Органи НКГБ/НКВД почали розшуки за тими, хто вижив під час розстрілу 1941 р. Свідченням приховування правди про розстріл у Луцькій тюрмі є АКС уродженця с. Лемешів, члена ОУН і УПА Олексія Петрощука. Він був заарештований у вересні 1940 р. У квітні 1941-го засуджений до 10 років ув'язнення. Слідчих у 1948 р. цікавило дві теми – націоналістична діяльність О. Петрощука і його втеча з Луцької тюрми. Одним із головних речових доказів стала стаття О. Петрощука «В оковах смерті», опублікована в листопаді 1943 р. у луцькій газеті «Український голос». На допитах в'язень раз зізнавався, що втік після бомбардування, другий раз – що був

---

¹²⁰⁴ Куделя М. Під мурами луцької тюрми: Спогади. С. 68, 79.

¹²⁰⁵ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

звільнений німцями. Друга версія слідчим подобалась більше¹²⁰⁶. Так само йшлося на слідстві 1947 р. у М. Куделі: то втеча під час бомбардування, то звільнення німцями¹²⁰⁷.

Посттравматичний синдром внаслідок більшовицького державного терору, помножений на багаторічне засилля радянської пропаганди, виявився для жертв та їх близьких настільки сильним, що через п'ятдесят років після розстрілу в Луцькій тюрмі люди залишались у полоні страху і облуди. Син одного з вбитих 22 червня 1941 р. – Максима Мигаля-Попика з с. Білопіль Локачинського району, який 1940 р. переховував нелегалів ОУН «Дубенка», «Чорного», «Дира» – подав 13 лютого 1990 р. начальникові УКГБ Волинської області заяву, де читаємо: «Від душі вдячні ми вам, співробітникам УКГБ, за вашу нелегку працю і турботу вашу про тих забитих людей. Батько брав мене на зустріч з Червоною армією восени 1939 року, а потім все в житті перевернулось, став він ворог народу. І мама залишилась вдовою у 28 років. Жили ми дуже важко. Я член КПРС з 1959 року. Працюю механізатором з 1948 року. [...] Я проклинаю тих, хто збирається на мітинги. Я ненавиджу тих, хто тримається за палку жовто-блакитного прапора, хто носить тризуб. [...] Всім, хто очолює мітинги, чистити тайгу треба було б, а не підбурювати радянських людей»¹²⁰⁸.

Нову в'язницю збудували в іншій частині Луцька. У старій на сорок років – 1958–1998 рр. – оселили Луцьке музичне училище. Коли воно перейшло в іншу будівлю, залишилась пуста. 25 вересня 2001 р. на цьому місці засновано монастир Різдва Христового УПЦ КП.

У 1998 р. оприлюднена інформація, що рештки розстріляних в'язнів Луцької тюрми були віднайдені наприкінці 1960-х рр. Один з учасників будівельних робіт луцький екскаваторник Йосип Пікула розповів, що виконував вказівку вирити котлован під будівництво електропідстанції біля

---

¹²⁰⁶ ГДА СБУ, Луцьк, ф. П, спр. 22600.

¹²⁰⁷ ГДА СБУ, Луцьк, ф. П, спр. 6808.

¹²⁰⁸ ГДА СБУ, Луцьк, ф. П, спр. 4409, арк. 370.

колишньої в'язниці. На глибині 60-80 см виявились людські кості і незотлілі рештки, які вивезли за межі міста.

У 2016 р., під час ремонтних робіт дороги біля колишньої в'язниці, на проїзній частині знайшли людські кістки. Це була яма, що утворилась від німецької бомби. Під час розкопок наступного року віднайдено рештки 110 людей. Експертиза встановила, що вони загинули насильницькою смертю і є тими, кого радянська влада знищила у червні 1941-го. 12 жовтня 2017 р. відбулось урочисте перепоховання на західному подвір'ї Луцької тюрми, де здійснювались розстріли й розташовані пам'ятні плити з іменами загиблих¹²⁰⁹.

Володимир-Волинська тюрма

Володимирська тюрма розташовувалась на території стародавнього Городища у приміщенні, збудованому в 1830–1840-х рр. У 1920-х рр. у тюрмі разом із кримінальними злочинцями польська влада утримувала й «політично неблагонадійних»: членів КПЗУ – учасників судового процесу, відомого під назвою «Процес 151-го».

У вересні 1939 р. радянська влада наповнила тюрму «ворогами народу» – камери двоповерхової споруди були вщерть заповнені людьми. Заарештованих везли з Володимира-Волинського та сусідніх районів. Після 22 червня 1941 р., коли у в'язницю вцілила німецька бомба, енкаведисти розбіглись, залишивши моторошні сліди кривавої розправи. Кількох вцілілих в'язнів рідні витягали з-під трупів, якими були завалені камери та подвір'я.

Мешканець Володимира Лев Сава згадував: «Мого батька і дядька заарештували і наша сім'я не знала де вони. З початком війни, 23 червня, після обіду, прийшов до нас поляк Левицький і розповів, що, тікаючи з міста, енкаведисти розстріляли всіх в'язнів. Я пішов з мамою і Левицьким до тюрми. На подвір'ї в'язниці вже було багато людей, довкола чувся плач і

---

¹²⁰⁹ Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

стогін. На землі лежало безліч трупів. У пошуках тіл рідних ми зайшли в камери. Там теж трупи, трупи... і кров на стінах і підлозі...»¹²¹⁰.

Німецькі військові кореспонденти протягом десяти днів подавали інформацію про цю подію у берлінські газети, яскраво проілюструвавши репортажі світлинами з розтерзаними «росіянами та більшовиками» тілами західних українців. У берлінському архіві збереглися кіноплівки, відзняті у червні 1941 р. німецькими фотодокументалістами про злочини НКВД на Володимирщині.

Через кілька днів директор педагогічної школи Комаревич за участю інших мешканців міста влаштували похорони тих в'язнів, котрих родичі не впізнали або не забрали. Сидор Хвещук привіз із Володимира у с. Зимне мертвих синів Івана та Федора. Збіглось мало не все село. Федір був весь у синяках, прострілена шия і куля вийшла над лобом. На шиї Івана був колючий дрот, тіло побите, обличчя знівечене.

Серед розстріляних в'язнів був сотник Армії УНР Юхим Бунда. Саме його сотня звільнила Володимир від поляків у 1919 р. Він був перепохований у братській могилі на Ладомирському кладовищі.

Влітку 1942 р. на могилі у Володимирі спорудили меморіал: насипану землю взяли в бетон, посадили квіти, увінчали могилу трьома хрестами. У 1944 р., після приходу радянської влади, пам'ятники були зруйновані.

Володимирська тюрма у 1954 р. припинила існування. 1956–1987 рр. у її приміщенні у діяло туберкульозне відділення лікарні. Марія Черненко, яка там працювала, розповіла: «Зі мною працювала й жила по-сусідству колишня наглядачка тюрми, росіянка з Тамбова. Не раз вона розповідала й показувала мені, де розстрілювали та закопували в'язнів. Вона відмовлялася їсти вишні та яблука з дерев, там посаджених, пригадуючи про страти біля них. Під час будівництва господарських споруд під валом щоразу виявляли багато черепів та кісток, які кудись переносили чи перевозили без дослідження та документування. Чула багато свідчень про те, що і спереду,

---

¹²¹⁰ Там само.

на майданчику перед північним валом, є масові поховання, а східна частина подвір'я майже вся – на людських кістках».

Улітку 1997 р. біля Володимирської тюрми спеціалісти-дослідники Львівського обласного товариства «Пошук» провели розкопки, дослідивши майже 50 квадратних метрів території. На місці старих вигрібних ям і туалетів виявили великий масив підйомного матеріалу, який дослідники датували 1939–1947 роками. Знайдено велику кількість залишків взуття, гудзиків, гільз від пістолетів, які були на озброєнні військ НКВД. Пошуковці відкопали і обстежили 97 людських скелетів, із яких сім належало жінкам різного віку. Більшість черепів мали по два отвори від куль, на деяких залишилися сліди-проломи від удару важким чи тупим предметом: можливо, поранених добивали ударами рушничного прикладу по голові. Останки перепоховані у братській могилі на Федорівському цвинтарі.

У 2009 р. під час археологічних пошуків випадково натрапили на масове поховання часів Другої світової війни. Оцінивши масштаби несподіваних ексгумаційних робіт, запросили польських спеціалістів з Ради Охорони Пам'яті Війни і Мучеництва. Міжнародна польсько-українська археологічна експедиція у 2011–2012 рр. відкрила дві траншеї із загиблими і ексгумувала по 514 і 234 особи в кожній, разом 748. На жаль, так і не було знайдено однозначних прямих доказів, ким було здійснено розстріл, і ким були замордовані люди. У звіті 2012 р. польські дослідники чітко вказали: розстріл відбувся влітку 1941 р.

У 2014 р. дослідники виявили та ексгумували тіла 1 494 жертв, перепоховання яких відбулося на комунальному кладовищі Володимира. Разом вже ексгумовано 2 640 останків людей, що стали жертвами масових розстрілів. Завдяки віднайденим в землі предметам відомо, що серед вбитих були українці, поляки, євреї.

Ковельська тюрма (23–24 червня 1941 р.)

Ковельська тюрма утворена польською владою у 1919 р., підпорядковувалась Люблінській дирекції тюрем. Тут переважно відбували покарання засуджені до одного року. Кримінальних злочинців було мало, більшість арештованих звинувачували у революційній діяльності. З осені 1939 р. у Ковельській тюрми стали прибувати політичні вороги радянської влади.

Як повідомляв своєму керівництву начальник тюремного управління НКВД УРСР капітан ГБ Андрій Філіппов, у тюрмі № 3 м. Ковель УНКВД Волинської області на 22 червня 1941 р. утримували 800 ув'язнених. Після першого бомбардування міста нацистами 23 червня 1941 р. 507 з них видали міськвідділу НКГБ. Усе діловодство і документи, за винятком книги обліку цінностей, спалили¹²¹¹.

За розповідями свідків, в'язнів групами привозили до будівлі залізничного НКВД біля вокзалу. На подвір'ї завели мотор трактора, під гуркіт якого упродовж 23–24 червня людей страчували за стайнею, де напередодні викопали великі ями. Інших бранців розстрілювали поспіхом в камерах в'язниці¹²¹². В іншому документі вказано, що розстріляли 194 бранці, звільнили 300¹²¹³.

Одним зі звільнених в'язнів Ковельської тюрми був мешканець с. Городець Володимирецького району Рівненської області Іван Босюк. З цього приводу начальник УМГБ Волинської області Іван Сидоров у травні 1952 р. повідомив начальника УМГБ Рівненської області Миколі Решетову: «Кого утримували під вартою у Ковельській тюрмі і ким звільнені арештовані з наближенням німецьких військ» не встановлено¹²¹⁴.

У 1942 р. громадськість міста отримала дозвіл на розкопки у підвалах НКВД. Мешканка с. Старі Кошари Тетяна Жук згадувала, що свого сина Олександра, учителя, заарештованого у 1940 р. впізнала за волоссям і

¹²¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 237.

¹²¹² Рожко В. Закривавлена Волинь. *Визвольний шлях*. 1999. Кн. 5(614). С. 568–569.

¹²¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 267.

¹²¹⁴ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2589, арк. 133–134.

одягом, бо сорочки були підписані на рукавах. На її очах з ями дістали 22 трупи, зв'язаних між собою колючим дротом.

Із спогадів Марії Хотинської: «Взимку 1942 року німці організували розкопки ям і перепоховання. Все це фотографували, щоб показати світові, які звірства чинили «совети». Було розкопано всього дві ями. Стояв страшний сморід, тому третю яму вирішили не чіпати. Родичі намагалися розпізнати за залишками одягу своїх рідних. Обличчя були спотворені. Марусю Романчук впізнали по косах. Одна коса була відірвана. Мого дядька не знайшли»¹²¹⁵.

28 лютого 1942 р. відбувся похорон. Ковельчанин Віталій Самчинський разом із батьком брав участь у похованні, повідомив: «Ми перевозили розстріляних з Ковельської тюрми і з території приміщення НКВД. Трупи складали між друкарнею і старою поштою. Люди шукали своїх рідних: якщо когось впізнавали, то забирали і хоронили самі. Тіла загиблих, рідних яких не було, ми складали на підводи і звозили на кладовище. Поховання було у західній частині цвинтаря біля уніатської церкви. У храмі відбулася панахида за убієнними».

На місці поховання був споруджений пам'ятник, однак у 1944 р. радянська влада його знищила¹²¹⁶.

Відомо про ще одне поховання розстріляних бранців ковельської тюрми – на території нинішнього газового господарства по вул. С. Бандери. На цьому місці встановлена пам'ятна дошка.

Дубенська тюрма (24–25 червня 1941 р.)

На 10 червня 1941 р. у тюрмах УНКВД Рівненської області утримували 1 687 в'язнів, з них у тюрмах № 1 та № 4 м. Рівне – 896, у тюрмі № 2 м. Дубно – 738, у тюрмі № 3 м. Острог – 53¹²¹⁷.

Будівля Дубенської в'язниці, зведена в 1937–1939 рр. за проектом архітектора Я. Семейонтовського в передмісті Сурмичі, на правому березі

¹²¹⁵ Бондарук Л., Зек Б., Ящечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД.

¹²¹⁶ Там само.

¹²¹⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1. С. 38.

р. Іква, була прикладом появи модерної пенітенціарної установи в регіоні. Один гектар площі відведено для розміщення закритого архітектурного тюремного комплексу, понад 13 гектарів передбачалось для в'язничного господарства. Нова тюрма, оснащена залізобетонним перекриттям даху, системою центрального опалення, власним водогоном та каналізацією, була розрахована на утримання 450 осіб¹²¹⁸, і дуже знадобилась прийшлій радянській владі.

Увечері 24 червня 1941 р. частини 1-ї танкової групи генерала Евальда фон Клейста увійшли на станцію Дубно. Тому евакуація заарештованих, що утримувались у в'язниці № 2, фактично не відбулась. Лише 250 засуджених і підслідних встигли відправити до тюрми № 4 м. Рівного з частиною наглядачів і охоронним взводом¹²¹⁹.

Хронологія трагедії, яка розігралась у Дубенській в'язниці 24–25 червня 1941 р., відображена в доповідній записці її начальника Михайла Шинкаркіна на ім'я начальника тюремного управління НКВД УРСР Андрія Філіппова від 28 червня 1941 р.¹²²⁰ Начальник в'язниці повідомляв, що вже 22 червня о 4 год. 40 хв. вона була обстріляна з літаків супротивника. 24 червня о 17 год. на станцію Дубно (в 5 км від в'язниці) прибули вагони для відправки засуджених і підслідних за «контрреволюційними статтями». В цей час місто зазнавало бомбардування і артилерійського обстрілу, зі сторони містечка Верба вели наступ німецькі танки. На звернення начальника в'язниці щодо надання допомоги для відправки в'язнів на вокзал начальники районних відділів НКВД і НКГБ відповіли відмовою, мотивуючи її зайнятістю обороною міста. Тоді начальник в'язниці зв'язавсь телефоном із заступником начальника УНКВД Рівненської області Г. Клімовим, який розпорядивсь у разі неможливості евакуації намічений до відправки контингент в'язнів знищити, решту звільнити.

---

¹²¹⁸ Разиграев О. Світ за ґратами. С. 227–228.

¹²¹⁹ Там само. С. 39.

¹²²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн.2. С. 233-234.

Начальник тюрми М. Шинкаркін 28 червня 1941 р. доповідав, що, на виконання отриманого з УНКВД розпорядження, 170 осіб, засуджених на короткі терміни та «указників» (тобто покараних відповідно з указом ПВР СРСР від 26 червня 1940 р.), звільнили¹²²¹. О 20 год. 24 червня розпочалось знищення засуджених і підслідних за «контрреволюційними статтями», яких було 320. Однак розстріл не закінчили, оскільки супротивник продовжував наступ на місто. Закритими в камерах залишились близько 60–70 осіб. О 22 год. 30 хв. особовий склад покинув в'язницю і вирушив до Рівного. Звідси зробимо висновок, що 24 червня розстріляні 250–260 осіб, що розстріли проводились безпосередньо в камерах, і що тіла ніхто не прибирав, а значить серед них могли бути поранені.

За спогадами Василя Левковича («Вороного»), який на початку липня 1941 р. з похідною групою ОУН опинивсь у Дубні, довідуємось, що адміністрація й охорона Дубенської тюрми покинули її, припинивши розстріли в'язнів, і втекли у напрямку Рівного після нападу на в'язницю бойовиків ОУН з с. Рачин (за 2 км від Дубна) на чолі з Гавриїлом Кривичуном. «Рачинські хлопці», довідавшись про розстріли і роздобувши зброю, обстріляли в'язницю та змусили охорону до втечі. Тоді порозбивали двері камер з іще живими в'язнями і звільнили їх (серед звільнених був брат Гавриїла Кривичуна Арсен). Автор, посилаючись на місцевих людей, називає цифри 700 розстріляних чоловіків і 211 жінок¹²²².

На вимогу обласного керівництва дубенські енкаведисти змушені були повернутись з Рівного назад. По дорозі вони зустрілись з оперативниками Дубенського РВ НКГБ, які після нічної втечі перебували поблизу Дубна. З'явившись вранці 25 червня в Дубенській в'язниці, гебісти і тюремники на чолі з начальником РВ НКГБ Яковом Винокуром продовжили розстріли уцілілих і поранених, що пригадували майже всі врятовані в'язні¹²²³.

¹²²¹ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1. С. 40.

¹²²² Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Торонто; Львів, 2003. С. 15.

¹²²³ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. С. 67–68.

Повертаючись до Рівного, начальник Дубенського РВ НКГБ Яків Винокур, його помічник Олександр Цибань, оперуповноважені Олексій Давиденко, Анастасій Родіонов та декілька інших потрапили біля с. Панталія під німецький обстріл і загинули. Більша частина співробітників РВ НКВД на чолі з начальником Віктором Черевком здались у полон¹²²⁴.

У публікації «Масова різня в Дубні», вміщеній газетою «Кременецький вісник» 1 серпня 1941 р., описана загибель оперативного складу Дубенського РВ НКГБ. Я. Винокур зі своїми співробітниками вранці 25 червня виїхали з міста трьома автомобілями. За півкілометра від розгалуження шосе на два напрями – до Луцька й Рівного – у кортеж поцілив німецький танк: «Винокур зістав забитий стрільбою з танка і там же закопаний. Особу його стверджено знайденими при ньому документами, хоч паспортів цей герой мав при собі аж три. Зате вже не було при ньому партійного білета». Водночас газета повідомила про 528 в'язнів, вбитих у Дубні¹²²⁵.

З доповідної записки М. Шинкаркіна незрозуміло, чи складались і передавались тюремному управлінню НКВД УРСР «розстрільні списки», але очевидно, що ніхто не вів і не міг вести за тих умов обліку виконання вироків. Тому встановити точну кількість розстріляних у Дубенській в'язниці 24–25 червня 1941 р. неможливо.

Картину трагічних подій 24–25 червня доповнюють спогади уцілілих в'язнів, свідчення очевидців і родичів розстріляних. Серед тих, хто врятувався (встановлені особи більше 60 втікачів), назовемо Івана Сторожука та Олександра Малишевського, перед арештом вони навчались у 8-му класі середньої школи у Рівному, врятувались втечею, вибивши разом з товаришами замок у дверях камери батареєю від опалення¹²²⁶; проповідника УЄРЦ Потапа Чирву, якого важко поранили, залишивсь калікою на все

¹²²⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 120–122.

¹²²⁵ Кременецький вісник. 1941. Ч. 1. 1 серпня. С. 3.

¹²²⁶ Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. Вип. 1. Рівне, 1993. С. 17–18.

життя¹²²⁷; актрису Рівненського театру Валентину Крещенко-Лепешкевич, переведену до Дубенської в'язниці з Рівного 8 червня 1941 р., під час розстрілу важко поранена, згодом емігрувала до США¹²²⁸; відомого освітнього діяча Олексія Сацюка, врятувавсь втечею, на початку війни був дубенським бургомістром, згодом – на еміграції¹²²⁹.

Живими залишились Антон Лозицький та Олексій Трофимчук: «В камеру, де сиділи Лозицький і Трохимчук, стріляла через «очко» енкаведистка з автомата. Багатьох у камері було смертельно поранено та вбито. На щастя, Олесю та Антін зразу зорієнтувались, що треба тікати не від «очка», а під «очко». Енкаведистка лаялась, але дістати їх кулями не змогла»¹²³⁰.

Потап Чирва і Валентина Крещенко після вступу до Дубна німецьких військ надали свідчення про розстріл представникам таємної військової поліції 48-го армійського корпусу Вермахту (командуючий – генерал танкових військ Вернер Кемпф), який вступив до Дубна 26 червня 1941 р. Олексій Сацюк став автором книги «Смертоносці», де розповів про дубенську масакру.

Загинули під час розстрілів Люба Рудакова та Віра Заборовська, члени кружка Української євангельської молоді¹²³¹; жителі с. Костянець Дубенського району Филимон Вознюк, Влас Ольховський, Микола Поліщук, Іван Войтюк та інші¹²³².

Спогади про розстріл у Дубенській тюрмі під назвою «Великдень у в'язниці» залишила Валентина Крещенко-Лепешкевич¹²³³, яку арештували 31 січня 1941 р. і утримували в Рівному, а 8 червня перевезли до Дубна. В її камері, що знаходилась на першому поверсі тюрми, перебувало восьмеро жінок: Валентина Крещенко, Тереза Траутман, Февронія Безп'ятко-Пиндюк,

¹²²⁷ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. С. 50.

¹²²⁸ Крещенко В. Великдень у в'язниці (спомини політв'язня). Дубно, 1997. 36 с.

¹²²⁹ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. С. 70–77.

¹²³⁰ Робітницький С. Серед неправди на землі. С. 26.

¹²³¹ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. С. 50.

¹²³² Там само. С. 79–82.

¹²³³ Крещенко В. Великдень у в'язниці (спомини політв'язня). Дубно, 1997. С. 19, 21, 23.

Надія Орловська, Христина Перельот, Стефа Кілярська, Пулковнікова та «ще одна старша пані». Ідентифікувати вдалося перших п'ятьох: вони представляли різні середовища передвоєнного волинського соціуму.

23-річна Валентина Крещенко була донькою петлюрівця, розстріляного більшовиками в Рівному 1919 р. До арешту працювала в Рівненському театрі. Обвинувачена в антирадянській пропаганді, 15 квітня 1941 р. справу спрямовано на розгляд ОСО при НКВД СРСР, однак до початку німецько-радянської війни рішення не ухвалене¹²³⁴.

25-річна Тереза Траутман, уродженка Варшави, жила з сім'єю і працювала модисткою в Дубні. Її заарештували 23 березня 1940 р. як учасницю польської антирадянської організації. Постанова ОСО про ув'язнення Т. Траутман у таборах на 8 років, ухвалена 14 червня 1941 р.¹²³⁵, в Дубно, очевидно, потрапити не встигла.

Інша модистка, 33-річна Февронія Безп'ятко-Пиндюк, що народилась у с. Ярославичі Дубенського повіту, у 1930-х рр. була прихильницею КПЗУ, згодом завербована до співпраці польською поліцією, за що й заарештована НКВД 13 жовтня 1940 р. Присуд для неї ОСО у вигляді 5 років ув'язнення до таборів від 7 квітня 1941 р.¹²³⁶ теж, вірогідно, не встиг за призначенням до німецького нападу.

Подиву гідна трагічна історія 23-річної Надії Чайчук-Орловської з с. Страклів на Дубенщині. Вислана з донькою на спецпоселення у Північно-Казахстанську область як член сім'ї оунівця, вона, після смерті дитини, здійснила звідти втечу. За це 14 січня 1941 р. заарештована, окрім втечі, звинувачена 26 квітня в нелегальному перетині старого радянсько-польського кордону (sic!), очікувала вирішення своєї долі¹²³⁷.

Найстарша з арештанток, 56-річна мешканка с. Підлужне на Костопільщині Христина Перельот, заарештована 12 квітня 1941 р. як

¹²³⁴ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 222, 1640.

¹²³⁵ Там само, спр. 1169.

¹²³⁶ Там само, спр. 144.

¹²³⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 17670.

пособниця оунівців. 26 березня 1941 р. в її хаті загинув під час спроби затримання районний комендант ОУН Аврам Фінчук, підірвавши себе і трьох оперативників НКДБ гранатою. 18 червня 1941 р. постановою ОСО Х. Перельот призначене покарання – 8 років таборів¹²³⁸.

Не вдалось з'ясувати особи трьох інших співкамерниць Валентини Крещенко. У спогадах вона написала: «Ми чекали на свою чергу може з півтори години. [...] Затріщали у дверях ключі, вони відчинилися. І в тих вузьких дверях стало з рушницями двох на коліна, двоє вище, і ще вище.

– Становись в угол!

Я одрухово кинулась не в куток, а під стінку. Затулила руками вуха і промовила «Мамо...». Дівчата оточили мене, сподіваючись, що їм чимось можу зарадити.

Затріщали кулі. Раз, вдруге, втретє. Ми всі впали покотом.

Оті з рушницями зачинили двері і пішли далі нищити в'язнів»¹²³⁹.

Відразу загинули п'ятеро жінок. Троє – В. Крещенко, Ф. Безп'ятко-Пиндюк і Н. Чайчук-Орловська – були живі. В. Крещенко отримала сім куль. Після тимчасової втечі ексекуторів пораненим намагались допомогти вцілілі в'язні. Однак не встигли, бо вбивці повернулись знову. Пішли по камерах пристрілювати поранених: «Лежу і чекаю, коли прийдуть до мене. Хочеться пити, печуть рани. [...] Раптом заходить молодий з голубими очима (ніколи не забуду його вигляду) та кричить:

– Чего вертишься?

Мені здалося, що то людина. Кажу йому:

– Дай мені води!

– Да, я сейчас дам воды! – і піднімає рушницю з рам'я.

Дивлюся, очам своїм не вірю. Заклав багнета і... пхнув мені в шию. Один раз – моя голова повернулася, другий раз... заллялася кров'ю. Далі пішов до Наді Орловської і загнав їй багнет у серце, а далі – до Фросі,

¹²³⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1169.

¹²³⁹ Крещенко В. Великдень у в'язниці (спомини політв'язня). Дубно, 1997. С. 15.

проколов ним язик та горло. Надя була вже мертвою, а я та Фрося ледве дихали. Я вже не могла підняти голови. Думаю: нарешті уже кінець. Боже, прости мені усі гріхи»¹²⁴⁰.

В. Крещенко і Ф. Безп'ятко-Пиндюк дивом вижили. В. Крещенко, перебуваючи згодом у США, розповіла свою мученицьку історію в еміграційних виданнях. Робила це під псевдонімами Петренко і Нагірняк, остерігаючись помсти більшовицької влади.

Значна частина цих людей до останнього часу не були реабілітовані, відповідні рішення ухвалила Національна комісія з реабілітації в 2021–2024 рр. Ідентифікувати жертв розстрілу серед в'язнів-українців (на відміну, наприклад, від в'язнів-поляків) дещо простіше, співставляючи КНД (вони не містять практично жодної інформації про долю обвинувачених) з даними «Книги пам'яті і слави Волині», в якій зафіксовані результати «польових» досліджень 1990-х рр., зібрані у населених пунктах Рівненщини, коли родичі і односельці вбитих у Дубенській в'язниці вказували на цей факт.

Заарештованого 1 листопада 1940 р. жителя с. Самостріли Межиріцького району Григорія Забужка 7 березня 1941 р. Рівненський обласний суд покарав десятима роками позбавлення волі «з відбуттям в далеких місцевостях СРСР». Однак 30 травня 1941 р. Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР скасувала вирок і передала справу «на новий розгляд в іншому складі суддів зі стадії судового слідства». 11 червня 1941 р. справа Г. Забужка з цією ухвалою надіслана до обласного суду в Рівному. 17 червня суд звернувся до начальника Дубенської тюрми з проханням «направити етапним порядком» в'язня Забужко Григорія Сильвестровича до тюрми № 1 у Рівному, «якого справа призначена в судові засідання на 30.VI-1941 року з таким розрахунком, щоб справа слуханням не зірвалась»¹²⁴¹.

---

¹²⁴⁰ Там само. С. 16.

¹²⁴¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-2619, арк. 85, 89, 105, 106.

Від того часу доля Г. Забужка невідома. Нічого не з'ясували розслідування, проведені КГБ у 1950-х рр. і СБУ у 1992 р. Маємо підстави ствердити, що в'язень загинув під час розстрілу в Дубенській тюрмі 24–25 червня 1941 р. У його справі є документальний слід того, що якась частина досьє на вбитих в'язнів була в поспіху залишена виконавцями на місці, знайдена згодом нацистами та потрапила до Німеччини. Там ці документи розшукали співробітники МГБ і повернули до СРСР. На їх підставі здійснювали «агентурну розробку» Г. Забужка в 1950-х рр., оскільки гебісти допускали, що він «міг бути використаний німецькими розвідорганами»¹²⁴². Водночас історія з розшуком Г. Забужка вказує на відсутність у радянських спецслужб інформації про кількість і персональний склад в'язнів, хаотично вбитих у Дубенській тюрмі.

Вцілілі в'язні, очевидці і родичі сходяться в тому, що розстріли проводились у камерах. Серед виконавців називають в'язничну охорону, енкаведистів і цивільних. Валентина Крещенко свідчить, що розстрілював «корпусовий» з автоматом (старшими корпусів були Василь Компанієць¹²⁴³, Михайло Конобієвський¹²⁴⁴, Олексій Панченко¹²⁴⁵ і Олександр Толстіков¹²⁴⁶) та загін енкагебістів з рушницями. Поміж ексекуторами багато хто бачив жінку, Олексій Сацюк називає її ім'я – Хана Беренштейн¹²⁴⁷. Як правило, більші камери, де були чоловіки (в окремих до 30), боялись відчиняти і стріляли та кидали гранати через «кормушки» в дверях, тому гинули не всі, було багато поранених. Живі залишались навіть під час розстрілу безпосередньо в камері (з восьми жінок у камері Валентини Крещенко спочатку загинули п'ятеро). В камерах-одиночках або двійках стріляли переважно в голову – так були вбиті Филимон Вознюк, Влас Ольховський, Іван Войтюк¹²⁴⁸.

---

¹²⁴² Там само, арк. 92.

¹²⁴³ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, спр. 3295, 20 арк.

¹²⁴⁴ Там само, спр. 3257, 27 арк.

¹²⁴⁵ Там само, спр. 1949, 32 арк.

¹²⁴⁶ Там само, спр. 573, 40 арк.

¹²⁴⁷ Сацюк О. Смертоносці. Буенос-Айрес, 1947. С. 122.

¹²⁴⁸ Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. С. 81.

Після відходу в'язничної сторожі увечері 24 червня, вцілілим і пораненим допомагали визволитись з камер інші в'язні та люди, що жили біля в'язниці. Частина ув'язнених, скориставшись відсутністю охорони, врятувались втечею через мур в бік болота; мур долали, зв'язуючи ковдри (коци). Після вступу в Дубно німецьких військ родичі забрали тіла рідних і поховали на місцевих цвинтарях, решта тіл була похована на в'язничному подвір'ї «близько західної стіни» у ямах «приблизно двох метрів шириною і 1 1/8 метра глибиною». Для очищення тюремних приміщень і поховання вбитих польовою поліцією 111-ої піхотної дивізії Вермахту (командуючий – генерал Отто Стапф), що вступила до Дубна 30 червня 1941 р., були залучені 40 осіб єврейської національності та семеро «комісарів і функціонерів НКВД». Цих сімох останніх, серед яких були політрук Дубенського РВ НКВД Іван Челнаков, начальник міліції Микола Корановський, голова Дубенського міськвиконкому, депутат Верховної Ради СРСР Сидір Козійчук, після захоронення тіл убитих в'язнів стратила розстрільна команда піхотної дивізії, тіла у виритій страченими могили засипала землею група євреїв¹²⁴⁹.

Практика примусового залучення євреїв до захоронення вбитих, як зауважив Кай Струве, була звичайним способом дій німецьких комендатур з метою приниження, покарання та обвинувачення у причетності до злочину цієї спільноти. Такий акт мав символізувати зміну радянських порядків, які пов'язували з євреями, на «новий порядок», за якого статус євреїв окреслений як підлеглий і безправний¹²⁵⁰.

Примушуючи євреїв до участі у поховальних процедурах вбитих радянцями в'язнів, нацисти провокували погроми. Начальник Головного управління імперської безпеки Німеччини, ініціатор створення айнзатцгруп СС Райнгард Гейдріх на нараді 17 червня 1941 р. керівників цих

---

¹²⁴⁹ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 3. С. 9–20.

¹²⁵⁰ Струве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Львів, 2022. С. 213.

айнзатцгруп проінструктував їх підтримувати, а в разі потреби ініціювати погроми¹²⁵¹.

Саме таким чином діяла відряджена 27 червня 1941 р. до Луцька зондеркоманда 4а, яку очолював штандартенфюрер СС Пауль Блобель. 30 червня її передовий загін розстріляв 300 євреїв і 20 мародерів, заарештованих під час облави «на євреїв, винних у підпалах і мародерстві». 2 липня, у день прибуття основної частини зондеркоманди 4а, в Луцьку знайдені тіла 10 вбитих німецьких полонених. У відповідь на це наступного дня зондеркоманда розстріляла 1 160 євреїв. Розклеївши відповідні оголошення, команда закликала євреїв чоловічої статі від 16 до 60 років зібратись біля замку Любарта з мотиками та лопатами для роботи. Потім євреїв невеликими групами заводили на подвір'я і розстрілювали. У вирокі повоєнного суду над учасниками цього злочину констатовано: «Головна команда ЗК «4а» на чолі з командиром підрозділу Блобелем 1 липня 1941 року вирушила з Сокаля до Луцька. Того дня у Блобеля була річниця весілля. Страждаючи на ентерит (діарейне захворювання), він ще дорогою добряче прикладавсь до алкоголю. Прибувши до Луцька п'яним, Блобель сказав своїм підлеглим, що хоче залишити свій слід у цьому місті: тут буде розстріляно тисячі євреїв»¹²⁵².

«Свій слід» нацисти залишили також у Володимирі, Ковелі, Дубні та інших містах, звинувативши у вбивствах, здійснених НКВД, місцевих євреїв і вчинивши розправу з ними, до якої залучили частину місцевих українців. Таким чином населення Західної України виявилось інструментом і жертвою двох тоталітарних режимів, які розпалювали ворожнечу, налаштовуючи одних проти інших.

Наявні джерела дозволяють відновити достатньо повну картину передумов і обставин розстрілу в'язнів Дубенської тюрми, захоронення тіл вбитих, здійснити ідентифікацію жертв і ексекуторів. Проведений пошук

---

¹²⁵¹ Там само. С. 182–183.

¹²⁵² Там само. С. 211–212.

дозволяє глибше і рельєфніше осмислити трагедію не лише Дубенської, а й інших тюрем Західної України на початку німецько-радянської війни через оптику військово-політичного, тоталітарно-репресивного та людського виміру.

Навесні – влітку 2019 р. на території колишньої Дубенської тюрми (нині там розташована військова частина Збройних сил України), на місці захоронення вбитих у 1941 р. в'язнів, науковцями пошуково-меморіального центру «Доля» проведені роботи, в результаті яких виявлені 19 останців жертв масового розстрілу. Ця подія актуалізувала архівний пошук, покликаний відновити обставини трагедії, встановити імена жертв та їхніх езекуторів.

Кременецька тюрма (28 червня 1941 р.)

В'язниця у Кременці у міжвоєнний період була однією зі зразкових у Волинському воєводстві. Її керівництво виявило надзвичайну підприємливість: в'язні доглядали садове і городнє господарство, пенітенціарна установа стала піонером у розведенні шовкопрядів на Волині. Дослідник Олег Разиграєв виявив плани Кременецької в'язниці, які підтверджують це¹²⁵³. Ситуація кардинально змінилась з осені 1939 р., коли її вщерть заповнили «ворогами народу».

Під час наступу німецьких військ, охорона тюрми на чолі з начальником сержантом ГБ Михайлом Рябовим, за вказівкою начальника Кременецького МВ НКГБ лейтенанта ГБ Василя Коваленка, залишили її. 28 червня вони повернулись, хоча 850 в'язнів до того часу врятувались втечею. Залишились у тюрмі 159 заарештованих, яких розстріляли (за іншою реляцією врятувались втечею 191 із 350 ув'язнених, решту вивезли у Златоуст)¹²⁵⁴.

М. Рябов був професійним тюремником: у 1937–1939 р. служив у Москві черговим комендатури з прийому арештованих, старшим

---

¹²⁵³ Разиграєв О. Світ за ґратами. С. 250–252.

¹²⁵⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 251, 268.

наглядачем 10-го відділу ГУГБ НКВД СРСР¹²⁵⁵. В. Коваленко у 1936–1939 рр. очолював низку райвідділів НКВД на Київщині, де брав участь у фальсифікації т. зв. шпигунських справ¹²⁵⁶. Саме В. Коваленко і М. Рябов, згідно з директивою В. Меркулова, несли відповідальність за розстріл обвинувачених у контрреволюційних злочинах, які перебували у Кременецькій тюрмі. Оскільки вони не забезпечили евакуацію або цілковите знищення відповідного контингенту ув'язнених, матеріали щодо них, як «винних у залишенні тюрми, передані в Особливу інспекцію НКВД УРСР»¹²⁵⁷.

Донька одного з розстріляних у Кременецькій тюрмі, диякона православної церкви у Лідихові Якова Мудринця, у заяві на ім'я голови ПВР СРСР Леоніда Брежнєва у 1962 р. вказала: «У 1941 р. м. Кременець Тернопільської обл. окупували німці, то вони відкрили ями з мертвими у дворі тюрми, люди впізнавали своїх родичів»¹²⁵⁸. Однак перегляд у 1962 р. прокуратурою Тернопільської області колективної справи стосовно «антирадянської діяльності» 35 мешканців Кременецького, Ланівецького, Почаївського, Шумського районів не спричинивсь до з'ясування обставин їх вбивства у Кременецькій тюрмі в червні 1941 р.

Нову справу з метою з'ясування долі цих кременецьких бранців прокуратура порушила наприкінці 1990 р., визнавши попереднє розслідування поверховим. Єдина із 35 звинувачених, яка лишилась живою, Олена Сорока (Нікончук) розповіла: «Приблизно в кінці червня чи в липні 1941 року охорона тюрми розбіглась в зв'язку з тим, що наступали німецькі війська і хтось повідкривав камери. Частина в'язнів з тюрми повтікали. [...] На 3 чи 4-й день радянські війська знову зайняли Кременець, і почались обшуки по виявленню в'язнів тюрми. Почувши про це, я почала

¹²⁵⁵ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 12, арк. 80; Рябов Михайл Ільич. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Рябов,_Михаил_Ильич

¹²⁵⁶ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1, арк. 10; спр. 6, арк. 40; спр. 9, арк. 4; Відлуння Великого терору. Т. 1. С. 369, 686.

¹²⁵⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 268.

¹²⁵⁸ ГДА СБУ, Тернопіль, ф. П, спр. 17271-П, т. 1, арк. 3–3 зв.

переховуватись і мене не виявили. [...] Обвинувачувані, які були засуджені до виключної міри покарання, були розстріляні на території Кременецької тюрми самими працівниками тюрми»¹²⁵⁹.

Дружина вбитого працівника Кременецького музею Антона Сторозума з батьком і братом чоловіка після встановлення німецької влади шукали за ним на території тюрми, «де в одній із ям упізнали труп чоловіка Антона Сторозума, забрали його звідти і перезахоронили в Кременці на Туницькому цвинтарі. В той же день з території тюрми забрали трупи Чухача Сергія (його батько Чухач Іван), труп Богуславського Миколи забрала його мати. Обидва були перезахоронені в Кременці на цвинтарі»¹²⁶⁰.

Таку ж історію розповіла дружина вбитого Олексія Заведюка¹²⁶¹. Однак не всі упізнали серед вбитих своїх рідних. Батько Мефодія Івашука розповідав, що «багато трупів впізнати було важко і майже неможливо через те, що вони були пересипані ніби вапном, окровавлені і понівечені»¹²⁶². Зрештою у 1990 р. прокуратура припинила справу за недоведеністю участі її фігурантів у здійсненні злочину, не вказуючи на тих, хто вчинив їхнє вбивство¹²⁶³. Вбивства у РВ НКВД/НКГБ. Межиріцьке райвідділення

На виконання директиви В. Меркулова від 22 червня 1941 р., у якій той вимагав від підлеглих негайно «зняти контрреволюційний і шпигунський елемент», нарком держбезпеки УРСР П. Мешик надіслав до управлінь НКГБ своє розпорядження про проведення низки оперативних заходів. Весь оперативний і неоперативний склад УНКГБ і їх периферійних структур з 6-ї год. 22 червня був переведений на казармений стан. З другої половини того ж дня розпочата операція по «зняттю контрреволюційного елемента», що

¹²⁵⁹ Там само, т. 2, арк. 20–21.

¹²⁶⁰ Там само, арк. 27–28.

¹²⁶¹ Там само, арк. 35–37.

¹²⁶² Там само, арк. 58.

¹²⁶³ Дацюк Г., Лукашук А. Жіноча справа: незабуті історії учасниць підпілля ОУН станиці села Кордишів на Шумщині. Чернівці, 2021. С. 185–199.

тривала впродовж наступних кількох діб¹²⁶⁴. Більшість заарештованих помістили до КПЗ районних або міських структур НКВД.

Директива В. Меркулова від 23 червня 1941 р. зобов'язувала керівників органів НКГБ «розглянути справи на всіх заарештованих органами НКГБ», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувалися в тюрмах НКВД, а й тих, хто перебував на момент початку війни в КПЗ при райвідділах (райвідділеннях) НКВД і НКГБ.

Згадок про їхню долю в історичній літературі обмаль¹²⁶⁵, переважно вони оперті на мемуарні джерела. Однак існують архівні документи, де зафіксована інформація про екстермінацію співробітниками радянських спецслужб цих арештантів. На основі вперше віднайдених та проаналізованих архівних джерел автор розглянув вбивства безневинних людей, здійснені в низці райцентрів Рівненської і Тернопільської областей.

Однією з таких акцій була розправа, вчинена 27 червня 1941 р. співробітниками райвідділень НКГБ і НКВД у Межирічах¹²⁶⁶. У ГДА СБУ в Рівному знаходяться архівно-слідчі матеріали і рішення по них стосовно частини із заарештованих у Межиріцькому районі Рівненської області 22–23 червня 1941 р. У 1990-х рр. нащадки замордованих зверталися до органів КГБ, СМБ України та прокуратури в пошуках відповіді на питання, хто і чому вбив їхніх батьків чи родичів. Матеріали розслідування масового вбивства склали, в окремих випадках, до чотирьох томів, що містять інформацію про події червня 1941 р.

У ГДА СБУ та ГДА МВС України в Рівному зберігають особові справи співробітників обласного управління та районних відділень НКГБ і НКВД, з допомогою яких автор ідентифікував виконавців і співучасників вчинених злочинів та з'ясував їхні послужні списки. У ГДА СБУ і ДАРО виявлені

---

¹²⁶⁴ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1. С. 93.

¹²⁶⁵ Жив'юк А. За московським часом. С. 53–57; Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну. С. 69–122.

¹²⁶⁶ Докладніше див.: Жив'юк А. Технологія терору: Вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКГБ-НКВД на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125–142.

архівно-кримінальні справи осіб, які стали свідками трагедії червня–липня 1941 р. Віднайдені джерела надали можливість з'ясувати причини та обставини вбивства цивільного населення, вчиненого в Межирічах співробітниками НКГБ і НКВД після нападу Німеччини на СРСР.

Межиріцький район опинився у фокусі особливої уваги органів НКВД/НКГБ, оскільки тут мешкала значна кількість учасників антибільшовицького руху 1919–1920 рр., у міжвоєнний період тут діяли потужні унерівський і оунівський осередки. Як наслідок, упродовж осені 1939 – першої половини 1941 рр. у Межиріцькому районі органами НКВД/НКГБ заарештовані, за неповним підрахунком, 127 осіб*, з яких піддані подальшим репресіям 114 осіб (13 звільнені), у т. ч. 22 особи були страчені (з ухваленням вироку або без нього, зокрема 10 – під час першої масової операції). Серед репресованих знаходимо 97 українців, 20 поляків, 6 євреїв, трьох росіян, одного молдаванина. Водночас, частина «неблагонадійних елементів», взятих, вочевидь, на оперативний облік, до нападу Німеччини на СРСР ізольовані не були. За проведення арештів серед фігурантів оперативної картотеки Межиріцьке райвідділення НКГБ взялось у перший день німецько-радянської війни.

Як свідчить ордер, підписаний начальником Межиріцького РВ НКГБ Павлом Новиковим, 22 червня 1941 р. його підлеглими було заарештовано селянина з с. Самостріли Ничипора Забужка. У постанові на арешт Н. Забужка його причиною зазначено, що той, нібито, був членом «повстанської української націоналістичної організації ОУН»¹²⁶⁷. Єдиний протокол допиту заарештованого, проведеного 26 червня 1941 р. старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ НКГБ сержантом держбезпеки Федором Погороднім, умістився на двох сторінках, одна з яких заповнена анкетними даними Н. Забужка, а на іншій зафіксоване його зізнання¹²⁶⁸. До слідчого матеріалу додана типова довідка 1-го спецвідділу НКВД СРСР від

---

* Підрахунок здійснено за базою даних книги «Реабілітовані історією. Рівненська область».

¹²⁶⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–5011, арк. 1–2.

¹²⁶⁸ Там само, арк. 7–8.

24 грудня 1942 р. про те, що слідча справа Н. Забужка, «евакуйованого в зв'язку зі станом воєнного часу з прифронтової смуги і не виявленого в тюрмах, здана до встановлення заарештованого на тимчасове зберігання в архів 1-го спецвідділу НКВД СРСР»¹²⁶⁹.

Про долю Н. Забужка довідуємось із протоколу допиту його дружини Ганни Забужко (Чигир) старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ МГБ молодшим лейтенантом Шеншиним від 21 березня 1948 р. На допиті жінка заявила, що її чоловіка під час евакуації розстріляли і закопали у дворі РВ НКВД. Після вступу до Межиріч німців вона поховала тіло чоловіка на кладовищі свого села Самостріли¹²⁷⁰.

Факт розстрілу підтверджений довідкою виконавчого комітету Межиріцької районної ради депутатів трудящих від 25 березня 1948 р. про те, що «Н. Забужко у червні місяці 1941 року був заарештований Межиріцьким РВ НКГБ, під час евакуації райвідділу в 1941 році заарештований Забужко був розстріляний у м. Межирічі»¹²⁷¹.

На підставі цієї інформації 3 квітня 1948 р. слідчий УМГБ по Рівненській області молодший лейтенант Дегтярев ухвалив постанову про припинення слідчої справи¹²⁷². Симптоматично, що у постанові слово «розстріляний» замінено словом «убитий». Слідчий так і не спромігся встановити особи вбивць Н. Забужка.

Менш як за рік після з'ясування органами МГБ обставин загибелі Н. Забужка, 3 лютого 1949 р., його 40-річна дружина Ганна і 20-річна донька Нонна були заарештовані, звинувачені у співпраці з підпіллям ОУН і засуджені до 25 років ув'язнення у ВТТ кожна¹²⁷³. Під час допиту 1 березня 1949 р. слідчий Давидов зафіксував свідчення неписьменної Г. Забужко про те, що її чоловік «на початку війни в нічний час був взятий з дому якимись невідомими особами», згодом невідомо ким з невідомої причини вбитий,

---

¹²⁶⁹ Там само, арк. 12.

¹²⁷⁰ Там само, арк. 13 зв.

¹²⁷¹ Там само, арк. 15.

¹²⁷² Там само, арк. 16.

¹²⁷³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-5981, арк. 156-157 зв.

чим дружина не цікавилась, оскільки жила з ним «дуже погано»¹²⁷⁴. Водночас, Г. Забужко категорично заперечила будь-які свої зв'язки з повстанцями. Про долю батька слідчі допитувались і в заарештованій доньки. З огляду це, висловимо припущення, що покарання матері й доньки Забужків було зумовлене помстою МГБ за поширення ними компрометуючих гебістів відомостей про межиріцьке вбивство, скоєне у червні 1941 р., прагненням ізолювати одних небажаних свідків та залякати інших.

Неоднозначною постає історія з реабілітацією Н. Забужка. 19 квітня 1990 р. його син Ярослав, мешканець Рівного, звернувся з листом до КГБ при Раді Міністрів УРСР, де заявив, що його батько страчений 27 червня 1941 р. і «похоронений на подвір'ї НКВД, біля ясеня». У заяві син наполягав: «Мій батько був чесною людиною, злочину ніякого не скоїв. Сумнів нашої родини просить відповіді на такі запитання: 1. За чим наклепом він був заарештований? 2. В чому його звинувачували? 3. Хто виніс вирок про його страту? 4. Хто був виконавцем вироку?»¹²⁷⁵.

Я. Забужко просив переглянути справу батька на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. №10086–ХІ «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв політичних репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років».

Спочатку співробітники УКГБ по Рівненській області, куди лист Я. Забужка потрапив на розгляд, доповіли своєму керівництву, що не можуть розглянути клопотання по суті, оскільки ні за обліком УКГБ, ні УВД Рівненського облвиконкому, ні МВД УРСР та СРСР «Забужко Никифор Захарович як заарештований і засуджений у довоєнний час не проходить»¹²⁷⁶. Це стверджувалося без огляду на те, що справа зі слідчим матеріалом на Н. Забужка за номером 1 671 була облікована в УКГБ по Рівненській області ще в 1962 р., а 25 березня 1967 р. переведена її ревізія.

¹²⁷⁴ Там само, арк. 48.

¹²⁷⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–5011, арк. 21.

¹²⁷⁶ Там само, арк. 26.

Однак незабаром УКГБ і прокуратура змінили свою позицію, і позаднім числом Н. Забужко був реабілітований (висновок прокуратури Рівненської області від 29 травня 1990 р.)¹²⁷⁷. Довідка про реабілітацію надіслана на адресу сина вбитого без посутньої відповіді на поставлені ним питання¹²⁷⁸.

Водночас із Н. Забужком Межиріцьким РВ НКГБ були заарештовані мешканці сіл району: с. Топча – Адам Сидорчук, с. Велика Харуча – Василь Бондар, с. Даничів – Федір Пашинський, с. Ступин – Сергій Кухарук, с. Межирічі – Роман Пивоварчук і Шмоль Ученик, с. Самостріли – Ананій Козел. Останній був звільнений, під час нацистської окупації мешкав у своєму селі, в лютому 1944 р. мобілізований до Червоної армії і загинув на фронті¹²⁷⁹. Зважаючи на нумерацію ордерів на арешт, підписаних начальником РВ НКГБ Павлом Новиковим, всього 22–23 червня 1941 р. в районі могли бути арештовані не менше 13 осіб. Вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла про 15–20 заарештованих, яких зібрали тоді у Межирічах, частину з них кудись вивезли вночі¹²⁸⁰.

А. Сидорчука звинуватили в участі в «українській націоналістичній організації УНДО», в якій він виконував обов'язки секретаря і, очевидно, вбили в Межиріцькому РВ НКГБ. У постанові про припинення справи від 6 квітня 1948 р. зазначено, що А. Сидорчук «13 липня (? – А. Ж.) 1941 р. у зв'язку з воєнними діями і евакуацією Межиріцького РВ НКГБ був убитий». Поховали А. Сидорчука на кладовищі в с. Топча у серпні–вересні 1941 р.¹²⁸¹

В. Бондар, на думку оперативників, був учасником «української націоналістичної організації “ОУН” та членом “Просвітянської хати”, філії “ВУО”», загинув у 1942 р. від рук радянських партизанів як голова Межиріцької райуправи¹²⁸². Обидва реабілітовані 29 травня 1990 р.

¹²⁷⁷ Там само, арк. 17.

¹²⁷⁸ Там само, арк. 31.

¹²⁷⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–595.

¹²⁸⁰ Дем'янюк І. Розправа. *Рівне*. 1991. № 6(23). 9 лютого. С. 6.

¹²⁸¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–5013.

¹²⁸² ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–5012.

Інформація про членство В. Бондаря в ОУН навряд чи відповідала дійсності, оскільки його прізвище зустрічаємо у переліку членів УНДО в Рівненському повіті за 1934 р.¹²⁸³ Довідку ж Межиріцької сільської ради про вбивство В. Бондаря як голови райуправи радянськими партизанами в 1942 р., на підставі чого 25 грудня 1947 р. УМГБ припинило розслідування справи, вважаємо вигадкою, оскільки звинувачені в колаборації з нацистами мешканці Межиріч Хома Вальчук¹²⁸⁴ і Федір Мирончук¹²⁸⁵ вказали на слідстві, що в 1942 р. головою Межиріцької райуправи служив Барилко. Саме він був убитий радянськими партизанами.

Що стосується долі інших заарештованих у червні 1941 р., то звернення їх родичів до органів КГБ, змусило співробітників держбезпеки розпочати розслідування, об'єднавши в одну справу слідчі матеріали стосовно цих осіб. Син Р. Пивоварчука Дмитро, мешканець Львова, 20 квітня 1990 р. надіслав у республіканське КГБ лист, майже ідентичний до листа сина Н. Забужка Ярослава від 19 квітня, з тими ж чотирма запитаннями: хто доніс, у чому звинуватили, хто ухвалив вирок і хто його виконав?¹²⁸⁶ Очевидно, що написані і відіслані листи були результатом домовленості дітей репресованих. Однак Д. Пивоварчук, окрім КГБ, звернувся з відповідною заявою також у прокуратуру Рівненської області.

31 травня 1990 р. старший помічник прокурора Рівненської області старший радник юстиції Василь Мельнишин ухвалив постанову про скасування постанови УМГБ по Рівненській області від 2 квітня 1948 р. про припинення кримінальної справи Р. Пивоварчука за фактом його смерті і доручив провести розслідування обставин його загибелі УКГБ УРСР по Рівненській області. 5 червня 1990 р. прокурор Рівненської області Василь Польовий спрямував архівну справу Р. Пивоварчука для начальника УКГБ Олександра Демчука, зазначивши, що її розслідування поставлене

---

¹²⁸³ ДАРО, ф. 112, оп. 1, спр. 147, арк. 14.

¹²⁸⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 3417, арк. 80.

¹²⁸⁵ Там само, арк. 55.

¹²⁸⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-14481, т. 1, арк. 24-24 зв.

прокуратурою на особливий контроль¹²⁸⁷. Таким чином, КГБ не зміг обійтися відпискою, як у випадку із заявою Я. Забужка, і був вимушений розпочати нове розслідування. Згодом до нього були долучені архівні матеріали стосовно С. Кухарука, Ф. Пашинського і Ш. Ученика.

Зауважимо, що в 1948–1964 рр. провадження по слідчих матеріалах стосовно цих осіб припинене за смертю обвинувачених: Р. Пивоварчука – у 1941 р.¹²⁸⁸; Ф. Пашинського – у 1952 р.¹²⁸⁹; Ш. Ученика – у 1941 р. (у 1965 р. справа стосовно нього припинена за недоведеністю участі в здійсненні злочину)¹²⁹⁰. Голова і секретарка сільради, які у 1964 р. засвідчили довідку про смерть Ф. Пашинського в 1952 р., на допиті в 1990 р. визнали, що, можливо, надали її «на прохання органів слідства»¹²⁹¹. Єдиний, стосовно загибелі кого в 1948 р. слідчі отримали реальні, а не вигадані дані, був С. Кухарук. Свідок Феодосій Любечко на допиті 3 липня 1948 р. зазначив, що С. Кухарук за участь в ОУН арештований Межиріцьким РВ НКВД, і при евакуації його розстріляли. Труп закопали у дворі райвідділу, пізніше відкопали, з приводу чого влаштували у Межирічах мітинг. Зрештою С. Кухарука поховали в селі Стівпин.

Довідку про розстріл С. Кухарука під час евакуації Межиріцького РВ НКВД надав також голова райвиконкому Лісовий. Тим не менше, в постанові про припинення кримінального провадження слідчі зазначили, що С. Кухарук вбитий за невідомих обставин під час евакуації з тюрми¹²⁹².

На допиті 2 листопада 1990 р. вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла слідчому О. Тарасюку під запис на магнітну компакт-касету: «У ніч з 22 на 23 червня 1941 року мій чоловік був арештований органами НКВД. Його арешт здійснював житель села Межирічі на прізвище Бондар... На наступний день я понесла чоловікові передачу. Передачу у мене прийняв

---

¹²⁸⁷ Там само, арк. 21–23.

¹²⁸⁸ Там само, арк. 19.

¹²⁸⁹ Там само, т. 2, арк. 23.

¹²⁹⁰ Там само, т. 3, арк. 19–20.

¹²⁹¹ Там само, арк. 37, 40.

¹²⁹² Там само, т. 4, арк. 27–28, 31.

Трофимчук Костянтин... Я запитала у нього, за що арештували мого чоловіка, однак Трофимчук нічого мені не пояснив. Мене також не прийняли і в райвідділі НКВД з приводу його арешту... Після цього я ще декілька разів носила йому передачі. Він разом з іншими арештованими утримувався під вартою в підвалі Межиріцького райвідділу НКВД, який знаходився з тильної сторони будівлі. В один з моїх приходів я бачила, як його виводили з підвалу на вулицю».

Приблизно 26 червня 1941 р. до батька Г. Пивоварчук прийшли односельці і повідомили, що всіх арештованих вночі повинні вивозити автомашиною з села. Ганна з батьком просиділи всю ніч на лавці біля свого будинку, чекаючи на це. В ту ніч на території Межиріцького РВ НКВД до самого ранку працював якийсь мотор, однак нікого з арештованих нікуди не вивозили: «6 липня 1941 року наше село було окуповане німцями. В той же день, а це була неділя, до мене додому прийшла жителька села Стівпин Кухарук Ганна..., чоловік якої також після початку війни був арештований Межиріцьким райвідділом НКВД і знаходився разом з моїм чоловіком під арештом... Я розповіла їй про те, що в селі ходять чутки, що ніби наші чоловіки знищені і похоронені в саду на території райвідділу. Після цієї розмови ми разом пішли до будівлі райвідділу. Там вже було багато людей».

З дозволу німецьких властей на місці захоронення в саду були здійснені розкопки. Першим відкопали мешканця с. Межирічі Ш. Ученика, який лежав обличчям догори, у верхньому одязі. Р. Пивоварчука дістали з місця захоронення третім: «Спочатку відкопали наше одіяло, яке я передала чоловікові після його арешту. А потім відкопали його тіло. Мій чоловік лежав у могилі обличчям донизу. На ньому було пальто з коміром. Комір пальта був піднятий і закривав голову... Всього в цьому місці було захоронено п'ятеро чоловіків».

Після того, як трупи вбитих дістали з місця їх захоронення, їх забрали родичі загиблих. Згодом убитих поховали на кладовищах у селах, де вони проживали до арешту й загибелі: «Коли наряджали чоловіка, я побачила в

потиличній частині голови велику рану. Череп у цьому місці був повністю проломлений. Ми вклали до цієї рани вату, щоб закрити її. Окрім цього, на його руках повністю злізла шкіра. Таке ж відбулось і на ногах... Наступного дня ми поховали тіло мого чоловіка на кладовищі в селі Межирічі... Ще хочу доповнити те, що в 1939 році в мене народився син Дмитро, а через п'ять місяців після загибелі чоловіка в 1941 році народилась дочка Іларія. З дня загибелі чоловіка до цього часу мої діти живуть сиротами»¹²⁹³.

Свідок Надія Сусла під час допиту 2 жовтня 1990 р. з'ясувала, що очевидцем подій, які відбувалися на території райвідділень НКВД/НКГБ був Авксентій (Олександр) Горбов, котрий «розповідав усім жителям с. Великі Межирічі про те, що він, сидячи на дереві в саду РВ НКВД, бачив, як до виритої ями притягли напівживих двох чоловіків, скинули їх туди і присипали землею. В одному з них він упізнав Пивоварчука Р. М.»¹²⁹⁴

Зі слів сестри закатованого Р. Пивоварчука Ольги на допиті 12 жовтня 1990 р., співробітники РВ НКВД Володимир Дейсун і Ольян Валенчук вночі на 27 червня 1941 р. витягли з підвалу райвідділу тіла шістьох людей і скинули їх в яму, яку присипали землею, вкопавши зверху деревце. Про це мати Р. Пивоварчука довідалася від мешканця Межиріч Миколи Старчевського, котрий спостерігав за екзекуцією з горища будинку навпроти¹²⁹⁵.

Сестра Ф. Пашинського Анастасія Корчинська повідомила слідчого, що обличчя брата було страшно понівечене, вибиті зуби, зламаний ніс, з кистей рук злізла шкіра¹²⁹⁶.

Результати проведеного розслідування зафіксував старший помічник прокурора Рівненської області В. Мельнишин у постанові про його призупинення від 9 вересня 1991 р., ухваленій вже після проголошення незалежності України. В постанові зазначено, що Р. Пивоварчук,

---

¹²⁹³ Там само, т. 1, арк. 38–42.

¹²⁹⁴ Там само, арк. 67–68.

¹²⁹⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–14481, т. 1, арк. 91.

¹²⁹⁶ Там само, т. 2, арк. 32–34.

Ф. Пашинський, Ш. Ученик, С. Кухарук були заарештовані 22–23 червня 1941 р. Межиріцьким РВ НКГБ. Зокрема, Ф. Пашинський, у 1939–1941 рр. – голова сільради в с. Даничів, після арешту, в день нападу Німеччини на СРСР, нібито казав співкамерникові Василеві Силіну з с. Копитів, що він «з нетерпінням очікує німців» і що «настав час розплати з більшовиками»¹²⁹⁷.

Про Ш. Ученика, торговця, який за Польщі очолював ревізійну комісію сіоністської організації, що опікувалася виїздом євреїв до Палестини, В. Силін повідомив: «В неодноразових розмовах Ученик висловлює незадоволення і наклепи на радянську владу, зокрема заявляв, «що йде загибель більшовикам, кровопивцям народної крові, настав час розплати. [...] Багато хто каже, що радянська влада несе щастя євреям, далеко не так, справжніх євреїв влада знищує, а жебракам створює блага. [...] Краще німець, аніж більшовики»¹²⁹⁸.

В. Мельнишин у постанові підсумував, що вказані особи «ніякої антирадянської ворожої діяльності не проводили», архівна кримінальна справа стосовно них припинена «за відсутністю в їх діях складу злочину». Водночас він наголосив, що під час додаткового розслідування встановити конкретних осіб з числа співробітників Межиріцького РВ НКГБ, які брали участь у вбивстві, «не виявилось можливим».

Тому старший помічник прокурора постановив призупинити слідство «для встановлення конкретних осіб, причетних до вбивства». Для цього він доручив управлінню КГБ УРСР по Рівненській області «провести оперативно-розшукові заходи щодо встановлення осіб, які здійснили вбивство»¹²⁹⁹.

Оперативно-розшукові заходи за цією постановою тривали рік і чотири місяці. За цей час співробітники управління КГБ УРСР, а згодом СНБ України в Рівненській області розіслали запит з розшуку 23-х співробітників радянських спецслужб, які нібито були причетними до

---

¹²⁹⁷ Там само, арк. 13–14 зв.

¹²⁹⁸ Там само, т. 3, арк. 11–12 зв.

¹²⁹⁹ Там само, т. 4, арк. 11–14.

вбивства заарештованих Межиріцьким РВ НКГБ осіб у червні 1941 р., до управлінь МВД понад 150 союзних та автономних республік, країв, областей, інших адміністративних одиниць СРСР¹³⁰⁰. Перелік розшукуваних являв собою мікс зі співробітників держбезпеки обласного та районного рівнів різних періодів, частина прізвищ яких виявилися навряд чи випадково перекрученими: зокрема, начальник управління НКВД Рівненської області 1939–1941 рр. Роман Крутов названий Круток. Прізвища безпосередніх організаторів вбивства ув'язнених у Межирічах – начальника райвідділення НКГБ Павла Новикова і начальника райвідділення НКВД Федора Кириленка, серед розшукуваних осіб взагалі не значились.

13 січня 1993 р. начальник відділу контррозвідки управління СБ України в Рівненській області Б. Охмак підготував довідку за результатами розшукових заходів. В ній, зокрема, було зазначено: «Межиріцький райвідділ НКГБ у вказаний період (червень 1941 р. – А. Ж.) розташовувався в одному приміщенні з РВ НКВД. Згідно з архівними книгами (знаходяться в УСБУ по Рівненській області і УВС Рівненської обл.), штатного розпису за 1941 р. в райапаратах станом на червень згаданого року працювали по 7 співробітників. В ході роботи по справі були виявлені ще 3 співробітники РВ НКВД... З урахуванням того, що ці працівники могли бути причетними до вбивства вищевказаних осіб, проводились заходи щодо їх розшуку, в тому числі, шляхом перевірки за всіма адресними бюро колишнього СРСР... Окрім цього, проведена робота щодо виявлення бази свідків здійсненого злочину. Були встановлені і опитані колишні оперативні джерела довоєнного періоду, родичі вбитих, особи, які мешкали в 1941 році поблизу будівлі РВ НКГБ та інші, котрим, не виключено, могло бути відомо щось про цей факт. Розшукувались особи, які, можливо, знаходились у цей період під слідством чи тимчасово утримувались під вартою. Однак, прями

---

¹³⁰⁰ Там само, арк. 73–104, 106–340, 347–391.

очевидці вбивства і особи, причетні до нього, не виявлені. Оперативно-розшукові заходи, проведені по справі, вичерпані»¹³⁰¹.

Хто ж були виконавці та співучасники вбивства в Межирічах 27 червня 1941 р? Або ж, як запитували діти вбитих – хто ухвалив вирок про страту і хто його виконав? Співробітникам УКГБ у Рівненській області вдалося розшукати і допитати трьох людей, які працювали в червні 1941 р. у Межиріцькому РВ НКГБ і Межиріцькому РВ НКВД – прибиральницю Ганну Новак, секретаря-друкарку Ніну Капустян, водія Миколу Бондарчука, як також дружину оперуповноваженого Маркела (Меркурія) Голованова Любов.

Г. Новак повідомила, що з початком німецько-радянської війни у райвідділенні їй сказали, щоб на роботу не виходила. На початку липня 1941 р. її покликали, віддали ключі від усіх приміщень, включно з підвальним, і наказали за ними наглядати. Пізніше дружина Р. Пивоварчука дорікала їй смертю чоловіка, односельці звинувачували в тому, що вона кип'ятила воду, якою співробітники райвідділення обварювали руки й ноги арештованим¹³⁰² (у Р. Пивоварчука «з рук шкіра відстала аж по лікті, на ногах шкіра, підошви залишилися в шкарпетках, руки і ноги були ошпарені кип'ятком»)¹³⁰³.

Дружина оперуповноваженого Межиріцького РВ НКГБ М. Голованова Любов повідомила, що на початку червня 1941 р. її чоловік отримав відпустку і виїхав на відпочинок у Станіславську область, відправивши їх з дітьми до Житомира. З ним вони більше не бачились, після війни Л. Голованова отримала повідомлення про смерть чоловіка на фронті в 1943 р. у Смоленській області¹³⁰⁴. Потрібно додати, що уродженець Житомира М. Голованов (1905–1943) служив в органах НКВД з 1939 р. До того він навчався в дорожньому технікумі у Житомирі, працював на

---

¹³⁰¹ Там само, арк. 392–393.

¹³⁰² Там само, т. 1, арк. 72–74.

¹³⁰³ Дем'янюк І. Розправа. С. 6.

¹³⁰⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-14481, т. 1, арк. 110–111, 114.

будівництві доріг, закінчив вищу школу профспілкового руху в Москві. З жовтня 1939 р. – оперуповноважений УНКВД Житомирської області, в лютому 1940 р. переведений до Межиріцького РВ НКВД. За час роботи у Межирічах завербував п'ять інформаторів, одного агента, завів дві агентурні розробки, брав участь у розслідуванні агентурної справи «Незадоволені»¹³⁰⁵. У відповідності з наказом начальника УНКГБ Рівненської області Євгена Лосева від 17 червня 1941 р. М. Голованов із 8 червня 1941 р. перебував у черговій відпустці з виїздом на курорт «Татарів», поблизу Ворохти¹³⁰⁶. Однак після нападу Німеччини на СРСР він повернувся до Межиріч, доказом чого є заповнені ним 26 червня 1941 р. анкети на заарештованих Ф. Пашинського, Ш. Ученика і протокол допиту Р. Пивоварчука, проведеного М. Головановим у той же день¹³⁰⁷.

Начальником Межиріцького райвідділення НКВД, а згодом НКГБ був лейтенант держбезпеки Павло Новиков (1905–1980), який служив в органах ОГПУ–НКВД з 1933 р. У 1937 р. він закінчив Центральну школу ГУГБ НКВД СРСР у Москві. До Західної України переведений з посади оперативного секретаря УНКВД Камчатської області. Під час Великого терору 1937–1938 рр. оперуповноважений 6-го відділення СПО УНКВД Камчатської області П. Новиков був безпосередньо причетний до фабрикування справ у камчатській репресивній «лабораторії». В атестаційному листі від 21 березня 1939 р. відзначені «чекістсько-неграмотні дії» і «непартійне ставлення до слідства» П. Новикова: ряд протоколів розслідуваних ним справ виявилися «липовими»¹³⁰⁸.

Тональність службової характеристики начальника Межиріцького РВ НКГБ від 17 червня 1941 р., засвідченої виконуючим обов'язки начальника УНКГБ Рівненської області Є. Лосевим, була зовсім іншою, ніж попередніх: «Упродовж останнього періоду часу набув ряд цінної агентури, в районі

¹³⁰⁵ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7006.

¹³⁰⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 171.

¹³⁰⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-14481, т. 1, арк. 23–24; т. 2, арк. 8–9зв.; т. 4, арк. 21–22 зв.

¹³⁰⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1740, арк. 25.

викрив і ліквідував 5 антирадянських контрреволюційних націоналістичних формувань «ОУН». Особисто керує і бере участь в проведених операціях з вилучення оунівського підпілля, яке знаходиться на нелегальному становищі, значну кількість вилучено зброї»¹³⁰⁹.

П. Новиков виявився серед начальників райвідділень, хто «відзначився» на початку німецько-радянської війни. Він виконав директиву В. Меркулова якнайсумлінніше, здійснивши арешт і організувавши «доцільний розстріл» «неблагонадійних елементів» у Межиріцькому районі. За свідченням водія Межиріцького РВ НКГБ М. Бондарчука, 22 червня 1941 р. райвідділення переведене на воєнний стан, всі співробітники постійно знаходилися в його будівлі, практично кожен ніч виїжджаючи в села району для проведення арештів. Згодом арештованих вбили. Наприкінці червня, за наказом П. Новикова, М. Бондарчук виїхав з ним одним (тобто апарат райвідділення був кинутий напризволяще) автомобілем до Корця, а звідти з відступаючими військами – до Києва¹³¹⁰.

Під час нацистської окупації України П. Новиков знаходився в резерві відділу кадрів НКВД УРСР. У 1944 р. він повернувся в Рівненську область, де став начальником Костопільського РВ НКГБ/МГБ (1944–1951), а згодом сусіднього з Межиріцьким Корецького РВ МГБ/МВД (1951–1953). На цей період припадає його безпосередня участь у чекістсько-військових операціях з «ліквідації озброєних бандитів», тобто підпілля ОУН і формувань УПА, з 1944 по 1951 р. – упродовж 398 днів¹³¹¹. Однак, наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр. він занедбав роботу, влаштовував пиятики з підлеглими, послабив боротьбу з оунівським підпіллям, внаслідок чого переведений до апарату УМВД/УКГБ Рівненської області. Звільнений зі служби в КГБ 19 жовтня 1955 р. за віком у званні

---

¹³⁰⁹ Там само, арк. 30.

¹³¹⁰ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–14481, т. 1, арк. 116–117.

¹³¹¹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), оп. 2, спр. 1740, арк. 10.

підполковника¹³¹². У 1958 р. П. Новиков працював помічником начальника санаторного відділення Головного військового госпіталю імені академіка Бурденка з матеріально-технічного забезпечення в Нових Горках під Москвою. У 1963 р. він – начальник штабу цивільної оборони, завідувач спецчастиною дитячої міської клінічної лікарні № 1 у Москві¹³¹³. Як бачимо, розшукувати організатора вбивства в Межирічах по всьому СРСР у слідчих КГБ і СНБУ потреби не було: в 1990–1991 рр. в обласному управлінні цих відомств у Рівному багато хто добре знав його ім'я, а особова справа П. Новикова лежала на досяг руки – в архіві управління. Зрештою, її 28 вересня 1990 р. оглянув слідчий О. Тарасюк у присутності свідків. Однак, у протоколі огляду немає жодної згадки про службу П. Новикова на Рівненщині в 1944–1955 рр.¹³¹⁴, коли, займаючи відповідальні посади, він міг впливати на приховування доказів злочину в Межирічах.

У підпорядкуванні П. Новикова в Межиріцькому РВ НКГБ влітку 1941 р. служили шестеро осіб: старший оперуповноважений, сержант держбезпеки Ф. Погородній, оперуповноважені М. Голованов та Є. Лісін (він переведений до Межиріч зі Зміївського РВ НКГБ Харківської області 1 травня 1941 р.), секретар-друкарка Н. Капустян, водій М. Бондарчук та вахтер Г. Кольміченко¹³¹⁵. З архівно-слідчих матеріалів довідуємося, що саме оперативні працівники Ф. Погородній, М. Голованов і Є. Лісін допомагали П. Новикову здійснювати арешти, проводили обшуки, заповнювали анкети, допитували заарештованих у Межирічах та навколишніх селах упродовж 22–27 червня 1941 р. Подальша доля цих осіб, окрім М. Голованова і М. Бондарчука, залишається нез'ясованою.

Вахтер Григорій Кольміченко народився 1913 р. у м. Єлисаветград, працював зв'язківцем, конюхом, служив у військах НКВД, звідки потрапив у воєнізовану охорону. У квітні 1940 р. став вахтером дорожньо-

¹³¹² Там само, арк. 9, 12, 84.

¹³¹³ Там само, арк. 86–87. Докладніше про П. Новикова див.: Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну... С. 94–98.

¹³¹⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–14481, т. 1, арк. 129–130.

¹³¹⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 116, 129, 137, 149.

транспортного відділення НКВД станції Сарни, через рік звільнився з органів, але незабаром знову опинився на посаді вахтера – тепер у Межиріцькому РВ НКГБ¹³¹⁶, де його застала німецько-радянська війна. Після вбивства заарештованих і евакуації з Межиріч доля Г. Кольміченка невідома.

Інакше склалася життєва траєкторія водія Миколи Бондарчука. Він народився 1914 р. у с. Дивень Рівненського повіту, до вересня 1939 р. займався селянською працею. Після встановлення радянської влади і утворення Межиріцького району прийнятий на роботу водієм легкового автомобіля в РВ НКВД, згодом – РВ НКГБ. Після евакуації з начальником райвідділення П. Новиковим до Києва, спрямований у відділ контррозвідки Південно-Західного фронту, потрапив в оточення, з якого йому вдалося вийти на радянський бік¹³¹⁷.

З 17 вересня 1942 р. до 24 жовтня 1944 р. М. Бондарчук був бійцем розвідувально-диверсійної резидентури (РДР) 4/190 (кодова назва спегрупи НКВД СРСР «Победітелі» під командуванням Д. Медведєва), діючи, як один з «кращих бійців загону», разом з групою Ніколая Кузнецова в Рівному¹³¹⁸. З жовтня 1944 р. до серпня 1953 р. працював водієм транспортного відділу / управління охорони МГБ Ковельської залізниці, які очолював Віктор Кочетков, один із підлеглих Д. Медведєва в спецгрупі «Победітелі». У 1953 р. В. Кочетков забрав М. Бондарчука з собою до Львова, звідти той переведений водієм лінійного відділу міліції ст. Здолбунів, де працював до 1966 р. Закінчив М. Бондарчук свою службу на посаді водія-міліціонера лінійного відділу міліції ст. Рівне в 1968 р.¹³¹⁹

Начальником Межиріцького райвідділення міліції, а з квітня 1941 р. – райвідділення НКВД працював Федір Кириленко, 1908 р. н., уродженець с. Баскаки Житомирського повіту. В органах РКМ він служив з 1932 р. До

¹³¹⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7039.

¹³¹⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-14481, т. 1, арк. 117.

¹³¹⁸ Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки. Москва, 2004. С. 160, 162, 201.

¹³¹⁹ ГДА МВС України, Рівне, ф. 29, спр. 611, арк. 4-5.

переведення 1940 р. у Межирічі вісім років Ф. Кириленко провів у сусідньому (але закордонному на той час) Новоград-Волинському міськвідділі РКМ – на посадах міліціонера, дільничного інспектора, помічника уповноваженого адресного бюро, фото-дактилоскопа, начальника паспортно-реєстраційного відділення. У 1934 р. закінчив 2-гу школу середнього начальницького складу РКМ України ім. Чубаря у Харкові¹³²⁰. Напередодні переведення на Рівненщину пройшов перепідготовку на 2-місячних курсах Центральної вищої школи міліції в Москві¹³²¹. Батько Ф. Кириленка, Наум, учасник Першої світової війни, сільський староста в Баскаках, за свідченням односельців, належав до загону отаманів Соколовських¹³²², у повстанні якого навесні–влітку 1919 р. проти більшовицької влади брали участь чимало мешканців Межиріч. В липні 1941 р. Ф. Кириленко відбув з Межиріч до Києва, після чого його доля невідома. У 1948 р. він виключений зі списків особового складу, як такий, що зник безвісти в період війни¹³²³

У Межиріцькому РВ НКВД на початку війни працювали місцеві уродженці: старший конвойний Іван Бондар з с. Велика Харуча, ріс напівсиротою – батько загинув під час Першої світової війни, до 1939 р. копав селянам криниці¹³²⁴, саме він арештовував Р. Пивоварчука¹³²⁵; міліціонер Улян Валентюк з с. Межирічі¹³²⁶, який доводився хрещеником Михайла Пивоварчука, батька вбитого Романа¹³²⁷; міліціонери, брати Тихон (звільнений з органів міліції в листопаді 1940 р.) і Володимир Дейсуни з с. Межирічі¹³²⁸; міліціонер Петро Мельник з с. Вовкошів, у 1940 р. закінчив Рівненську школу міліції¹³²⁹.

¹³²⁰ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 1944, арк. 1–1 зв.

¹³²¹ Там само, без арк.

¹³²² Там само, арк. 11 зв.

¹³²³ Там само, арк. 1 зв.

¹³²⁴ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 3077.

¹³²⁵ Дем'янюк І. Розправа. С. 6.

¹³²⁶ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 1418.

¹³²⁷ Дем'янюк І. Розправа. С. 6.

¹³²⁸ ГДА МВС України, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 2357.

¹³²⁹ Там само, спр. 3370.

Вважаємо, що всі зазначені співробітники Межиріцького РВ НКГБ і Межиріцького РВ НКВД були безпосередніми учасниками або мимовільними співучасниками злочину, вчиненого 27 червня 1941 р. у Межирічах. Співробітників управління МГБ / КГБ по Рівненській області, які припинили в 1947–1964 рр. за сфальсифікованими мотивами розслідування справ на вбитих у 1941 р., намагаючись приховати скоєне тоді, теж можна вважати співучасниками цього злочину. Не доклали належних зусиль для встановлення істини також співробітники управління КГБ і СМБ/СБ України в Рівненській області, які в 1990–1991 рр. формально провели розслідування справи про вбивство у Межирічах, що завадило прокуратурі «встановити слідчим шляхом конкретних осіб, які брали участь у вбивстві».

Можемо констатувати, що у незалежній Україні тривалий час зберігався принцип корпоративної солідарності співробітників українських спецслужб зі своїми попередниками з органів КГБ, що призвело до приховування злочинів комуністичного режиму, намагання знищити їх документальні сліди, або ж унеможливити доступ до викривальних документів.

Арешти і вбивства, здійснені співробітниками межиріцьких райвідділень НКГБ/НКВД доводять, що місцеві оперативники, отримавши звістку про початок війни, реалізовували план «цілковитої зачистки» терену від неблагонадійних елементів, які перебували на обліку органів НКГБ і, переважно, не належали до підпільних антирадянських структур. Це були багатші селяни («куркулі»), сільські активісти, колишні члени осередків легальних у міжвоєнній Польщі українських політичних партій, польських і єврейських громадських об'єднань, що припинили своє існування восени 1939 р. Цих людей більшовицька влада розцінювала як загрозу для свого існування, вдавшись до їх фізичного знищення.

Аналогічні межиріцькому вбивства були здійснені наприкінці червня – на початку липня 1941 р. також в інших райвідділах НКГБ і НКВД західних областей України – Демидівці, Острожці, Клесові та ін.

Демидівське й Острожецьке райвідділення

24 червня 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про заходи боротьби з парашутними десантами й диверсантами противника у прифронтовій смузі». На органи НКВД покладалась організація боротьби з такими десантами шляхом створення винищувальних батальйонів чисельністю 100–200 осіб з числа партійного, комсомольського і радянського активу на чолі з оперативними співробітниками НКВД і міліції. Кожен такий загін мав отримати на озброєння два ручні кулемети, гвинтівки, револьвери, за можливості – гранати, використовувати всі види зв'язку і транспорту¹³³⁰. Того ж дня нарком держбезпеки В. Меркулов надіслав підлеглим свою директиву, що зобов'язувала їх спільно з органами НКВД «організувати рішучу боротьбу з парашутними десантами противника, диверсійними і бандитсько-повстанськими групами, організованими контрреволюційними елементами», «швидко і рішуче припиняти всілякі антирадянські прояви»¹³³¹.

Про виконання цих настанов керівництва співробітниками УНКГБ і УНКВД Рівненської області на початку німецько-радянської війни в Острожецькому й Демидівському районах дізнаємось з особових справ співробітників УНКГБ Тимофія Овчарука, Василя Соколяка, Федора Худолєєва, які потрапили в полон до німців і згодом були звільнені з органів НКГБ.

Як свідчили старший оперуповноважений 1-го відділення контррозвідувального відділу УНКГБ В. Соколяк (вийшов у листопаді 1941 р. з оточення) та слідчий слідчої частини УНКГБ Ф. Худолєєв (після повернення з полону в 1944 р.), на третій день після нападу Німеччини на

¹³³⁰ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1. С. 64–65.

¹³³¹ Там само. С. 67.

СРСР несподівано організували дві групи зі співробітників УНКГБ і УНКВД, які спрямували – одну в Дубно, іншу – в Демидівський район. Останню очолили начальник слідчої частини УНКГБ Петро Єршов та заступник начальника секретно-політичного відділу Лаврентій Яхимович.

Двома вантажівками група в складі близько 20 осіб виїхала в Острожецький район для ліквідації «ворожого десанту». До неї, окрім П. Єршова і Л. Яхимовича, увійшли оперуповноважені контррозвідального відділу Єфим Вайсблех, Маннан Наріманов, Василь Соколяк, слідчі Леонід Кожанов, Ален Нармагамбетов, Тимофій Овчарук, Іван Сорокін, Олексій Трошин, Федір Худолєєв, водій Михайло Ольшевський, та ін. Групу підсилили 12 бійців полку НКВД. Учасники групи мали на озброєнні пістолети, гвинтівки і три ручні кулемети системи Дегтярьова.

Не виявивши десанту на території Острожецького району, про що П. Єршов доповів у Рівне, оперативна група вирушила на його пошуки в Демидівку. Прибувши 24 червня до с. Бокійма, група Єршова-Яхимовича зустріла там місцевий партійно-радянський актив та групу Демидівського РВ НКГБ/НКВД, якою керував начальник РВ НКГБ Дмитро Зябріков. Від них довідалися, що в Демидівському районі німецького десанту також немає, натомість «активно діють банди українських націоналістів». Частина співробітників виїхала до якогось поблизького з Бокіймою села, щоб арештувати «новий оунівський уряд», який там «засідав». Арештованих привезли до Бокійми й разом з ними вирушили в Демидівку.

Припускаємо, що під час рейдування Острожецьким і Демидівським районами саме вказана група співробітників НКГБ і НКВД знищила 22-х (за іншими даними – 17-х) жителів села Кальнятичі, які, на заклик в'язнів, що врятувалися під час розстрілу в Дубенській тюрмі, зійшлись на схід для зустрічі українського війська і встановлення української влади¹³³².

---

¹³³² Гарбарчук К. Остання жителька Кальнятичів. *Вісник, Луцьк*. 2009. 28 жовтня; Волинь, Рівне. 2012. 22 липня.

У Демидівці група Єршова-Яхимовича пробула до вечора й виїхала в напрямку на Дубно. За два кілометри від містечка запинились на ночівлю, де близько півночі їх оточила колона німецьких танків, що рухалась з Демидівки. Будучи притиснутою до річки, група розсіялась.

Ф. Худолєєв після зіткнення з німцями зустрів А. Нармагамбетова, начальника Демидівського РОМ Попова і ще одного міліціонера. Учотирьох вони вийшли до розташування штабу радянської 34-ї танкової дивізії, де їх взяли під варту, оскільки особисті документи ними були знищені. У ніч на 1 чи 2 липня 1941 р. дивізія відступила, ув'язнені ж з радянського полону потрапили в німецький. Затриманих місцевих мешканців німці відпустили. Гебістів й міліціонерів привезли в с. Птича Дубенського району, де змусили діставати з болота вбитих вояків Вермахту. Там група німецьких офіцерів розстріляла А. Нармагамбетова. Інших – Ф. Худолєєва, Попова і міліціонера – відправили до Дубенського замку, де утримували полонених.

Серед них виявились колишні радянські в'язні, котрі врятувались від розстрілу в Дубенській тюрмі. Вихідці з Демидівщини упізнали Попова та міліціонера, вказали на них німцям, і тих розстріляли. Ф. Худолєєв помітив серед людей на збірному пункті в замку свого колишнього підслідного Романа Хояка¹³³³ і, як міг, від нього ховався. 6 липня 1941 р. полонених відправили з Дубна до Грубешова, далі – в табір військовополонених № 319 у с. Жмудь Холмського повіту. Після втечі з табору, з осені 1942 р., Ф. Худолєєв мешкав у с. Галичани¹³³⁴.

7 серпня 1944 р. він з'явився в УНКГБ Рівненської області. Заступникові начальника відділу кадрів Олексію Шаповалову, який служив з Ф. Худолєєвим у 1939–1941 рр., доручили здійснити його перевірку. Для цього до Холма відрядили оперуповноваженого УНКГБ Ф. Воскобойнікова. Однак провести розслідування той не зміг, оскільки територія Холмщини відійшла до Польщі, під компетенцію місцевих владних органів.

¹³³³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 11883.

¹³³⁴ ГДА МВС, Рівне, ф. 27, оп. 1, спр. 7253, матеріали розслідування, арк. 6–21, 25–37, 39–40.

Ф. Худолєєва відправили до Києва й 15 листопада 1944 р. колишнього сержанта держбезпеки, випускника Алма-Атинської МКШ ГУГБ НКВД й слідчого УНКГБ Рівненської області звільнили з органів «як такого, що не вселяє довіри»¹³³⁵.

Клесівське райвідділення

2 лютого 1944 р. Клесівським РВ НКВД заарештований Йосиф Бохенік, який у 1941 р. вже перебував під арештом «і в період відступу Червоної Армії з м. Клесова Бохенік органами НКВД був підданий розстрілу, але Бохеніку вдалось втекти з легкою раною в області обличчя»¹³³⁶.

На допиті Й. Бохенік посвідчив начальникові Клесівського РВ НКВД П. Акімову: «З 3-го на 4-е липня [1941 р.], вночі, мене взяли з КПЗ на машину, спільно зі мною на машину також посадили арештованих Зіневич з с. Чудель, Яшковяк Максима з м. Клесів, останній раніше мав лимонадну фабрику. Зі зв'язаними руками нас вивезли в ліс за село Клесів, а там ще стояла машина із заарештованими, яких також повинні були розстрілювати. Коли в мене здійснили перший постріл, куля потрапила мені в руки, я впав, другий постріл був здійснений в голову, але куля потрапила мені в щоку і пробила носа. Робітники подумали, що я вбитий, і вони сіли на машини й поїхали. А я через декілька хвилин опам'ятався і повернувся додому»¹³³⁷.

Всього під час розстрілу вбиті 12 осіб, іще декілька залишились пораненими і врятувались. Начальником Клесівського РВ НКГБ у 1941 р. служив сержант ГБ росіянин Микола Колесников, РВ НКВД очолював Яким Максимішин.

Факт розстрілу в Клесові підтвердили на допитах свідки – Ніна Янишевська і Тамара Гелько, за словами яких, у червні – липні 1941 р., незадовго до відступу з Клесова, органи НКГБ/НКВД заарештували там декількох польських і українських націоналістів. Залишаючи Клесів, гебісти арештантів розстріляли в лісі за містечком. Наприкінці листопада 1941 р.

¹³³⁵ Там само, арк. 24, 39–40.

¹³³⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 10958, арк. 1.

¹³³⁷ Там само, арк. 5–6.

(чи то на початку січня 1942 р.) родичі розстріляних відкопали їх і поховали – поляків біля костелу, українців – поблизу церкви. На перепохованні було присутнє майже все тодішнє населення Клесова – близько 1 тис. людей¹³³⁸.

16 лютого 1945 р. УНКГБ Рівненської області заарештований ксьондз католицького костелу в Клесові Антон Хоміцький. 5 лютого 1946 р. ВТ військ НКВД Рівненської області ув'язнив А. Хоміцького на 10 років ВТТ за «проведення контрреволюційної пропаганди»: «У січні 1942 р. на похоронах кількох чоловіків поляків, розстріляних органами радянської влади за антирадянську підривну діяльність при відступі Червоної армії з м. Клесів, Хоміцький виступав з промовою, в якій висловлював наклепницькі домисли стосовно СРСР і його уряду, вихваляв розстріляних ворогів радянського народу і закликав присутніх мстити за них всім радянським патріотам»¹³³⁹.

Від відбуття покарання А. Хоміцького врятувала його суттєва допомога під час війни спецзагонові НКВД під керівництвом Д. Медведєва, як також клопотання колишнього заступника командира цього загону, а в 1946 р. – начальника транспортного відділу НКГБ Ковельської залізниці Віктора Кочеткова¹³⁴⁰. 27 грудня 1946 р. ухвалою ВК ВС СРСР вирок А. Хоміцькому скасовано, а провадження його справи припинено «за недоведеністю обвинувачення».

Підсумуємо: розстріли в тюрмах і райвідділах НКВД Західної Волині, вчинені в останню декаду червня – на початку липня 1941 р. під орудою співробітників радянської держбезпеки, можна кваліфікувати як спонтанну реалізацію в умовах війни задуманої керівництвом НКГБ СРСР нової масової операції. Її жертвами стали десятки тисяч людей, значна частина яких не вели жодної активної боротьби проти радянської влади, але всіх їх, з огляду на їхню іншність, більшовицьке керівництво маркувало своїми ворогами і прирекло на фізичне знищення.

¹³³⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–54, арк. 66–67; Жив'юк А. За московським часом. С. 57–58.

¹³³⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П–54, арк. 89.

¹³⁴⁰ Там само, арк. 86, 102.

ВИСНОВКИ

1. У контексті компаративного аналізу напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених проаналізовано стан розробки проблеми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення. Встановлено, що в радянський період дослідження діяльності комуністичних спецслужб було табуваною і закритою для істориків темою, тому її опрацювання розпочалось лише після розпаду СРСР.

Упродовж 1990–2000-х рр. вивчення історії та діяльності радянських репресивних органів на пострадянському просторі було пов'язане з двома інституційними проектами: видавничими серіалами про жертв репресій та функціонуванням дослідницьких структур з вивчення історії державного терору в СРСР. Підставою для їх реалізації, як також для здійснення досліджень вченими з-поза меж колишнього СРСР, стало відкриття законодавчого доступу до архівів комуністичних спецслужб.

Упродовж останніх 30–35 років вітчизняні та зарубіжні дослідники підготували і оприлюднили значний пласт робіт, які розкривають суть більшовицької диктатури, характер, перебіг, етапи масових політичних репресій в СРСР, місце і роль у репресивній системі радянських каральних органів, їхню структуру, кадровий склад і механізми функціонування. Започатковане Р. Конквестом системне вивчення Великого терору в СРСР як інструменту утримання більшовиками політичної влади та здійснення соціальної інженерії поповнене сотнями студій, в яких розглянуті його прояви в різні історичні періоди, на різних рівнях і в різних регіонах.

Вагомий сегмент таких досліджень присвячений утвердженню та еволюції більшовицького режиму на західноукраїнських землях від початку Другої світової війни до проголошення незалежності України. Вони висвітлюють сюжети, пов'язані з першою і другою радянізацією Західної України, політичне, ідеологічне, економічне, збройне протистояння комуністичної номенклатури, зокрема органів НКВД/НКГБ, що утверджували в краї

радянську модель існування, і західноукраїнського населення, яке виступало в обороні своїх традиційних цінностей.

Водночас практично відсутні роботи, в яких була б розглянута діяльність радянських репресивних органів у Західній Україні, вужче у Західній Волині, зсередини, через їхню структурну побудову, характеристику кадрового складу, репресивних інструментів та методів, застосованих для реалізації поставлених перед ними завдань. Потребують додаткового вивчення і певного переосмислення термінологічно-понятійний апарат репресій; взаємостосунки регіонального компартійного керівництва і територіальних органів НКВД/НКГБ; специфіка підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ, зокрема через зв'язок Зачистки Західної України з Великим терором і попередніми практиками більшовицьких екстермінацій; характер і форми взаємодії/протидії співробітників НКВД/НКГБ та місцевого населення; зіткнення органів НКВД/НКГБ з антирадянським підпіллям; особливості функціонування в Західній Волині радянської пенітенціарної системи, тощо.

Така історіографічна ситуація увиразнила необхідність проведення комплексного дослідження стосовно виконавців Зачистки Західної Волині 1939–1941 рр. Зазначена наукова проблема суттєво резонує з реаліями початкового періоду Другої світової війни, коли більшовицький СРСР і нацистська Німеччина виступили партнерами в її розв'язанні і здійсненні репресій на окупованій ними території Другої Речі Посполитої.

2. Здійснений аналіз джерельної бази дослідження дозволив виявити опубліковані і неопубліковані джерела, які систематизовані за чотирма групами.

До першої групи віднесені законодавчі і нормативно-правові акти вищих органів влади СРСР та відомчі накази НКВД/НКГБ, які визначили структуру цих органів на території Західної України в 1939–1941 рр., як також спрямували їхню діяльність на здійснення Зачистки територій, загарбаних СРСР, від усіх реальних і потенційних супротивників. Переважна більшість зазначених актів

віднайдені в опублікованих збірниках документів та ГДА СБУ в Києві (зокрема, у фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ»).

Другу групу джерел склали збірники опублікованих документів, які розкривають репресії органів НКВД/НКГБ на західноукраїнських землях, і у Західній Волині зокрема, у період першої радянзації. Основна частина цих документів, що походять з українських державних і відомчих архів, побачили світ завдяки «архівній революції» в Україні 2009–2015 рр. Сюди ж віднесений колосальний за обсягом документальний матеріал, оприлюднений, починаючи з 1992 р., у більш як 140 книгах основної серії «Реабілітовані історією» та численних допоміжних виданнях.

До третьої, основної у дослідженні, групи джерел включені неопубліковані документи з фондів державних і відомчих архівів України – ДАВО, ДАІФО, ДАЛО, ДАРО, ДАТО, ГДА СБУ та ГДА МВС. Вони зберігають величезний обсяг документації, що походить від партійних комітетів ВКП(б), наркоматів, управлінь і відділів НКВД/НКГБ, яка розкриває завдання і механізми діяльності репресивних органів, як також оприявнює з особових справ біографії виконавців репресій – співробітників цих структур, від керівного до рядового складу. Сюди ж належать АКС репресованих осіб, що містять інформацію як про жертв, так і про виконавців репресій.

Четверту групу склали джерела особового походження. Це спогади (переважно записані й відредаговані літературними редакторами) керівників та співробітників радянських спецслужб, які переважно героїзували/романтизували діяльність НКВД/НКГБ, замовчуючи вчинені ними злочини. Натомість зі спогадів жертв і свідків радянських репресій постає антигуманна суть більшовицької номенклатурної верхівки та її захисників – співробітників НКВД/НКГБ.

Виявлена, систематизована і проаналізована джерельна база дозволила зробити висновок стосовно її репрезентативності та достатності для реалізації наукового дослідження.

3. Застосована методологія дослідження дала змогу осмислити його об'єкт, розкрити задекларовану проблему, запропонувати науково аргументовані висновки. Визначені принципи та методи детермінували структуру роботи та логіку викладу матеріалу.

З'ясування теоретико-методологічних засад роботи зумовило формулювання категоріального апарату дослідження – дефініцій ключових понять і термінів, таких як номенклатура, НКВД, НКГБ, чекіст, енкаведист, гебіст, Великий терор, Зачистка, ліміт, масова операція, трійка, депортація, вислання та ін.

4. Виходячи з організаційних змін, які відбулись у структурі органів НКВД/НКГБ впродовж 1939–1941 рр., та здійснення ними репресивних акцій, виокремлені три етапи функціонування радянських каральних органів у Західній Волині в означений період.

Перший етап охоплює осінь 1939 р. (вересень – листопад), тобто час від вступу ЧА на територію Польщі й до організації у Західній Україні, після формалізації її включення до складу СРСР, територіальних органів НКВД і РКМ. На цьому етапі Зачистку захоплених СРСР територій здійснювали ОЧГ та придані їм підрозділи прикордонних військ, які керувались наказами Л. Берії № 001064 від 8 вересня і № 001124 від 21 вересня та директивою Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р. Головним підсумком їхньої діяльності стало створення ядра органів держбезпеки та міліції, встановлення контролю за суспільно-політичним життям краю та радянсько-німецьким кордоном, проведення першої хвилі арештів.

Після формалізації приєднання Західної України до СРСР кістяк територіальних органів НКВД у Західній Волині склали саме керівники і співробітники ОЧГ: Р. Крутов призначений начальником УНКВД Луцької, потім Рівненської області, І. Білоцерківський очолив УНКВД Волинської, а О. Вадіс – Тернопільської області. П. Гончаров, Г. Коцюбенко, Д. Лобанов, І. Попов стали керівниками ключових відділів УНКВД/УНКГБ, В. Бобров, І. Большаков, М. Вежновець, Я. Винокур, Д. Зябріков, Л. Кадкін, В. Коваленко,

Д. Коллонтай, М. Лагута, П. Родін, Й. Трегубов та ін. призначені начальниками ПВ/РВ НКВД/НКГБ. По суті, ОЧГ були ембріоном, з якого виріс апарат ГБ у Західній Україні в цілому і в Західній Волині зокрема.

Зусиллями ОЧГ до початку листопада 1939 р. на території Західної України заарештовані 5 972 колишні жандарми, поліцейські, конфіденти, офіцери, поміщики, підприємці, осадники, члени різних політичних партій, уенерівці, т. зв. колишні люди. Класифікація заарештованих упродовж перших тижнів польської кампанії за категоріями віддзеркалювала ситуативне уявлення гебістів про «ворогів», яких вони мали поборювати. Свою оцінку ситуації на західних українських землях співробітники радянської держбезпеки корегували згодом у ході Зачистки, визначаючи ті суспільні чи політичні чинники, які становили головну для них загрозу в той чи інший момент.

Другий етап Зачистки тривав від запровадження нового адміністративного устрою в західних областях УРСР і формування апаратів УНКВД та РВ НКВД до поділу репресивного відомства на два наркомати – НКВД і НКГБ (грудень 1939 – лютий 1941 рр.). У цей час остаточно укомплектовані штати співробітників обласних і районних відділів і відділень НКВД, вони поповнені випускниками міжкrajових шкіл ГУГБ, переведеними з території довоєнних СРСР і УРСР співробітниками держбезпеки, міліції, тюремного відомства.

Зокрема, вдалось встановити особові дані до і після відрядження у Рівненську область 50-ти начальників районних відділів/відділень НКВД/НКГБ. Сорок чотири з них служили на різних посадах в органах НКВД під час Великого терору. Двадцять призначенців прибули на Рівненщину з областей, країв і автономних республік РРФСР, один – з Казахстану, троє – з Молдавії, п'ятнадцятеро переведені з різних регіонів УРСР. Середній вік начальників РВ НКВД склав дещо менше 32-х років, за національною приналежністю 26 були росіянами, 16 – українцями, 5 – євреями, по одному білорусу і мордвіну. Дванадцятеро начальників РВ НКВД/НКГБ мали початкову освіту, водночас семеро направлених до ГБ у 1939–1940 рр. – вищу і середню спеціальну. Водночас посади керівників у колишніх повітових центрах

та містах, де знаходились в'язниці, дістались тим працівникам, хто мав солідний стаж роботи в органах ОГПУ/НКВД, був серед активних виконавців попередніх кампаній по боротьбі з «ворогами народу».

У результаті дослідження створено базу даних (міні-біограми) співробітників радянської держбезпеки 1939–1941 рр., зокрема, для Рівненської області, що включає близько 650 осіб. Висвітлено особливості формування особового складу, еволюцію, службові характеристики співробітників органів НКВД/НКГБ.

Третій етап функціонування системи НКВД/НКГБ у Західній Волині припав на весну – початок літа 1941 р. і був пов'язаний зі створенням двох окремих наркоматів – внутрішніх справ і держбезпеки. Штатна кількість співробітників обласних управлінь і підпорядкованих їм районних структур НКГБ у західних областях УРСР коливалась у межах 400–500 одиниць, у залежності від масштабів області та специфіки її оперативного обслуговування. В УНКГБ на Західній Волині (Рівненська, Волинська, Тернопільська області) в 1941 р. служили до 1 500 співробітників держбезпеки.

Створення і паралельне існування у радянській репресивній системі навесні – влітку 1941 р. двох окремих відомств загострило взаємостосунки між співробітниками НКГБ й НКВД, які не завжди були партнерськими. В умовах наростання хвилі збройних виступів підпілля ОУН це стало серйозним викликом для керівництва цих структур. Задля протидії антирадянським проявам в умовах наростання загрози війни з Німеччиною в квітні 1941 р. у складі НКВД СРСР організовані відділи боротьби з бандитизмом.

До Зачистки Західної Волині 1939–1941 рр. долучились всі структури, що належали до системи НКВД – держбезпека, міліція, тюремники, прикордонники, конвоїри. Кожне з цих відомств виконувало визначене йому завдання, пов'язане з певною зоною відповідальності, а всі разом забезпечували утвердження «червоного імперіалізму» на західних українських землях, без огляду на ціну радянської експансії.

5. Встановлено, що процес відновлення після Великого терору керівної ролі партійних органів та прокурорського нагляду на території СРСР у західних областях України сусідив з наданням виняткових повноважень органам НКВД/НКГБ. Наркоматові внутрішніх справ і його обласним управлінням тут навіть було де-факто повернуто право призначення спецкадрів без попереднього затвердження партійними комітетами (вони це робили навздогін). Такий вияв «надзвичайщини», однак, можна розглядати як периферійне явище, що не порушувало процесу відновлення керівної ролі партійних органів, водночас створюючи для керівництва НКВД люфт задля перетікання і збереження скомпрометованих під час Великого терору гебітських кадрів.

Здійснений аналіз структури і кадрового складу УНКВД/УНКГБ Волинської і Рівненської областей допоміг з'ясувати, що паралельно з тим, як на території центральних, північних, південних, східних областей УРСР відбувалась берієвська чистка, західні області УРСР перетворились у «нову територію терору», де НКВД зберігав і апробував кадри в ході Зачистки, ініційованої компартійним керівництвом. Багато співробітників НКВД/НКГБ, співучасників злочинів Великого терору в різних регіонах СРСР і УРСР, відповідним чином проявили себе й після переведення у 1939–1940 рр. на Західну Волинь.

Уважний розгляд біографій цих гебітських кадрів наводить на думку, що їх, по-перше, вирішили «заховати» на «возз'єднаній» з УРСР Західній Волині від можливої «чистки», по-друге, використати їхній досвід і набуте загартування масовим терором 1920–1930-х рр. задля якнайшвидшої радянізації цього регіону. Яскравою ілюстрацією того, як виводились з-під підозри за вчинення злочинів у період Великого терору співробітники НКВД, є історія зі службовою «реінкарнацією» на окупованих СРСР восени 1939 р. землях новосибірського, полтавського, дніпропетровського та інших «гебітських кланів».

6. З'ясовано, що специфіка підготовки і ротації кадрів НКВД/НКГБ для Зачистки Західної Волині полягала у намаганні керівництва радянських

спецслужб консолідувати зусилля виведених з-під покарання «чистильників» періоду Великого терору і контингенту новопризначених випускників шкіл ГУГБ НКВД, яких виштовхнула на «нове місце класової боротьби» «кадрова революція». Таке кадрове поєднання призвело до значних непорозумінь всередині оперативних структур ГБ, що ускладнило виконання поставлених перед ними завдань і створило додаткові можливості для спротиву антирадянському підпіллю.

У цьому полягала одна з проблем «кадрової революції», розпочатої у ГБ Л. Берією. Освічені і «здібні» люди часто виявлялись «не зовсім нашими» для створеної Леніном-Дзержинським-Сталіном каральної системи внаслідок вищого рівня інтелекту і здатності рефлексувати стосовно себе, свого оточення і своїх дій. Система ж потребувала інших, «наших людей», слухняних виконавців, «чорноробів революції». Реалії початкового періоду Другої світової війни повернули керівництво ГБ обличчям саме до цієї, перевіреної касти гебістів, за допомогою якої воно прагнуло якнайшвидше здійснити Зачистку Західної України.

Що ж до новопризначенців у системі НКВД/НКГБ, то серед них знайшлися пристосованці, які спритно зорієнтувались у ситуації і безпроблемно влились до гебістського середовища. Не зовсім усвідомлюючи внутрішніх процесів, що відбувались у відомстві в період берієвської чистки та власної місії в умовах радянізації Західної України, вони уявили себе «господарями життя». На території щойно опанованій радянською владою це приховувало подвійну небезпеку – як з боку безпосереднього начальства і партійного керівництва, так і з боку супротивника – членів антирадянського підпілля.

Частина призначених у 1939–1940 рр. начальників РВ НКВД Рівненської області з числа новобранців ГБ, не дивлячись на їх високий освітній ценз і незаплямованість участю у Великому терорі, встигли, за порівняно короткий період своєї роботи у Західній Волині, засвоїти «чекістські корпоративні традиції» (нехтування законом, вседозволеність, культивування організаційних таємниць та ін.). Водночас вони не набули оперативних умінь і навиків, що

призвело до численних порушень сумнозвісної «соціалістичної законності», службової безпорадності і, як наслідок, до значної плинності серед цієї категорії кадрів.

7. Прослідковано, що з метою нейтралізації та ліквідації антирадянського підпілля УНР, ЗВЗ, ОУН, взяття під свій контроль релігійних організацій, співробітники держбезпеки розгорнули широку агентурно-оперативну діяльність. Різноманітні форми агентурно-оперативної роботи органів НКВД/НКГБ у Західній Волині 1939–1941 рр. (оперативне обслуговування об'єктів, зовнішнє стеження за фігурантами оперативних розробок, проведення агентурних комбінацій, реалізація агентурних справ, завербування інформаторів та агентури, заведення і систематизація агентурних обліків) були спрямовані на встановлення якнайповнішого контролю за населенням краю, запобігання антирадянським проявам, ліквідацію нелегальних антирадянських структур, створення розгалуженої і ефективної агентурної мережі.

Як свідчать аналітичні документи керівництва спецслужб, реалізувати у повній мірі ці завдання органи НКВД/НКГБ не змогли. Водночас, широке завербування і застосування радянськими спецслужбами агентури серед місцевого населення здійснило розкладаючий вплив на моральний стан суспільства і ефективність стратегій супротиву більшовицькій владі.

8. Органи НКВД/НКГБ західноукраїнського регіону, зокрема Західної Волині, взяли ключову участь у підготовці та реалізації, за рішенням вищого більшовицького керівництва, кількох масштабних репресивних акцій із Зачистки цієї території від «ворогів народу»: вислання до районів Крайньої Півночі, Уралу, Сибіру родин осадників і лісників (лютий 1940 р.); вислання сімей репресованих (квітень 1940 р.); вислання біженців з Генеральної губернії (червень 1940 р.); вислання членів родин учасників антирадянського підпілля (травень 1941 р.). Окрім того, співробітниками радянських каральних структур здійснені дві масові операції зі знищення в особливому порядку «заклятих ворогів радянської влади»: за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. (весна – літо 1940 р) і за директивою В. Меркулова від 23 червня 1941 р.

(кінець червня – початок липня 1941 р.). Ці масові операції мали характер «соціальної чистки» і були логічним продовженням Великого терору, поширеного в 1939–1941 рр. на населення захоплених СРСР територій, з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянській влади. Статус висланців виконавці акції визначили як спецпереселенців (лютий і червень 1940 р.), адміністративно висланих (квітень 1940 р.), засланих на поселення (травень 1941 р.). Будь-яке окреслення статусу жертв висланських акцій лежало поза правовими рамками, навіть т. зв. радянського права, оскільки сам акт їхнього вислання був позасудовим і позаправовим. Його можна кваліфікувати як злочин проти людяності більшовицької влади, вчинений її каральними органами на загарбаних на початку Другої світової війни землях.

Підсумовано, що з лютого 1940 р. до травня 1941 р. жертвами чотирьох масштабних репресивних висланських (депортаційних) операцій, за підрахунками автора, стали 215 691 мешканців Західної України різного віку, статі, різних соціальних прошарків і національностей. За цей же час із Волинської та Рівненської областей вислані на спецпоселення 46 039 мешканців (21,3 % від загальної кількості висланих).

Специфікою висланих за тими чи іншими категоріями з Волинської і Рівненської областей, зокрема під час квітневої операції 1940 р., порівняно із показниками інших регіонів Західної України, було те, що кількість висланих із Західної Волині членів сімей репресованих офіцерів становила на 10 % менше, натомість членів сімей розвідників і агентів – на 11 % більше. Останнє зумовлене прикордонним відносно СРСР розташуванням до 1939 р. Волинського воєводства: з Рівненської області, повіти якої прилягали безпосередньо до кордону, частка висланих членів сімей розвідників і агентів склала аж 33,6 % (майже втричі більше, ніж по Західній Україні). Так само високою виявилась частка висланих членів сімей чиновників з Волинської області – 10,8 % (удвічі більше західноукраїнського показника, що зумовлене статусом Луцька як адміністративного центру Волинського воєводства).

Українська частина списку вбитих під час масової операції навесні – влітку 1940 р. в'язнів тюрем Західної України складає 3 435 осіб. На підставі збережених КНД та анкет спецпоселенців вдалось розшифрувати більшу частину «рівненського» сегменту списку – 741 особу (з них 510 поляків, 157 українців, 47 євреїв, 23 росіян, троє чехів, один молдаванин), вбитих навесні – влітку 1940 р. в особливому порядку, а на підставі кадрових наказів і особових справ співробітників – встановити виконавців цього злочину.

Планований розвиток масової операції наприкінці червня 1941 р. порушив напад Німеччини на СРСР, перетворивши її в криваву масакру в'язнів західноукраїнських тюрем. За різними даними, в останню декаду червня 1941 р. співробітники НКГБ і НКВД в тюрмах і камерах попереднього утримання при райвідділах НКВД вбили від 10 до 20 тис. осіб.

22 червня 1941 р. розстріляли засуджених до ВМП, вирок стосовно яких не набрав законної сили, оскільки за ними не закінчивсь термін подання і розгляду касаційної скарги. Таких жертв могло бути не менше 500, у т. ч. більше 200 у тюрмах Волинської і Рівненської областей. З 23 червня 1941 р. оперативні групи НКГБ, тюремна охорона і підрозділи конвойних військ розпочали розстріли всіх звинувачених за т. зв. контрреволюційними статтями, обрахунок жертв яких утруднений відсутністю, у багатьох випадках, відповідних джерел. У тюрмах Західної Волині (Волинська, Рівненська області, Кременецька тюрма) тоді вбили від 1 500 до 2 500 людей. Тоді ж у різних РВ НКВД – Клесівському, Межиріцькому, Вишнівецькому, Острожецькому, Сарненському та ін. – загинули сотні заарештованих.

Більшість із тих десятків тисяч людей, які стали жертвами червневої масової операції НКГБ/НКВД, не вели жодної активної боротьби проти радянської влади. Однак всіх їх, з огляду на їхню іншність, більшовицьке керівництво маркувало своїми ворогами і прирекло на фізичне знищення.

9. Відстежено дві спроби створення уенерівського підпілля під радянською окупацією у Західній Волині й на Поліссі впродовж 1939–1941 рр. – Ю. Сальським наприкінці 1939 р. і Т. Боровцем у другій половині 1940 р. До

його організації планували залучити українських емігрантів, що оселились і мешкали у Волинському воєводстві в 1920–1930-х рр. – членів розгалуженої мережі філій Українського центрального комітету, співробітників 2-ї секції Генерального штабу Військового міністерства уряду УНР, громадсько-політичних діячів тощо. Метою створення й діяльності такого підпілля його організатори вбачали у відновленні УНР.

Однак обидві місії зазнали невдачі. Головними її причинами виявились ослаблення, розпорошення й дезорганізація унерівського середовища на Західній Волині й Поліссі в умовах падіння Польської держави, з одного боку, та агентурно-провокаційна й репресивна діяльність ГУГБ НКВД, із другого. Одним із головних наслідків провокації НКВД проти УНР у 1939–1941 рр. стали неодноразові намагання радянських і теперішніх російських спецслужб розіграти «карту Бульби-Боровця» з метою внести розкол в український національно-визвольний, державницький рух та скомпрометувати його чільних діячів, що зумовило викривлення й фальшування історіографічного дискурсу проблеми.

10. Системне провокування у 1939–1941 рр. органами НКВД/НКГБ польсько-української (чи українсько-польської) неприязні в західних областях УРСР надає підстави стверджувати, що саме комуністичні спецслужби ініціювали і роздмухували польсько-українську конфронтацію на «кресах» як до, так і після нападу Німеччини на СРСР.

Ліквідація польського підпілля в західних областях УРСР, і в Західній Волині зокрема, була зумовлена низкою причин. Окрім проникнення агентури НКВД в її середовище, це відсутність досвіду нелегальної організаційної діяльності у керівництва та членства ЗВЗ, серед якого переважали кадрові військові і цивільні за майже повної відсутності співробітників спецслужб. Більшість офіцерів польської довоєнної розвідки, що функціонувала в радянському прикордонні, арештовані і знищені в таборах військовополонених і тюрмах Західної України з осені 1939 до весни 1940 рр., тобто ще до розгортання діяльності ЗВЗ. Більшовицька влада руками НКВД здійснила

Зачистку соціальної бази для польського спротиву, здійснивши висланські акції лютого – квітня 1940 р. Перед загрозами, які виникали з різних сторін – від радянських спецслужб і їхньої агентури, провокаторів у власному середовищі, неприязно, а то й вороже налаштованого українського загалу – нелегали ЗВЗ виявились безпорадними.

11. Аналіз протистояння органів НКВД/НКГБ з підпіллям ОУН доводить, що радянським спецслужбам під час Зачистки території Західної Волині 1939–1941 рр. не вдалось придушити опір підпілля українських націоналістів, попри максимальне використання державних, військових, економічних, політичних ресурсів. На заваді цьому стала низька професійна підготовка співробітників, залучених для виконання завдання, злочинні методи роботи, запозичені ними з практик Великого терору. Натомість учасники підпілля ОУН, що покладались на свою солідарність, знання й досвід, виявили високий рівень національної свідомості, були мотивовані відстоювати власні переконання і жертовно боронити свою землю.

Попри всі зусилля НКВД/НКГБ, ліквідувати підпілля ОУН у західних областях УРСР, зокрема у Західній Волині, їм не вдалось. Навесні 1941 р. регіон охопила хвиля збройних сутичок, у ході яких радянська сторона, окрім органів держбезпеки, змушена була використати підрозділи внутрішніх військ, червоноармійські гарнізони та ресурси новостворених ОББ. Антиоунівські акції у цей час перетворились, по суті, на воєнні дії.

Водночас розгорнута НКВД/НКГБ робота із завербування та використання агентури з числа організаційного членства ОУН, у т. ч. закордонної, призвела до інфільтрування агентурою обох частин ОУН – бандерівської і мельниківської. Специфіка ситуації, що склалась у 1940–1941 рр. у Західній Волині, на противагу Східній Галичині, полягала в тому, що організаційну мережу ОУН(б) на ЗУЗ «агентурний вірус» вразив головним чином на низовому рівні, натомість у крайовому проводі ОУН(м) ангажовані до співпраці з радянськими спецслужбами керівні організаційні кадри. Очевидно, що головною агентурною протиотрутою в ОУН(б) стало створення Служби

безпеки, яка виконувала функції спецслужби (розвідка, контррозвідка, захист від проникнення агентури).

12. В умовах наростання напруги у стосунках між СРСР і Німеччиною перед НКВД/НКГБ поставлене завдання остаточної Зачистки прикордонного регіону, до якого належали західні області УРСР, від усіх неблагонадійних елементів, до яких, окрім членів антирадянського підпілля, віднесли представників національних меншин, що походили з іноземних держав.

Констатуємо, що політика більшовиків стосовно представників національних меншин у Західній Волині – росіян, євреїв, чехів, ромів – була спрямована на їх інструменталізацію (використання), як також репресування, яке мало спільний знаменник з нацистським геноцидом, зокрема щодо євреїв і ромів. Кількасот представників національних меншин були знищені у Західній Волині під час двох масових операцій; єврейські біженці стали основним об'єктом червневої висланської акції (депортації) 1940 р.; члени циганської королівської родини (клану) Квеків вбиті радянцями у 1941 р.

13. Агентурно-оперативна робота органів НКВД/НКГБ, спрямована на встановлення контролю за релігійними об'єднаннями на території Західної Волині, здійснювалась в унісон із політичними, економічними, адміністративними утисками, які чинили супроти релігійних структур компартійні та радянські органи. Однак, агентурні комбінації ГБ для релігії і церкви становили значно більшу небезпеку: вони були спрямовані на її інструменталізацію шляхом внутрішнього розкладу і встановлення повного контролю за її діяльністю.

Таким чином радянські спецслужби намагались поставити під свій контроль православну і греко-католицьку церкви, досягши в цьому певних успіхів. До прикладу, серед єпископату і кліру Української автономної православної церкви, яка визнавала канонічне підпорядкування Московській патріархії, під час нацистської окупації виявилась низка агентів ГБ, окремі з яких навіть виконували функції резидентів спеціальних загонів 4-го управління НКВД СРСР.

Науково-практичне значення результатів, отриманих у процесі здійсненого дослідження, полягає у систематизації, узагальненні й розгляді з нових методологічних позицій нагромаджених знань про функціонування органів НКВД/НКГБ у Західній Волині в 1939–1941 рр. Зібраний і проаналізований матеріал дав можливість для створення цілісної картини і «відчитування» сенсів радянської волинських (західноукраїнських) земель не лише на початку Другої світової війни, а й на її завершальному етапі, за повторної радянської окупації цих територій. Органи НКВД/НКГБ слугували ключовим інструментом радянського режиму для опанування іншим (ментально, політично, економічно, соціально, культурно, духовно) регіоном. Опрацьована історико-методологічна матриця (схема) може бути застосована для підготовки досліджень з розглядом аналогічних процесів у сусідніх із Волинню українських історичних землях Галичини, Буковини, Закарпаття, як також на території сусідніх країн – Білорусі, Латвії, Литви, Естонії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерел

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України), м. Луцьк

Ф. 9. Особові справи колишніх працівників ОВС

1. Спр. 2169. Рожнов Тимофій Іванович. 54 арк.
2. Спр. 2617. Маркіза Іван Ількович. 32 арк.

ГДА МВС України, м. Рівне

Ф. 23. Накази УМВС

Оп. 1

3. Спр. 19, т. 1. Накази по особовому складу Управління НКВД по Рівненській області. 20 грудня 1939 – 25 квітня 1940 рр. 185 арк.
4. Спр. 19, т. 2. Накази по особовому складу Управління НКВД по Рівненській області. 25 квітня – 8 липня 1940 рр. 180 арк.
5. Спр. 19, т. 3. Накази по особовому складу Управління НКВД по Рівненській області. 9 липня – 31 жовтня 1940 рр. 227 арк.
6. Спр. 19, т. 4. Накази по особовому складу Управління НКВД по Рівненській області. 10 листопада – 29 грудня 1940 рр. 123 арк.
7. Спр. 19, т. 5. Накази по особовому складу Управління НКВД по Рівненській області. 2 січня – 11 березня 1941 рр. 90 арк.

Оп. 8

8. Спр. 1. Накази по Управлінню міліції Рівненській області. 1 лютого – 31 грудня 1940 рр. 181 арк.

Ф. 25. Вироки

Оп. 1

9. Спр. 8. Справа по обвинуваченню Хращевського Сергія Ананійовича. Без суцільної пагінації.

Ф. 26. Спецпоселенці

10. Спр. 5057. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 1. 223 арк.
11. Спр. 5058. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 2. 337 арк.
12. Спр. 5059. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 3. 414 арк.
13. Спр. 5060. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 4. 233 арк.
14. Спр. 5061. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 5. 390 арк.
15. Спр. 5062. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 6. 109 арк.
16. Спр. 5063. Матеріали на осадників, переселених з Рівненської області за 1940-й рік. Опердільниця № 7. 166 арк.
17. Спр. 5064. Том № 8. АБВ. 181 арк.
18. Спр. 5065. Том № 9. 183 арк.
19. Спр. 5066. Том № 10. 237 арк.
20. Спр. 5067. Том № 11. 151 арк.
21. Спр. 5068. Том № 12. ПРС. 269 арк.
22. Спр. 5069. Том № 13. 212 арк.
23. Спр. 5070. Підлягаючі виселенню в 1940 році. 248 арк.

Ф. 27. Особові справи співробітників УМВС

Оп. 1

24. Спр. 177. Особова справа Карбера Самуїла Йосифовича.
25. Спр. 331. Особова справа Корольова Олександра Петровича. 36 арк.
26. Спр. 374. Особова справа Захарова Володимира Борисовича. 44 арк.
27. Спр. 486. Особова справа Ліплявого Сергія Гнатовича. 43 арк.+19 арк.
28. Спр. 561. Архівні матеріали Сирцова Василя Андрійовича. 32 арк.+9 арк.+7 арк.

29. Спр. 573. Архівні матеріали Толстікова Олександра Олександровича. 40 арк.
30. Спр. 954. Особова справа Максися Миколи Григоровича. 25 арк.
31. Спр. 991. Облікові матеріали Гребенюка Романа Федоровича. 11 арк.
32. Спр. 1068. Особова справа Рудика Адама Герасимовича. 22 арк.
33. Спр. 1084. Особова справа Рудого Уліяна Максимовича. 21 арк.
34. Спр. 1124. Особова справа Семенюка Сергія Тарасовича. 24 арк.
35. Спр. 1225. Архівні матеріали Зенова Євгенія Івановича. 80 арк.+61 арк.
36. Спр. 1418. Архівні матеріали Валентюка Уляна Олександровича. 4 арк.
37. Спр. 1710. Особова справа Стрижака Василя Петровича. 32 арк.
38. Спр. 1944. Особова справа Кириленка Федора Наумовича. 44 арк.+14 арк.
39. Спр. 1949. Особова справа Панченка Олексія Борисовича. 9 арк.+32 арк.
40. Спр. 2032. Особова справа Сіренка Івана Петровича. 16 арк.+6 арк.
41. Спр. 2267. Особова справа Багнюка Костянтина Михайловича. 31 арк.
42. Спр. 2357. Архівні матеріали Дейсуна Тихона Купріяновича. 22 арк.
43. Спр. 3077. Матеріали спецперевірки Бондаря Івана Степановича. 42 арк.
44. Спр. 3175. Особова справа Зверева Віктора Романовича. 32 арк.+9 арк.
45. Спр. 3257. Архівні матеріали Конобієвського Михайла Даниловича. 27 арк.
46. Спр. 3295. Архівні матеріали Компанійця Василя Миколайовича. 20 арк.
47. Спр. 3370. Архівні матеріали Мельника Петра Федоровича. 31 арк.
48. Спр. 3480. Архівні матеріали Слуцького Ізраїля Ісаковича. Без пагінації.
49. Спр. 3919. Архівні документи Чечоткіна Андрія Васильовича. 153 арк.
50. Спр. 6906. Особова справа Коваленка Івана Даниловича. 33 арк.
51. Спр. 6916. Особова справа Овчарука Тимофія Андрійовича. 31 арк.+7 арк.+46 арк.
52. Спр. 6935. Особова справа Ковальова Ілля Філіповича. 10 арк.
53. Спр. 6949. Особова справа Суліменка Макара Георгійовича. 17 арк.
54. Спр. 6953. Особова справа Воробйова Веніаміна Дмитровича. 32 арк.+16 арк.+25 арк.
55. Спр. 6964. Особова справа Білого Григорія Гнатовича. 27 арк.

56. Спр. 6986. Особова справа Захарова Івана Васильовича. 30 арк.
57. Спр. 6989. Особова справа Бурлакова Семена Митрофановича. 31 арк.
58. Спр. 6992. Особова справа Мокринського Андрія Павловича. 38 арк.
59. Спр. 7006. Особова справа Голованова Меркурія Кузьмича. 39 арк.+26 арк.+17 арк.
60. Спр. 7015. Особова справа Вайсблеха Єфима Мойсейовича. 29 арк.+6 арк.
61. Спр. 7037. Особова справа Ізраїльського Григорія Єфимовича. 54 арк.
62. Спр. 7038. Особова справа Сокольвьяка Василя Івановича. 22 арк.+49 арк.
63. Спр. 7039. Особова справа Кольмиченка Григорія Михайловича. 30 арк.+12 арк.
64. Спр. 7041. Особова справа Вежновця Миколи Михайловича. 17 арк.+46 арк.
65. Спр. 7116. Особова справа Котрягіна Миколи Степановича. 18 арк.+33 арк.
66. Спр. 7122. Особова справа Безеди Івана Федотовича. 38 арк.+26 арк.
67. Спр. 7133. Особова справа Винокура Якова Давидовича. 58 арк.+27 арк.+78 арк.
68. Спр. 7135. Особова справа Зябрікова Дмитра Григоровича. 19 арк.
69. Спр. 7137. Особова справа Воробйова Івана Михайловича. 40 арк.+28 арк.
70. Спр. 7223. Особова справа Боброва Василя Івановича. 47 арк.+27 арк.+84 арк.
71. Спр. 7250. Особова справа Дмитрієва Андрія Максимовича. 29 арк.+29 арк.+47 арк.+13 арк.
72. Спр. 7253. Особова справа Худолєєва Федора Петровича. 37 арк.+22 арк.+19 арк.+41 арк.
73. Спр. 7254. Особова справа Горашенка Давида Петровича. 51 арк.+36 арк.+26 арк.+82 арк.
74. Спр. 7259. Особова справа Руденка Степана Силевича. 110 арк.
75. Спр. 7282. Особова справа Трегубова Йосифа Павловича. 39 арк.+29 арк.
76. Спр. 7316. Особова справа Романова Сергія Петровича. 152 арк.+74 арк.+49 арк.+70 арк.

77. Спр. 7401, Особова справа Дядіна Івана Івановича. 57 арк.+70 арк.
78. Спр. 7412. Особова справа Галаванова Олександра Георгійовича. 25 арк.
79. Спр. 7433. Особова справа Беренштейн Фейги Нусівни. 36 арк.
80. Спр. 7496 (Особова справа Калугіна Василя Єфремовича). 78 арк.
81. Спр. 7552. Особова справа Гаврилова Віктора Кириловича. 46 арк.+44 арк.+20 арк.
82. Спр. 7566. Особова справа Земляного Олексія Івановича. 57 арк.+19 арк.+93 арк.
83. Спр. 7572. Особова справа Кірзнера Льва Марковича. 40 арк.+22 арк.+77 арк.
84. Спр. 7677. Особова справа Васякова Антона Йосифовича. 25 арк.
85. Спр. 8809. Архівні матеріали Латишева Василя Пантелеймоновича. 7 арк.
86. Спр. 9872. Особова справа Розумянського Аркадія Юрійовича. 55 арк.+29 арк.
87. Спр. 10015. Особова справа Поліщука Трохима Андрійовича. 46 арк.
88. Спр. 10043. Особова справа Громового Івана Прокоповича. 22 арк+132 арк.+57 арк.
89. Спр. 10052. Особова справа Колпака Антона Євдокимовича. 77 арк.+32 арк.
90. Спр. 10060. Особова справа Лобанова Дмитра Яковича. 66 арк.+44 арк.
91. Спр. 10071. Особова справ Овчарова Миколи Григоровича. Без пагінації.
92. Спр. 10330. Особова справа Візерського Євгенія Кіндратовича. 63 арк.
93. Спр. 10342. Архівні матеріали Дмитренка Антона Антоновича. 53 арк.+19 арк.+40 арк.+39 арк.
94. Спр. 10360. Матеріал спецперевірки Лебедєва Федора Федоровича. 67 арк.+4 арк.
95. Спр. 10361. Архівні матеріали Лісовенка Сергія Савелійовича. 60 арк.
96. Спр. 10368. Архівні матеріали Молодова Михайла Миколайовича. 115 арк.
97. Спр. 10371. Особова справа Мединцева Михайла Павловича. 280 арк.
98. Спр. 10377. Архівна справа Полуяхтова Івана Михайловича. 45 арк.

99. Спр. 10383. Матеріал спецперевірки Пономарьова Івана Кириловича.
68 арк.
100. Спр. 10388. Архівні матеріали Рязанцева Миколи Івановича.
58 арк.+33 арк.
101. Спр. 10391. Особова справа Соловйова Сергія Федоровича. 32 арк.
102. Спр. 10404. Архівні матеріали Устинова Василя Петровича.
31 арк.+82 арк.+4 арк.
103. Спр. 10407. Архівні матеріали Чернявського-Ольшанецького Йосифа
Іоновича. 26 арк.+26 арк.
104. Спр. 10408. Архівні матеріали Шейгама Григорія Пінхусовича.
33 арк.+35 арк.
105. Спр. 14717. Особова справа Возлюблених Івана Івановича. 52 арк.+70 арк.

Ф. 29. Пенсійні справи співробітників УМВС

Оп. 1

106. Спр. 247. Пенсійна справа Маляренка Кіндрата Романовича. 27 арк.
107. Спр. 611. Пенсійна справа Бондарчука Миколи Олександровича. 22 арк.

**Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України),
м. Вінниця**

Ф. 3(Р). Особові справи

Оп. 2

108. Спр. 2793. Крутов Роман Васильович.
7 арк.+10 арк.+39 арк.+29 арк.+132 арк.

ГДА СБ України, м. Житомир

Ф. 3(Р). Особові справи

Оп. 2

109. Спр. 4610-ОС. Тамаркін Михайло Шахнович. 21 арк.

ГДА СБ України, м. Київ

**Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те
Управління МГБ-КГБ УРСР**

Оп. 1

110. Спр. 32. Облік агентури по духовенству. 1942–1943 рр. 51 арк.

Ф. 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб

111. Спр. 897. Переписка з оперативної роботи УАО КГБ при РМ УССР – за матеріалами 1939–1940 рр., Західна Україна. 274 арк.

112. Спр. 926. Список особових справ арештованих, направлених в НКВД СССР. 25.11.1940. 121 арк.

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

113. Спр. 69648-фп. Справа зі звинувачення Бачинського Сергія Васильовича. Т. 1–2. 248 арк.+115 арк.

114. Спр. 71218-фп. Справа зі звинувачення Кульчинської Валентини Євгенівни. 148 арк.

115. Спр. 75169-фп. Справа зі звинувачення Громадського Олексія Яковича. 27 арк.

Ф. 8. Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР

Оп. 14

116. Спр. 43. Штатний розпис співробітників УНКГБ Одеської області за 1941 рік. 183 арк.

Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ

Оп. 1

117. Спр. 10. Книга цілком таємних і таємних наказів, орієнтувань, вказівок НКВД-МГБ СССР за 1935–1954 рр. 350 арк.

118. Спр. 17. Книга цілком таємних і таємних наказів, директив і орієнтувань НКВД-НКГБ СССР за 1940–1954 рр. 315 арк.

119. Спр. 34. Книга директив НКВД УССР за 1940 р. 290 арк.

120. Спр. 86. Збірник цілком таємних розпорядчих документів НКГБ-НКВД СССР за 1941 р. 278 арк.

121. Спр. 209. Справа з нормативно-правовими актами колишнього СССР за 1940 р. 185 арк.

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників держбезпеки

122. Спр. 4849-л. Климчук Петро Антропович. Т. 1–5. 282 арк.

123. Спр. 5037. Особова справа Каріна-Даниленка Сергія Тарасовича. Т. 1–6.
59 арк.+41 арк.+118 арк.+4 арк.+88 арк.

Ф. 16. Секретаріат ДПУ УСРР – КДБ УРСР

Оп. 1

124. Спр. 365. Документи (вказівки, протоколи допитів) НКВС УРСР до УНКВС по Волинській та Львівській областях та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР щодо агентурно-оперативної роботи по викриттю антирадянських організацій та груп у Волинській, Львівській та Тернопільській областях. 18.10.1939–26.12.1939. 37 арк.

125. Спр. 369. Документи (вказівки, повідомлення, доповідні, листи) НКВС УРСР та УНКВС по Волинській області щодо виконаної агентурно-оперативної роботи (польські офіцери, антирадянські листівки). 17.11.1939–27.12.1939. 77 арк.

126. Спр. 370. Документи (накази, директиви, вказівки, списки, повідомлення) НКВС СРСР до опергруп НКВС на території Західної України та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР щодо організації оперативно-чекістських груп на території Західної України, обліку колишніх офіцерів польської армії, кількості біженців, репресій стосовно військовополонених та представників урядових адміністрацій. 08.09.1939–28.12.1939. 206 арк.

127. Спр. 386. Документи (повідомлення, доповідні, телеграми, зведення) НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про підготовку, хід та підсумки виборів в обласні, районні, міські, сільські та селищні ради депутатів трудящих, підсумки роботи Народного зібрання Західної України тощо. 20.02.1939–31.12.1939. 178 арк.

128. Спр. 390. Документи (довідні, повідомлення, вказівки, листи, списки, протоколи допитів) УНКВС по Тернопільській, Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській та Станіславській областях до НКВС УРСР та НКВС УРСР, на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР з питань агентурно-оперативної роботи, вивчення інтелігенції м. Львів, політико-економічного стану території Генеральної Губернії (ГГ),

- викриття Рівненського філіалу «Національного трудового союзу нового покоління» (НТСНП), випадки на кордоні, надзвичайні події, кримінальні прояви тощо. 07.01.1940–14.02.1940. 357 арк.
129. Спр. 391. Документи (повідомлення, листи, вказівки, постанови) ДТВ УДБ НКВС Ковельської, Південно-Донецької та Північно-Донецької залізниць, УНКВС по Сталінській до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про хід операції з виселення польських осадників та службовців колишньої лісової охорони, антирадянську діяльність біженців з Польщі та надзвичайні події. 29.12.1939–19.02.1940. 225 арк.
130. Спр. 395. Документи (доповідні, телеграми, повідомлення, зведення, телеграми) НКВС УРСР, УНКВС УРСР та НКВС СРСР з питань: організації виконання Угоди між СРСР та Німеччиною по обміну біженцями з території окупованої Польщі на територію СРСР, а німецького населення на територію Німеччини; підготовки та результатів проведення операції з виселення антирадянських та «антисоціальних» контингентів населення із західних областей УРСР (квітень 1940 р.) тощо. Копія Угоди між СРСР та Німеччиною по обміну біженцями. 09.01–18.04.1940. 633 арк.
131. Спр. 397. Документи (доповідні, довідки) ПВ НКВС УРСР, УРСМ НКВС УРСР на адресу керівництва НКВС УРСР щодо відселення з прикордонної смуги, відправлення біженців в Німеччину та прийняття в СРСР, затримання порушників кордону, хід паспортизації населення прикордонної смуги Західних областей України. 07.09.1939–08.06.1940. 24 арк.
132. Спр. 405. Документи (доповідні, повідомлення, вказівки, листи, орієнтування) НКВС УРСР до обласних управлінь НКВС, НКВС СРСР та ЦК КП(б)У з питань агентурно-оперативної роботи по викриттю і ліквідації підпілля ОУН. 02.01.1940–02.09.1940. 288 арк.

133. Спр. 411. Документи (довідки, повідомлення, телеграми, протоколи допиту) УНКВС по Волинській, Львівській, Станіславській, Ровенській та Дрогобицькій областях до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР про агентурно-оперативно-слідчу роботу по лініях: ПОВ; резидентури гестапо; учасників антирадянських виступів у Збаражі та Чорткові; стан торгівлі та постачання продуктів першої необхідності; боротьбу зі спекуляцією тощо. 19.12.1939–11.10.1940. 476 арк.
134. Спр. 418. Документи (розпорядження, рапорти, доповідні, листи, довідки) УНКВС по Тернопільській області та НКВС УРСР про надзвичайні події та агентурно-оперативно-слідчої роботи. 28.02 – 05.11.1940. 455 арк.
135. Спр. 427. Документи (довідні, вказівки, листи, повідомлення) НКВС УРСР, обласних УНКВС УРСР, ОВ НКВС КОВО та ОдВО, ВТ військ НКВС КО, УРСМ НКВС, ДТВ НКВС про: агентурно-оперативну роботу стосовно порушників державного кордону, авторів листів антирадянського та релігійного змісту; протидію антирадянським повстанням та замаху на Й. Сталіна; слідчу роботу по лініях «ПОВ» і ОУН; організаційну і адміністративно-господарську діяльність органів держбезпеки; стан народногосподарських об'єктів; надзвичайні події та нещасні випадки. 05.01 – 21.11.1940. 258 арк.
136. Спр. 432. Документи (довідки, доповідні, звіти, рапорти) УНКВС по Волинській, Дрогобицькій, Акерманській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях на адресу НКВС УРСР про стан агентурно-оперативної роботи. 28.10.1940–04.12.1940. 192 арк.
137. Спр. 434. Документи (листи, повідомлення, доповідні) НКВС УРСР, УПВ УРСР, НКВС СРСР про роботу оперативних груп в УНКВС по Волинській, Дрогобицькій, Чернівецькій та Рівненській областях, організацію 4 відділу УДБ НКВС УРСР, агентурно-оперативну і слідчу роботу на території Західної України, Бессарабії, Північної Буковини тощо. 15.03.1940–07.12.1940. 112 арк.

138. Спр. 435. Документи (повідомлення, вказівки, довідки) НКВС УРСР, НКВС СРСР, УНКВС по Київській, Чернігівській, Полтавській, Рівненській, Волинській, Львівській, Акерманській, Чернівецькій областях та НКВС МРСР про агентурно-оперативно-слідчу роботу по лініях викриття антирадянських, білогвардійських, монархічних та націоналістичних організацій. 22.01.1940–09.12.1940. 72 арк.
139. Спр. 448. Відомості про стан оперативної роботи по УНКВД Львівської області. 1940. 152 арк.
140. Спр. 456. Документи (вказівки, довідки, листи, повідомлення, доповідні) НКВС УРСР, НКВС СРСР, ГУДБ і ГЕУ НКВС СРСР, обласних управлінь НКВС УРСР, ЦК КП(б)У з питань роботи по лініях церкви, розробці членів «Братерства російської правди», «Національно-трудового союзу нового покоління» та ліквідації «Польської повстанської організації». 05.01.1940–26.12.1940. 151 арк.
141. Спр. 460. Документи (телеграми, повідомлення, вказівки, довідки) ПВ НКВС УРСР, УРСМ НКВС УРСР, обласних УНКВС УРСР, НКВС СРСР, НКВС УРСР та ЦК КП(б)У про хід операції з переселення населення із прикордонної зони західних областей УРСР. 17.01.1940–26.12.1940. 302 арк.
142. Спр. 467. Документи (довідки, повідомлення, листи, телеграми) НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР, ЦК КП(б)У та РНК УРСР про випадки порушення кордону, надзвичайні події, оперативно-слідчу розробку ОУН тощо. 02.09.1940–27.12.1940. 252 арк.
143. Спр. 480. Документи (повідомлення, вказівки, запити, листи, довідки, протоколи допитів) НКВС УРСР, УНКВС, НКВС СРСР, ГУДБ і ГЕУ НКВС СРСР, РНК УРСР, ЦК КП(б)У з питань агентурно-оперативної роботи. 1938–31.12.1940. 410 арк.
144. Спр. 481. Документи (листи, телеграми, повідомлення, вказівки) НКВС УРСР, УНКВС, УРСМ НКВС УРСР, УПВ НКВС УРСР, НКВС СРСР та ЦК КП(б)У про агентурно-оперативні заходи по викриттю агентури

- іноземних розвідок, боротьбу зі шпигунством та випадки порушення кордону. 04.01.1940–31.12.1940. 419 арк.
145. Спр. 482. Документи (доповідні, повідомлення, телеграми, довідки) НКВС УРСР, УНКВС по Дрогобицькій, Житомирській, Дрогобицькій, Рівненській та Харківській областях, РНК УРСР, ЦК КП(б)У, НКВС СРСР, УПВ і ОВ НКВС КОВО, ОВ НКВС КОВО про випадки отруєнь і епідемічних захворювань серед населення та військовослужбовців КОВО. 05.01–31.12.1940. 88 арк.
146. Спр. 489. Документи (листи, телеграми, довідки, повідомлення, доповідні, протоколи допитів) УНКВС по Акерманській, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Полтавській, Ровенській та Чернігівській областях до НКВС УРСР з питань агентурно-оперативно-слідчої роботи на промислових і оборонних об'єктах, боротьбі з підпіллям ОУН, виселення повій з території Волинської області, 02.01.1940–03.01.1941. 367 арк.
147. Спр. 491. Документи (довідки, доповідні, звіти, рапорти) УНКВС УРСР на адресу НКВС УРСР про агентурно-оперативну роботу на території Волинської, Дрогобицької, Акерманської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей, 30.11.1940–10.01.1941. 141 арк.
148. Спр. 494. Документи (довідки, доповідні, звіти, рапорти) УНКВС західних областей УРСР до НКВС УРСР про агентурно-оперативну роботу на території Волинської, Дрогобицької, Акерманської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської та Чернівецької областей. 03.01.1940–14.01.1941. 141 арк.
149. Спр. 500. Документи (доповідні, листи, рапорт) НКВС УРСР про стан агентурно-оперативної роботи на території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей. 01.02.1941–12.02.1941. 75 арк.

150. Спр. 503. Документи (доповідні, довідки, рапорти) НКВС УРСР про стан агентурно-оперативної роботи на території Львівської, Рівненської, Станіславської та Чернівецької областей. 27.02.1941–15.03.1941. 68 арк.
151. Спр. 504. Агентурне повідомлення агента 3-го управління НКДБ УРСР «Бродського» про стан автокефальної православної церкви в Польщі. 25.03.1941. 62 арк.
152. Спр. 506. Документи (телеграми, повідомлення, доповідні, вказівки, протоколи допитів) НКДБ–НКВС УРСР, УНКДБ–УНКВС, УРСМ НКВС УРСР до НКДБ–НКВС УРСР, НКДБ–НКВС СРСР та ЦК КП(б)У про результати роботи по ліквідації ОУН у західних областях України, концентрацію німецьких військ у прикордонних з СРСР районах тощо. 09.04.1941–05.06.1941. 253 арк.
153. Спр. 509. Документи (телеграми, повідомлення, доповідні, вказівки) НКВС УРСР, НКДБ УРСР, УРСМ НКВС УРСР, НКВС СРСР та ЦК КП(б)У про викриття та ліквідацію осередків підпілля ОУН, боротьбу з бандитизмом на території західних областях УССР, стан агентурно-оперативної роботи тощо. 01.01.1941–06.1941. 253 арк.
154. Спр. 511. Документи (доповідні, повідомлення, листи) НКДБ-НКВС УРСР до НКДБ-НКВС СРСР з питань агентурно-оперативної роботи, боротьбу з підпіллям ОУН, розробку «Націонал-соціалістичної української партії», розташування німецьких військ на територіях Румунії та Генерал-Губернаторства, початок німецько-радянської війни. 12.02.1941–05.07.1941. 334 арк.
155. Спр. 512. Документи (листи, телеграми, доповідні, повідомлення) НКВС УРСР, ОВ НКВС КОВО, Од.ВО, ХВО, УНКВС по Ізмаїльській, Кам'янець-Подільській, Київській областях про агентурно-оперативну роботу, виконання наказу НКО СРСР № 3062 і реагування на нього військовослужбовців, випадки дезертирства і шкідництва у військових частинах тощо. 02.01.1941–01.09.1941. 329 арк.

156. Спр. 513. Документи (телеграми, повідомлення, доповідні, листи, зведення) НКДБ–НКВС УРСР, УНКДБ–НКВС до РНК УРСР і ЦК КП(б)У про викриття та ліквідацію осередків підпілля ОУН, переселення сімей членів ОУН із західних областей УРСР, надзвичайні події тощо. 02.06.1941–10.09.1941. 304 арк.
157. Спр. 514. Документи (повідомлення, вказівки, телеграми, доповідні) НКДБ–НКВС УРСР, УНКДБ–УНКВС по Чернівецькій області з питань агентурно-оперативної роботи, боротьби з підпіллям ОУН, ліквідації польських націоналістичних організацій, розробки духовенства, арештів агентів німецької, польської, румунської і японської розвідок тощо. 04.01–11.09.1941. 150 арк.
158. Спр. 517. Документи (довідки, зведення, доповідні, вказівки) НКДБ–НКВС УРСР, ОБ НКВС КОВО і ХВО, УНКВС, про роботу із закордонною агентурою (а/с «Арийцы», «Обиженные», «Повстанцы», «Ожившие», «Запад», «Переправа», «Шакалы», «Приятели», «Вражьи тропы», «Консолидация»). 27.12.1939–28.09.1941. 361 арк.
159. Спр. 518. Документи (листи, вказівки, повідомлення, доповідні, телеграми) НКДБ–НКВС УРСР і СРСР, обласних УНКДБ–УНКВС про: стан агентурно-оперативної роботи по лініях ОУН, українських антирадянських організацій, церковників; покращення роботи райміськорганів; передислокацію німецьких військ до кордону з СРСР; збільшення потоку біженців із західних областей та оперативну звітність. 29.12.1940–28.09.1941. 281 арк.
160. Спр. 522. Документи (статистичні таблиці, телеграми, доповідні, листи, довідки) НКВД–НКГБ УССР на адресу партійно-державного керівництва УССР і СССР про: ситуацію у тюрмах і ВТТ НКВД УССР; боротьбу із німецькими та угорськими спецслужбами; виселення польських осадників, лісників та повій; дотримання чекістської дисципліни й конспірації тощо. 01.01.1941–12.11.1941. 105 арк.

Ф. 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР

161. Спр. 47. Директиви і звітність про виселення сімей нелегалів ОУН і польської к/р та засуджених до ВМП. 1939–1941. 75 арк.

ГДА СБ України, м. Луцьк

Ф. Припинених архівно-кримінальних справ

162. Спр. 2628-фп. Т. 1–2. Справа зі звинувачення Помяновського В. Н. 26.10.1944–28.03.1969. 728 арк.

163. Спр. 4301-фп. Справа зі звинувачення Зеленського Аркадія Анатолійовича та ін. 15.07.1940–04.09.1991.

164. Спр. 4409-фп. Справа зі звинувачення Шиманського Т. Д., Токарського А. М. та ін. 22.01.1941–17.10.1991. 382 арк.

165. Спр. 5576-фп. Справа зі звинувачення Ковальчука Миколи Корнійовича та інших. 22.02–15.04.1941. 420 арк.

166. Спр. 6216-фп. Т. 1–3. Справа зі звинувачення Королюка Д. Г., Корольчука І. Й., Дацюка М. І. та ін. 27.11.1940–28.09.1992. 752 арк.+165 арк.

167. Спр. 6550-фп. Справа зі звинувачення Войтовича Адама та ін. 471 арк.

168. Спр. 6808-фп. Справа зі звинувачення Куделі Миколи Павловича. 08.08.1947–30.06.1993.

ГДА СБ України, м. Рівне

Ф. 1. Управління СБ України в Рівненській області

Оп. 21. Накази

169. Спр. 1. Накази по особовому складу УНКВД у Рівненській області. [24 січня – 18 липня 1940 р.]. Без суцільної пагінації [40 арк.].

170. Спр. 2. Накази по особовому складу УНКВД у Рівненській області. [27 серпня – 29 грудня 1940 р.]. Без суцільної пагінації [11 арк.].

171. Спр. 3. Накази по особовому складу УНКВД у Рівненській області. [2 січня – 22 лютого 1941 р.]. Без суцільної пагінації [8 арк.].

172. Спр. 4. Накази по особовому складу УНКГБ у Рівненській області. [5 березня – 11 червня 1941 р.]. 195 арк.

173. Спр. 5. Накази по особовому складу УНКВД у Рівненській області. [4 січня – 7 березня 1941 р.]. 42 арк.

Ф. 3(Р). Особові справи**Оп. 2**

174. Спр. 34. Особова справа Луцика Олександра Костянтиновича. 38 арк.
175. Спр. 168. Особова справа Зарицького Дем'яна Івановича. 46 арк.
176. Спр. 179. Особова справа Большакова Івана Васильовича. 47 арк.+6 арк.
177. Спр. 179. Слідча справа щодо вбивства співробітників Костопільського РВ НКВД тт. Васько С. Н., Ненахова Н. Т., Іванова Н. С. 50 арк.
178. Спр. 245. Особова справа Горденка Андрія Євдокимовича. 104 арк.
179. Спр. 262. Особова справа Ніколаєва Андрія Степановича. 47 арк.
180. Спр. 301. Особова справа Онегіна Миколи Дмитровича. 38 арк.
181. Спр. 303. Особова справа Ненахова Івана Тимофійовича. 59 арк.
182. Спр. 306. Особова справа Коллонтая Дмитра Ігнатійовича. 56 арк.
183. Спр. 314. Особова справа Кваші Степана Филиповича. 49 арк.
184. Спр. 320. Особова справа Нікуліна Івана Кириловича. 52 арк.
185. Спр. 327. Особова справа Козлова Миколи Титовича. 52 арк.
186. Спр. 345. Особова справа Кириченка Івана Йоновича. 25 арк.
187. Спр. 350. Особова справа Кадкіна Леоніда Григоровича. 77 арк.
188. Спр. 440. Особова справа Трофимова Миколи Михайловича. 26 арк.
189. Спр. 926. Особова справа. Денисенка Тихона Івановича. 91 арк.
190. Спр. 932. Особова справа Виноградова Олександра Олександровича. 36 арк.
191. Спр. 936. Особова справа Цибаня Олександра Івановича. 46 арк.
192. Спр. 960. Особова справа Малигіна Семена Миколайовича. 119 арк.
193. Спр. 964. Особова справа Єршова Петра Єфимовича. 45 арк.
194. Спр. 984. Особова справа Зікеєва Дмитра Івановича. 81 арк.
195. Спр. 1001. Особова справа Окуня Залмана Рувимовича. 51 арк.
196. Спр. 1062. Особова справа Іванова Миколи Семеновича. 49 арк.
197. Спр. 1534. Особова справа Якименка Олексія Гавриловича. 35 арк.
198. Спр. 1655. Особова справа Лосєва Євгена Дмитровича. 42 арк.
199. Спр. 1656. Особова справа Шитікова Андрія Андрійовича. 38 арк.

200. Спр. 1663. Особова справа Зябрікова Дмитра Григоровича. 38 арк.
201. Спр. 1678. Особова справа Винокура Якова Давидовича. 59 арк.
202. Спр. 1681. Особова справа Зарицького Дем'яна Івановича. 46 арк.
203. Спр. 1682. Особова справа Боброва Василя Івановича. 53 арк.
204. Спр. 1693. Особова справа Дядіна Івана Івановича. 44 арк.
205. Спр. 1740. Особова справа Новікова Павла Яковича. 117 арк.
206. Спр. 1858. Особова справа Латишева Василя Пантелеймоновича. 44 арк.

Ф. 4(Р). Архівно-кримінальні справи (основний)

207. Спр. 3417. Справа зі звинувачення Мирончука Федора Адамовича, Вальчука Хоми Гнатовича. 01.09.1944–27.02.1945. 311 арк.
208. Спр. 7093. Контрольно-наглядова справа зі звинувачення Гожого Павла Степановича. 9 арк.
209. Спр. 9370. Справа зі звинувачення Потапова-Броніковського Ярослава-Георгія Болеславовича. 26.03–24.07.1940. 181 арк.
210. Спр. 9680. Справа зі звинувачення Стельмаха Пахома Павловича. 26 арк.
211. Спр. 9794. Справа зі звинувачення Якубовського Стефана Феліксовича. 29.09.1939–26.02.1940. 236 арк.
212. Спр. 9973. Справа зі звинувачення Сича Петра Михайловича. 18 арк.
213. Спр. 10791. Контрольно-наглядове провадження кримінальної справи зі звинувачення Гуріна П. С., Андрейчук Р. Т., Ковалевич О. Я. 174 арк.
214. Спр. 10958. Справа зі звинувачення Бохеніка Йосифа Станіславовича. 02.02–23.03.1944. 15 арк.
215. Спр. 11807. Контрольно-наглядова справа Штимера Фроіма-Мойше. Без пагінації.
216. Спр. 11828. Контрольно-наглядова справа Квек І. Н. та ін. 93 арк.
217. Спр. 11869. Контрольно-наглядова справа Зданевича Петра Антоновича та ін. Без пагінації.
218. Спр. 11883. Контрольно-наглядова справа Філіппека Миколая Віцентійовича та ін. 84 арк.

219. Спр. 11900. Контрольно-наглядова справа Штейнгартена Абрама Йосифовича. 19 арк.
220. Спр. 17454. Контрольно-наглядова справа Рабиновича Якова Ісааковича та ін. 96 арк.
221. Спр. 17469. Контрольно-наглядова справа Тшасковського Стефана Феліксовича. 21 арк.
222. Спр. 17546. Контрольно-наглядова справа Гальвіка Івана Максимовича. 6 арк.
223. Спр. 17618. Контрольно-наглядова справа Кравця Якова Даниловича та ін. 123 арк.
224. Спр. 17664. Контрольно-наглядова справа Квек Сандол Дьордохович та ін. 60 арк.
225. Спр. 17670. Контрольно-наглядова справа Орловської Надії Андріївни. 23 арк.

Ф. 5(Р). Архівно-кримінальні справи (припинений)

226. Спр. П-54. Справа зі звинувачення Хоміцького Антона Йосифовича. 23.02–05.07.1945. 130 арк.
227. Спр. П-595. Слідчі матеріали Козла Ананія Степановича. 10 арк.
228. Спр. П-622. Справа зі звинувачення Гуменюка Купріяна Григоровича. 31.10.1940–31.03.1941. 56 арк.
229. Спр. П-739. Справа зі звинувачення Кірзнера Лева Марковича. 17.02–12.03.1941. 111 арк.
230. Спр. П-780. Справа зі звинувачення Свєцінського Казимира Фортунатовича. 7 арк.
231. Спр. П-2587. Контрольно-наглядова справа Боровича Якуба Платоновича. Без пагінації.
232. Спр. П-2619. Справа зі звинувачення Забужка Григорія Сильвестровича. 127 арк.
233. Спр. П-2625. Контрольно-наглядова справа Домбровського Альфреда Ігнаційовича. Без пагінації.

234. Спр. П-2626. Контрольно-наглядова справа Козловського Віталія Вікентійовича. 3 арк.
235. Спр. П-2803. Справа зі звинувачення Кальтенберга Володимира Андріановича. 02.10.1939–18.08.1961. 74 арк.
236. Спр. П-2804. Справа зі звинувачення Ткачука Гната Никоновича. 19.04.1940–30.08.1960. 101 арк.
237. Спр. П-3365. Справа зі звинувачення Лебеда Феофана Оксентійовича. 30.10.1945–05.1946. 215 арк.
238. Спр. П-5011. Слідчі матеріали Забужка Никифора Захаровича. 31 арк.
239. Спр. П-5012. Матеріали оформлення арешту Бондаря Василя Івановича. Без пагінації.
240. Спр. П-5013. Слідчі матеріали Сидорчука Адама Адамовича. 17 арк.
241. Спр. П-5195. Справа зі звинувачення Здульського Станіслава Яновича. 15.11.1940–08.04.1941. 75 арк.
242. Спр. П-5233. Справа зі звинувачення Ломакіна Никандра Івановича. 28.05.1940–10.03.1941. 141 арк.
243. Спр. П-5705. Справа зі звинувачення Лукашевича Микола Васильовича. 26.06.1951–25.01.1952. 342 арк.
244. Спр. П-5811. Справа зі звинувачення Самолюка А. В. та ін. Т. 1–5. 21.12.1940–19.05.1941. 272 арк.+325 арк.+281 арк.
245. Спр. П-5981. Справа зі звинувачення Забужко Ганни Юхимівни, Забужко Нонни Нечипорівни. 209 арк.
246. Спр. П-6155. Справа зі звинувачення Гордіюка Миколи Ерастовича та ін. 24.07–20.12.1940. 130 арк.
247. Спр. П-6156, т. 1–3. Справа зі звинувачення Шабаровського Василя Юхимовича та ін. 24.09.1940–28.02.1941. 1016 арк.
248. Спр. П-6566. Справа зі звинувачення Петрини Федора Микитовича та ін. 443 арк.
249. Спр. П-6988. Справа зі звинувачення Прокопчука Сергія Максимовича, Шумилянка Олександра Миколайовича та ін. 163 арк.

250. Спр. П-8029, т. 1–5. Справа зі звинувачення Ковальчук Анастасії Максимівни та ін. 14.01–15.03.1951. 299 арк.+307 арк.+334 арк.+373 арк.+306 арк.
251. Спр. П-8279, т. 1–2. Справа зі звинувачення Бондарука Василя Олександровича та ін. 185 арк.+316 арк.
252. Спр. П-8727. Справа зі звинувачення Черняка Якова Івановича та ін. 20.09–22.10.1940. 319 арк.
253. Спр. П-9853. Справа зі звинувачення Дорощука Афанасія Феодосійовича, Капітули Івана Костянтиновича. 25.09–25.12.1940. 179 арк.
254. Спр. П-10243. Справа зі звинувачення Литвина Федора Кіндратовича. 22.12.1939–12.07.1940. 52 арк.
255. Спр. П-10371, т. 1-2. Справа зі звинувачення Овсіюка Степана Тихоновича та ін. 23.09–07.12.1940. 301 арк.+476 арк.
256. Спр. П-10448. Справа зі звинувачення Зарембського Мар'яна Андрійовича та ін. 23.03.1940. 386 арк.
257. Спр. П-10906, т. 1–3. Справа зі звинувачення Шевцова Григорія Федоровича та ін. 149 арк.+251 арк.+443 арк.
258. Спр. П-10984. Справа зі звинувачення Романюка-Добровольського Олександра Федоровича та ін. 10.12.1940–19.03.1941. 293 арк.
259. Спр. П-11277, т. 1–5. Справа зі звинувачення Мартинчука Володимира Даниловича, Сущука Миколу Яковича та ін. 12.09.1940–10.03.1941. 198 арк.+279 арк.+255 арк.+288 арк.+417 арк.
260. Спр. П-11309. Справа зі звинувачення Круликовського Сергія Васильовича, Трофимчука Тимофія Гавриловича та ін. 24. 09–22.10.1940. 300 арк.
261. Спр. П-11612. Справа зі звинувачення Травки Павла Олександровича. 16.04–18.06.1945. 111 арк.
262. Спр. П-13032, т. 1–4. Справа зі звинувачення Янковського Михайла Євдотійовича та ін. 01.10.1940–14.03.1941. 303 арк.+298 арк.+300 арк.+319 арк.

263. Спр. П-13043. Справа зі звинувачення Домарєва Миколи Миколайовича.
21 арк.
264. Спр. П-13133. Справа зі звинувачення Горчака Тимофія Прокоповича та ін.
03–17.02.1941. 384 арк.
265. Спр. П-13245. Справа зі звинувачення Рибак Григорія Миколайовича.
30.11.1939–? 29 арк.
266. Спр. П-13304. Слідчий матеріал з обвинувачення Мушина Стаха
Івановича. 07–21.01.1941. 40 арк.
267. Спр. П-13654. Контрольно-наглядова справа Давидюка Олександра
Васильовича та ін. 165 арк.
268. Спр. П-14481, т. 1. Справа зі звинувачення Пивоварчука Романа
Михайловича. 271 арк.
269. Спр. П-14481, т. 2. Справа зі звинувачення Пашинського Федора
Артемовича. 78 арк.
270. Спр. П-14481, т. 3. Справа зі звинувачення Ученика Шмуля Бенціоновича.
45 арк.
271. Спр. П-14481, т. 4. Справа зі звинувачення Кухарука Сергія Степановича.
346 арк.
272. Спр. П-14680. Справа зі звинуваченням Сагайдаківського Ростислава
Олександровича та ін. 10.11.1940–20.03.1941. 209 арк.
273. Спр. П-15507. Справа зі звинувачення Діюк Варвари Іванівни. 28.02–
26.09.1940. 236 арк.
274. Спр. П-15599. Справа зі звинувачення Андрейчука Івана Йосифовича.
08.04.1941. 168 арк.
275. Спр. П-15868. Справа зі звинувачення Ільченка Володимира Васильовича.
27 арк.
276. Спр. П-16174. Справа зі звинувачення Тарасюка Кирила Никифоровича.
17–31.10.1940. 22 арк.

ГДА СБ України, м. Тернопіль

Ф. 3(Р). Особові справи

Оп. 2

277. Спр. 1355. Особова справа Бикова Володимира Васильовича. 27 арк.

Ф. 5(Р). Архівно-кримінальні справи (припинений)

278. Спр. 17271-п, т. 1–2. Справа зі звинувачення Мудринця Якова Федоровича та ін. 28.03.1962–30.06.1963. 419 арк.+254 арк.

Державний архів Волинської області, м. Луцьк (ДАВО)**Ф. 4666. Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області****Оп. 2**

279. Спр. 1779. Справа зі звинувачення Корольчука Семена Євстафійовича і Кисіля Миколи Прокоповича. 02.10.1940–09.01.1948. 64 арк.

280. Спр. 1779а. Справа зі звинувачення Корольчук Семена Євстафійовича. 13.05.1944–13.08.1955. 261 арк.

281. Спр. 1086. Справа зі звинувачення Новицької Анастасії Володимирівни. 08.01.1941–21.09.1992. 97 арк.

282. Спр. 1097. Справа зі звинувачення Гайдюка Володимира Никоновича. 25.03–15.08.1940. 47 арк.

283. Спр. 2186. Справа зі звинувачення Могильницького Романа Гнатовича. 20.10.1939–15.05.1989. 85 арк.

284. Спр. 2200. Справа зі звинувачення Чирського Д. П. 05.11.1939–11.05.1989. 35 арк.

Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ (ДАІФО)**Ф. Р-1П. Івано-Франківський (Станіславський) обласний комітет Компартії України. Особливий сектор. Протокольна частина****Оп. 1.**

285. Спр. 6. Стенографічний звіт 1-ї Станіславської обласної партійної конференції. 24–25.04.1940. 196 арк.

286. Спр. 9. Анкети делегатів 1-ї Станіславської обласної партійної конференції з правом вирішального голосу (А – К). 24.04.1940. 129 арк.

287. Спр. 10. Анкети делегатів 1-ї Станіславської обласної партійної конференції з правом вирішального голосу (Л – Я). 24.04.1940. 127 арк.

288. Спр. 11. Анкети делегатів 1-ї Станіславської обласної партійної конференції з правом дорадчого голосу (А – Е). 24.04.1940. 81 арк.

Державний архів Львівської області, м. Львів (ДАЛО)

Ф. 5001. Дрогобицький обком КП(б)У

Оп. 1. 1939–1941 рр.

289. Спр. 2. Матеріали Комінтерну про провали і провокації у КП Польщі, список провокаторів і осіб, запідозрених у провокаціях проти КПЗУ. 23–27.10.1939. 131 арк.

Державний архів Рівненської області, м. Рівне (ДАРО)

Ф. П-400. Рівненський обком комуністичної партії (більшовиків) України

Оп. 1

290. Спр. 1. Копії протоколів засідань бюро № 1–3. 10–27.12.1939. 21 арк.

291. Спр. 2. Протокол 1-ї обласної партійної конференції. 23–25.04.1940. 75 арк.

292. Спр. 4. Копії протоколів № 4–12, 1 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 11.01–04.05.1940. 170 арк.

293. Спр. 5. Копії протоколів № 2–7 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 11.05–21.06.1940. 193 арк.

294. Спр. 6. Копії протоколів № 8–12 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 05.07–12.08.1940. 159 арк.

295. Спр. 7. Копії протоколів № 13–21 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 21.08–16.10.1940. 187 арк.

296. Спр. 8. Копії протоколів № 22–26 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 24.10–21.11.1940. 119 арк.

297. Спр. 9. Копії протоколів засідань бюро обкому № 27–29. 02–23.12.1940. 68 арк.

298. Спр. 10. Копія протоколу № 2 зборів обласного партійного активу. 23–24.08.1940. 23 арк.

299. Спр. 13. Копії протоколів № 38–50 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 04.03–06.05.1941. 183 арк.

300. Спр. 14. Копії протоколів № 51–56 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У. 12.05–11.06.1941. 86 арк.

Ф. Р-2771. Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Рівненській, м. Рівне

Оп. 2. Кримінальні слідчі справи

301. Спр. 144. Справа зі звинувачення Пиндюк-Безп'ятко Февронії Євгенівни. 13.10.1939–25.09.1940. 74 арк.

302. Спр. 222. Справа зі звинувачення Осецького Яна Антоновича. 15.08–22.11.1940. 119 арк.

303. Спр. 245. Справа зі звинувачення Сваровського Володимира Ярославовича. 10.04.1940–15.03.1941. 55 арк.

304. Спр. 286. Справа зі звинувачення Пасмана Арона Хаїмовича. 27.12.1939–17.01.1940. 28 арк.

305. Спр. 398. Справа зі звинувачення Панченка Сергія Яковича. 09.10.1939 – 26.09.1940. 87 арк.

306. Спр. 408. Справа зі звинувачення Масловської Галини Євгенівни. 31.05–18.07.1940. 69 арк.

307. Спр. 439. Справа зі звинувачення Груби Яна Яновича. 14.10.1939–24.02.1940. 31 арк.

308. Спр. 537. Справа зі звинувачення Богатка Всеволода Степановича. 26.01–01.04.1942. 24 арк.

309. Спр. 538. Справа зі звинувачення Тижуга Еммануїла Васильовича. 14.01–19.10.1940. 87 арк.

310. Спр. 539. Справа зі звинувачення Жолі Миколая Людвіговича. 25.01–29.03.1942. 29 арк.

311. Спр. 646. Справа зі звинувачення Сулковської Яніни Янівни. 06.04–11.10.1940. 109 арк.

312. Спр. 700. Справа зі звинувачення Лукащука Никона Варфоломійовича. 24.01–26.04.1942. 25 арк.
313. Спр. 703. Справа зі звинувачення Фельмана Янкеля Нафтуловича. 23.01–11.12.1940. 130 арк.
314. Спр. 763. Справа зі звинувачення Павлюка Павла Калениковича. 22–30.12.1940. 57 арк.
315. Спр. 781. Справа зі звинувачення Шевела Пилипа Ісаковича. 09.04–31.07.1940. 46 арк.
316. Спр. 790. Справа зі звинувачення Лавнічака Яна Йосифовича. 19.09–22.12.1939. 19 арк.
317. Спр. 1024. Справа зі звинувачення Корнафеля Яна Валентиновича. 23.09.1940–14.02.1941. 101 арк.
318. Спр. 1042. Справа зі звинувачення Дворкова Леонтія Никоновича та ін. 06–21.11.1941. 395 арк.
319. Спр. 1109. Справа зі звинувачення Вітрука Степана Трохимовича. 24.12.1939–26.12.1940. 48 арк.
320. Спр. 1169. Справа зі звинувачення Траутман Терези Тадеушівни. 22.03–23.07.1940. 67 арк.
321. Спр. 1640. Справа зі звинувачення Лепешкевич Валентини Денисівни. 31.01–14.02.1941. 75 арк.
322. Спр. 1688. Справа зі звинувачення Якимчука Філарета Андріановича. 07–29.10.1939. 18 арк.
323. Спр. 1692. Справа зі звинувачення Пивовар Ганни Михайлівни. 16.01–14.03.1941. 124 арк.
324. Спр. 1694. Справа зі звинувачення Огібовського Володимира Яковича. 22.03–01.08.1940. 39 арк.
325. Спр. 1795. Справа зі звинувачення Мартинюка Федора Михайловича. 26.12.1939–11.05.1940. 33 арк.
326. Спр. 1805. Справа зі звинувачення Фридриха Миколи Кіндратовича. 26.12.1939–08.06.1940. 33 арк.

327. Спр. 1847. Справа зі звинувачення Берлінця Бориса Кіндратовича та ін. 07.11.1939–30.01.1941. 226 арк.
328. Спр. 1858. Справа зі звинувачення Фіркового Лукая Павловича. 16.07.1946–08.01.1947. 105 арк.
329. Спр. 2057. Справа зі звинувачення Балабушки-Малецького Микити Мартиновича. 27.04–20.10.1944. 116 арк.
330. Спр. 2243. Справа зі звинувачення Шавлая Ананія Микитовича. 06.08–22.09.1949.
331. Спр. 2589. Справа зі звинувачення Босюка Івана Несторовича. 25.04.1941–24.07.1952. 138 арк.
332. Спр. 2663. Справа зі звинувачення Омельчука Івана Феодосійовича. 21.05–14.08.1940. 66 арк.
333. Спр. 2692. Справа зі звинувачення Іллюка Сергія Герасимовича. 23.12.1939–31.05.1940. 69 арк.
334. Спр. 2715. Справа зі звинувачення Волошина Ростислава Павловича. 20.10.1939–02.07.1940. 43 арк.
335. Спр. 2787. Справа зі звинувачення Кисільчука Євгена Кіндратовича. 26.12.1939–26.05.1940. 34 арк.
336. Спр. 2790. Слідча справа зі звинувачення Крисюка Луки Івановича. 57 арк.
337. Спр. 2834. Справа зі звинувачення Жили Антона Яновича. 05.11.1939–09.03.1940. 14 арк.
338. Спр. 2895. Справа зі звинувачення Кучерука Василя Лук'яновича та ін. 24.01–07.05.1941. 94 арк.
339. Спр. 2912. Справа зі звинувачення Лемези Якова Івановича, Мороза Никифора Власовича. 11.08–18.09.1940. 52 арк.
340. Спр. 2947. Справа зі звинувачення Масловської Галини Євгенівни. 13.01–19.02.1940. 17 арк.
341. Спр. 2956. Справа зі звинувачення Борщевського Сергія Володимировича та ін. 27.02–24.09.1940. 395 арк.

342. Спр. 2957. Справа зі звинувачення Іващука Мойсея Івановича. 24.12.1939–19.08.1940. 96 арк.
343. Спр. 3308. Справа зі звинувачення Максися Олексія Григоровича. 07.09.1939–16.03.1940. 46 арк.
344. Спр. 3323. Справа зі звинувачення Чайковського Миколу Івановича та ін. 496 арк.
345. Спр. 3377. Справа зі звинувачення Сидоришина Костянтина Миколайовича. 26.09.1949 -24.07.1950. 252 арк.
346. Спр. 3488. Справа зі звинувачення Полякова Миколи Івановича. 30.03–17.06.1942. 207 арк.
347. Спр. 3590. Справа зі звинувачення Василейка Івана Панасовича. 20.10.1939–12.05.1940. 106 арк.
348. Спр. 3673. Справа зі звинувачення Яковлєва Михайла Федоровича. 25.01 – 12.03.1942. 50 арк.
349. Спр. 3701. Справа зі звинувачення Гвоздьова Володимира Івановича. 24.02.1940–29.03.1941. 56 арк.
350. Спр. 3715. Справа зі звинувачення Тохольського Яна Вікентійовича. 26.12.1939–14.06.1940.
351. Спр. 3778. Справа зі звинувачення Оборського Григорія Йосиповича. 26.10.1939–20.10.1940. 52 арк.
352. Спр. 3782. Справа зі звинувачення Петрухи Мечислава Карловича. 05.11.1939–18.03.1940. 38 арк.
353. Спр. 4019. Справа зі звинувачення Рекашева Сергія Васильовича. 24.02–17.10.1940. 33 арк.
354. Спр. 4021. Справа зі звинувачення Камінського Броніслава Антоновича. 26.12.1939–12.08.1940. 33 арк.
355. Спр. 4181. Справа зі звинувачення Нищого Павла Прокоповича. 27.05.1941–03.03.1942. 48 арк.
356. Спр. 4226. Справа зі звинувачення Литвинчука Йосипа Семеновича. 09.04–22.08.1940. 44 арк.

357. Спр. 4233–4234. Справа зі звинувачення Бондаря Данила Миколайовича та ін. 27.02.1940–19.11.1941. 285 арк.+190 арк.
358. Спр. 5206–5208. Справа зі звинувачення Жданюка Антона Івановича та ін. 17.07.1948–15.01.1949. 383 арк.+587 арк.+353 арк.
359. Спр. 5547. Справа зі звинувачення Лобачевського Сергія Гвальбертовича. 25.01–12.03.1942. 50 арк.
360. Спр. 5646. Справа зі звинувачення Даненковича Миколи Олександровича. 12.11.1939–22.06.1940. 170 арк.
361. Спр. 5809. Справа зі звинувачення Ярощука Степана Саватовича. 25.09.1940 – 23.01.1941. 19 арк.

Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль (ДАТО)

Ф. П-1. Тернопільський обласний комітет Компартії України. Особливий сектор. Протокольна частина

Оп. 1

362. Спр. 1. Протоколи № 1–3 засідань бюро обкому КП(б)У. 10–23.12.1939. 39 арк.
363. Спр. 3. Стенограма 1-ї обласної партійної конференції. 23–25.04.1940. 187 арк.
364. Спр. 4. Протоколи і стенограма 1–2 пленумів обкому КП(б)У. 25.04–24.06.1940. 167 арк.
365. Спр. 5. Протокол і стенограма 4 пленуму обкому КП(б)У. 28–29.12.1940. 178 арк.
366. Спр. 6. Протоколи № 4–10 засідань бюро обкому КП(б)У. 03.01–03.02.1940. 145 арк.
367. Спр. 7. Протоколи № 11–15 засідань бюро обкому КП(б)У. 17.02–29.03.1940. 151 арк.
368. Спр. 8. Протоколи № 16–18, 1–2 засідань бюро обкому КП(б)У. 03.04–06.05.1940. 153 арк.

369. Спр. 9. Протоколи № 3–5 засідань бюро обкому КП(б)У. 13–25.05.1940.
128 арк.
370. Спр. 10. Протоколи № 6–9 засідань бюро обкому КП(б)У. 03–26.06.1940.
142 арк.
371. Спр. 11. Протоколи № 10–12 засідань бюро обкому КП(б)У. 03–19.07.1940.
98 арк.
372. Спр. 12. Протоколи № 13–17 засідань бюро обкому КП(б)У. 23.07–
23.08.1940. 167 арк.
373. Спр. 13. Протоколи № 18–22 засідань бюро обкому КП(б)У. 03.09–
06.10.1940. 166 арк.
374. Спр. 15. Протоколи № 26–33 засідань бюро обкому КП(б)У. 23.10–
23.11.1940. 201 арк.
375. Спр. 19. Доповідна записка обкому КП(б)У про підсумки виборчої
кампанії з виборів до Верховної Ради СРСР і УРСР. 26.03.1940. 6 арк.
376. Спр. 23. Протоколи № 36–41 засідань бюро обкому КП(б)У. 03–29.01.1941.
194 арк.
377. Спр. 27. Протоколи № 53–56 засідань бюро обкому КП(б)У. 26.03–
03.04.1941. 94 арк.
378. Спр. 28. Протоколи № 57–62 засідань бюро обкому КП(б)У. 14.04–
04.05.1941. 188 арк.
379. Спр. 29. Протоколи № 63–67 засідань бюро обкому КП(б)У. 15.05–
03.06.1941. 160 арк.
380. Спр. 39. Списки номенклатурних співробітників, які працювали в області
до війни. 16–19.07.1943. 22 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань і україніки, м. Київ
(ЦДАГОУ)**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Оп. 19. Нелегальний ЦК КП(б)У

381. Спр. 5. Протоколи № 6–10 засідань нелегального ЦК КП(б)У (1-й екз.).
02.01–11.06.1943. 197 арк.

382. Спр. 10. Матеріали до протоколу № 5 засідання нелегального ЦК КП(б)У. 27.11–28.12.1942. 156 арк.

Archiwum panstwowe w Przemyslu

- Zesp. 62.** Narodnyj Komissariat Wnutriennych Diel w Przemyslu (Ludowy Komisariat Spraw Wewnetrznych w Przemyslu). 1939–1941.
383. Sygn. 1. Zarzadzenia i korespondencja z wladzami nadrzednymi, 1939–1940. 30 s.

Збірники документів і матеріалів

384. 1936–1937 гг. Конвейер НКВД: Из хроники «большого террора» на томской земле: Сборник документов и материалов [сост.: Б. Тренин]. Томск; Москва: Водолей Publishers, 2004. 430 с.: ил.
385. 20 років під ярмом польських панів: збірник документів і матеріалів. Київ: Держполітвидав УРСР, 1940. 64 с.
386. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.
387. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської РСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / автори-упорядники: С. Кокін, Д. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.
388. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по

- Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / автори-упорядники: С. Кокін, Д. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.
389. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС / передмова, упорядкування: С. Кокін. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 704 с.
390. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938-1941 рр. / укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
391. Гон М. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). Дніпропетровськ: Ткума; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 120 с.
392. Дацюк Г., Лукашук А. Жіноча справа: незабуті історії учасниць підпілля ОУН станиці села Кордишів на Шумщині. Чернівці: Букрек, 2021. 208 с.: іл.
393. Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Сост., автор вступ. ст., прим. и ком. А. Рублёв; [ОГА СБ Украины; НАН Украины. Институт истории Украины; Главная редколлегия «Реабилитированные историей», отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Гёттингенский исследовательский центр (ФРГ); ред. д-р А. Айсфельд]. Киев: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016. 608 с.: ил.
394. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1: 1939–1945 рр. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 752 с.

395. Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году / сост. В. Христофоров, М. Маевский, Е. Тухольский. Варшава; Москва, 2003. 752 с.
396. Документы внешней политики. Т. XXIII: в 2 кн. Кн. 1: 1 января – 31 октября 1940 г. Москва, 1995. 752 с.
397. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. Нью-Йорк: Пролог, 1960. 86 с.
398. Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид. / наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельникович. Луцьк: Ініціал, 2012. 240 с.
399. Катынь. Март 1940 – сентябрь 2000 г. Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. Документы / отв. сост. Н. Лебедева. Москва: Весь Мир, 2001. 688 с.
400. Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под ред. Р. Пихои, А. Гейштора; Сост.: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. Москва: 1999 608 с.
401. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953 / Упорядники Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Ю. Сливка, Л. Федоришин. Київ: Наукова думка, 1995. 750 с.
402. Лошицький О. «Лабораторія»–2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 2000. № 2/4(13/15). С. 129–178.
403. Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. Архив Сталина: Документы и комментарии / сост. В. Хаустов. Москва: МФД, 2011. 528 с. (Россия. XX век. Документы).
404. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. А. Яковлева; сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. Москва: МФД, 2004. 736 с. (Россия. XX век. Документы).

405. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГРУК «Смерш». 1939 – март 1946. *Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / под ред. А. Яковлева; сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова.* Москва: МФД, 2006. 736 с. (Россия. XX век. Документы).
406. Мартирологія українських церков. Т. 1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. 1207 с.
407. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 4: Народний комісаріат внутрішніх справ Радянської України: реорганізації, зміна статусу, правових основ, основні напрями діяльності (грудень 1930 р. – 21 червня 1941 р.) / За заг. ред. А. Авакова. Міністерство внутрішніх справ України; Державний науково-дослідний інститут МВС України. Харків: Мачулін, 2015. 946 с.
408. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956). Сборник документов / Сост.: Н. Владимирцев, А. Кокурин. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с.
409. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Автори-укладачі: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.
410. Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938 / авт.-упоряд. В. Васильєв, Р. Подкур, А. Когут. Київ: Видавець В. Захаренко, 2021. 864 с.
411. Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938 / автори-упорядники: В. Васильєв, Р. Подкур, А. Когут. Київ: Видавець В. Захаренко, 2021. 864 с.
412. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. Накануне. Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва: Книга и бизнес, 1995. 452 с.

413. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 2. Накануне. 1 января – 21 июня 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва: Книга и бизнес, 1995. 398 с.
414. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 2. Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. / рук. группы сост. В. Ямпольский. Москва: Русь, 1996. 718 с.+XVI с.
415. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1 / упоряд. П. Кулаковський, С. Смірнов, Ю. Шаповал. Київ: Сфера, 1997. 325 с.
416. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 3 / упоряд. П. Кулаковський, Ю. Шаповал. Київ: Сфера, 1999. 394 с.
417. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / упоряд. М. Тяглий. Київ, 2013. 208 с.
418. Поіменні списки громадян, розстріляних органами НКВС в тюрмах на початку війни. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. Київ, 1995. № 1/2(2/3). С. 191–228.
419. Політичні репресії на Тернопільщині 1939–1941 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області) / Упорядники: О. Бажан, П. Гуцал, Л. Кіт. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал. 2009. № 1(32). Київ, 2009. С. 194–253.
420. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. / сост. и ред. В. Виноградов, З. Гайовничек и др. Варшава; Москва: Rytm, 2001. 1436 с.
421. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 1: Польське підпілля 1939–1941. Ч. 1. Львів–Коломия–Стрий–Золочів / упоряд.: З. Гайовничек,

- П. Кулаковський, М. Кунацька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський та ін. Варшава; Київ: Instytut Pamięci Narodowej, 1998. 1040 с.
422. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття / уклад., наук. ред.: Є. Тухольський, Ю. Шаповал; Упоряд.: З. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, В. Худзін;. Варшава; Київ: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. Ч. 1. С. 1–792; Ч. 2. С. 793–1448: іл.
423. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 10: Наказ № 001353. Операція прокрипції НКВД 1939–1941 / підбір док. і наук. ред.: Я. Антонюк, Є. Беднарк, Й. Карбаж-Вілінська, П. Кулаковський, М. Маєвський, В. Окіпнюк, Д. Саламін, В. Худзін, Ю. Шаповал. Варшава; Київ: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. LXV+491 с.
424. Польша та Україна у ХХ столітті: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 11: Депортаційні операції НКВД 1940–1941 рр. Ч. 1–2 / підбір док. і наук. ред.: Я. Антонюк, Є. Беднарк, Й. Карбаж-Вілінська, А. Когут, М. Маєвський, В. Окіпнюк, Д. Саламін, В. Худзін, Ю. Шаповал. Варшава; Київ: Instytut Pamięci Narodowej, 2024. 1341 с.
425. Расстрельные списки. Москва. 1935–1953. Донское кладбище: книга памяти жертв политических репрессий. Москва: Звенья, 2005. 596 с.
426. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.
427. Реабілітовані історією. Волинська область / колектив укладачів: М. Кучерепа (керівник), В. Вісин, М. Коц та ін. Кн. 1. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 976 с.
428. Реабілітовані історією. Волинська область / авторський колектив: М. Кучерепа (керівник), І. Берднікова, О. Никончук та ін. Кн. 2. Луцьк: Надстир'я, 2013. 688 с.

429. Реабілітовані історією. Волинська область / авторський колектив: М. Кучерепа (керівник), І. Берднікова, О. Никончук та ін. Кн. 3. Луцьк: Надстир'я, 2017. 612 с.
430. Реабілітовані історією. Волинська область / авторський колектив: М. Кучерепа (керівник), І. Берднікова, О. Никончук та ін. Кн. 4. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 568 с.
431. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1 / упоряд. Л. Копійченко, Д. Самолюк, Є. Тіміряєв. Житомир: Полісся, 2006. 724 с.
432. Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. 1 / Упоряд. О. Білоусько, Т. Пустовіт. Київ; Полтава: АСМІ, 2009. 432 с.
433. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. 584 с.
434. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
435. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 3 / упоряд. О. Білоконь, Р. Давидюк, А. Жив'юк (керівник) та ін. Рівне: ПП ДМ, 2013. 620 с.
436. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 4 / упоряд. О. Білоконь, Р. Давидюк, А. Жив'юк (керівник) та ін. Рівне: ПП ДМ, 2014. 572 с.
437. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 5 / упоряд. О. Білоконь, Р. Давидюк, А. Жив'юк (керівник) та ін. Рівне: ПП ДМ, 2014. 604 с.
438. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 6 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2016. 628 с.
439. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 7 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2017. 680 с.
440. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 8 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне: Дятлик М., 2018. 512 с.
441. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 9 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ТЗОВ «Овід», 2019. 564 с.
442. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 10 / кер. кол. упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. 432 с.

443. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 1 / упоряд. О. Бажан, Є. Гасай, П. Гуцал. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. 728 с.
444. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 2 / упоряд. О. Бажан, Є. Гасай, П. Гуцал. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. 864 с., іл.
445. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 3 / упоряд. О. Бажан, П. Гуцал, Л. Кіт. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. 640 с., іл.
446. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 5 / упоряд. О. Бажан, П. Гуцал, Л. Кіт. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2018. 664 с., іл.
447. Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 1 / В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. 934 с.
448. Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939–1941. Матеріали громадських історико-правових слухань у Рівному 9 червня 1996 року. Рівне: Азалія, 1997. 92 с.
449. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Т. 1. Київ: ПП Сергійчук М. М., 2007. 640 с.
450. Списки громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях західних областей УРСР на початку Великої Вітчизняної війни. Публікація М. Завадського, О. Кукси, П. Кулаковського. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 1998. № 1/2(6/7). С. 390–430.
451. Списки громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни (липень 1941 р.) / публікація І. Бухаревої, П. Кулаковського. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 2003. № 1(20). С. 410–439.
452. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, Р. Подкур, О. Рубльов. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.
453. Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. А. Яковлева; сост. Н. Поболь, П. Полян. Москва: МФД; Материк, 2005. 904 с. (Россия. XX век. Документы).

454. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упоряд., ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2011. 816 с.
455. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. Київ: Либідь, 2009. 544 с.: іл.
456. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А. Артизова. Москва: РОССПЭН, 2012. Т. 1: 1939–1943. 878 с.: ил.
457. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А. Артизова. Москва: РОССПЭН, 2012. Т. 2: 1944–1945. 1167 с.: ил.
458. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. T. 70: Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. 329 s.
459. Katyn. Dokumenty zbrodni. T. 2. Zagłada: marzec – czerwiec 1940 / oprac. W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrosowa. Warszawa, 1998.
460. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. I–II. Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2008. 1440 s.
461. Wołyn za «pierwszych sowietow»: Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. T. I: Lata 1939–1941 / pod redakcją S. Stepnia. Przemyśl: Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu, 2019. 334 s.

Періодика

462. Бессонов Н. Убиты за трудолюбие. *30 октября*. 2002. № 23. С. 5.
463. Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд. *30 октября*. 2002 № 22. С. 6–7.
464. Бессонов Н. Цыгане: годы ссылок и побегов. *30 октября*. 2002. № 26. С. 10.

465. Вавренчук М. Бій у Вишкові: повстанці загинули, але не здалися. *Волинь (Луцьк)*. 2021. 27 травня.
466. Волинь, Рівне. 2012. 22 липня.
467. Гарбарчук К. Остання жителька Кальнятичів. *Вісник, Луцьк*. 2009. 28 жовтня.
468. Дем'янюк І. Розправа. *Рівне*. 1991. № 6(23). 9 лютого. С. 6.
469. Долинський Л. Похорон у Луцьку. *Літопис Волині*. 1953. № 1. С. 71–74.
470. Дублянський А. Свято могил. *Український голос (Луцьк)*. 1942. 2 липня. С. 4.
471. Коронація циганського короля у Варшаві. *Діло*. 1937. 7 липня. С. 6.
472. Кремянецький вісник. 1941. Ч. 1. 1 серпня. С. 3.
473. Масафра в'язнів у Чорткові. *Українські щоденні вісті (Львів)*. 1941. 30 липня. № 21. С. 3.
474. Останні дні большевиків у Монастириськах. *Українські щоденні вісті (Львів)*. 1941. 22 липня. № 14. С. 3.
475. Останні дні в Бережанській тюрмі. *Бережанські вісті*. 1941. 24 липня. № 2. С. 2.
476. Цвигун С. Советские чекисты в годы Великой Отечественной войны. *Труды высшей школы [КГБ]*. 1971. № 2. С. 3–23.

Спогади

477. Агабеков Г. Г.П.У. (Записки чекиста). Берлин: Стрела, 1930. 250 с.
478. Аджубей А. Крушение иллюзий. Москва: Издательство СП «Интербрук», 1991. 352 с.
479. Бачинський М. Сергій Бачинський. Спогади сина. Львів, 2004. 250 с.
480. Бессонов Н. Цыганская трагедия 1941–1945. Факты, документы, воспоминания. Т. 1. Геноцид цыган во время Второй мировой войны. Москва, 2020. 456 с.
481. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1981. 327 с.

482. Ваупшасов С. На тревожных перекрестках: Записки чекиста. 3-е изд. Москва: Политиздат, 1988. 508 с.
483. Глузман С. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. 2-е изд., испр. и доп. Киев: Горобец, 2016. 532 с.
484. Гринько О. Білі ночі, чорні дні: Автобіографічна повість колишнього політв'язня Комі-ГУЛАГу. Львів: Джерело, 1997. 151 с.
485. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка). Вид. 2-е, допов. Київ: Наукова думка, 1972. 340 с.
486. Данильчук Г. Рівне у долях його мешканців. Рівне: ПП ДМ, 2012. 192 с.
487. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк: Ініціал, 1995. 224 с.
488. Зінкевич О. Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. Київ: Смолоскип, 2016. 500 с.
489. Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. Вип. 1. Рівне: Азалія, 1993. 104 с.
490. Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон: Українська видавнича спілка, 1975. 292 с.
491. Карін С. У ворожому тилу. Київ: Молодь, 1969. 213 с.
492. Карін С. Час розплати. Київ: Молодь, 1969. 147 с.
493. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріяли до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1960. 431 с.
494. Крещенко В. Великдень у в'язниці (спогади політв'язня). Дубно: Просвіта, 1997. 30 с.
495. Куделя М. Крізь бурю лихоліть. Спогади. Міннеаполіс: Стир, 1999. 117 с.
496. Куделя М. Під мурами луцької тюрми: Спогади. Луцьк: Надстир'я, 2001. 132 с.
497. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: Українське інформаційне бюро, 1984. 77 с.

498. Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2003. 438 с.
499. Лобай В. З моїх переживань (Спогади записані з розповіді 1963 р.). *Макар В. Бойові друзі. Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)*. Т. 1. Торонто: Гомін України, 1980. С. 23–116.
500. Назарук О. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року. Львів: НТШ, 1995. 96 с.
501. Петрощук О. В оковах смерті: Спомини з Луцької тюрми. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. С. 467–469.
502. Повстанська Г. Повість моєї юності. Спогади / літ. запис Є. Шморгуна. Рівне: Азалія, 2002. 72 с.
503. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1981. 242 с.
504. Робітницький С. Серед неправди на землі. Спогади та роздуми. Рівне: Азалія, 2001. 172 с.
505. Сацюк О. Смертоносці: оповідання (на тлі пережитого). Буенос-Айрес: Перемога, 1947. 144 с.
506. Серов И. Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти / под ред., с коммент. и прим. А. Хинштейна. Москва: Просвещение, 2016. 704 с.
507. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. Москва: ТОО «Гей», 1996. 510 с.
508. Удахін П., Шафета П. Останні постріли: Документальна повість. Львів: Каменяр, 1983. 136 с.
509. Федоров И. Партизанские версты: (Воспоминания командира соединения) / [Лит. запись А. Дугинца, К. Закалюка]. Киев: Политиздат Украины, 1990. 224 с.: ил.
510. Хрущев Н. Время. Люди. Власть. Кн. 1. Москва: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. 846 с.: ил.

511. Яхненко Н. Від бюро до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років, Львів. Бералія; Мюнхен, 1986. 263 с.

Монографії, наукові видання

512. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.): монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.
513. Бандурка О., Греченко В. Міліція в Україні в період посилення тоталітарного режиму (1931–1941 рр.): історико-правове дослідження: Монографія. Харків: Золота миля; Панов, 2020. 444 с.
514. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.
515. Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.
516. Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. Рівне: Волинські обереги, 2017. 168 с.
517. Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.) / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 424 с.
518. Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / упоряд.: Б. Біляшівський, Т. Шептицька. Київ, 2017. 340 с.
519. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ: Либідь–Військо України, 1994. 432 с.

520. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Київ: Либідь–Військо України, 1994. 688 с.
521. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ: НАН України, 1999. 448 с.
522. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Проект «Україна». Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена. Харків: Фоліо, 2020. 572 с.
523. Борщевич В. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне: Волинські обереги, 2021. 1012 с.
524. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.
525. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ: Рада, 1994. 124 с.
526. Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. Кн. 1. Київ: Політвидав України, 1989. 600 с.; Кн. 2. Київ: Політвидав України, 1990. 672 с.
527. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва: Советская Россия; Октябрь, 1991. 624 с.
528. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.
529. Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ: Темпора, 2013. 624 с.
530. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 456 с.
531. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «секретно». Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2021. 511 с.: іл.

532. Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки. Москва: Вече, 2004. 378 с.
533. Гогун А. Ошибка 1941. Херсон: ОЛДИ-ПЛЮС, 2021. 476 с.
534. Гон М. Rowne: обриси зниклого міста. Рівне: Волинські обереги, 2018. 196 с.
535. Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро; Переяслав-Хмельницький, 2017. 258 с.
536. Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941. 2-е вид., змін. і допов. Київ: HREC PRESS, 2019. 492 с.
537. Давидюк Р. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Рівне: ПП ДМ, 2014. 176 с.
538. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.
539. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
540. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 261 с.
541. Доброчинська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби: монографія. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 224 с.
542. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. Київ: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
543. Дурка Я. Януш Радзивілл (1880–1967). Політична біографія. Луцьк: Крок, 2023. 552 с.

544. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.
545. Західна Україна. Збірник / під ред. С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна та ін. Київ, 1940. 412 с.
546. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
547. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 421 с.
548. Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / упоряд. Л. Шевчук. Рівне: Дятлик М., 2016. 424 с.
549. Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків: Фоліо, 2004. 366 с.
550. Исторические чтения на Лубянке: 1997–2007 / Общество изучения истории отечественных спецслужб / А. Зданович (ред.). Москва: Кучково поле, 2008. 368 с.
551. Історія Волині: видання друге, змінене і доповнене / наук. редактор, керівник автор. колективу М. Кучерепа; авт. кол.: В. Білик, Г. Бондаренко, В. Бортніков та ін.; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк: Надстир'я, 2024. 672 с.
552. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк, І. Кічий, М. Півницький та ін. Львів: Видавництво при Львівському державному університеті «Вища школа», 1988. 240 с.
553. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. Львів, 1997.
554. Коваль Д. Християни віри євангельської Володимирецького району Рівненської області: становлення та розвиток (1920–1988 роки). Рівне: Дятлик М. С., 2018. 584 с.
555. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / перекл. Н. Волошинович та З. Кораблиної. Луцьк: Терен, 2009. 880 с.

556. Коц М., Засекін В. Розстріл в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 96 с.
557. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 404 с.
558. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: райхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». Днепро, 2021. 792 с.
559. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія. Днепро, 2016. 564 с.
560. Круцик Р. Дем'янів Лаз: Геноцид Галичини. Київ: Простір, 2009. 352 с.
561. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
562. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
563. Лазорак Б., Тимошенко Л., Хомич Л., Чава І. Відомий і невідомий Бруно Шульц (соціокультурний портрет Дрогобича). Дрогобич: Коло, 2016. 374 с., іл.
564. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. 412 с.
565. Лисенко О. Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 роках / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 436 с.
566. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 151 с.
567. Марчук І. Отаман Тарас Бульба: між міфом і реальністю: монографія. Львів: Літопис УПА, 2022. 408 с., іл. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 16).

568. Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
569. Мозохин О. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Жуковский; Москва: Кучково поле, 2006. 479 с.
570. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ: Дух і Літера, 2013. 351 с.
571. Оксенюк О. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861–1939). Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. 274 с.
572. Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва: МФД, 2016. 386 с.
573. Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. 416 с.
574. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. Москва: РОССПЭП, 2009. 447 с.: ил. (История сталинизма).
575. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2023. 400 с.
576. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: Збруч, 2010. 372 с.
577. Подкур Р. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
578. Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. 426 с.
579. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан та ін.; відп. ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.: іл.
580. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня

- 2012 р. / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 456 с.
581. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції. Матеріали круглого столу 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с.
582. Полян П. Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР. Москва: Изд-во «ОГИ-Мемориал», 2001. 328 с.
583. Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці: колективна монографія / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, М. Кучерепи та О. Разиграєва. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 414 с.
584. Разиграєв О. Світ за ґратами. Пенітенціарна система на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках: монографія. Дрогобич: Коло, 2023. 688 с.
585. Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): монографія / за ред. В. Ільницького, М. Литвина, М. Галіва. Дрогобич; Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 268 с.
586. Репрессии против поляков и польских граждан / сост. А. Гурьянов; редкол.: А. Рогинский (пред.) и др. Москва: Звенья, 1997. 240 с.
587. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2002. 414 с.
588. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ: Наукова думка, 1994. 350 с.
589. Самсонюк Т. Союз збройної боротьби – 1 у Рівному. 1939–1941: наук.-попул. видання / за ред. Н. Денисюк. Луцьк: Monitor Wolynski; Ініціал, 2021. 208 с. (Серія «Повернуті із забуття»: кн. 2).
590. Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни : монографія. Одеса, 2021. 416 с.

591. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, Р. Подкур, О. Рубльов. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.
592. Стельникович С. Тарас Бульба-Боровець: «Ми не можемо ні на хвилину припиняти нашої боротьби». Київ: Парламентське видавництво, 2021. 280 с.
593. Струве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні / перекл. з нім. Н. Комарової. Львів: Дух і Літера, 2022. 608 с.
594. Тепляков А. Деятельность органов ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты. Новосибирск: НГУЭУ, 2018. 434 с.
595. Тепляков А. Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. Москва: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. 608 с.
596. Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / наук. ред. С. Кульчицький. Запоріжжя: КПУ, 2011. 828 с.
597. Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва: РОССПЭН, 1996. 295 с.
598. Хлевнюк О. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва: Республика, 1992. 270 с.
599. Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей / составит.: М. Юнге, Л. Виола, Д. Россман. Москва: Пробел-2000, 2017. 680 с.
600. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.: іл.
601. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 352 с.
602. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

603. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.
604. Юнге М. Чекисты Сталина. Мощь бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины. Москва, 2017. 352 с.
605. Яжборовская И, Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2-е изд. Москва: РОССПЭН: фонд первого президента России Б. Ельцина, 2009. 519 с.
606. Якубова Л. Рашизм: Звір з безодні. Київ: ВД «Академперіодика», 2023. 318 с.
607. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.
608. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-і рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.
609. Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. 3rd ed. Kraków; Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1985. 428 s.
610. Gross J. T. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton: Princeton University Press, 2002. 408 p.
611. Gross J. T. Upioma Dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów. 1939–1948. Krakow, 1998. 118 p.
612. Kaczyński A. R. Sowietyzacja Wołynia 1944–1956. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2022. 336 s. (Seria wydawnicza „Monografie”, tom 171).
613. Kenrick D., Puxon G. Gypsies under the Swastika. Hatfield, 1995. 157 p.
614. Marushiakova E., Popov V. Stalin vs Gypsies: Roma and Political Repressions in the USSR. Paderborn: Brill Schöningh, 2024. 664 p.
615. Musiał B. Rozstrzelać elementy kontrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001. 352 s.

616. Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941 / pod red. P. Chmielowca. Rzeszów; Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005, 248 s. (seria „Konferencje”, t. 23).
617. Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa: Wydawnictwo „Karta”, 1995. 238 s.
618. Roma Portraits in History: Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II / Ed. Elena Marushiakova, Vesselin Popov. Leiden: Brill; Ferdinand Schöningh, 2022. 749 p.
619. Roma Voices in History: A Source Book. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from 19-th Century until the Second World War / Ed. Elena Marushiakova, Vesselin Popov. Leiden: Brill; Ferdinand Schöningh, 2021. XXXVI+1068 p.
620. Sołonin M. Czerwiec 1941. Ostateczna diagnoza. Poznań: Dom Wydawniczy „Rebis”, 2015. 654 s.
621. Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. Jerusalem, 1990. 383 p.
622. The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook / Edited by K. Kiebusinski and A. Motyl. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. 431 p.
623. Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952: Białorus, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski / Studia i materiały pod redakcją J. J. Milewskiego. Białystok; Warszawa, 2017. 245 s.
624. Zawodny J.-K. Katyn. Lublin; Paryż: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989. 327 s.
625. Wierzbicki M. Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Warszawa: Oficyna wydawnicza Wolumen, 2000. 366 s.

626. Wierzbicki M. Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich pod okupacją sowiecką 1939–1941. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001. 360 s.

Дисертації та автореферати дисертацій

627. Василенко В. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Дрогобич, 2019. 288 арк.
628. Вісин В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1997. 26 с.
629. Гула С. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.): дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2019. 265 арк.
630. Каменцев Д. Військово-політична та громадська діяльність Володимира Сальського: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 220 арк.
631. Коротаєв О. Діяльність органів державної безпеки серед євангельських конфесій в УРСР (1940-ві – сер. 1960-х рр.): дис. ... доктора філософії (PhD) за спеціальністю 032 «Історія та археологія» / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. 220 арк.
632. Левіна Ю. Інформаційно-пропагандистська політика радянської влади в західних областях УРСР у 1939–1953 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2016. 311 арк.

633. Михальчук Р. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог. 2014. 308 арк.
634. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2006. 238 арк.
635. Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 300 арк.
636. Пирожин Р. Діяльність радянських органів державної безпеки в Тернопільській області (1944–1953 рр.): дис. ... докт. філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2023. 247 арк.
637. Разиграєв О. Становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2022. 600 арк.
638. Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як чинник радянзації західних областей УРСР (1939–1953 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021. 465 арк.
639. Суцук О. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. 222 арк.
640. Тепляков А. Органи ОГПУ-НКВД-НКГБ в Сибіри: структура и кадры: 1929–1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Томск. 2011. 28 с.

641. Токарський В. Політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.

Довідкові видання

642. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. 1072 с. (Бібліотека, Т. 13).

643. Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / упоряд. Ю. Сливка. Львів: Каменяр, 1989. 360 с.: іл.

644. Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с., іл.

645. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

646. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Авторі-упорядники: В. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

647. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / под ред. акад. А. Яковлева; сост. А. Кокурин, Н. Петров. Москва: МФД, 2000. 888 с. (Россия. XX век. Документы).

648. Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції. Рівне; Львів: Простір-М, 2023. 284 с.: іл.

649. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.

650. Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д. Київ: Наукова думка, 2004. 528 с.: іл.

651. Золотарев В., Степкин В. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. Донецк: Алекс, 2010. 512 с.

652. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Харків: Фоліо, 2003. 479 с.

653. Зубков М., Мюллер В. Сучасний англо-український та українсько-англійський словник. Харків: Школа, 2005. 768 с.
654. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
655. Історія кадрового апарату Волинської міліції: історичний нарис / авт.-упоряд. В. Маруга. Луцьк: Іванюк, 2009. 44 с.: фот.
656. Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд.: В. Хоменко, О. Скрипник, І. Шиденко, І. Білокінь, В. Романюк; за редакцією Г. Ілляшова. Київ: Ярославів Вал, 2010. 174 с.
657. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 1: Рівненська область. Костопільський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Волинські обереги, 2001. 452 с.
658. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 2. Ч. 1: Рівненська область. Рівненський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Волинські обереги, 2001. 440 с.
659. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 2. Ч. 2: Рівненська область. Рівненський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Волинські обереги, 2001. 436 с.
660. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 3: Рівненська область. Березнівський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Волинські обереги, 2001. 308 с.
661. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 4: Рівненська область. Гощанський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2002. 464 с.
662. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 5: Рівненська область. Корецький район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2002. 400 с.
663. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 6: Рівненська область. Острозький район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Формат-А, 2004. 512 с.
664. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 7: Рівненська область. Здолбунівський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2004. 848 с.
665. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 8: Рівненська область. Дубенський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2005. 656 с.
666. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 9: Рівненська область. Сарненський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2005. 416+25 с.

667. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 10: Рівненська область. Демидівський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2005. 288 с.
668. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 11: Рівненська область. Радивилівський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Овід, 2006. 448 с.
669. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 12: Рівненська область. Млинівський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: Овід, 2006. 544 с.
670. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 13: Рівненська область. Володимирецький район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2007. 320 с.
671. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 14: Рівненська область. Дубровицький район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2007. 320 с.
672. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 15: Рівненська область. Зарічненський район / упоряд. О. Денищук та ін. Рівне: ППДМ, 2007. 100 с.
673. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т. 16: Рівненська область. Рокитнівський район / гол. ред. П. Домашук. Б. м.: Б. в., 2008. 172 с.
674. Книга Памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / сост. А. Андрианов, В. Бысов, Л. Казакова и др. Москва: Граница, 1995. 544 с., ил.
675. Книги памяти жертв политических репрессий в СССР: Аннотированный указатель / сост. Ю. Груздев, А. Разумов. Санкт-Петербург: Центр «Возвращенные имена»; Российская национальная библиотека, 2004. 336 с.
676. Контрразведывательный словарь. Москва: ВШ КГБ им. Ф. Дзержинского, 1972. 371 с.
677. Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. Справочник / сост., введ. и прим. А. Кокурина, Н. Петрова; науч. ред Р. Пихоя. Москва: МФД, 1997 352 с. (Россия. XX век. Документы).
678. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник / под ред. А. Яковлева; авт.-сост. А. Кокурин, В. Петров. Москва: МФД, 2003. 768 с. (Россия. XX век. Документы).

679. МВС очима історії. Поліція і міліція Волині у ХІХ–ХХ століттях: історико-краєзнавчий нарис / упоряд. В. Маруга. Луцьк: Надстир'я, 2005. 172 с.
680. Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954: Справочник. Москва: О-во «Мемориал»; Звенья, 2010. 1008 с.
681. Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. Москва: О-во «Мемориал»; Звенья, 1999. 506 с.
682. Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ; Житомир: Полісся, 2007. 456 с.
683. Політологічний енциклопедичний словник. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
684. Тернопільський енциклопедичний словник. Т. 3: П–Я. Тернопіль: Збруч, 2008. 708 с.: іл.
685. Тумшис М., Золотарёв В. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. 848 с.: ил.
686. Украинские буржуазные националисты / Б. Шульженко (рук.), И. Хамазюк, В. Данько. Москва: Типография ВШ КГБ при СМ СССР им. Ф. Дзержинского, 1963. 291 с.
687. Універсальний словник-енциклопедія. Київ: Ірина, 1999. 1551 с.
688. Французько-український словник. Українсько-французький словник. Київ; Ірпінь: Перун, 2012. 1104 с.
689. Шевченко О. Органи державної безпеки Київщини 1919–1991 у фотографіях і документах. Київ: Книга, 2004. 326 с.
690. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2: Д–Й. Київ: Українська енциклопедія, 1999. 744 с.: іл.
691. Indeks represjonowanych. Tom XIV: Deportowani w obwodzie archangielskim. Czesc 7: Alfabetyczne wykazy 7680 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z obwodow rowienskigo, tarnopolskiego, stanislawowskiego i drohobyskiego oraz bez ustalonego obwodu wywozki. Centrum Informacji przy

- Urzedzie Spraw Wewnetrznych na Obwod Archangielski, Archangielsk;
Osrodek Badan, Informacji i Upowszechniania (NIPC) „Memorial”, Moskwa;
Osrodek KARTA, Warszawa, 2007. 732 s.
692. Indeks represjonowanych. Tom XVII: Deportowani w obwodzie wologodzkiem. Alfabetyczne wykazy 14 226 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z zachodnich obwodow Bialorukiej SRR i Ukrainskiej SRR. Centrum Informacji Urzedu Spraw Wewnetrznych (IC UWD) Obwodu Wologodzkiego, Wologda;
Osrodek Badan, Informacji i Upowszechniania (NIPC) „Memorial”, Moskwa;
Osrodek KARTA, Warszawa, 2005. 703 s.
693. Katyn. Lista ofiar i zaginionych jencow obozow Kozielsk, Ostaszkow, Starobielsk / wstep i opracowanie A.-L. Szczesniak. Warszawa: Wydawnictwa ALFA, 1989. 368 s.
694. Lista Katynska. Jency obozow Kozielsk, Ostaszkow, Starobielsk, zaginieni w Rosji Sowieckiej / opracowal A. Moszynski. Warszawa: Agencja Omnipress;
Polskie Towarzystwo Historyczne, 1989. 339 s.
695. Listy Katyńskiej ciąg dalszy straceni na Ukrainie: Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnich władz Państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku / red. M. Tarczyński. Warszawa: Polska Fundacja Katyńska, 1994. 115 s.
696. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Danbury, Lexicon Publications, 1993. 1216 p.
697. Zabici w Katyniu: Alfabetyczny spis 4415 jencyw polskich z Kozielska zabitych w kwietniu – maju 1940, wedlug zrydei sowieckich, polskich i niemieckich / oprac. A. Gurjanow, A. Dziekiewicz. Warszawa: Karta, 2013. 850 s.

Підручники, посібники

698. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
699. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 486 с.

Статті

700. Антонюк Я. Життєпис одного із засновників УПА: Микола Колтонюк-Якимчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1 (47). С. 391–423.
701. Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 1994. № 1. С. 229–239.
702. Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках. *Реабілітовані історією. Чернігівська область* / упоряд. О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко, О. Железна. Кн. 1. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 722–731.
703. Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2014. № 1(86). С. 183–199.
704. Бажан О., Золотарьов В. Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2024. № 1(126). С. 53–75.
705. Бальбуза Г. Трагедія в'язнів луцької в'язниці у червні 1941 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. С. 152–159.
706. Баран В., Павлючик Ф., Токарський В. Створення та діяльність радянських органів безпеки. Управління НКВС на Волині (1939–1941 рр.). *Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид.* / наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельникович. Луцьк: Ініціал, 2012. С. 43–61.
707. Баран В. Органи НКВС як інструмент сталінських репресій у західних областях України (вересень–грудень 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2020. Вип. 4/46. С. 57–73.
708. Баран В., Токарський В. Діяльність органів НКВС на Волині і в Східній Галичині (вересень – грудень 1939 року). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 29. Львів, 2017. С. 175–183.

709. Беліков О. Роми у Радянській Україні міжвоєнної доби (1920–1930-ті рр.). *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація* / упоряд. М. Тяглий. Київ, 2016. С. 9–26.
710. Боевая летопись 233-го полка конвойных войск НКВД СССР (1942 г.). *Воронежский вестник архивиста: научно-информационный ежегодник*. Вып. 18. Воронеж: Фортуна, 2020. С. 51–58.
711. Боляновський А. Українсько-польське прикордоння в роки Другої світової війни. *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії само ідентифікації населення: монографія* / відп. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 269–300.
712. Борщевич В. Унікальний документ. *Андріївський вісник*. № 5. Рівне, 2016. С. 250.
713. Бугай Н. Забытые страницы жизни сообщества цыган в Союзе ССР: 1930–1960-е годы. *Приволжский научный вестник*. 2015. № 47(7). С. 46–65.
714. Бугай Н. Принудительные переселения – механизм осуществления национальной политики в государстве. 1930–1950-е годы. *Былые годы*. 2012. № 26(4). С. 31–41.
715. Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2015. №1(44). Київ; Харків, 2015. С. 48–120.
716. Галуха Л. Євангельські християни святі сіоністи (мурашківці) – жертви радянської. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 388–390.
717. Гончаренко О. Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 22. С. 387–403.

718. Греченко В. 1941 рік (довоєнне півріччя): зміни у структурі НКВС УРСР. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3(82). С. 9–19.
719. Греченко В., Козін С., Россіхін В. 1939 рік в організації та діяльності міліції України як підсистеми НКВС СРСР. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. Vol. 2. № 1(37). Р. 89–96.
720. Гуцал П. Бажан О. Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 1(32). Київ, 2009. С. 182–193.
721. Давидюк А. Як нищили куркуля. *Реабілітовані історією. Вінницька область*. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 803–813.
722. Давидюк Р. Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення історії української політичної еміграції у Волинському воєводстві. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2019. №2(52). Київ–Харків, 2019. С. 336–356.
723. Давидюк Р. Боротьба польських підпільних структур на Рівненщині (1939–1941 роки). *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 370–373.
724. Давидюк Р. Діячі Волинського українського об'єднання – жертви сталінських репресій. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 341–347.
725. Давидюк Р. Доля польських осадників в умовах радянської 1939–1941 рр. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 362–370.
726. Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянської (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 2009. № 2(33). С. 353–369.
727. Давидюк Р. Рівненське російське православне благодійне товариство у міжвоєнний період. *Русин*. 2019. № 55. С. 113–132.

728. Давидюк Р. Російська громада в міжвоєнному Рівному. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність*. Зб. наук. праць / упоряд. Ю. Крамар, А. Шваб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 163–169.
729. Давидюк Р. Російська меншина Рівного в умовах радянзації. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 1. Рівне, 2006. С. 373–379.
730. Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 121–142.
731. Даниленко В. «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2004. № 1/2(22/23). Київ, 2004. С. 59–79.
732. Данилюк В., Кучерепа М. «Я завжди боровся за свій народ»: Скоп'юк Іван Володимирович. *Програма і методичні рекомендації серії науково-документальних книг «Волинська область. Реабілітовані історією»*. Луцьк, 1994. С. 48–54.
733. Дарованець О. Репресивна політика польської влади щодо УВО та ОУН на Волині (1920–1939 рр.). *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга перша / Упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 297–334.
734. Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Передвісник УПА – Володимир Робітницький. *Визвольний шлях*. 2002. Кн. 9. С. 33–39.
735. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в пресографії. *Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда, 2011. С. 238–244.
736. Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року. *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів: Видавництво «Мс», 2009. Зб. 13. С. 89–104.

737. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. № 1(20). С. 50–59.
738. Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.
739. Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). Київ; Харків, 2018. С. 69–122.
740. Жив'юк А. «Румунія – наша батьківщина, а в Польщі – наш Квек»: репресії НКВД проти циган. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 10. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. С. 36–75.
741. Жив'юк А. Ексцеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД-НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. 2023. Вип. 11. С. 55–67.
742. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянзації» Західної України через призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2012. № 2 (39). Київ; Харків, 2013. С. 7–40.
743. Жив'юк А. Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2014. № 1 (42). Київ; Харків, 2014. С. 29–52.
744. Жив'юк А. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 рр. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 9 (2018). Toruń, 2018. S. 110–128.

745. Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД–НКГБ Костопільської окружної езекутиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий журнал*. 2022. № 1 (57). Київ; Харків, 2022. С. 48–94.
746. Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД–УМВД–УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2019. № 2 (52). Київ; Харків, 2019. С. 5–43.
747. Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 8 (2017). Pod. red. W. Rezmera ta in. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. S. 83–100.
748. Жив'юк А. Технологія терору: Вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ–НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125–142.
749. Зіневич Н. Цигани України: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 40–52.
750. Золотарьов В. «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2015. №1(44). Київ–Харків, 2015. С. 234–360.
751. Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 33. С. 86–115.
752. Золотарьов В. Накази по особовому складу НКВС як джерело до вивчення кадрів радянської держбезпеки доби Великого терору 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2019. № 2 (52). Київ; Харків, 2019. С. 280–310.
753. Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2017. № 2 (48). Київ; Харків, 2017. С. 156–217.

754. Золотарьов В., Бажан О., Тіміряєв Є. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад. *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Кн. 3. Житомир: Полісся, 2010. С. 9–23.
755. Зуляк І., Макар Ю. Східна Галичина і Західна Волинь: особливості культурно-освітнього і соціально-економічного становища у міжвоєнній Польщі. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Ч. 28. С. 95–102.
756. Ільницький В., Галів М. Організація репресивно-каральних органів (1944–1953). *Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія / за редакцією В. Ільницького, М. Литвина та М. Галіва*. Дрогобич; Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 75–105.
757. Ільницький В., Галів М. Українські, польські, єврейські учителі та учні Дрогобиччини як об'єкт радянських репресій (1939–1941 рр.). *Молодь і ринок*. № 8 (175), серпень 2019. С. 32–37.
758. Ільющин І. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 1999. № 1/2 (10/11). С. 505–510.
759. Ільющин І. Польське підпілля у Західній Україні і Західній Білорусії у 1939–1941 рр.: нове науково-документальне видання. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1. С. 450–456.
760. Ільющин І., Пшенніков А. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал*. Київ, 2000. №2/4 (13/15). С. 424–433.
761. Киричук Ю. Радянський терор 1939–1941 рр. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан та ін.; відп. ред. В. Смолій*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 574–595.

762. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни. *Сторінки історії України. XX століття* [за ред. С. Кульчицького]. Київ: Освіта, 1992. С. 99–112.
763. Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2015. №1(44). Київ–Харків, 2015. С. 121–233.
764. Кокін С. Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2019. №2(52). Київ–Харків, 2019. С. 266–279.
765. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939 – 1941 рр. *Україна – Польща: важкі питання*. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квітня 1999 року. Т. 5. Варшава: TYRSA, 2001. С. 150–163.
766. Косик В. Бульба, Поліська Січ і початки УПА. *Визвольний шлях*. 1984. Ч. 9 (438). С. 1059–1070.
767. Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список – за і проти. *Гілея: Історичні науки*. 2011. Спецвипуск. С. 8–18.
768. Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 280–289.
769. Куделя М. Пекло біля замку Любарта. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. Луцьк, 2010. С. 444–454.

770. Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: Науковий і документальний журнал*. Київ, 1994. № 1. С. 191–228.
771. Кульчицький С. Таємниця Великого терору: «Вільні вибори» 1937–1938 років. Сучасний контекст. *День*. 2005. № 25. 12 лютого.
772. Кучерук О. Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Вип. 53. С. 109–121.
773. Лавнічек М. Кадрова політика радянської влади в музейній галузі Західних областей України в 1939–1941 рр. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 138(11). Ч. 1. Історичні науки. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. С. 86–91.
774. Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Видавництво «Мс», 2006. Зб. 7. С. 89–119.
775. Лясковська С. Інформаційні можливості особових справ співробітників органів держбезпеки щодо вивчення історії радянських спецслужб. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2019. №2(52). Київ–Харків, 2019. С. 311–335.
776. Майданець І. Геноцид ромів на Волині в роки Другої світової війни. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність: зб. наук. пр.* Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 212–219.
777. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 226–238.
778. Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.
779. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-*

- КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2008. №1/2(30/31). Київ, 2008. С. 292–310.
780. Окіпнюк В. Юридичне закріплення основних задач органів НКВС УРСР в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції (м. Дніпро, 1–4 червня 2017 р.). Київ; Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 359–363.
781. Окіпнюк В. Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України.* 2018. № 4(6). С. 119–122.
782. Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история.* 1989. № 2. С. 26–44.
783. Петров Н. Знищення архівних документів КДБ СРСР (1954–1991 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2019. №2(52). Київ–Харків, 2019. С. 357–380.
784. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2003. №1(20). Київ, 2003. С. 91–102.
785. Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал.* 2009. №2. Київ, 2009. С. 136–167.
786. Рожко В. Закривавлена Волинь. *Визвольний шлях.* 1999. Кн. 5(614). С. 560–570.
787. Савин А., Тепляков А. «Партия может ошибаться, а НКВД – никогда». Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых (1939–1943 гг.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2015. № 2(45). С. 91–141.

788. Самсонюк Т. Особливості ведення слідства у справах поляків, арештованих на території Ровенщини у 1939–1941 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 86–91.
789. Скакун Р. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках. *Ковчег: Науковий збірник з церковної історії*. 2018. Ч. 8. Львів: Вид-во УКУ, 2018. С. 72–189.
790. Соляр І. Дмитро Левицький – дипломат, політик, громадський діяч. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. У 2-х кн. Кн. 1: Простори історії / Відп. ред. Г. Боряк; Упоряд.: С. Блащук, Г. Боряк, В. Горобець та ін. Київ, 2020. С. 483–499.
791. Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69.
792. Ставнюк І. Національна база даних жертв політичних репресій: проблеми формування та використання. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2018. №1(49). Київ–Харків, 2018. С. 259–277.
793. Стасюк О. Вибори до т. зв. Народних зборів Західної України у світлі електорального досвіду населення регіону. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття / [гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 136–144.
794. Стасюк О. Становлення та функціонування представницької гілки влади в західних областях Української РСР під час першого етапу радянзації (1939–1941 рр.) *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. № 4(160). С. 818–830.

795. Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2013. №1/2(40/41). Київ–Харків, 2013. С. 79–101.
796. Толочко Д. Беженцы из Польши в советско-германских отношениях (сентябрь 1939 – июнь 1940 гг.). *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2018. № 4(109). С. 75–80.
797. Трофимович В. Повернення в Західну Україну з таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (1956-1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2021. Вип. 32. С. 23–31.
798. Федущак І. До 65-ї річниці комуністичного злочину (червень 1941 р.). *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів: Видавництво «Мс», 2006. Зб. 7. С. 120–154.
799. Щупак І. Українсько-польське прикордоння часів радянського режиму 1939–1941 рр.: українське, польське, єврейське соціальне життя та взаємовідносини. *Історичний журнал*. 2007. № 4. С. 124–127.
800. Щур Ю. «Перші ластівки» організованого спротиву: українські націоналістичні організації в Запоріжжі (1940–1941 рр.). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2012. Зб. 17. С. 159–178.
801. Юнге М. Советские «каратели». Историография, методы и источниковая база. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*. 2015. №1(44). Київ–Харків, 2015. С. 17–47.
802. Baran W. Polityka narodowościowa stalinowskiego reżimu na Zachodniej Ukrainie w latach 1939-1941. Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli. Słupsk; Gdańsk, 2015. S. 180–193.
803. Baran W. Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939–1941. *Pamięć i sprawiedliwość: Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*. Warszawa, 2014. № 1(23). S. 267–292.

804. Iljuszyn I., Mazur G. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939-1940 rr. *Zeszyty Historyczne*. Paryż: Instytut Literacki, 2001. S. 49–74.
805. Milewski J. Represje sowieckie wobec ludności polskiej na ziemiach północno-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941. *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952: Białorus, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski / Studia i materiały pod redakcją Jana Jerzego Milewskiego*. Białystok; Warszawa, 2017. S. 102–125.
806. Shulha S. Represje reżimu sowieckiego wobec Czechów wołyńskich w latach 1921–1941. *Pamięć i Sprawiedliwość: Pismo Naukowe Poświęcone Historii Najnowszej*. Warszawa, 2022. Nr. 40. S. 287–300.
807. Zhyvyuk A. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies*. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023.

Науково-популярні, масово-політичні видання

808. Возняк Л. Село Баїв у долі Волині (1939–1944 роки). *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. Луцьк, 2010. С. 720–724.
809. Гуменюк Н. У внутрішній еміграції (Бахова Любов). *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 2. Луцьк, 2013. С. 201–202.
810. Дацюк Г., Лукашук А. Кременецька «Справа 35». *Слово Просвіти*. 2021. Ч. 27. 8–14 липня. С. 6–7.
811. Зубов Н. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. Москва: Политиздат, 1971. 421 с.
812. Пацула Й. Злочини більшовизму на Рівненщині (1939–1941). *Його ж. Волинь – мій біль, моя надія: Штрихи до історії краю*. Рівне: Азалія, 2005. С. 7–30.
813. Со щитом и мечом: Очерки и статьи / Сост. К. Закалюк. Львов: Каменяр, 1988. 208 с.

814. Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР / В. Иванов, Ю. Кисловский, В. Андрианов и др. 2-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1984. 318 с.

815. Чекисты рассказывают. Кн. 1–7. Москва: Советская Россия, 1970–1987.

Електронний ресурс

816. Берник Л. Вибори і коронація циганського короля. URL: <https://www.facebook.com/lilija.bernyk/posts/3455522401152492>

817. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД: розстріли політичних в'язнів в західноукраїнських тюрмах у 1941 році. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/kryvavyuy-slid-nkvd-rozstrily-politychnyh-vyazniv-v-zahidnoukrayinskyh-tyurmah-u-1941-roci>

818. До річниці жахливого знищення політичних в'язнів по тюрмах України. URL: <https://100krokviv.info/2017/06/do-70-h-rokovyn-zhahlyvoho-znyschennya-politychnyh-vyazniv-po-tyurmah-ukrajiny/>

819. Историка осудили за государственные секреты. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4483520>

820. Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Главная_страница

821. Кальбарчик С. Український катинський список. *Історична правда. Катинська справа.* URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/>

822. Огляд засідань Національної комісії з реабілітації. Засідання № 23 від 28 вересня 2022 року. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-no23-vid-28-veresnya-2022-roku>

823. Открытый список. URL: https://ru.openlist.wiki/Открытый_список:Заглавная_страница

824. Разумов А. Скорбный путь. Соловецкие этапы 1937–1938 гг. С. 17–27. URL: <https://visz.nlr.ru/img/pages/solovki/solovki.pdf>

825. Сальський Юрій. Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/salskyi-u.htm>
826. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза. 1898–1991. URL: <http://www.knowbysight.info>
827. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О военном положении». URL:
https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_22.06.1941_№_8/160
828. Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області. URL:
https://volyn.archives.gov.ua/elekt_arces/elekt_spravi/sprav.php
829. Чорний О. Напівзабуте «Визволення» Олександра Довженка. URL:
<https://detector.media/kritika/article/180722/2020-09-17-napivzabute-vyzvolennya-oleksandra-dovzhenka/>
830. Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. URL:
<https://www.genocid.lt/muziejus/en/>
831. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. Rokitno Wołyńskie. 1920–1944. URL:
https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html
832. Szeremeta B. Związek Walki Zbrojnej zwalczany przez NKWD we Lwowie. 1939–1941. Fundacja Kresowa “Semper Fidelis”, 1998. 151 s. URL:
<http://leopoldokulickilegungenkomendant.blogspot.com/2008/05/z-yciorysu-leopolda-komendant-okupacji.html>

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ***Монографії***

1. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Монографія. Рівне: Ліста-М, 2004. 184 с.: іл.

2. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.

3. Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне: ПП ДМ, 2011. 156 с.: іл. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).

4. Жив'юк А. Антон Олійник: Нескорена мрія. Рівне: Дятлик М., 2019. 312 с.

Брошури

5. Давидюк Р., Жив'юк А. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. 92 с. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %*).

Розділи у колективних монографіях

6. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953). *Повсякденне життя населення західних областей України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія /* відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь, Liha-Pres, 2021. 380 с. С. 111–142. (*внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %*).

7. Жив'юк А. Молодіжна ОУН у Гошанській середній школі (1947–1948): наставники, учні, езекутори. *Західні землі України в перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 370 с. С. 349–366.

Статті, опубліковані в виданнях, що належать до наукометричних баз Web of Science, Scopus (категорія «А»)

8. Давидюк Р., Жив'юк А. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Волинському воєводстві. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 48. Київ: КПІ імені Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2019. С. 83–97. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

9. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Naddniproanska Ukraine emigrants musical activities in Volyn voivodeship. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 12. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 116–125. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

10. Davydyuk R., Zhyvyuk A. Theater art as a self-realization form of a Naddniproianshchyna political emigrants in Volyn Voivodeship (1920–1930-ies). *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 15. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 128–135. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %). *Web of Science*.

11. Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ-НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125–142. *Web of Science*.

12. Zhyvyuk A. Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives. *Romani Studies*. Liverpool: Liverpool University Press. Vol. 33, No. 2, pp. 189–209, 12 December 2023. *Scopus, Q2*.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях (категорія «Б»)

13. Жив'юк А. Розстріли в'язнів Дубенської тюрми на початку радянсько-німецької війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 10. Рівне: РДГУ, 2006. С. 305–309.

14. Жив'юк А. Діяльність контрольно-розвідувального пункту військової спецслужби Державного центру УНР в екзилі у Рівному на Волині (20–30-і роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 14. Рівне: РДГУ, 2008. С. 109–114.

15. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Ч. 15–16. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. С. 321–327.

16. Жив'юк А. Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 17. Рівне: РДГУ, 2009. С. 22–29.

17. Жив'юк А. «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2009. № 2 (33). Київ, 2009. С. 7–21.

18. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 2. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. С. 35–42.

19. Жив'юк А. Причини і складові ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 16. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. С. 249–262.

20. Жив'юк А. Театр як складова політичного маніпулювання комуністичної номенклатури: рівненський випадок. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного*

гуманітарного університету: *Збірник наукових праць*. Вип. 19. Рівне: РДГУ, 2010. С. 142–147.

21. Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920–1940-х рр. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2010. № 2 (35). Київ; Харків, 2010. С. 212–236.

22. Жив'юк А. Компартійна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиборство 40-х – 60-х років ХХ ст. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2010. Вип. 15. С. 121–135.

23. Жив'юк А. Поляки Волині-Полісся і «другі совети»: реалії взаємостосунків весни-осені 1944 р. (на матеріалах Рівненської області) *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Вип. 9. Рівне: РІС КСУ, 2010. С. 10–17.

24. Жив'юк А. Втрати населення Рівненської області у 1944-1952 роках: характеристика та порівняльний аналіз радянських і націоналістичних даних *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 106–113.

25. Жив'юк А. Формування і трансформація західноукраїнської компартійної номенклатури впродовж 1940-х років (на матеріалах Рівненського обкому КП(б)У). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. пр.* Вип. 21. Рівне: РДГУ, 2011. С. 293–304.

26. Жив'юк А. Технологія і наслідки ідеологічних кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму» (на прикладі села Дермань Рівненської області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. Вип. 46. С. 152–170.

27. Жив'юк А. Поранення генерала М. Ватутіна: факти та інтерпретації. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 1 (38). С. 114–135.

28. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД-НКГБ під час «першої радянізації» Західної України через призму «Великого терору». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2012. № 2(39). Київ; Харків, 2013. С. 7–40.

29. Жив'юк А. Керівники органів НКВД-НКГБ (МВД-МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науково-документальний журнал*. 2014. № 1 (42). Київ; Харків, 2014. С. 29–52.

30. Жив'юк А. «Куркулі» та «індуси» проти колгоспів: завершення суцільної колективізації на Рівненщині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ*. Вип. 26. Рівне: РДГУ, 2015. С. 234–238.

31. Давидюк Р., Жив'юк А. Рівненська повітова «Просвіта»: десятиріччя під знаком УНР. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2016. № 3. С. 39–44. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

32. Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 137–144.

33. Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянізатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). Київ; Харків, 2018. С. 69–122.

34. Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*. Вип. 30. Львів: НАСВ, 2018. С. 13–23.

35. Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2019. № 2 (52). Київ; Харків, 2019. С. 5–43.

36. Жив'юк А., Алексійчук Л. Організація та діяльність санітарних пунктів Українського червоного хреста у військовій окрузі УПА «Заграва» (друга половина 1943 р.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2019. № 2. С. 86–98. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

37. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Презавантаження західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 7/49. С. 54–71. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 33 %).

38. Жив'юк А. Ліквідація органами НКВД-НКГБ Костопільської окружної езекутиви ОУН (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий журнал*. 2022. № 1 (57). Київ; Харків, 2022. С. 48–94.

39. Жив'юк А. Ексцеси під час арештів і допитів членів ОУН співробітниками НКВД-НКГБ на Рівненщині (1940–1941). *Новітня доба*. Львів, 2023. Вип. 11. С. 55–67.

40. Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121–137.

41. Соляр І., Жив'юк А. Справа «водіїв-зрадників»: участь співробітників радянських і компартійних органів у здійсненні Голокосту в гебіті Здолбунів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2024. Вип. 39. С. 53–69. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

Статті, опубліковані в зарубіжних виданнях

42. Давидюк Р., Жив'юк А. Дослідження політичних репресій більшовицького режиму в Рівненській області в рамках Державної програми «Реабілітовані історією». *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. Vol. 6. S. 181–194. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

43. Жив'юк А. Поляки в органах радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 pp.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017. Vol. 8. S. 83–100.

44. Zhyviuk A. 'Mizh evakuatsiieiu I "dotsil'nym rozstrilom": dolia v'iazniv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radians'koi viiny' (Between evacuation and "expedient shooting": The fate of NKVD prisoners in the Rivne region at the start of the German-Soviet war). *The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook* / Edited by Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. P. 139–141.

45. Жив'юк А. Колективні судові процеси над поляками в Рівненській області у 1939–1941 pp. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018. Vol. 9. S. 110–128.

46. Zhyviuk A. Anti-bolshevik insurgencies in Vohlynia in 1919–1920. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries*. Vol. 1. No. 5 (2024). P. 24–50.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

47. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 8–78. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

48. Жив'юк А. Вибір: як це було у 1939-у. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 335–340.*
49. Жив'юк А. Самострілівська десятка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 351–358.*
50. Жив'юк А. Здолбунівський підприємець Теодор Страка. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 386–388.*
51. Жив'юк А. Політичні репресії тоталітарної доби в Україні у шкільному курсі історії: періодизація, типологія, термінологія. *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. 2007. № 19–21. Спецвипуск: Історія ХХ століття: нові підходи до змісту шкільного курсу. С. 75–81.*
52. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині (1939–1950-і рр.). *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / наук. ред., упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 7–30.*
53. Жив'юк А. Між евакуацією і «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку радянсько-німецької війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наукових праць. Вип. IV / Ред. кол.: Р. Карпюк, О. Кушпетюк [та ін.]. Луцьк: ЛІРоЛ, 2010. С. 66–78.*
54. Жив'юк А. Західноукраїнська компартійна номенклатура в 1939–1941 рр. (за матеріалами Рівненського обкому КП(б)У). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 134–138.*
55. Жив'юк А. Холмщина й Підляшшя на сторінках часопису «Волинь» (1941–1942 рр.). *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць / упорядн. М. Кучерепа; за заг. ред. М. Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 348–354.*

56. Жив'юк А. Меморіальні місця тоталітарних репресій в Україні: проблеми локалізації, комеморації, інституціоналізації. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Вип. 5. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 76–86.

57. Жив'юк А., Кравчук Д. Поляки в радянському партизанському русі на території Райхскомісаріату Україна (на прикладі діяльності з'єднання Роберта Сатановського). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 383–389. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

58. Жив'юк А. Замах на генерала Ватутіна: обставини і особи. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: ПП ДМ, 2013. Кн. 3. С. 86–102.

59. Жив'юк А. Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянізації західних областей УРСР. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: ПП ДМ, 2014. Кн. 4. С. 5–56.

60. Жив'юк А. Парадокси меморіальних практик: історія поховання бійців НКВС і співробітників МДБ в Мізочі. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2016. Кн. 6. С. 98–116.

61. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки, 1925-1927 рр. / публікація, примітки А. Жив'юка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2017. Кн. 7. С. 22–134.

62. Жив'юк А. «Чорний запорожець» Антін Мороз. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць*. Рівне: Дятлик М., 2017. Вип. XV: Матеріали наукової конференції «Волинь в Українській революції 1917–1921 рр.» / упоряд. О. Булига, А. Жив'юк. С. 113–119.

63. Жив'юк А. Самоідентифікація українців та національних меншин на Волині в дзеркалі модернізації (за базою даних проекту «Реабілітовані історією»). *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 404–412.

64. Жив'юк А. «Нам у Радянському Союзі нічого захищати»: справа червоноармійців 361-го полку. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 37–60.

65. Жив'юк А. Буковина – Холмщина – Волинь: траєкторія долі вояка австрійської і української армій Павла Паранюка. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2018. Кн. 8. С. 77–90.

66. Давидюк Р., Жив'юк А. Олександра Новацька-Шевело і її спогади. *Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк*. Рівне: Дятлик М., 2019. Кн. 9. С. 23–26. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

67. Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2019. Вип. 1. С. 210–238.

68. Жив'юк А. Оникій Богун – адміністративний старшина Армії УНР. *Волинь у роки Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових праць*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 265–281.

69. Жив'юк А. «Двофронтова» боротьба УПА: бої за Мізоч у 1943–1945 рр. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2021. Вип. 2. С. 96–113.

70. Жив'юк А. «Записи для нагадування минулого і будучності...»: Лаврін Красовський та його спогади. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін.* Рівне, 2021. Вип. 2. С. 154–261.

71. Жив'юк А. Втеча з табірному пункту «Кайеркан» Норильлагу в серпні 1945 р.: волинський слід. *Хронотопи історії. Студії на пошану пам'яті Петра Васильовича Киридон (12.03.1961–27.01.2019)*: зб. наук. пр. / упоряд. і наук. ред. А. Киридон. Київ: Ніка-Центр, 2021. С. 240–245.

72. Жив'юк А. Кримські татари в УПА на Волині. *Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару* / упоряд. І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 160–164.

73. Жив'юк А. «Румунія – наша Батьківщина, а в Польщі – наш Квек»: репресії НКВД проти циган. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 51–102.

74. Жив'юк А. Представники різних народів – вояки УПА і учасники підпілля ОУН (за матеріалами Рівненської області). *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання* / кер. кол., упоряд. А. Жив'юк. Рівне; Житомир: Полісся, 2021. Кн. 10. С. 103–126.

75. Жив'юк А. Розстріляні в липні 1941 р.: «польська шпигунка» Софія Федоровська і «німецький шпигун» Михайло Кулій. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»)*: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 292–300.

76. Жив'юк А. Проскрибований Кирило Студинський: за нововіднайденими документами НКВД-НКГБ. *Вісник НТШ*. Ч. 68. Львів, 2023. С. 33–41.

77. Жив'юк А. Мізоцькі районні відділення НКВД/НКГБ у 1939–1941 роках: структура, особовий склад, діяльність. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 107–143.

78. Жив'юк А., Марчук І. «Кассандра», що стала «Наймичкою»: життєвий епос Раїси Трофімчук. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2023. Вип. 3. С. 161–231. (внесок автора у збір матеріалу та написання тексту 50 %).

79. Жив'юк А. Провокація Соловйова: Здолбунівський райвідділ НКГБ у 1944–1946 рр. *Здолбунів в історико-культурному просторі Волині* / редкол. Р. Давидюк, А. Жив'юк, В. Марчук, В. Остапук. Луцьк, 2024. Вип. 1. С. 54–61.

Додаток Б

**ШТАТИ ТА НАЧАЛЬНИКИ ПОВІТОВИХ/РАЙОННИХ ВІДДІЛІВ/ВІДДІЛЕНЬ НКВД/НКГБ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1939–1941)***

Районний відділ / відділення	Прізвище, ім'я, по-батькові	Звання	Рік, місце народження	Національ- ність	З якого часу в органах ГБ	Де служив (перебував) у 1937– 1939 рр.	Подальша доля	Примітка (освіта)
Березнівське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Руславкер Аврум-Міхель Лейбович*	молодший лейтенант ГБ	1912 м. Одеса	єврей	1938	старший слідчий СЧ УНКВД Тульської області	УНКВД Тульської, УНКГБ Великолукської області	-
	Ревенко Василь Дмитрович	лейтенант ГБ	1911 с-ще Шахта № 4 Бахмутського повіту Катеринославської губернії	українець	1940	не служив 1940 – ВШ НКВД СРСР	1944 р. ув'язнений на 10 р. ВТТ	-
Вербське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Сумець Дмитро Данилович	молодший лейтенант ГБ	1903 с. Ковалівка (Донецьке) Ізюмського повіту Харківської губернії	українець	1936	начальник Батуринського РВ НКВД Чернігівської області	НКГБ УРСР	-
	Ажуров Андрій Гаврилович	молодший лейтенант ГБ	1906 м. Київ	українець	1936	начальник Михайло- Коцюбинського РВ НКВД Чернігівської області	17.03.1942 р. зник безвісти на фронті	-
Висоцьке райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Леонович Павло Федорович	молодший лейтенант ГБ	1906 ст. Шепетівка Ізяславського повіту Волинської губернії	українець	1932	старший оперуповноважений СПО НКВД Молдавської АРСР	начальник ОКР «Смерш» 32-ї гірськострілецької бригади	28.05.1941 наказом НКГБ СРСР нагороджено годинником
Володимирецьке райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад	Кваша Степан Пилипович	молодший лейтенант ГБ	1901 с. Заячківка Уманського повіту Київської губернії	українець	1931	начальник Розважівського РВ НКВД Київської області	старший слідчий ОКР «Смерш» 1-го гвардійського бомбардувального авіакорпусу	початкова

НКГБ: 6 (4)								
Гошанське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Соколенко Микола Михайлович	політрук	1913 м. Нижній Новгород	росіянин	-	-	21.05.1940 звільнений з НКВД за станом здоров'я	-
	Руденко Степан Силович	сержант ГБ	1903 с. Петрівка Гадяцького повіту Полтавської губернії	українець	1930	начальник Устимівського РВ НКВД Кіровоградської області	оперуповноважений ОО НКВД 1-го танкового корпусу	початкова 28.05.1941 наказом НКГБ СРСР оголошено подяку
Демидівське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Зябріков Дмитро Григорович	молодший лейтенант ГБ	1916 с. Слобода Одоєвського повіту Тульської губернії	росіянин	1939	1939 – Свердловська МКШ НКВД	зник безвісти під час німецько-радянської війни	незакінчена вища Тульський медичний інститут
Деражненське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Давиденко Олексій Максимович	сержант ГБ	1912 с. Новодмитрівка Охтирського повіту Харківської губернії	українець	1938	помічник оперуповноваженого Ярунського РВ НКВД Житомирської обл.	21.09.1941 зник безвісти	2 курси Харківського сільсько-господарського інституту
	Голіков Павло Костянтинович	лейтенант ГБ	-	росіянин	1936	начальник Джувалінського РВ НКВД Казахської РСР	13.01.1941 відряджений до УНКВД Полтавської області	-
	Візерський Євген Кіндратович	не мав	1910 м. Київ	українець	1939	старший оперуповноважений УНКВД Київської області	доля невідома	незакінчена вища Київський будівельний інститут
Дубенський райвідділ НКВД: штат – 18 осіб, у т. ч. – 10 оперативний склад НКГБ: 18 (10)	Винокур Яків Давидович	старший лейтенант ГБ	1909 м. Харків	єврей	1932	заступник начальника 5-го відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР	25.06.1941 загинув	середня спеціальна Харківський кооперативно-промисловий технікум 28.05.1941 наказом НКГБ СРСР нагороджено бойовою зброєю
Дубровицьке	Зікєєв	молодший	1900	росіянин	1939	оперуповноважений	20.08.1942 зник	вища

райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 7 (4)	Дмитро Іванович	лейтенант ГБ	Льгов Курської губернії			Сталінського РВ НКВД м. Одеса	безвісти на фронті	Луганський інститут інженерів громадського харчування
Здолбунівський райвідділ НКВД: штат – 15 осіб, у т. ч. – 7 оперативний склад НКГБ: 13 (7)	Яшкін Афанасій Якович	старший лейтенант ГБ	1897	мордвин	1928	начальник Пригородного РВ НКВД Чечено- Інгушської АРСР	09.04.1940 відряджений до УНКВД Волинської області; начальник Торчинського РВ НКВД/НКГБ	-
	Коллонтай Дмитро Ігнатійович	молодший лейтенант ГБ	1902 с. Баксан Кабардинського округу	росіянин	1928	начальник Нальчицького, Кубинського РВ НКВД Кабардино- Балкарської АРСР	11.11.1940 заарештований, 30.12.1940 засуджений до 10 р. ВТТ	самоук
	Дмитрієв Андрій Максимович	лейтенант ГБ	1905 д. Тетеренка Єлецького повіту Орловської губернії	росіянин	1930	начальник Рильського, Щигровського РВ НКВД Курської обл.	10.1941 зник безвісти на фронті	початкова
Клеванське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Кадкін Леонід Григорович	молодший лейтенант ГБ	1910 м. Миколаїв Херсонської губернії	українець	1939	1939 – ВІШ НКВД СРСР	доля невідома	вища Ленінградський індустріальний інститут
Клесівське райвідділення НКВД: штат – 7 осіб, у т. ч. – 5 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Зарицький Дем'ян Іванович	сержант ГБ	1909 с. Кухарі Київської губернії	українець	1939	оперуповноважений УНКВД Одеської області	27.12.1940 задушений підслідним	вища Одеський інститут інженерів водного транспорту
	Колесников Микола Миколайович	сержант ГБ		росіянин	-	-	-	-
Козинське райвідділення НКВД:	Чепелюк Микола Варламович	сержант ГБ	1911	українець	1938	оперуповноважений Тиврівського РВ НКВД Вінницької області	начальник відділу інформації 6-ї піхотної дивізії Війська Польського	-
	Окунь	сержант ГБ	1905	єврей	1935	начальник	25.06.1942 загинув	1 курс

штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Залман Рувимович		м. Борисов Мінської губернії			Обоянського РВ НКВД Курської області	на фронті	Мінського медичного інституту
	Коваленко Іван Данилович	сержант ГБ	1908 ст. Синельникове Павлоградського повіту Катеринославської губернії	українець	1938	слідчий СЧ УНКВД Київської області	зник безвісти під час німецько- радянської війни	2 курси Київського машинобудівного інституту
	Поліщук Антон Феодосійович	молодший лейтенант ГБ	-	українець	-	-	-	-
Корецький райвідділ НКВД: штат – 15 осіб, у т. ч. – 7 оперативний склад НКГБ: 13 (7)	Меркулов Петро Григорович	лейтенант ГБ	1905 с. Березово Воронезької губернії	росіянин	1930	начальник Головинищенського РВ НКВД Пензенської області	з 1944 заступник начальника Здолбунівського РВ НКГБ	28.05.1941 наказом НКГБ СРСР нагороджено бойовою зброєю
	Горащенко Давид Петрович	старший лейтенант ГБ	1891 с. Іванцево Великолуцького повіту Псковської губернії	росіянин	1921	помічник начальника СЧ УНКВД Ворошиловградської області	начальник Андріївського РВ НКВД Талди- Курганської області	початкова
Костопільський райвідділ НКВД: штат – 16 осіб, у т. ч. – 8 оперативний склад НКГБ: 14 (8)	Большаков Іван Васильович	лейтенант ГБ	1907 д. Березники Кологривського повіту Костромської губернії	росіянин	1931	оперуповноважений, начальник відділення 2-го відділу УГБ УНКВД Новосибірської області	1957 закінчив службу на посаді начальника УМВД Томської області	семирічна 28.05.1941 наказом НКГБ СРСР нагороджено бойовою зброєю
Людвипільське райвідділення НКВД: штат – 7 осіб, у т. ч. – 5 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Вежновець Микола Михайлович	політрук	1908 пос. Терський Томського повіту Томської губернії	білорус	1932	начальник 7-ї застави, політрук 2- го Рибницького ПЗ	старший опер- уповноважений ВКР «Смерш» 8-ї дивізії військ НКВД, Грозний	семирічна
	Луцик Олександр Костянтинівич	сержант ГБ	1914 м. Хабаровськ	українець	1938	оперуповноважений Згурівського РВ НКВД Полтавської області	доля невідома	семирічна
Межиріцьке райвідділення НКВД:	Слесаренко Іван Денисович	молодший лейтенант ГБ	1909	-	-	начальник Уметського РВ НКВД Тамбовської	03.12.1940 відряджений до УНКВД Львівської	07.03.1939 звільнений з посади за

штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 7 (4)	Новиков Павло Якович	лейтенант ГБ	1905 с. Замоше Сльнїнського повіту Смоленської губ.	росіянин	1933	області оперативний секретар УНКВД Камчатської області	області з 1944 начальник Костопільського РВ НКГБ, Корецького РВ МГБ	вироком суду початкова
	Мізоцьке райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Соловійов Сергій Федорович	молодший лейтенант ГБ	1913 с. Вічуга Кінешемського повіту Костромської губернії	росіянин	1938	стажер, помічник оперуповноваженого НКВД Марійської АРСР	з 1944 начальник Здолбунівського РВ НКГБ
Млинівське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Калугін Василь Єфремович	молодший лейтенант ГБ	1916 с. Коровіно Курської губернії	росіянин	1937	оперуповноважений УГБ НКВД Молдавської АРСР	1943 звільнений з НКВД як такий, що перебував на окупованій території і не пройшов перевірки	семирічна
Морочненське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 7 (4)	Федоров Іван Філіпович	сержант ГБ	1911 с. Коробчине Єлисаветградського повіту Херсонської губернії	росіянин	1938	оперуповноважений УНКВД Кам'янець- Подільської області	командир з'єднання № 2 Рівненського обласного штабу партизанського руху	середня
Олександрійське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Ніколаєв Андрій Степанович	сержант ГБ	1907 с. Архангельське Святохрестівського повіту Ставропольської губернії	росіянин	1933	помічник оперуповноваженого Карачевського РВ НКВД Орловської області	доля невідома	початкова
Острожецьке райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Рессін Захарій Соломонович	сержант ГБ	-	єврей	-	-	25.02.1940 відряджений до ОК НКВД УРСР	-
	Сулименко Макар Георгійович	молодший лейтенант ГБ	1903 х. Колпаков Області Війська Донського	росіянин	1933	старший оперуповноважений УНКВД з будівництва на	1944 старший оперуповноважений ОКР «Смерш» 157-ї стрілецької дивізії	середня 2 курси Ростовського індустріального

						Далекій Півночі, Магадан		технікуму
Острозький райвідділ НКВД: штат – 15 осіб, у т. ч. – 7 оперативний склад НКГБ: 13 (7)	Шейгам Григорій Пінхусович	молодший лейтенант ГБ	1908 с. Нове Ковно Херсонського повіту	єврей	1933	начальник відділення 3-го відділу УГБ УНКВД Сталінської області	заступник начальника ОКР «Смерш» 14-го ск	початкова
	Латишев Василь Пантелеймонович	молодший лейтенант ГБ	1904 м. Ставрополь- Кавказький	росіянин	1931	начальник відділення 2-го відділу УГБ УНКВД Орджонікідзевського краю	заступник начальника ОКР «Смерш» 1-го Прибалтійського фронту, загинув 1945 у Східній Пруссії	початкова
Рафалівське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Нікулін Іван Кирилович	сержант ГБ	1912 м. Дмитрієв Курської губернії	росіянин	1938	оперуповноважений УНКВД Курської обл.	09.09.1940 звільнений з НКВД	семирічна
	Слесаренко Іван Денисович	молодший лейтенант ГБ	1909	-	-	начальник Уметського РВ НКВД Тамбовської області	03.12.1940 відряджений до УНКВД Львівської області	07.03.1939 звільнений з посади за вироком суду
	Виноградов Олександр Олександрович	молодший лейтенант ГБ	1906 с. Сормово Балахнінського повіту Нижньгородської губернії	росіянин	1933 (з перервою)	оперуповноважений Астраханського ОВ НКВД Сталінградської області	доля невідома	середня спеціальна Горьковський річковий технікум
Рівненський райвідділ НКВД: штат – 14 осіб, у т. ч. – 7 оперативний склад НКГБ: 10 (6)	Попов Іван Михайлович	старший лейтенант ГБ	-	росіянин	-	заступник начальника 7-го відділу 1-го управління УНКВД Ленінградської області	-	почесний співробітник ВЧК-ГПУ (1937)
	Захаров Іван Васильович	лейтенант ГБ	1905 с. Савінка Бійського повіту Томської губернії	росіянин	1930	начальник Коліванського РВ НКВД Новосибірської області	начальник ОКР «Смерш» 208-ї авіадивізії	початкова 28.05.1941 наказом НКГБ СРСР нагороджено бойовою зброєю
Рокитнівське райвідділення НКВД:	Бобров Василь	молодший лейтенант	1908 с. Башари	росіянин	1930	начальник застави № 16 Олевського ПЗ	1941 загинув на фронті	початкова 28.05.1941

штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Іванович	ГБ	Орловського повіту Вятської губернії					наказом НКГБ СРСР нагороджено бойовою зброєю
Сарненський райвідділ НКВД: штат – 16 осіб, у т. ч. – 8 оперативний склад НКГБ: 14 (8)	Трегубов Йосиф Павлович	молодший лейтенант ГБ	1903 с. Яблоново Валуйського повіту Воронезької губернії	росіянин	1934	начальник Тімського РВ НКВД Курської області	начальник ОКР «Смерш» 56-го зсп	початкова
Степанське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Кириченко Іван Іонович	молодший лейтенант ГБ	1902 с. Філіппенково Бобровського повіту Воронезької губернії	українець	1929	уповноважений, начальник Ухаловського РВ міліції Рязанської області	доля невідома	початкова
Тучинське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 6 (4)	Дядін Іван Іванович	молодший лейтенант ГБ	1912 х. Дядін Богучарського повіту Воронезької губернії	росіянин	1939	1939 – ВШ НКВД СРСР старший оперуповноважений УНКВД Чернігівської області	16.05.1941 звільнений з НКГБ	середня спеціальна Московський технікум шляхів сполучення
	Вежновець Микола Михайлович	політрук	1908 пос. Терський Томського повіту Томської губернії	білорус	1932	начальник 7-ї застави, політрук 2- го Рибницького ПЗ	старший оперуповноважений ОКР «Смерш» 8-ї дивізії військ НКВД, Грозний	семирічна
Червоноармійське райвідділення НКВД: штат – 6 осіб, у т. ч. – 4 оперативний склад НКГБ: 7 (4)	Козлов Андрій Арсентійович	лейтенант ГБ	-	росіянин	-	-	07.06.1940 відраджений до УПВ НКВД УРСР	-
	Шитіков Андрій Андрійович	молодший лейтенант ГБ	1909 д. Шварцово Щигровського повіту Курської губернії	росіянин	1937	начальник Ведугського РВ НКВД Воронезької області	13.05.1941 звільнений з НКГБ	середня 2 курси Воронезького авіатехнікуму
	Горденко Андрій Євдокимович	не мав	1911 с. Єлизаветівка Новомосковського повіту Катеринославської	українець	1939	1939 – ВШ НКВД СРСР	доля невідома	вища Харківський інженерно-гідро- метеорологічний інститут

			губернії					
Всього								
7 райвідділів, 23 райвідділення	50 (52)	старший лейтенант	1891 – 1 1897 – 1 1900 – 1	росіяни – 26 українці – 16	1921 – 1 1928 – 2 1929 – 1	служили в органах НКВД у 1937–1939 – 42	засуджений у 1940 за порушення законності у 1937- 1938 – 1	початкова – 12 семирічна – 6 середня – 2
Штат райвідділів / райвідділень НКВД – 109/140, всього 249 осіб, у т. ч. – 54/94, всього 148 оперативний склад	М. Вежновець та І. Слесаренко очолювали райвідділення почергово у двох районах	лейтенант ГБ – 4 лейтенант ГБ – 8 молодший лейтенант ГБ – 22 сержант ГБ – 12 політрук – 2 не мали спеціального звання – 2	1901 – 1 1902 – 2 1903 – 4 1904 – 1 1905 – 5 1906 – 3 1907 – 2 1908 – 4 1909 – 4 1910 – 2 1911 – 4 1912 – 4 1913 – 2 1914 – 1 1916 – 2	євреї – 5 білорус – 1 мордвин – 1 інформації не виявлено – 1	1930 – 5 1931 – 3 1932 – 3 1933 – 5 1934 – 1 1935 – 1 1936 – 3 1937 – 2 1938 – 8 1939 – 7 1940 – 1	служили у прикордонних військах – 2 не служив – 1 інформації не виявлено – 5	звільнені 1940-1941 – 4 вбитий 1940 – 1 відряжені в іншу область у 1940 – 5 загинули (зникли безвісти) під час німецько- радянської війни – 10	середня спеціальна – 5 незакінчена вища – 5 вища – 4 самоук – 1 інформації не виявлено – 15
Штат райвідділів / райвідділень НКГБ – 237 осіб, у т. ч. – 145 оперативний склад		частина працівників отримали підвищення у званні (або спеціальне звання) вже у Рівненській області	1912 – 4 1913 – 2 1914 – 1 1916 – 2	інформації не виявлено – 7	інформації не виявлено – 7	не служив – 1 інформації не виявлено – 5	учасники німецько- радянської війни – 9 звільнений у 1943 – 1 ув'язнений 1944 – 1 учасник партизанського руху – 1 працювали після війни – 7 доля невідома – 7 інформації не виявлено – 3	
Штати районних органів НКВД затверджені наказом начальника УНКВД № 199 від 18.06.1941			середній вік – 31,8 інформації не виявлено – 6					
Штати районних органів НКГБ оголошені наказом начальника УНКГБ № 67 від 20.04.1941								

*УНКВД у Рівненській області створене 20 грудня 1939 р. З жовтня 1939 р. до кінця січня 1940 р. на території області діяли 5 повітових відділів НКВД: у Дубні, Здолбунові, Костополі, Рівному, Сарнах. На початку лютого 1940 р. утворено 7 районних відділів і 23 відділення УНКВД. 1 квітня 1941 р. вони реорганізовані в районні відділи і відділення УНКГБ.

Таблицю складено на основі наказів з особового складу УНКВД та УНКГБ Рівненської області, особових справ працівників НКВД/НКГБ та бази даних «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939». Автор свідомий того, що у таблиці можуть бути певні неточності, пов'язані з неповнотою джерельних матеріалів.

Додаток В

1940, квітня 27. Рівне.

Доповідна записка начальника оперативної групи НКВД СРСР Павла Журавльова наркомові внутрішніх справ УРСР Івану Серову про роботу очолюваної ним групи в Рівненській області

Народному комиссару внутренних дел УССР
комиссару государственной безопасности 3 ранга

тов. Серову
гор. Киев¹³⁴¹

Докладная записка

О работе оперследгруппы НКВД СССР в Ровенской области

Оперативная группа НКВД СССР в составе 5 человек (1 работник 3 отдела ГУГБ и 4 следователя следчасти ГУГБ) прибыла в Ровно 22-го марта 1940 года.

Согласно приказа НКВД СССР в тот же день был составлен план операции по аресту антисоветского элемента на основании подобранных к этому времени материалов. Работники опергруппы приняли участие в составлении плана операции и просмотре материалов на лиц, подлежащих аресту.

Основные аресты по наиболее актуальным делам были проведены 22–23 марта. Дополнительные аресты проводились уже после выборов, начиная с 25/III. Итоговая докладная записка о количестве арестованных по этой операции сообщена Вам по прямому проводу 3/IV.1940 года.

В результате проведенной операции УНКВД было ликвидировано ряд имевшихся агентурных дел и д[ел]/форм[уляров] по польской и украинской контрреволюции и шпионажу. Из них особенного внимания заслуживают нижеследующие дела:

1) «Перспектива»: 3 отделом УГБ разрабатывалась польская молодежная контрреволюционная организация «Легион независимости Польши». В

---

¹³⁴¹ Тут і далі – підкреслення в тексті.

результате удачно проведенных агентурно-оперативных мероприятий была установлена связь этой организации с Ровенским центром польской повстанческой организации «ЗВЗ» (Союз вооруженной борьбы) в лице Язвинского Яна¹³⁴². За несколько дней до общей операции молодежная организация была ликвидирована. Были также арестованы член руководящей пятерки Ровенской организации «ЗВЗ» Язвинский Ян, а впоследствии прибывший к нему курьер Львовского центра Жалнерчик¹³⁴³.

Эти мероприятия дали возможность УНКВД в период общей операции нанести удар по руководящему ядру Ровенской организации «ЗВЗ» и успешно развернуть дальнейшее следствие.

2) «Повстанцы»: По этому делу 3 отделом УГБ разрабатывалась польская контрреволюционная группа, проводившая антисоветскую агитацию наряду с распространением антисоветских листовок, выпущенных т. н. «Вр[еменным] правительством Польши» во Франции¹³⁴⁴.

3) «Опиум»: По этому делу 3 отделом УГБ разрабатывался ксендз Зентара¹³⁴⁵ и его окружение, в частности брат и сестра¹³⁴⁶ генерала

¹³⁴² Язвинський Ян Генріхович (1886, м. Рівне – 1941, м. Рівне). Власник тютюнової крамниці, офіцер резерву польського війська, керівник повстанської організації ЗВЗ у Рівному. Заарештований 27.03.1940, засуджений з тринадцятьма іншими членами ЗВЗ виїзною сесією Рівненського облсуду в м. Дубно 18.01.1941 до ВМП – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконаний у Рівному 10.06.1941 комендантом УНКВД, молодшим лейтенантом ГБ Петром Климчуком. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-15162).

¹³⁴³ Жолнерчик Мацей Карпович (1911, м. Львів – ?). В 1936–1937 рр. – комендант пожежної служби в Луцьку, під час вересневої кампанії 1939 р. відповідав за протипожежну безпеку в Бресті, згодом повернувся на Волинь. Заарештований 27.03.1940, засуджений з тринадцятьма іншими членами ЗВЗ виїзною сесією Рівненського облсуду в м. Дубно 18.01.1941 до десяти років ув'язнення у ВТТ і трьох років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнений з-під варті 12.02.1942 як польський громадянин, воював в Армії Андерса на Близькому Сході та в Італії. Після війни оселився у Великобританії, автор спогадів. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-15162; Лист до редакції: Мацей Жолнерчик був комендантом пожежної служби в Луцьку. *Монітор Волинський*. 2023. № 15(335). 17 серпня. С. 6).

¹³⁴⁴ Уряд Польщі у вигнанні (пол. *Rząd RP na uchodźstwie*, офіційно Уряд Республіки Польща у вигнанні (пол. *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie*) – уряд Республіки Польща, що діяв після окупації країни у вересні-жовтні 1939 р. Уряду Республіки Польща у вигнанні під час війни підпорядковувались збройні формування польського підпілля, що діяли в Польщі і за кордоном. Французький період діяльності уряду Польщі у вигнанні, який очолив Владислав Сікорський, тривав з вересня 1939 до червня 1940 рр. (Париж, Анже). 18 грудня 1939 р. еміграційний уряд опублікував декларацію, яка формулювала його головні цілі. Вона кваліфікувала гітлерівську Німеччину як головного ворога Польщі, підтверджувала стан війни з СРСР (яка, згідно з декларацією, йшла де-факто), проголосила, що буде вести боротьбу за визволення Польщі на боці антигітлерівської коаліції і оголосила про створення польської армії на Заході. Декларація також містила положення з питання кордонів повоєнної Польщі, про керівництво визвольним підпіллям і заклик до консолідації.

¹³⁴⁵ Зентара Станіслав Йосипович (1886, с. Біскупице Домбровського повіту Краківського воєводства – 1941, м. Рівне). Ксьондз римо-католицького костелу в Рівному. Заарештований 23.04.1940, засуджений Рівненським облсудом 14.12.1940 до ВМП – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконаний у Рівному 08.04.1941 комендантом УНКВД, молодшим лейтенантом ГБ Петром Климчуком. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-13212).

Янушайтис¹³⁴⁷, проживавшие у Зентара по фиктивным документам и под чужими фамилиями, как причастные к контрреволюционной организации.

По этому делу в период операции были арестованы только близкие связи Зентары.

4) «Парафия»: 3 отделом УГБ разрабатывался органист Ровенского костела Мемпель¹³⁴⁸ и его окружение, как возможные участники контрреволюционной организации.

5) «Стрельцы из Долины»: По этому делу ЭКО УНКВД разрабатывалась группа б[ывших] стрельцов – участников повстанческой организации на каменных карьерах в Костопольском районе.

б) «Лабиринт»: По этому делу Дубновским райотделом НКВД разрабатывалась польская повстанческая организация, состоящая в основном из б[ывших] подофицеров и польской молодежи.

7) «Соседи»: По этому делу 2 отделом УГБ разрабатывалась оуновская повстанческая организация в Острожецком районе, имевшая связь с Львовом.

Анализовав имевшиеся агентурно-следственные материалы по вышеуказанным делам оперативная группа НКВД СССР вместе с нач[альником] УНКВД тов. Крутовым приняли решение использовать работников опергруппы для проведения следствия по двум наиболее серьезным

¹³⁴⁶ Брат генерала М. Янушайтиса Тадеуш (1906, м. Ченстохова Келецької губернії – ?), який закінчив лісну школу й духовну семінарію, проживав, разом із сестрою Анною, в Рівному, в ксьондза С. Зентари, по вул. Домбровського, 36. Заарештований 23.04.1940, амністований у вересні 1941 як польський громадянин, 13.01.1942 справу стосовно нього припинено. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3337). Анна Янушайтис-Сташевська (1909, м. Ченстохова – ?), випускниця Келецької гімназії, домогосподарка, заарештована разом з братом Тадеушем. Ув'язнена ОСО при НКВД СРСР 18.10.1940 на 5 років ВТТ, амністована 09.09.1941 як польська громадянка. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 306). Інша сестра – Юзефа Янушайтис-Іттарова (1895, м. Ченстохова – ?), котра закінчила Варшавську гімназію, прожила в м. Дубно, по вул. Іквянська, 3. Заарештована НКВД 28.09.1939, однак 19.08.1940 справу щодо неї припинено, з-під варті звільнено. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1806).

¹³⁴⁷ Янушайтис-Жегота Мар'ян-Юзеф Костянтинович (1889, м. Ченстохова – 1973, м. Ройал-Танбридж-Уеллс, Англія), дивізійний генерал. Під час радянсько-польської війни 1920 командир 12-й піхотної дивізії, в 1924–1926 новгородський воевода, з 1929 у запасі. Від початку Другої світової війни командир добровольчого корпусу спеціального призначення (боротьба з танками) в командванні оборони Львова. Організатор польського підпілля на територіях, що відійшли до СРСР. 27.10.1939 арештований НКВД, звільнений 19.07.1941. У 1941–1942 в розпорядженні Верховного Головнокомандуючого у Великобританії, 1942–1947 голова Військового Трибуналу. Залишився в еміграції, 1947–1955 – член Національної ради.

¹³⁴⁸ Мемпель Казимир Геронімович (1894, м. Корець – 1944), закінчив Корецьке двокласне училище, органіст Рівненського костелу. Заарештований 23.03.1940, ув'язнений ОН при НКВД СРСР 29.03.1941 до 8 років ВТТ. Очевидно, звільнився з Дубенської тюрми на початку німецько-радянської війни. Мобілізований 26.02.1944 до 1-ї польської піхотної дивізії, загинув на фронті 17.12.1944. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5522).

делам – «Перспектива» и «Лабиринт», по которым намечалась возможность скорее всего вскрыть обширное польское повстанческое подполье и нанести ему решительный удар.

В связи с этим три работника опергруппы (в том числе и нач[альник] опергруппы) включились в следственную работу 3 отдела УГБ по делу «Перспектива», а два товарища были направлены в Дубно для ведения следствия по делу «Лабиринт» в Дубновском райотделе НКВД.

В таком порядке работники НКВД СССР вели свою работу вплоть до их откомандирования в Москву. При этом нач[альник] опергруппы вместе с зам[естителем] нач[альника] 3 отдела УГБ УНКВД тов. Кагановичем¹³⁴⁹ дважды выезжал в Дубновский райотдел НКВД (один раз на 4 дня, другой раз на 3 дня) для дачи указаний на месте работникам, ведущим следствие по делу «Лабиринт» и намечания дальнейших оперативно-следственных мероприятий.

При развороте следствия по делу «Перспектива» было установлено, что это дело и дела «Повстанцы», «Парафия» и «Опиум» имеют общий характер и что разрабатываемые по этим делам группы являлись отдельными звеньями общей польской повстанческой организации «ЗВЗ» (Союз вооруженной борьбы). Поэтому следствие по всем четырем делам было объединено.

Впоследствии было также установлено, что вскрытая по делу «Стрельцы из Долины» повстанческая организация, существовавшая на каменных карьерах в Костопольском районе, также является филиалом «ЗВЗ» и ее руководитель был связан с руководством Ровенской организации «ЗВЗ» и подчинялся коменданту этой организации Язвинскому.

---

¹³⁴⁹ Каганович Арон Григорович (1908, с. Родакове Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії – ?). В органах ОГПУ з 1928, в 1936–1937 помічник начальника відділення 3-го відділу НКВД УРСР, 1938–1939 заступник начальника 3-го відділення УНКВД Полтавської області; нагороджений знаком «Почесний співробітник ВЧК-ГПУ (XV)» (14.08.1938), старший лейтенант ГБ (1938). Співучасник злочинів періоду Великого терору. Переведений на Рівненщину: заступник начальника 3-го відділу УГБ УНКВД Рівненської області (з 27.12.1939), заступник начальника контррозвідувального відділу (КРО) УНКГБ Рівненської області (з 01.04.1941). Наказом НКГБ СРСР від 28.05.1941 нагороджений годинником за виконання завдань по боротьбі з контрреволюційними формуваннями. У 1944–1948 відзначений орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступенів, двічі нагороджений орденом Червоної Зірки; підполковник ГБ. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 94, 194; ГДА МВС України, Рівне, ф. 23, оп. 1, спр. 19, т. 1, арк. 14; Відлуння великого терору. Т. 1. С. 589, 591, 592, 625; Т. 2. Кн. 3. С. 106, 343, 649).

В результате следствия по указанным выше делам была выявлена и разгромлена организация «ЗВЗ» по г. Ровно и арестован весь ее руководящий состав.

Избежал ареста и скрылся только руководитель железнодорожной ячейки «ЗВЗ» в Ровно Лямбах Стефан. Продолжается выявление и аресты отдельных членов организации в Ровно и ее филиалов по районам Ровенской области.

Всего по Ровно и Костопольскому району арестовано 63 участника организации «ЗВЗ», из которых созналось в причастности к повстанческой организации 44 человека. Большинство арестованных б[ывшие] офицеры резерва поль[ской] армии и б[ывшие] чиновники польских государственных учреждений.

По делу «Лабиринт» арестовано 40 человек. Следствием по делу установлено, что в Дубно существовала крупная повстанческая организация – филиал польской повстанческой организации «ЗВЗ». Руководство этой организации было связано с Львовским центром организации «ЗВЗ», по распоряжению которого Дубновская организация должна была войти в состав Ровенского повстанческого округа.

Из 40 арестованных членов повстанческой организации по Дубно 21 человек созналось в причастности к организации.

На основании поступивших показаний от сознавшихся участников организации по Дубно и окружающим селам подлежит еще аресту значительное количество членов этой организации, среди которых много подофицеров.

В результате следствия по делу «Лабиринт» была вскрыта другая линия польского повстанческого подполья, руководство которой идет из Варшавы. Следствием также установлено, что для руководства повстанческой работой на Волыни по этой линии из Варшавы прибыл некий Шмигель Тадеуш¹³⁵⁰,

¹³⁵⁰ Маєвський Казімеж Тадеуш («Шмігель», «Гжбет», «Май») (1894–?). Народивсь на Буковині, закінчив Львівську учительську семінарію. У складі польських легіонів брав участь у війні з Радянською Росією. Кадровий офіцер Війська Польського, з 1934 р. у чині полковника. З травня 1939 р. служив командиром Поморської бригади Національної оборони, під час Вересневої кампанії командував дивізією «Хойниця». З

который проживает на нелегальном положении в Ровно и в его окрестностях. По показаниям ряда арестованных Шмигель рисуется как¹³⁵¹ несомненно крупная фигура, по всей видимости высший офицер б[ывшей] поль[ской] армии.

Как видно из показаний арестованных участников организации, Шмигель установил контакт с Львовским центром повстанческой организации «ЗВЗ» и получил оттуда явки к некоторым руководителям повстанческих групп, заложенных Львовским центром. Вполне возможно, что Шмигель является человеком, возглавляющим работу «ЗВЗ» по всей Волыни.

Вместе со Шмигелем из Варшавы также прибыли два специалиста-подрывника, б[ывшие] подофицеры саперных частей польской армии Каспицкий и Потапов¹³⁵², в задачу которых входило вести техническую разведку объектов диверсии и готовить диверсионные акты. Один из них – Потапов – арестован Дубновским РО и сознался.

Несмотря на успешный разворот следствия необходимо отметить недостаточно активные мероприятия по розыску спрятанного оружия, о котором говорят на следствии арестованные участники организации.

В проведении следствия по вышеуказанным делам работники опергруппы НКВД СССР принимали активное участие вместе с работниками УНКВД.

Если выразить эту работу цифровыми показателями, можно привести нижеследующие данные:

а) по делу «Перспектива» и др. следователи опергруппы т.т. Полухин¹³⁵³ и Василенок¹³⁵⁴, работавшие в Ровно, получили признание от 14 участников

лютого 1940 р. – комендант Волинського округу ЗВЗ. Заарештований НКВД 31.V.1940 р. у Рівному. Подальша доля невідома. (Kaczyński A. R. *Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*. Warszawa, 2022. S. 27).

¹³⁵¹ «Рисуется как» дописано над рядком.

¹³⁵² Потапов-Броніковський Ярослав-Георгій Болеславович (1914, м. Київ – 1941, м. Рівне). Водій-випробовувач концерну «Спільнота інтересів» у Варшаві, член польської повстанської організації, за вказівкою керівництва якої нелегально перейшов кордон з СРСР, мав завдання вести розвідку військових об'єктів, підготувати та провести диверсійні акти, яке частково виконав. Заарештований 26.03.1940, виїзною сесією Військового трибуналу Київського особливого військового округу 04.12.1940 засуджений до ВМП – розстрілу. Вирок виконаний в Рівному 29.01.1941 комендантом УНКВД, молодшим лейтенантом ГБ Петром Климчуком. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 4(Р), спр. 9370).

¹³⁵³ Полухін Василь Ігнатійович, слідчий СЧ ГУГБ НКВД СРСР, з 25.02.1939 – лейтенант ГБ. Указом Президії ВР СРСР від 20.09.1943 майор ГБ В. Полухін нагороджений орденом «Знак Пошани». (Петров Н. Первый

повстанческой организации. Кроме того, нач[альник] опергруппы вместе с руководящими работниками 3 отдела УГБ получил признание от 4 участников организации «ЗВЗ» (руководящая головка по г. Ровно).

б) по делу «Лабиринт» при проведении следствия в Дубновском РО НКВД следователи опергруппы т.т. Ковалев¹³⁵⁵ и Титов¹³⁵⁶ получили признание от 11¹³⁵⁷ участников повстанческой организации.

Наряду с этим, работники опергруппы оказали практическую помощь работникам УНКВД путем более тщательных допросов уже сознавшихся арестованных, получая при этом ряд данных, как в отношении работы повстанческой организации, так и в отношении новых ее участников.

Начальник опергруппы НКВД СССР

ст[арший] лейтенант государственной безопасности Журавлев¹³⁵⁸

Ровно

27¹³⁵⁹/IV-40 г.

ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 434, арк. 30–35. Машинопис, оригінал.

председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. С. 209; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Полухин,_Василий_Игнатьевич.

¹³⁵⁴ Васильонк Михайло Климентійович, випускник Горьковської МКШ НКВД, слідчий СЧ ГУГБ НКВД СРСР, з 25.02.1939 – сержант ГБ. Указом Президії ВР СРСР від 21.06.1945 капітан ГБ М. Васильонк нагороджений орденом «Знак Пошани». (Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. С. 209; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Василенок,_Михаил_Клементьевич).

¹³⁵⁵ Ковальов Єлисей Андрійович, слідчий СЧ ГУГБ НКВД СРСР, з 25.02.1939 – лейтенант ГБ. (Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. С. 209; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: https://nkvd.memo.ru/index.php/Ковалев,_Елисей_Андреевич).

¹³⁵⁶ Тітов Сергій Васильович, слідчий СЧ ГУГБ НКВД СРСР, з 25.02.1939 – лейтенант ГБ. (Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. С. 209; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: [https://nkvd.memo.ru/index.php/Титов,_Сергей_Васильевич_\(II\)](https://nkvd.memo.ru/index.php/Титов,_Сергей_Васильевич_(II))). Проводив допити Є. Броніковського (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 4(Р), спр. 9370, арк. 35–70)

¹³⁵⁷ Виправлено.

¹³⁵⁸ Журавльов Павло Іванович (1901, с. Степанівка Херсонської губернії – 1963, м. Мінськ). 3 травня 1920 р. – в РККА, учасник радянсько-польської війни. З 1923 р. – в ОГПУ, з 1925 р. – член ВКП(б). У 1936–1937 рр. – старший уповноважений 22-го Волочиського ПЗ, начальник 1-го відділення штабу 23-го Кам'янець-Подільського ПЗ загону НКВД. Закінчив Вищу прикордонну школу ОГПУ. З 15.10.1938 – молодший лейтенант, з 04.12.1939 – старший лейтенант ГБ, начальник 9-го відділення 3-го відділу ГУГБ НКВД. У 1943–1945 рр. – начальник ОО НКВД, ОКР «Смерш» 17-ї стрілецької дивізії, начальник ОКР «Смерш» 91-го стрілецького корпусу, капітан ГБ, згодом підполковник. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1936, 1944), медаллю «20 років РККА» (1938), орденами Червоної Зірки (1943), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), Леніна (1945). (Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва: Материк, 2005. С. 209; Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. URL: [https://nkvd.memo.ru/index.php/Журавлев,_Павел_Иванович_\(I\)](https://nkvd.memo.ru/index.php/Журавлев,_Павел_Иванович_(I))).

¹³⁵⁹ Виправлено.

1941 р., червня 11. Рівне.

Наказ тимчасово виконуючого обов'язки начальника УНКГБ у Рівненській області Євгена Лосєва про оголошення наказу наркома держбезпеки СРСР Всеволода Меркулова стосовно нагородження співробітників УНКГБ у Рівненській області

Наказ
начальника УНКГБ по Ровенской области
за 1941 год

Содержание: с объявлением приказа НКГБ СССР о награждении работников УНКГБ по Ровенской области
№ 134 от 11 июня 1941 года гор. Ровно

Согласно приказа Народного комиссара государственной безопасности Союза ССР № 221 от 28-го мая 1941 года награждаются работники УНКГБ по Ровенской области, отличившиеся при выполнении порученных им заданий по борьбе с контрреволюционными формированиями.

Боевым оружием:

1. начальник Ракитновского райотделения НКГБ младший лейтенант госбезопасности Бобров Василий Иванович.
2. начальник Костопольского райотдела НКГБ лейтенант госбезопасности Большаков Иван Васильевич.
3. начальник Дубновского райотдела НКГБ старший лейтенант госбезопасности Винокур Яков Давидович.
4. начальник 2-го отдела (КРО) УНКГБ младший лейтенант госбезопасности Дидусь Василий Иванович.
5. начальник следственной части УНКГБ младший лейтенант госбезопасности Ершов Петр Ефимович.
6. начальник Ровенского райотдела НКГБ лейтенант госбезопасности Захаров Иван Васильевич.
7. начальник 3-го отдела (СПО) УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Ковалев Илья Филиппович.
8. дежурный бюро пропусков УНКГБ старшина Лебедев Федор Федорович.
9. вр[еменно] и[сполняющий] д[олжность] начальника УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Лосев Евгений Дмитриевич.
10. заместитель начальника УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Москаленко Валентин Иванович.
11. заместитель начальника УНКГБ по кадрам старший лейтенант госбезопасности Позняков Петр Андреевич.
12. заместитель начальника 3-го отдела (СПО) УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Чернявский-Ольшанецкий Иосиф Ионович.
13. помощник начальника Здолбуновского райотдела НКГБ лейтенант госбезопасности Меркулов Петр Григорьевич.

Часами:

1. заместитель начальника 2-го отдела (КРО) УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Каганович Арон Григорьевич.
2. начальник Высоцкого райотделения НКГБ младший лейтенант госбезопасности Леонович Павел Федорович.
3. начальник 3-го отдела УНКГБ старший лейтенант госбезопасности Лобанов Дмитрий Яковлевич.
4. начальник 5-го отделения УНКГБ лейтенант госбезопасности Онегин Николай Дмитриевич.
5. начальник 1-го отделения 2-го отдела (КРО) сержант госбезопасности Разуваев Николай Петрович.
6. заместитель начальника 3-го отдела (СПО) УНКГБ младший лейтенант госбезопасности Яхимович Лаврентий Степанович.

Объявлена благодарность:

1. заместителю начальника 1-го отделения 2-го отдела (КРО) УНКГБ сержанту госбезопасности Брушковскому Федору Петровичу.
2. старшему оперативному уполномоченному Рафаловского райотделения НКГБ Григоренко Василию Григорьевичу.
3. старшему оперативному уполномоченному Ровенского райотдела НКГБ сержанту госбезопасности Дюкареву Николаю Михайловичу.
4. начальнику 2-го отдела УНКГБ лейтенанту госбезопасности Резницкому Моисею Абрамовичу.
5. начальнику Гощанского райотделения НКГБ сержанту госбезопасности Руденко Степану Силевичу.
6. начальнику 3-го отделения 3-го отдела (СПО) УНКГБ лейтенанту госбезопасности Соколову Михаилу Петровичу.
7. начальнику Мизочского райотделения НКГБ младшему лейтенанту госбезопасности Соловьеву Сергею Федоровичу.
8. заместителю начальника 3-го отдела УНКГБ старшему лейтенанту госбезопасности Устинову Василию Петровичу.
9. заместителю начальника 3-го отделения 3-го отдела (СПО) УНКГБ сержанту госбезопасности Якименко Алексею Гавриловичу.
10. начальнику 2-го отделения 3-го отдела УНКГБ лейтенанту госбезопасности Николаеву Владимиру Александровичу.

Вр[еменно] и[сполняющий] д[олжность] начальника УНКГБ по Ровенской области старший лейтенант госбезопасности (Лосев)
Зам[еститель] нач[альника] УНКГБ по кадрам Ровенской области старший лейтенант госбезопасности (Позняков)

ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 193–195. Машинопис, копія.